

ବ୍ରଜବୁଲି ଭାଷା ଆଞ୍ଚ ସାହିତ୍ୟ

ଡ° ନାବାୟନ ଦାସ
ଦକ୍ଷିଣ କାମରୂପ ଛୋଟାଳୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ
ମିର୍ଜା - ୧୮୧୧୨୫

ବିନା ଲାହିରେବୀ
ଓଡ଼ିଆ : ଅମର

Brajabuli Bhasa Aru Sahitya : (Brajabuli Language and Literature) by Narayan Das, M. A. (Double), M. Phil, Ph. D., Principal, Dakshin Kamrup Girls' College, Mirza- 781125 and Published by S. R. Dey, Bina Library, College Hostel Road, Panbazar, Guwahati - 781001, Assam.

First Edition, 1990

2nd Revised Edition, 2001

Jyotsna Das, M.A., Dekapara, Ghy - 15

Distributor : **Bina Library**, Panbazar, Guwahati - 781 001

Price : Rs. 100.00

Printed at :
Sreekanta Press
75, Baithakkhana Road
Calcutta-700 009

সহধর্মিণী
শ্রীমতী জ্যোৎস্না (বীণ)ব
হাতত।

প্ৰথম ভাৰতবৰ্ষ লেখকৰ নিবেদন

ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য সম্পৰ্কে এখনি পুৰি লিখিবলৈ বৰদিনৰ পৰাই ভাবি আছিলোঁ। ইংৰাজী ১৯৮৪ চনত বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ সৌজন্যত এবছৰীয়া শিক্ষক-ফেলোশ্বিপ লাভ কৰাৰ নিহত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগত এম. ফিল. পাঠ্যক্ৰমৰ প্ৰথম দলত যোগদান কৰি উক্ত পাঠ্যক্ৰমৰ আংশিক প্ৰয়োজন-পূৰ্ত্তিৰ বাবে অসমীয়া ব্ৰজবুলি ভাষা সম্পৰ্কে এখনি গৱেষণা গ্ৰন্থ প্ৰস্তুত কৰা কালছোৱাৰ ভিতৰতে বৰ্তমানৰ গ্ৰন্থখনি লিখি ছপাশালত দিয়া হৈছিল। পিছে এম এমবি অকথিত বেমেজালিৰ কাৰণে পুথিখনি ছপা হৈ ওলাবলৈ কেবা বছৰো কাল লগিল। পুথিখনিৰ প্ৰথম ভাগত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্যৰ আলোচনা, দ্বিতীয় ভাগত গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া প্ৰধান পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্ভুক্ত ব্ৰজবুলি গীতিগুচ্ছৰ নিৰ্বাচিত চয়নিকা আৰু তৃতীয় ভাগত ব্ৰজবুলিত সচৰাচৰ প্ৰয়োগ হোৱা শব্দাৱলীৰ অৰ্থ দিয়া হৈছে। সাহিত্যৰ আলোচনা সাধাৰণতে পূৰ্বসূচিসকলৰ আলোচনা বিলোচনাকে চমুকৈ পৰ্যালোচনা কৰাটো উদ্দেশ্যবোধ্য। শব্দকোষত ইচ্ছাকৃত ভাৱে পদৰ নামোল্লেখ কৰা নাই। আত্মহীজনৰ বাবে শেষত সংযোজনা কৰা হৈছে এখনি দীঘলীয়া গ্ৰন্থপঞ্জী।

কিতাপখনিত ভালেখিনি ছপাৰ ভুল থাকিল। অন্যান্য ভুলো নিশ্চয় আছে। সহদয় পাঠকমণ্ডলীয়ে গুণাবাই পঢ়ে যেন।

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বিভাগৰ বৰ্তমান বৰ্ষোৱনাথ ঠাকুৰ অধ্যাপক ড° সত্যেন্দ্ৰনাথৰ গোস্বামীদেৱৰ তত্ত্বাবধানত এম.ফিল. ছত্ৰ হিচাপে অসমীয়া ব্ৰজবুলি সম্পৰ্কে গৱেষণা কৰাৰ সুবোন নোপোৱা হ'লে হয়তো এই পুথিখনৰো ৰচনা সম্ভৱ হৈ নুঠিলহেঁতেন। গতিকে জৱজৱতে ড° গোস্বামী দ্বকক আন্তৰিক শ্ৰদ্ধা নিবেদন কৰোঁ। গুৱাহাটীৰ প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ প্ৰকাশক আৰু বীণা লাইব্ৰেৰী-ৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীশান্তিবৰ্জনে যে ভাৰতীয়ৰাই গ্ৰন্থখনি প্ৰকাশৰ পথৰ দাৱিৰ বহন কৰি গ্ৰন্থকাৰক কৃতজ্ঞতাৰ পানত ৰাখিছে। একমিক দৰ্কাৰী তথ্য আৰু গ্ৰন্থৰ যোগান ধৰি দৰং মহাবিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ সুবীৰ অধ্যাপক শ্ৰীমতীশচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য, ছপাকৰ কেবা সন্ধ্যা কৰি কলিতা অফ'ছেট প্ৰেছ-ৰ শ্ৰীভবেন্দ্ৰ কলিতা প্ৰমুখ্যে কৰ্মীকণ আৰু প্ৰেছ প্ৰতিলিপি প্ৰস্তুত কৰি যি সৰ্বশ্ৰী দেৱজিৎ দাস আৰু প্ৰসেনজিৎ দাস লেখকৰ কৃতজ্ঞতা আৰু শলাগৰ জ্ঞানী হৈছে। সৰ্বোপেক্ষত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য-ক পাঠক সমাজে সৰ্বদা চকুৰে চালে কৃতজ্ঞ নহিব।

দ্বিতীয় তাঙৰণৰ মুখবন্ধ

ইংৰাজী ১৯৯০ চনত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্যৰ প্ৰথম সংস্কৰণ প্ৰকাশ পায় আৰু অতি কম দিনৰ ভিতৰতে আটাইখিনি ছপা পুথি শেষ হৈ যায়। উন্নত তাঙৰণ এটি প্ৰস্তুতিৰ চিন্তা কৰাত পুথিখনিৰ দ্বিতীয় প্ৰকাশত ভালেখিনি পলম হ'ল। পিছে বিভিন্ন কাৰণত এই তাঙৰণটি যেনেদৰে প্ৰকাশ কৰিব লাগিছিল, তেনেদৰে প্ৰকাশ কৰিব পৰা নগ'ল। বৰ্তমানৰ সংস্কৰণটিত ছপাৰ ভুলসমূহ আঁতৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰাৰ লগতে নতুনকৈ 'অৰ্বাচীন অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি' আৰু 'ব্ৰজবুলি আৰু মধ্যকালীন উত্তৰ ভাৰতীয় সন্ত কবিৰ ভাষা' শীৰ্ষক দুটি অধ্যায় সংযোগ কৰা হৈছে। অধ্যায় দুটিত সন্নিবিষ্ট প্ৰবন্ধ দুটিৰ চমু ৰূপ একোটা অধ্যাপক নাহেল্ল পাদুন সম্পাদিত ভাষাৰ তত্ত্বকথা আৰু ললিত চন্দ্ৰ ভৰালী মহাবিদ্যালয়ৰ ৰূপালী জয়ন্তী সাহিত্য গ্ৰন্থ আট্টে দশকৰ চিন্তাৰ উপৰি অধ্যাপক ভৱপ্ৰসাদ চলিহা সম্পাদিত, অসম ভাষা-বিজ্ঞান সমিতিৰ গবেষণা পত্ৰিকা প্ৰভাষিকাৰ দেৱানন্দ ভৰালি সৌৱৰণী সংখ্যাত প্ৰকাশ পাইছিল। এইখিনিতে উক্ত সংকলন কেইখনিৰ সন্মানীয় সম্পাদক মণ্ডলীলৈ আমাৰ কৃতজ্ঞতা জ্ঞাপন কৰিছোঁ। পুথিখনি প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছত 'আকাশবাণী-গুৱাহাটী'ৰ যোগেদি অধ্যাপক ড° ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়াই আৰু অধ্যাপক উপেন্দ্ৰ বৰকটকী সম্পাদিত অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকাৰ সপ্তচত্বিংশ বৰ্ষৰ তৃতীয় সংখ্যাত মোৰ গবেষণাৰ শিক্ষাগুৰু ড° সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ গোস্বামী ছাৰে পুথিখনিৰ একোটকৈ গঠনমূলক সমালোচনা আগবঢ়াই লেখকক উৎসাহিত কৰাৰ লগতে কৃতজ্ঞতাৰ পাণ্ডত বন্ধাটো এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য। অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকাত প্ৰকাশিত গোস্বামী ছাৰৰ আলোক সন্ধানী নাতিদীৰ্ঘ সমালোচনা নিবন্ধটোৰ উদ্ধৃতি তলত দিয়া হ'ল—

‘সাহিত্য সমাজৰ প্ৰতিবিন্দু। সেই সাহিত্য আকৌ বৰ্তি থাকে মানুহৰ মাত-কথা তথা ভাষাৰ আশ্ৰয়ত। যি কোনো দেশৰ বা জাতিৰ ভাল-বেয়া, ঐতিহ্য-সংস্কৃতি আদি সকলো কথা নিহিত থাকে— সেই দেশৰ বা জাতিৰ মাজত। ভাষাৰ কামেই হ'ল— আদৰ্শীয়-অনাদৰ্শীয় সকলোকে ধাৰণ কৰা। অসমৰ সমাজ-সংস্কৃতি-সভ্যতা আদি সকলো কথা ঘাইকৈ অসমীয়া ভাষাৰ জৰিয়তে বিবিধ ৰচনাৰ মাজত নানা ৰূপত প্ৰবৰ্তি আছে। অসম বা ইয়াৰ জনসাধাৰণৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে এই সাহিত্যৰাজিয়েই হ'ল প্ৰধান অৱলম্বন। অসমত যে কেৱল অসমীয়া ভাষাহে আছে এনে নহয়, ইয়াত আৰু ভালেমান ভাষা আছে, তাৰে কেতবোৰ মহাকালৰ বুকুত জাহ গৈছে, কেতবোৰ ঠিক জাহ যোৱাৰ পথগামী নহ'লেও প্ৰসাৰ তথা চৰ্চাৰ পিনপৰা ডাঠ কঁৱলীৰ মাজত। এনেকুৱা ধৰণৰ বিবিধ গতি-প্ৰকৃতিৰ সন্মুখীন হোৱা একালৰ অন্যতম শক্তিশালী ভাষা হ'ল ব্ৰজবুলি। সম্প্ৰতি ভাৱাত্মক বিচাৰ-বিশ্লেষণত এইটো কথা একপ্ৰকাৰ প্ৰায় নিশ্চিতই হৈছে যে ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ বিশেষকৈ মধ্যভাৰতীয়

আৰ্যভাষাৰ কালছোৱাৰ তৃতীয় খলপাৰ প্ৰাকৃতোদ্ধৃত ভাষা অপভ্ৰংশৰে
 অৰ্বাচীন ৰূপ অৱহট্টৰ পৰা ব্ৰজবুলিৰ বিকাশ। চমু কথাত ভাৰতীয়
 আৰ্যভাষাৰ মধ্যযুগৰ শেষৰ খলপাৰ ভাষাটোৱেই হ'ল অৱহট্ট।
 নানা গীত, পদ আদি ৰচনাত ইয়াৰ চৰ্চা জনসাধাৰণৰ মাজত অপভ্ৰংশৰ
 দৰেই চলি আছিল। আৰ্যভাষাৰ আধুনিক স্তৰবো কিছু কাললৈকে
 সেই গীত আদিৰ ৰচনাৰীতি অব্যাহত আছিল। দৰাচলতে মানুহৰ
 মুখ বাগৰি প্ৰৱৰ্তি থকা এই অৱহট্টৰ জুয়ুটিৰ ওপৰত আৰ্যভাষাৰ
 নানা স্থানীয় ঘঁহনি-পিহনিৰ ফলত ব্ৰজবুলিৰ উদ্ভৱ হ'ল। ইয়াৰ প্ৰধান
 পৃষ্ঠপোষক আছিল বৈষ্ণৱ সাধু-সন্ত, কবি-সাহিত্যিকসকল। ফলত
 আৰ্যৱৰ্তৰ অন্তৰ্গত অসম, বন্দ, উৰিষ্যা, মৈথিল, অযোধ্যা, কোশল
 আদি খণ্ডত ব্ৰজবুলিয়েই সেই বৈষ্ণৱ ভক্তিবাদী কবিসকলৰ বিশেষ
 প্ৰবলত একশ্ৰেণী সাহিত্যৰ বাহক তথা আধাৰ হৈ পৰিল। নৱবৈষ্ণৱ
 আন্দোলনৰ গুৰি ধৰোঁতাসকলে সেই সূত্ৰেই ব্ৰজবুলিক বিশেষ মৰ্যাদা
 দিছিল। অসমৰ শংকৰ-মাধৱ দুইজন বৈষ্ণৱ পুৰুষে এই ভাষাত
 গীত-পদ, নাট ৰচনা কৰি একশৰণ ভাগৱতী ধৰ্মৰ ভাৱাদৰ্শ, বীতি-
 নীতি জনপ্ৰিয় কৰি তুলিবলৈ ব্ৰজবুলিৰ আশ্ৰয় লৈছিল। এই ক্ষেত্ৰত
 তেওঁলোক উভয়ে মিথিলা খণ্ডত প্ৰচলিত এনেকুৱা ভাষাৰ গীত-
 পদৰ দ্বাৰা বহুখিনি অনুপ্ৰাণিত হোৱাই নহয় কিছু পৰিমাণে
 প্ৰভাৱান্বিতও হৈছিল। সেই প্ৰেৰণাৰ দ্বাৰা উদ্ভূত হৈয়েই স্বয়ং
 শংকৰদেৱে বদৰিকাশ্ৰমত থাকোঁতে সত্তৰতঃ 'মন মেৰি বাম চৰণহি
 লাগু' গীতটিৰ ৰচনা কৰি সহযাত্ৰী সন্ত-মহন্তসকলক ওনাইছিল।
 নিজৰ মুখৰ মাত-কথাৰ বং-বহণ সানি সৃষ্টি কৰা এই পদ তথা
 গীতটোৱে অসমীয়া কবিৰ ব্ৰজবুলিত ৰচিত প্ৰথম সাহিত্যিক নিদৰ্শন।
 অসমৰ অন্যান্য ভক্তবৃন্দই এই গীতৰ ভাষাৰ বিষয়ে সোধাত
 মাধৱদেৱে ইয়াক 'ব্ৰজবোল' ৰূপে অভিহিত কৰিছিল; শংকৰ পুৰুষৰ
 মুখৰ ভাষাত ব্ৰজ-ধামৰ বিৱৰবন্ত কৃষ্ণ কথা বোল বোলাই মনত
 পুলক জগোৱা অভিনৱ ভাষা এইটো। আমাৰ সাহিত্যৰ বহু মূল্যবান
 সম্পদ ধাৰণ কৰি আছে এই ব্ৰজবুলিয়ে। গতিকে এই সাহিত্যৰ
 পুংখানুপুংখ বিচাৰ বিদ্বেষণৰ লগতে ভাষাটোৰ গঠন-বীতি, ঐতিহ্য
 আদিৰ বিচাৰ বিদ্বেষণ কৰাও দৰকাৰ। আজি আৰু তাহানিৰ সেই
 ভাষাটোৰ প্ৰচলন নাই বুলিয়েই যে তাৰ কৰ্মবো নাইকিয়া হ'ল এনে
 নহয়। অৱশ্যে দুই-এখন সজ্ঞ ডেকা অধিকাৰে সম্পূৰ্ণ কৃত্ৰিমতা
 আৰোপ কৰি দুটা-এটা গীত, পদ-নাট আদি ব্ৰজবুলিত ৰচনা কৰা
 বীতিটো নামত বকা কৰি আছে যদিও প্ৰকৃতভাৱত পূৰ্ব ব্ৰজবুলিৰ
 চৰ্চা নাইকিয়া হৈ পৰিছে। অচলতে ব্ৰজবুলি ভাষা কাহানিখাই যকিল,
 সংস্কৃতৰ দৰে একে অৱস্থাই হ'ল। তথাপি কিছু ব্ৰজবুলিত বিকশ
 সাহিত্য প্ৰৱৰ্তি আছে, তাৰ আদৰ অৱশ্যে হাস পোৱা নাই, — বৈষ্ণৱ

ভক্ত কিয় আললোকেও সেইবোৰ অধ্যয়ন নকৰিলে নহয়। সেই সূত্ৰেই ভাষাটোৰ অধ্যয়ন অপৰিহাৰ্য হৈ পৰিছে। তদুপৰি এই ভাষাত কৃত্ৰিমতা আৰোপিত হৈছিল নেকি, নে নিতান্তই স্বাভাৱিক সৃষ্টি ইত্যাদি কিছু প্ৰশ্নৰ আজিও মীমাংসা হোৱা নাই। সেইবিলাক কথা চিন্তা কৰিয়েই সম্ভৱতঃ অধ্যয়ন অভিলাষী ডেকা শিক্ষক নাৰায়ণ দাসে গৱেষণাকৰ্মত প্ৰবৃত্ত হ'ল, অসমৰ ব্ৰজবুলি ভাষা-সাহিত্যৰ অধ্যয়নৰ যোগেদি। তাৰেই এটি লেখত লবলগীয়া সুফল এই ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য গ্ৰন্থখনি। ইতিমধ্যে এই লেখকৰ পৰা পঢ়ুৱৈ সমাজে একাধিক গৱেষণা জাতীয় গ্ৰন্থ পঢ়িবলৈ পাইছে। এই গ্ৰন্থখনি শেহতীয়াভাৱে প্ৰকাশ পাইছে। আকাৰ প্ৰকাৰ কচি-কিন্যাস আদি কেওপিনৰপৰা গ্ৰন্থখনি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

ডিমাৰি আকাৰৰ এই পুথিখনৰ পৰিকল্পনাত চাৰিটা খলপা চকুত পৰে। ইয়াৰে প্ৰথম খণ্ডত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য শিতানত দহটা অধ্যায়^১ত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু ইয়াত ৰচিত সাহিত্যৰাজিৰ ঐতিহাসিক বিকাশ যথাসম্ভৱ আলোচনা সন্নিবিষ্ট হৈছে। পৰৱৰ্তী দ্বিতীয় খণ্ডত সন্নিবিষ্ট হৈছে গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ব্ৰজবুলি গীতিগুচ্ছৰ অন্তৰ্গত ব্ৰজবুলি গীতখিনিৰ সৰল অৰ্থ আৰু তৃতীয় খণ্ডত আধুনিক অসমীয়া অৰ্থসহ কিছুসংখ্যক ব্ৰজবুলি শব্দৰ তালিকা দিয়া হৈছে। তদুপৰি গ্ৰন্থৰ আদি আৰু অন্তত ক্ৰমে বিষয়সূচী, পাতনি আৰু দীঘলীয়া গ্ৰন্থপঞ্জী সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। পুথিখনৰ এই পৰিকল্পনাত দুটা কথা চকুত পৰে : (১) ব্ৰজবুলি ভাষাৰ ঐতিহ্য বিচাৰ তথা ভাষাতাত্ত্বিক অধ্যয়ন আৰু ব্ৰজবুলিত ৰচিত সাহিত্যৰ বিকাশৰ ধূলমূল ইতিহাসৰ পৰিচয় আৰু (২) আমাৰ স্নাতক বা স্নাতকোত্তৰ মহলাৰ শিক্ষাৰ্থীসকল কিছুপৰিমাণে হ'লেও অৰ্থোদ্ধাৰত বিপণ্ডিত পৰা এই নিৰ্বাচিত ব্ৰজবুলি গীত-পদকেইটাৰ সৰল অৰ্থৰ লগতে ব্ৰজবুলিত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দৰ আধুনিক অসমীয়া অৰ্থপ্ৰদান।

গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰথম খণ্ডটোৱে হ'ল সৰ্বাধিক আকৰ্ষণীয়। বিষয়বস্তু, তাৰ পৰিবেশন পদ্ধতি তথা অধ্যয়ন বিভাজন আৰু বিভিন্ন উপবিভাগৰ উপস্থাপন তথা বিশ্লেষণ ৰীতিৰ মাজত যি কোনো অনুসন্ধিসু পাঠকৰ কৌতুহল নিৰাৰম্ভৰ বহু খল আছে। প্ৰথমতে 'ব্ৰজবুলিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ' প্ৰসংগত ব্ৰজবুলি শব্দৰ ব্যুৎপত্তি এই ভাষা প্ৰচলিত অঞ্চলৰ প্ৰাকালীন আৰু সম-সাময়িক অন্যান্য ভাষাৰ লগত ব্ৰজবুলিৰ সম্পৰ্ক আদিৰ চমু আলোচনা সন্নিবিষ্ট হৈছে। পৰৱৰ্তী দুটা অধ্যায়ত ক্ৰমে চৰ্ব্বদীৰ্ঘৰ লগত ব্ৰজবুলিৰ ভাষাগত সাদৃশ্যনিৰ ভুলনামূলক চমু আলচ কীৰ্তিতা, কীৰ্তিপতাকা বঠোতা

বিদ্যাপতিৰ গীতৰ ভাষা অৱহট্টৰ লগত ব্ৰজবুলিৰ সম্পৰ্কান্বিত দৃষ্টান্ত দাঙি ধৰি যুগতোকা আলচ সন্নিবিষ্ট হৈছে। ভুলনামূলক আলোচনাৰ ইমানতে যতি পৰা নাই। লেখকে পুৰণি অসমীয়া কাব্যৰ তাহানিৰ ভাষাৰ লগতো ব্ৰজবুলিৰ ভাষাগত শিশুৰ ভৌলনৰ প্ৰচেষ্টা কৰিছে পৰৱৰ্তী অধ্যায়টোত। ভাষাতত্ত্বৰ বৰ্ণনামূলক দৃষ্টিভঙ্গীৰে ব্ৰজবুলিৰ সংক্ষিপ্ত বিশ্লেষণ চকুত পৰে, গ্ৰন্থৰ পঞ্চম^২ অধ্যায়ত। ইয়াৰ পিছৰ চাৰিটা অধ্যায়ত ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ বিষয়বস্তু আৰু তাত বিৰূ, বৈৰূৰ ভক্তি-সাধনাৰ ধাৰাৰ চমু আভাস ‘ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ ধাৰা’ৰ অন্তৰ্গত অসম, উৰিষ্যা, বংগ-নেপাল আদিত প্ৰচলিত এই জাতীয় সাহিত্যৰ পৰিচয় আৰু ‘ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশ’ৰ অন্তৰ্গত ভক্তিমূলক সাহিত্যৰ বস-তত্ত্ব দাৰ্শনিক দিশ আদিৰ বিচাৰ বিশ্লেষণৰ যথাযথভাৱে বিস্তৃত আলোচনা কৰিবলৈ গ্ৰন্থকৰ্তাই যত্ন কৰিছে। গ্ৰন্থৰ পৰৱৰ্তী তথা শেষৰ অধ্যায়টোত আছে কেৱল ‘মিথিলা-বন্দৰ পদ্যাকাৰ চাৰিজন’ৰ জীৱন পৰিচিতি আৰু তেওঁলোকৰ ব্ৰজবুলিত ৰচিত পদৰ সমীক্ষামূলক চমু আলোচনা। গুৰোৱান্বিত গীতি-গুহৰ গীত-মাতৰ প্ৰসংগ উল্লেখ কৰি যুগত কৰা প্ৰতিটো গীতৰ বিকল অৰ্থই হ’ল দ্বিতীয় খণ্ডৰ মূল কথা। ব্ৰজবুলি শব্দৰ অসমীয়া অৰ্থ দি যুগত কৰা তালিকাখনো যথেষ্ট দীঘলীয়া। গ্ৰন্থপঞ্জীখন তাৎপৰ্যপূৰ্ণ বুলিবৰ মন গৈছে এইবুলিয়ে যে গ্ৰন্থপঞ্জীখন গৱেষণাৰ ক্ষেত্ৰত নমুনা হিচাপে লব পাৰে; এইখন যুগত কৰোঁতে গ্ৰন্থকৰ্তাই অধ্যয়নৰ বিষয়টোৰ লগত সম্বন্ধিত বাৰি মুখ্য উৎস, সৌশ উৎস আদি কঁহিৱাই দেখুৱাবলৈ যত্ন কৰিছে। ধূলমূলকৈ এইখিনিৱেই হ’ল গ্ৰন্থখনৰ ভিতৰত স্থান পোৱা বিষয়ৰ আলোচনা।

নকলেও হ’ব অসমীয়া সাহিত্যত ব্ৰজবুলি বিষয়ক গ্ৰন্থৰ যথেষ্ট অভাৱ। ড° ভূপেন্দ্ৰ বায় চৌধুৰীৰ *ব্ৰজবুলি সাহিত্য* মুকুৰ এই ভাষাত ৰচিত গীত-মাত আদি সাহিত্যখিনিৰ আলোচনামূলক গ্ৰন্থখনিৰ পিছতেই প্ৰকাশ পাইছে কমলবাৰী সত্ৰৰ অধিকাৰ নাৰায়ণ দেৱ গোস্বামীয়ে শংকৰ-মাধৱ ৰচিত ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ বিশেষকৈ বৰগীতৰ আলমত যুগত কৰা *ব্ৰজাবলী ভাষাৰ ব্যাকৰণ আৰু অভিধান* গ্ৰন্থখনি। এই দুয়োখন গ্ৰন্থৰ পৰিসৰ যথেষ্ট সীমাবদ্ধ আৰু পৰিকল্পনাৰ গভীৰ আলোচ্য গ্ৰন্থখনি ভুলনাত বহু সৰ্বকীৰ্ণ। আলোচ্য গ্ৰন্থখনিত ব্ৰজবুলি সাহিত্যব্যক্তিৰ চমু বৰ্ণিত নিৰ্ভৰযোগ্য আলোচনাৰ উপৰি সন্নিবিষ্ট হৈছে ব্ৰজবুলিৰ ভাষাতাত্ত্বিক বিশ্লেষণ আৰু লগতে নিয়া হৈছে প্ৰধান হুগৰাকী ব্ৰজবুলি গীতিকাকৰ বহিঃগীত গীতৰ সকল অসমীয়া অৰ্থ। অৱশ্যে এই গীতকেইটা গ্ৰন্থকৰ্তাৰ নিজৰ বাছনি নহয়। গীতৰ অৰ্থ

আৰু শব্দাৰ্থৰ তালিকা দাসৰ নিজৰ প্ৰচেষ্টাৰ ফল। ব্ৰজবুলিৰ উৎপত্তি আৰু অনান্য প্ৰাদেশিক ভাষাৰ লগত ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য, কম পৰিমাণে হ'লেও ব্ৰজবুলিয়ে ভিন্ন কবিৰ নিজৰ আঞ্চলিক ভাষাৰ বহণ সনা কৰাৰ আলোচনাত গ্ৰন্থকৰ্তাৰ ব্যক্তিগত চিন্তা-প্ৰযত্ন প্ৰকাশ পাইছে। ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য দুয়োটা দিশৰ প্ৰণালীবদ্ধ সূচিস্থিত আলোচনাৰ এক মনোগ্ৰাহী নিদৰ্শন এই গ্ৰন্থখনি। অৱশ্যে লেখকে নিজেই উল্লেখ কৰি গৈছে যে বিদ্যায়তনিক গৱেষণাৰ কৰ্মৰ লগত জড়িত হৈ এই গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰিবলৈ মনত বল পাইছিল। সেইপিনৰ পৰাও এইয়া লেখকৰ গৱেষণাৰ প্ৰথম পৰ্যায়ৰ ৰচনা। সেই হিচাপে ইয়াত ঠাই বিশেষে দুই এটা সমালোচনা কৰিবলগীয়া দুৰ্বল দিশ থকাটো স্বাভাৱিক। তথাপি কিছু ক'ব লাগিব যে অসমীয়া সাহিত্যত ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য এক বিস্ময়কৰ সৃষ্টি, যি কোনো পাঠকেই ইয়াৰ দ্বাৰা বহুপৰিমাণে উপকৃত হ'ব, বিশেষকৈ গৱেষক আৰু শিক্ষাৰ্থীসকল।

গ্ৰন্থত দিয়া শব্দাৰ্থৰ তালিকাত একে অৰ্থসূচক শব্দবোৰ পৃথক পৃথককৈ নিদি একেলগে দিয়া হ'লে পাঠক বেছি লাভবান হ'লহেঁতেন। যেনে— অঞ্চল / আঞ্চোল = আঁচল; আউৰ / আওৰ / আৰ / আৱৰ / আৱৰি = আন / আকৌ / আৰু দুনাই, অৰকত / অলৰাত / আৰকত = ৰঙচুৱা, তোৰ / তোমাৰ, অমল / অমোল / আমূল আমোল = অমূল্য ইত্যাদি। আকৌ শব্দাৰ্থৰ ৰেলিকা মূল শব্দটোৰ নিচেই কাষ চপা শব্দৰ দ্বাৰাহে অৰ্থটো দিয়া উচিত। যেনে :— অপৰুব = অপৰূপ, অপূৰ্ব নিদিয়া হলেই ভাল; আকৌ দোকানি, দুখ, চাকৰ, গৰল, ঘাট, পাৱ আদি শব্দৰ অৰ্থ দিয়াৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। আকৌ গ্ৰন্থৰ বিষয়ৰ পৰিবেশন পদ্ধতিৰ পিনৰ পৰাও সুস্পষ্টভাৱে চালে সপ্তম আখ্যায়ৰ কথাখিনি ষষ্ঠ আখ্যায়ৰ লগত সামৰিবলৈ যত্ন কৰা হ'লে ভাল হ'লহেঁতেন বুলি ভাবিবৰ ধল আছে। কিয়নো গ্ৰন্থখনিৰ আৰম্ভণিৰেপৰা পৰ্যায়ক্ৰমে বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপন কৰা পৰিকল্পনালৈ চালে উক্ত কথাখিনিৰ সুকীয়া অধ্যায় হিচাপে ব্যাখ্যামূলক পৰিচয় দিয়াৰ যুক্তি বৰ সম্বল নহয়। এইখিনি কথাৰ উল্লেখ কৰা হ'ল পৰৱৰ্তী সংস্কৰণটো অধিকতৰ সুন্দৰ ৰূপত যাতে আমি পাওঁ সেই কামনাৰেহে। এইবোৰ গ্ৰন্থৰ কোনো ডাঙৰ ত্ৰুটি নহয়, সাধাৰণ পাঠকৰ বাবে হয়তো ই এখনি অতি উপাদেয় গ্ৰন্থৰূপেই বিবেচনা হ'ব; কিন্তু এনেকুৱা গৱেষণামূলক গ্ৰন্থত বিদ্যায়তনিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু মৰ্যাদাৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব দিয়া হয়। লেখকে গ্ৰন্থৰ প্ৰতিটো অধ্যায়তে দক্ষতাৰ পৰিচয় দিছে। তেওঁৰ বক্তব্য

উপস্থাপনত ভাবাবেগৰ প্ৰকাশত অৰ্থহীন ভাবোচ্ছাস প্ৰকাশ পোৱা নাই। বহু বহু শব্দ প্ৰয়োগ কৰি সযতনে বিষয়বস্তুৰ আলোচনা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। ভাষাত কঠিনতা নাই আৰু প্ৰকাশভঙ্গীতো জড়তা নাই, বস্তুব্য বিষয় পোনপটীয়া আৰু প্ৰাঞ্জল। বচনাবীতি সংযত হোৱা বাবেই সম্ভৱতঃ আলোচনাত অস্বাস্তৱতা চকুত নপৰে। অৱশ্যে কোনো কোনো কথাত যুক্তি উত্থাপনত, প্ৰসন্দ উদ্ধৃতিত মাত্ৰাধিক্য ঘটিছে। আচলতে এনে বিষয়ত সৰ্বাধুনিক প্ৰসন্দৰ উল্লেখই যথেষ্ট, কিন্তু শিক্ষার্থী বা সাধাৰণ পাঠকৰ বাবে একাধিক উল্লেখৰ প্ৰয়োজনীয়তা নুই কৰিব নোৱাৰি। গৱেষণাৰ ক্ষেত্ৰত কিন্তু এনেকুৱা উল্লেখৰ মাত্ৰাধিক্য আদৰ্শীয় নহয়। এইবোৰ আচলতে অতি সূক্ষ্ম দৃষ্টিত ধৰা দিয়া কথাহে।

ব্ৰজবুলিৰ ভাষাগত আৰু সহিত্যগত দুয়োটা দিশ সামৰি যুগুত কৰা এই গ্ৰন্থখনিক নিঃসন্দেহে নিৰ্ভৰযোগ্য উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থ বুলিব পাৰি। ব্যক্তিগতভাৱে যিমানদূৰ জানো আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাসমূহ-উৰিয়া, মৈথিলী, বঙলা আদি কেবাটাও ভাষাত দুয়োটা দিশ সামৰি যুগুত কৰা ব্ৰজবুলিৰ এনেকুৱা গ্ৰন্থ বিৰল। সেইপিনৰপৰা গ্ৰন্থকৰ্তা শ্ৰীদাস প্ৰশংসাৰ পাত্ৰ। উল্লিখিত পৰামৰ্শকেইটা আগত ৰাখি পৰৱৰ্তী সংস্কৰণটি যাতে লেখকে সোনকালে যুগুত কৰিবলৈ যত্ন কৰে সেই আশাৰে আটকধুনীয়া ৰূপত পুথিখনি পাম বুলি আশা কৰিলোঁ। আমাৰ উঠি অহা ডেকা-গাভৰু আৰু শিক্ষকসকলৰ বহুদিনৰ অপ্তাৰ পূৰণৰ বাবে এই উপাদেয় গ্ৰন্থখনি ছপাই উলিওৱা বাবে গ্ৰন্থ প্ৰকাশকো ধন্যবাদৰ পাত্ৰ।

গুৱাহাটীৰ সুপ্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থ প্ৰকাশক আৰু বীণা লাইব্ৰেৰীৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীযুত শান্তিৰঞ্জন দে ডাঙৰীয়াই পুথিখনিৰ পৰিৱৰ্তিত তাঙৰণটিৰো প্ৰকাশৰ দায়িত্ব লৈ গ্ৰন্থকাৰক কৃতজ্ঞতাৰ পাশত পাকিছে। সদৌশেষত প্ৰথম তাঙৰণৰ দৰে ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্যৰ বৰ্তমানৰ সংস্কৰণটিকো পাঠক সমাজে মৰমৰ চকুৰে চাব বুলি আশা কৰিলোঁ।

বিবৰ নিৰ্দেশিকা

প্ৰথম খণ্ড

ব্ৰজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য

প্ৰথম অধ্যায় : ব্ৰজবুলিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ পৃঃ ১-৭

নামকৰণ : ব্ৰজবুলি নে ব্ৰজাবলী ? ই কৃত্ৰিম নে স্বাভাৱিক ১, ব্ৰজবুলিৰ উৎপত্তি মৈথিলীৰপৰা ৩, ব্ৰজভাষাৰপৰা ৩, অৱহট্টৰপৰা ৪, ব্ৰজবুলি আৰু শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ ৪, ব্ৰজবুলিৰ বিকাশ : মৈথিল পাৰিজাত হৰণ নাট ৫, উৰিষ্যা ৫, নেপাল ৬, মৌৰংগ, ত্ৰিপুৰা ৬, বংগদেশ ৬, অসম ৬-৭

দ্বিতীয় অধ্যায় : অৰ্বাচীন অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি পৃঃ ৮-৩৪

অৱহট্ট শব্দৰ ব্যৱহাৰ ৮, অৱহট্ট ৮, অপভ্ৰংশ আৰু দেশী ৯, অৱহট্টৰ মূল শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ ১০, অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলিৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক সাদৃশ্য ১১, কাগজতাত্ত্বিক সাদৃশ্য ১৪, পদান্ত স্বৰ অনুযায়ী পদৰ ভাগ ১৪, কাব্যক-বিভক্তি-কৰ্তা ১৫, কৰ্ম ১৫, কৰণ ১৬, নিমিত্ত ১৬, অপাদান ১৭, সম্বন্ধ ১৭, অধিকৰণ ১৮, সম্বোধন ১৮, সৰ্বনাম ১৯, উত্তম পুৰুষ ১৯, মধ্যম পুৰুষ ১৯, তৃতীয় পুৰুষ ২০, সম্বন্ধবাচক ২০, আশ্ববাচক ২১, অনিশ্চয়বাচক ২১, প্ৰশ্নবাচক ২২, দূৰ নিশ্চয়বাচক ২২, নিকট নিশ্চয়বাচক ২৩, বিবিধ সৰ্বনাম ২৩, নিবেদ্যৰ্থক ২৩, ক্ৰিয়া বিশেষণ ২৪, কালবাচক ২৪, স্থানবাচক ২৪, লক্ষণ বাচক ২৪, ক্ৰিয়াপদ ২৫, ক্ৰিয়াৰ কাল - বৰ্তমান ২৫, সহায়ক ক্ৰিয়া ২৭, ভূতকাল ২৭, ভৱিষ্যৎ কাল ২৭, অসমাপিকা ২৮, অগুৰ্ণ কৃদন্ত ২৮, বৰ্তমানকালীক কৃদন্ত ২৮, ক্ৰিয়াৰ্থক সংজ্ঞা ২৯, পাচনীক্ৰিয়া ২৯, বাৰ্ষিক প্ৰত্যয়, অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলিৰ শব্দসম্ভাব্য সাদৃশ্য-বিশেষ্য-বিশেষণ ৩০, কাতৃ আৰু ক্ৰিয়া ৩২, সামৰণি ৩৪।

তৃতীয় অধ্যায় : চৰ্যাপদ আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলি পৃঃ ৩৫-৪৯

চৰ্যাপদৰ বচনা কাল ৩৫, চৰ্যাপদ আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য : শব্দ বিভক্তি ৩৬, সৰ্বনাম ৩৭, ক্ৰিয়াৰ কাল ৩৮, নাত্যৰ্থক ক্ৰিয়া ৩৯, স্ত্ৰী প্ৰত্যয় ৩৯, শব্দসম্ভাব্য মিল ৪০-৪৮

চতুৰ্থ অধ্যায় : ব্ৰজ বুলি আৰু মধ্যকালীন উত্তৰ ভাৰতীয় সত্ৰকবিৰ ভাষা পৃঃ ৫০-৫৮
আভাস ৫০, কাগজতাত্ত্বিক সাদৃশ্য ৫০, কাব্যক-বিভক্তি-নিৰ্ভিত্তিক প্ৰয়োগ ৫০,

সবিভক্তিক প্রয়োগ ৫১, সৰ্বনাম ৫২, উত্তমপুৰুষ ৫২, মধ্যম পুৰুষ ৫৩, তৃতীয় পুৰুষ ৫৫, নিশ্চয়বাচক দূৰবৰ্তী ৫৫, নিকট বাচক ৫৫, অনিশ্চয়বাচক ৫৬, নিজবাচক ৫৬, প্ৰশ্নবাচক ৫৭, বিভক্তিসদৃশ প্ৰযুক্ত অব্যয় শব্দ-মালা ৫৭, স্থানবাচক ৫৭, নিষেধবাচক ৫৮, বীতিবাচক ৫৮, অন্যান্য ৫৮, সামৰণি ৫৮।

পঞ্চম অধ্যায় : প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি

পৃঃ ৫৯-৭১

আভাস ৫৯, বিদ্যাপতিৰ বচনা আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি ৬০, প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি আৰু অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য— ধ্বনিমূলক ৬০, ৰূপতত্ত্বমূলক ৬১, বচন ৬২, লিংগ ৬২, কাৰক-বিভক্তি ৬২, সৰ্বনাম ৬৫, প্ৰথম পুৰুষ ৬৫, দ্বিতীয় পুৰুষ ৬৫, নিজবাচক ৬৫, দূৰ নিৰ্দেশক ৬৬, নিকট নিৰ্দেশক ৬৬, সম্বন্ধ বাচক ৬৬, প্ৰশ্নবাচক ৬৭, অনিশ্চয়বাচক ৬৭, সৰ্বনামজাত বিশেষণ ৬৭, কাল আৰু ক্ৰিয়াবিশেষণ ৬৮, ক্ৰিয়াৰ ভাৱ আৰু কাল—বৰ্তমান ৬৮, অতীত ৬৯, ভৱিষ্যৎ ৬৯, অন্ত্যৰ্থক ক্ৰিয়া ৬৯, নন্ত্যৰ্থক ক্ৰিয়া ৭০, পূৰ্বকালিক কৃদন্ত ৭০, বৰ্তমানকালিক কৃদন্ত ৭০, অতীতকালিক কৃদন্ত ৭০, ক্ৰিয়া বিশেষণ ৭০, সম্বোধনসূচক শব্দ ৭১, সামৰণি ৭১।

ষষ্ঠ অধ্যায় : অসমীয়া ব্ৰজবুলি আৰু পুৰণি অসমীয়া

কাব্য-কথাৰ ভাষা

পৃঃ ৭২-৭৭

ব্ৰজবুলিৰ সৈতে পুৰণি অসমীয়া কাব্য সাহিত্যৰ সাদৃশ্য : শব্দবিভক্তি ৭২, স্ত্ৰী প্ৰত্যয় ৭৩, বহুবচনৰ প্ৰত্যয় ৭৩, নিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয় ৭৩, সৰ্বনাম ৭৩, ক্ৰিয়া বিভক্তি ৭৩, পুৰণি কথা সাহিত্যৰ সাদৃশ্য-বিভক্তি ৭৪, বহুবচন ৭৪, স্ত্ৰী প্ৰত্যয় ৭৫, সৰ্বনাম ৭৫, ক্ৰিয়া বিভক্তি ৭৫, সামৰণি ৭৭।

সপ্তম অধ্যায় : ব্ৰজবুলিৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

পৃঃ ৭৮-১০২

ব্ৰজবুলিত আৰবী-ফাৰ্চী শব্দ ৭৮, ধ্বনিতত্ত্ব : স্বৰধ্বনি ৭৮, দ্বিস্বৰ আৰু ত্ৰিস্বৰ ৭৯, ব্যঞ্জন ধ্বনি ৭৯, স্বৰৰ ভিন্ন পৰিৱৰ্তনসমূহ ৮০, লিংগ ৮১, বচন ৮২, নিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয় ৮২, অনিৰ্দিষ্ট বাচক ৮২, সংখ্যা শব্দ ৮২, কাৰক বিভক্তি ৮২, সৰ্বনাম ৮৪, বিশেষণ ৮৭, ক্ৰিয়া বিশেষণ ৮৮, ধাতু ৮৯, ক্ৰিয়াৰ কাল ৯২, অনুজ্ঞা ৯৫, অন্ত্যৰ্থক ক্ৰিয়া ৯৫, নান্ত্যৰ্থক ক্ৰিয়া ৯৬, অনিয়মিত ক্ৰিয়া ৯৬, ভূতাত্মক কৃদন্ত ৯৭, ক্ৰিয়াৰ তুমন্ত ৰূপ ৯৯, ধ্বন্যাত্মক শব্দ ১০০, পুনৰুক্তি ১০০, কৰ্মবাচ্য ১০০, অব্যয় ১০১।

অষ্টম অধ্যায় : ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি সাধনাৰ ধাৰা

পৃঃ ১০৩-১২২

ক° : প্ৰৱেশিকা

বিষ্ণুৰ ক্ৰমবিকাশ ১০৩, নাৰায়ণ ১০৫, বাসুদেৱ ১০৬, কৃষ্ণ ১০৭, ৰাধা ১১১

খ° : ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি সাধনাৰ ধাৰা

ভক্তিৰ অৰ্থ ১১৫, ভক্তিৰ সংজ্ঞা ১১৫, ইয়াৰ ভাগ, সাধন আৰু সাধ্য ১১৬, বাগদ্বিকা

ভক্তি ১১৭, ভক্তিব ক্রমবিকাশ ১১৭, অদ্বৈতবাদ ১১৮, বিশিষ্টা দ্বৈতবাদ ১১৮, দ্বৈতাদ্বৈতবাদ ১১৯, বিশুদ্ধা দ্বৈতবাদ ১১৯, অচিন্ত্য ভেদাভেদতত্ত্ব ১২০, শংকৰদেৱৰ ভক্তি ধৰ্ম ১২১, অষ্টছাপ সম্প্ৰদায় ১২১, নাথ সম্প্ৰদায় ১২২, পঞ্জাবৰ ভক্তি ধৰ্ম ১২২, পূৰ্বভাৰতীয় ভক্তি ধৰ্ম ১২২।

নৱম অধ্যায় : ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ ধাৰা

পৃ: ১২৩-১৪৫

ক° অসমৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য : শংকৰদেৱৰ নাট ১২৪, মাধৱদেৱৰ নাট ১২৪, শংকৰদেৱৰ পৰৱৰ্তী নাট , ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, ৰাম আতা আৰু অন্যান্য নাট্যকাৰসকল ১২৫-১৩২, গুৰুদুজনাৰ বৰগীত ১৩২, ভটিমা ১৩৪, বিভিন্ন গীতিকাৰ : গোপাল আতা ১৩৫, ৰাম আতা ১৩৫, অনিৰুদ্ধদেৱ ১৩৫, পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ ১৩৬, হৰিৰামদেৱ ১৩৬, ব্ৰজবুলি গীতৰ ৰস ভেদ ১৩৭, খ° উৰিষ্যাৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য : ১৩৭, গ° নেপালৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য ১৩৯, ঘ° বংগদেশৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য ১৪১, গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ পদাৱলীৰ কেন্দ্ৰ বিন্দু ১৪২, বৈষ্ণৱ পদাৱলী সংকলন ১৪৩, বংগদেশৰ পদকাৰ সকল ১৪৪

দশম অধ্যায় : ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ ভিন্ন দিশ

পৃ: ১৪৬-১৭৯

ক° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ ৰসতত্ত্ব : ৰসৰ সংখ্যা ১৪৬, ভক্তি ৰস ১৪৭, শান্ত, দাস্য, সখ্য বাৎসল্য আৰু মধুৰ ১৪৭, মধুৰ ৰতিৰ ভাগ ১৪৮, পূৰ্বৰাগ , মান, শ্ৰেয় বৈচিত্ৰ্য , প্ৰৱাস ১৪৯, খ° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ নায়িকা ভেদ ১৫১, স্বকীয়া নায়িকা ১৫১, পৰকীয়া ১৫২, নায়িকাৰ অন্তৰঙ্গতা : অভিসাৰিকা নায়িকা ১৫২, বাসকসজ্জিকা ১৫৪, উৎকণ্ঠিতা ১৫৬, বিপ্লৱকা , খণ্ডিতা , কলহা কুৰিতা ১৫৯, প্ৰোষিত-ভৰ্তৃকা ১৬১, স্বাধীন ভৰ্তৃকা ১৬৩, গ° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ নায়ক ভেদ ১৬৫, ঘ° নায়িকাৰ সখী-দুৰ্ভীভেদ ১৬৫, ঙ° ব্ৰজবুলি গীত-পদত মাধুৰ বিৰহৰ ছবি ১৬৬, বিদ্যাপতি ১৬৯, কবি চণ্ডীদাস ১৬৮, জ্ঞানদাস ১৬৮, গোবিন্দদাস ১৬৯, অসমীয়া ব্ৰজবুলি গীতনাটক মাধুৰ বিৰহৰ ছবি ১৭০, ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ দাৰ্শনিক দিশ ১৭২, দেৱ, নাম, গুৰু, ভকত ১৭২, ঈশ্বৰ ১৭৪, মায়া ১৭৪, জীৱ আৰু ব্ৰহ্ম ১৭৫, ভক্তিব শ্ৰেষ্ঠতা ১৭৫, গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ দৰ্শন ১৭৬, কৃষ্ণতত্ত্ব ১৭৬, গোপীতত্ত্ব ১৭৬, শ্ৰেয়তত্ত্ব ১৭৬, স্বকীয়া আৰু পৰকীয়া শ্ৰেয়বাদ ১৭৭, অচিন্ত্য ভেদাভেদ বাদ ১৭৮।

একাদশ অধ্যায় : মিথিলা বংগৰ পদকাৰ চাৰিজন

পৃ: ১৮০-১৯৯

ক° কবি বিদ্যাপতি : ১৮০, ৰচনাৱলী আৰু প্ৰতিভা ১৮১, জীৱনবৃত্ত ১৮১, শ্ৰেয় আৰু সৌন্দৰ্যৰ কবি ১৮২, বয়ঃসন্ধিৰ পদ ১৮৩, অলংকাৰ ১৮৪, খ° চণ্ডীদাস ১৮৫, কবি জ্ঞানদাস ১৮৯, জ্ঞানদাসৰ ভাৱা ১৯২, ঘ° গোবিন্দদাস কবিকাজ ১৯২, সংকলনত গোবিন্দদাসৰ পদাৱলী ১৯৩, দ্বিতীয় বিদ্যাপতি ১৯৪, গোবিন্দদাসৰ গীতি গুচ্ছত পৌড় চত্ৰিকাৰ ছবি ১৯৫, ৰূপানুৰাগৰ ছবি ১৯৫, শৃংগাৰৰ ছবি ১৯৭, বিৰহৰ

ছবি, নায়িকা ভেদৰ চিত্ৰ ১৯৭, সামৰণি ১৯৯।

দ্বিতীয় খণ্ড :

পৃঃ ২০৩-২২৩

ব্ৰজবুলি গীতিগুচ্ছ : প্ৰসংগ আৰু সৰলার্থ সমেত - বিদ্যাপতি : বাধাৰ বিবহ, বাধাৰ
বিবহ (২)২০৩, বাধাৰ বিবহ (৩)২০৪, বাধাৰ বিবহ (৪)২০৫, বাধাৰ বিবহ (৫)২০৬,
শংকৰদেৱ : মাধুৰ বিবহ (১)২০৭, মাধুৰ বিবহ (২)২০৮, মাধুৰ বিবহ (৩)২০৯,
মাধুৰ বিবহ (৪)২১০, মাধুৰদেৱ : চিবন্তন মাড় ২১১, ৰায় ৰামানন্দ, মাধুৰ বিবহ,
২১২, চণ্ডীদাস : আক্ষেপানুৰাগ ২১৩, বাসকসজ্জা নায়িকা ২১৪, বিপ্ৰলজ্জা নায়িকা
২১৫, খণ্ডিতা নায়িকা ২১৬, মানিনী নায়িকা ২১৭, জ্ঞান দাস : কলহান্তৰিতা ২১৮,
প্ৰোবিতভজ্ঞী নায়িকা ২১৯, গোবিন্দদাস : অভিসাৰিকা নায়িকা ২১৯, মামাসুৰ মিলন
২২০, বৰ্ষাভিৰাৱ ২২১, মাধুৰ বিবহ ২২২।

তৃতীয় খণ্ড

সংক্ষিপ্ত ব্ৰজবুলি শব্দকোষ

পৃ° ২২৪-২৫৭

প্ৰহুগজী

পৃ° ২৫৮-২৬৯

• • •

সংকেত - সূচী

অ°	= অজুন ভঞ্জন	প°ক°ত°	= পদকল্পতক
অজা	= অজামিল উপাখ্যান	প°চ°	= পউষ চবিউ
অপ°	= অপভ্রংশ	পদ্মা	= পদ্মাবৎ কাব্য
উ°	= উজ্জ্বল নীলমণি	পা°হ°	= পৰিজাত হৰণ (উমাপতি)
উ°ব্য°	= উক্তি ব্যক্তি প্রকৰণ	পি°	= পিম্পৰা গুহোৰা
ঋ°	= ঋত্থেদ	পৃ°	= পৃষ্ঠা
ক°	= মাধৱকন্দলি	প্ৰা°	= প্ৰাকৃত
ক°গী°	= কথা-গীতা	প্ৰা°পৈ°	= প্ৰাকৃত পৈংগলম্
ক°গ্ৰ°	= কবীৰ গ্ৰন্থাবলী	প্ৰা°ভা°আ°	= প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা
ক°ৰা°	= কথা-ৰামায়ণ	ব°	= বলিছলন নাট
ক°সা°	= কবীৰ সাথী	বি°	= বিদ্যাপতি - পদাবলী
কা°	= কালিদমন নাট	বিনয়	= বিনয় পত্ৰিকা
কী°	= কীৰ্তিলতা	বৈ°	= বৈষ্ণৱ পদাবলী (হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়)
কু°	= কুমৰ হৰণ নাট	বো°	= বোধদয় নাট
কো°	= কোটৰা খেলা	ব্ৰ°	= ব্ৰজবুলি
কৈ°	= কৈৱল্যা নন্দদেৱৰ গীত	ব্ৰ°গী°	= ব্ৰজবুলি গীতিগুচ্ছ (ড° নেওগ)
কং	= কংসবধ নাট	ব্ৰহ্ম°	= ব্ৰহ্মামোহন নাট
কং ২	= কংসবধ (কৈৱল্যানন্দ)	ব্ৰা°	= ব্ৰাহ্মণ
গী°	= গীতাবলী (তুলসী দাস)	ড°গী°স°	= ভক্তিগীত সংকলন
গু°বি°	= গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	ভা°	= ভাগৱত পুৰাণ
চ°	= চৰ্যাগীতিকোষ	ভা°ক°	= ভাগৱত-কথা
চৈ°চ°	= চৈতন্য চৰিত্ৰামৃত	ভূ°	= ভূষণহৰণ নাট
চো°	= চোৰধৰা	ভো°ব°	= ভোজন ব্যৱহাৰ
জ°	= জন্মযাত্ৰা নাট	ম°ভা°আ°	= মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা
ভা°	= ভাণ্ডৰণ	ম°ব°	= মাধৱদেৱৰ বৰগীত
তু°	= তুলসী	ম°ভ°	= মাধৱদেৱৰ ভটিমা
দো°কো°	= দোহাকোশ	ম°	= মধুৱদেৱৰ গীত
দোহা	= কবীৰ দোহা		
ন°ভা°আ°	= নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা		
নৃ°	= নৃসিংহ যাত্ৰা		
প°	= পদ্মীপ্ৰসাদ		

ৰ°	= বসমঞ্জৰী	সু°মা°	= সুৰ সাগৰ
ৰা°	= ৰামবিজয় নাট	সুখ চা°	= সুখমণি চাহেব
ৰা°চ°	= ৰামচৰিত মানস	স্য°	= স্যমন্ত হৰণ নাট (দৈত্যবি)
ৰাগ°	= ৰাগতৰংগিনী	স্য°২	= স্যমন্তহৰণ নাট
ৰা°বে°	= ৰাউল বেল	AFD	= Assamese, Its Formation and Development
ৰাম°	= ৰাম আতাৰ গীত	FML	= The Formation of Maithili Language
ৰামা°	= ৰামানন্দ দেৱৰ গীত	ODB	= Origin and Develop- ment of Bhojpuri
ৰাস°	= ৰাসঝুমুৰা	ODBL	= The Origin and Dev- elopment of Bengali Language
ৰু°	= ৰুশ্মিণীহৰণ নাট	PG	= Prakrit Grammar by Pischel
লব°	= লবকুশৰ যুদ্ধ		
শ°ব°	= শংকৰদেৱৰ বৰগীত		
শ°ভ°	= শংকৰদেৱৰ ভটিমা		
স°ৰা°	= সন্দেৰ ৰাসক		
• সম্পা°	= সম্পাদিত		
সা	= সাহিত্য দৰ্পণ		
সী°	= সীতাহৰণ নাট		
সু°	= সুভদ্ৰাহৰণ নাট		

সংকেত - চিহ্ন

>	= এটাৰ পৰা হোৱা
<	= এটাৰ পৰা অহা
*	= শব্দ বা সংখ্যাৰ স্পষ্টতা সূচক
**	= কল্পিতৰূপ
√	= যাত্ৰ
//	= বিশিষ্টকৰণ
/	= পাৰ্থক্যসূচক
s	= পৰিচ্ছেদ

প্ৰথম অধ্যায়

ব্ৰজবুলিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

১.০. বৈষ্ণৱ গুৰু শংকৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ বৰগীত আৰু অংকমালাত ব্যৱহৃত ভাষাটো ব্ৰজবুলি নামে জনাজাত। পঞ্চদশ শতাব্দীৰ অন্তিম লহৰত আৰম্ভ কৰি ঊনবিংশ শতাব্দীৰ সমাপ্তিলৈকে এই ভাষাত অসমীয়া বৈষ্ণৱ সন্ত-মহন্তসকলে বহুখিনি নাট আৰু গীত ৰচনা কৰে। অসমৰ উপৰি মিথিলা, নেপাল, বংগদেশ আৰু উৰিষ্যাৰ কবিসকলেও ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাবিষয়ক বহুখিনি গীত আৰু কিছুসংখ্যক নাট এই ভাষাত ৰচনা কৰাটো মন কৰিবলগীয়া। এই ভাষাটো অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে একাধিক সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। ইয়াৰ প্ৰথমটো হ'ল-নামকৰণৰ সমস্যা। বংগদেশ আৰু উৰিষ্যাত যিটো জাৰা ব্ৰজবুলি নামেৰে জনা যায়, সেইটো ভাষাকেই বুজাবলৈ অসমত ব্ৰজাবলী আৰু ব্ৰজবুলি দুয়োটা শব্দৰ প্ৰয়োগ আছে। নাম দুটাৰ কোনটো অধিক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আৰু কাৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীনতৰ তাক চালিজাৰি চোৱা প্ৰয়োজন। ব্ৰজবুলিৰ আনটো সমস্যা তাৰ উৎপত্তিৰ সৈতে সংলগ্ন। এই ভাষাটো কৃত্ৰিম নে স্বাভাৱিক, ইয়াৰ ভেঁটিনো কি - সেই সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মতবিৰোধ আছে।

১.২. সত্ৰসমূহত অংক আৰু বৰগীতৰ ভাষাটো দীৰ্ঘদিন জুৰি ব্ৰজাবলী নামেৰে চলি অহা বুলি সৰ্বসাধাৰণৰ ধাৰণা। এক বিশিষ্ট ভাষা বা বাক্যৰীতিক মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ব্ৰজাবলী আখ্যা দিয়া কথাও মন কৰিবলগীয়া^১। কিন্তু এই শব্দটো শংকৰোত্তৰ গীত-মাত নাইবা চৰিত পুথিসমূহত পোৱা নাযায়। অৱশ্যে শংকৰদেৱে নিজেই তীৰ্থ ভ্ৰমণত শুনা মাত বুলি ফাটীৰ কথা চৰিত পুথিত উল্লিখিত হৈছে^২। বসৰাজ বেজবৰুৱাৰ ৰচনাত যেনেকৈ ব্ৰজাবলী^৩ৰ উল্লেখ আছে, তেনেদৰে একাধিকৰূপে ব্ৰজবুলি^৪ও প্ৰয়োগ হৈছে। পৰৱৰ্তী কেবাগৰাকী কৃতীমান লেখকে ব্ৰজাবলীৰ সপক্ষে অভিমত আগবঢ়োৱা দেখা যায়^৫।

১. সুকুমাৰ সেন — বৈষ্ণৱীৰ নিকট, পৃ° ২

২. মহেশ্বৰ নেওগ — অংকমালাৰ আগকথা, পৃ° ৪

৩. অজুল চন্দ্ৰ হাজৰিকা — (সম্পাদ) বেজবৰুৱা এছাইলী, দ্বিতীয়খণ্ড, পৃ° ১৭৩৫

৪. হাজৰিকা — উত্ত প্ৰশ্ন, পৃ° ১৮৮৩

৫. অধিকাংশ কথা- কল্পিত হ'ল নাটৰ চুৰিকা, ১৯৩৩.

কলিনাম মেধি- কলিনাম মেধি ৰচনাবলী, পৃ° ৪৪০, বিশ্বকিষ্ণুমাৰ বৰুৱা- অসমীয়া কথা সাহিত্য, পুৰণি ভাগ, পৃ° ৩-৫ আৰু সন্তোষনাথ শৰ্মাৰ অসমীয়া নাট সাহিত্য, পৃ° ১৩ ৰ নাম উল্লেখযোগ্য।

১.৩. ব্রজশব্দৰ লগত -আবলী প্রত্যয় যোগ হৈ বিশেষণ শব্দৰূপে ব্রজাবলীৰ আত্ম প্রকাশ। — আবলী (= সমূহ, শাৰী প্রভৃতি অৰ্থত) প্রত্যয়ৰ প্রয়োগ শংকৰদেৱৰ লেখাতে পোৱা যায় — ‘চন্দ্রাবলী ৰাতি শৰতকাল’ (কীৰ্ত্তন ২২।২৭), ‘শৰতকালে চন্দ্রাবলী পাই’ (কীৰ্ত্তন ২৩।২০৯)। মুক্তাবলী ছন্দ, বঙ্গাবলী পুথি প্রভৃতিত - আবলী প্রত্যয় সংযুক্ত হোৱাৰদৰে ব্রজ শব্দটোত - আবলী প্রয়োগ ব্যকৰণসম্মত।

১.৪. ব্রজ শব্দই শ্রীকৃষ্ণৰ লীলাভূমি ব্রজৰ কথা সোঁৱৰায়। পশু, বিচৰণ প্রভৃতি অৰ্থত ব্রজ শব্দৰ প্রয়োগ ঋগ্বেদত (২-৩৮-৮) পোৱা যায়। পশুপালনৰ প্ৰাধান্য থকা বাবে ব্রজধাম আখ্যা পোৱা ভূ-খণ্ডৰ ভাষাই ব্রজভাষা। ১৮৫৭ খ্রীষ্টাব্দত লিখা গোপালৰ ৰসবিলাস টীকা^৬ নাইবা অষ্টদশ শতাব্দীৰ কবি ভিখাৰী দাসৰ কাব্য নিৰ্ণয়ত^৭ ব্রজভাষাৰ নামোন্মেষ হৈছে। ব্রজভাষাৰপৰা ব্রজাবলী নামৰ উৎপত্তি নিঃসন্দেহে হোৱা নাই। ব্রজধামৰ ভাষা এনে অৰ্থত ব্রজবোলী^৮ ব্রজাবলী^৯ আৰু ব্রজবুলি^{১০} আদি নামকৰণৰ কথা পণ্ডিতসকলে উন্মেষ কৰিছে। অৱশ্যে বেৰেইলী, আলিগড়, আগ্ৰা, মথুৰা, প্রভৃতি স্থানত অদ্যাপি প্রচলিত শৌৰসেনী অপভ্রংশজাত ব্রজভাষাৰসৈতে আলোচিত ব্রজবুলি ভাষাৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক দুই এটা বিষয়ত মিল থাকিলেও দুয়োটি ভাষা যে একে নহয়, তাক দোহাৰিবৰ আৱশ্যক নাই। বংগদেশত ব্রজবুলি শব্দটো জয়জয়তে প্রয়োগ কৰে -উনবিংশ শতাব্দীৰ কবি ঈশ্বৰচন্দ্ৰ গুপ্তাই^{১১}। হিন্দী বোলীৰ (=ভাষা, যেনে খড়ীবোলী) অনুকৰণত বঙলা কবিয়ে গঢ়ি তোলা ব্রজবুলি শব্দটো বংগদেশত জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰাৰ পিছত সেই শব্দটোৱে অসমত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু সি অংক আৰু গীতত ব্যৱহৃত ভাষাক সূচাইছিল। ভাষা বিৱৰ্তনৰ পৰম্পৰা অনুসৰি কালক্ৰমত ব্রজবুলি ব্রজাবলী হল। পিছে ভাষাতাত্ত্বিক দৃষ্টি ভংগীত বোলী অৰ্থাৎ ভাষা বুজাবলৈ - আবলী প্রত্যয়তকৈ বুলিঅধিক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। গতিকে ব্রজাবলীৰ ঠাইত ব্রজবুলিৰ প্রয়োগ যথার্থ^{১২}।

১.৫. মধ্যযুগীয় উদ্ভৱপূৰ্ব ভাৰত ভূমিত প্রচলিত ব্রজবুলি ভাষাৰ উৎপত্তি

৬. মকতাৰা নিবজল ভজী কবি ব্রজভাষা চৌজ। ৩৪৪

৭. ভাষা ব্রজভাষা কচিৰ, কহৈ সুমতি লব কোয়।

মিলে সংস্কৃত পৰস্যো গৈ অতি সুগম হোই।। কাব্য নিৰ্ণয় ১/১৪

৮. কণিকা তোমৰ- ব্রজভাষা ঔৰ ব্রজবুলি সাহিত্য, পৃ° ৩৮২

৯. অংকমালাৰ আগকথা, পৃ°ম

১০. সুকুমাৰ সেন - প্ৰাণজ্ঞ পৃ° ২

১১. সুকুমাৰ সেন- প্ৰাণজ্ঞ গ্ৰন্থ, পৃ° ২

১২. বাণীকান্ত কাকতি (আচাৰ্য, ইণ্ডিয়ান ইণ্টেলেকচুৱেল এণ্ড ডেভেলপমেন্ট, দ্বিতীয় ভা° ছে ২৫), ডিবেঞ্চৰ নেওগ (জসমীয়া সাহিত্যৰ বুঝী, পৃ° ৩৩৭-৮৯), মহেশ্বৰ নেওগ (ঐকী শংকৰদেৱ, পৃ° ১৬৩) অথুৰ উৎকলনাথ গোস্বামীয়ে (ভাষা আৰু সাহিত্য, পৃ° ২৩) ব্রজবুলি ব্যৱহাৰ কৰিছে।

১৮. ব্রজবুলির উৎপত্তি সম্পর্কে আন এটি মত হল - ইয়াব উৎপত্তি যৈখিলী বা ব্রজভাষাবগবা হোবা নাই, ইয়াব উৎপত্তি হৈছে অবচীন অপভ্রংশ বা

১৬. Grierson, G.A. - *An Introduction to the Maithili Language of the North containing a Grammar, Chrestomathy and Vocabulary vol. 11.*
১৮. Sen. S- *A History of Brajabuli Literature. pp 1-2*
১৫. Mukharjee, P- *The History of Medieval Vaisnavism in Orissa, p-71*
১৬. মহেশ্বর নেওগ— ব্রীজীনাটকসমূহ, পৃ° ১৬৩
১৭. কলিনাস মেথি— জংলজঙ্গী, ইংকাজী মুদ্রিক
১৮. বড়ীজনাথ গোস্বামী আৰু দুৰ্গাকৃষ্ণ দাস (সম্পাদা)— কলিনাস মেথি
কলজঙ্গী, পৃ° ৩১
১৯. Keith, A.B- *Sanskrit Drama, pp 40-41*

অৱহট্টৰপৰাহে^{২০}। ব্ৰীষ্টীয় নৱম শতাব্দীত আৰম্ভ কৰি পঞ্চদশ শতাব্দীৰ প্ৰভুতি পৰ্বলৈকে সমগ্ৰ আৰ্য্যবৰ্তত লোকসাহিত্যৰ বাহন আছিল অৱহট্ট। ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলে শিষ্টসমাজৰ কাৰণে ৰচনা কৰা সাহিত্যত সংস্কৃত প্ৰয়োগ কৰিছিল যদিও বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মাৱলম্বী লেখকসকলে সদায় লৌকিক ভাষা প্ৰয়োগত উৎসাহ দেখুৱাইছিল। বৌদ্ধ ভিক্ষু শ্ৰাৱকসকলে সংস্কৃতৰ সৈতে প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশ মিহলাই জনবোধগম্য কৰাৰ প্ৰয়ত্ন পৰিলক্ষিত হয় - বৌদ্ধ-সংস্কৃতত। বৌদ্ধ সহজযানী আৰু শৈৱ তান্ত্ৰিক যোগীসকলে তেওঁলোকৰ গীতিমালাত সদায় লোকমুখৰ ভাষা অৱহট্ট ব্যৱহাৰ কৰিছিল। লৌকিক প্ৰেম-প্ৰণয় গাথাৰো বাহন আছিল এই ভাষা। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে অৱহট্টত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিৱৰ্তনৰ সৰলতৰ ৰূপটো দেখা যায়। এই ভাষাৰ প্ৰয়োগ পত্নলেখতো হৈছিল। মালৱৰ (অধুনা মধ্যপ্ৰদেশৰ অন্তৰ্গত) ধাৰ নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত, সম্প্ৰতি বোম্বেৰ প্ৰিন্স অৱ বেলচ্ যাদুঘৰত সংৰক্ষিত ভিন্ন অঞ্চলৰ দাসী আৰু বাবাংগনাৰ চিত্ৰ প্ৰমাণী দেহজ ৰূপ সৌন্দৰ্য্যচ্ছটাৰ বৰ্ণনাদীপ্ত ফলিখনে তাৰ প্ৰমাণ^{২১}। পুৰালিপিতম্বৰ ফালৰপৰা ব্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ-ত্ৰয়োদশ শতকৰ ৰচনা সম্ভাৰূপে সাব্যস্ত কৰা এই লিপিত প্ৰত্ন দক্ষিণী (গোৱা), প্ৰত্ন-মাৰাঠী (কানোড), প্ৰত্ন-গুজৰাটী (টোৱা পুচ), প্ৰত্ন ভোগৰী (টোক) আৰু প্ৰত্ন-পূৰ্বভাৰতীয় (গৌড়) ভাষাৰ নিদৰ্শন থকা বুলি বিশেষজ্ঞৰ অভিমত^{২২}। মধ্যভাৰতীয় বিভিন্ন ভাষাৰ প্ৰত্নৰূপৰ নিদৰ্শন সেই লিপিত সংৰক্ষিত হোৱাৰ মূল কাৰণটো হ'ল - আৰ্য্যবৰ্তৰ *লিংগা ব্ৰাহ্মকা* অৱহট্টৰ প্ৰয়োগ।

১.৯. *লিংগা ব্ৰাহ্মকা* ৰূপে আৰ্য্যবৰ্তত প্ৰচলিত অৱহট্ট ভাষাত পূৰ্বী প্ৰাকৃততকৈ পশ্চিমা শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ প্ৰভাৱ আছিল বেছি। সেই কাৰণে কোনো কোনোৱে ইয়াক *শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ* আখ্যা দিছিল^{২৩}। ৰাজপুত নৃপতি আৰু চাৰণ-ভাটৰ ৰক্ষ্যাগত এই ভাষাই এটা কালত গুজৰাটৰপৰা বংগদেশলৈ ৰাষ্ট্ৰভাষাৰূপে স্বীকৃতি পায় আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰো মৰ্যাদা লাভ কৰে^{২৪}। দৰাচলতে *শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ* আখ্যা দিয়া ভাষাটোৱে অৱহট্ট ভাষা। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে এই ভাষাৰ পূৰ্বা-পশ্চিমা প্ৰভৃতি আঞ্চলিক ভেদ প্ৰকাশ পালেও মোটামুটিভাৱে ভাষাটো একেই যোগাযোগৰ ভাষা। ই কোনো প্ৰদেশ বিশেষৰ সম্পত্তি নহয়, ই আৰ্য্যভাষাৰ সাধাৰণ

২০. সুকুমাৰ সেন— *বৈষ্ণৱীৰ নিবন্ধ*, পৃ° ৯

২১. Bhayoni, Prince of wales Museum Stone Inscription from Dhar in Bharatiya Vidya vol. xvll, No. 34

২২. সুকুমাৰ সেন— *বাংগালা সাহিত্যৰ ইতিহাস*, প্ৰথমখণ্ড, পূৰ্বাৰ্ধ, পৃ° ৫১-৫৬

২৩. Chatterjee S.K.— *The Origin and Development of Bengali Language*, pp - 61-62.

২৪. শিবপ্ৰসাদ সিংহ — *কীৰ্ত্তিলতা ঠাৰ অৱহট্ট ভাষা*, পৃ° ৬৪

সম্পত্তি আৰু এই ফালৰপৰা কনিষ্ঠতম সৰ্বভাৰতীয় সাধু জ্ঞানভাৰা^{২৫}। এই ভাষাৰ প্ৰথম ভাষ্য নিৰ্দ্ধাৰণ হ'ল— সৰহৰ *দোহাকোষ* আৰু দ্বিতীয় ভাষ্য *নমুনা* হ'ল— বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ কীৰ্ত্তিলতা।

১.১০. সুৰপূৰ্ব ব্ৰজভাষা, প্ৰাচীন অৱধী, মৈথিলী প্ৰভৃতি ভাষাত অৱহট্টৰ প্ৰভাৱ মৰ্চিব নোৱাৰা। এই প্ৰভাৱৰ ফলস্বৰূপেই অৱহট্টজাত ব্ৰজবুলিৰ সৈতে পুৰণি ব্ৰজভাষাত ৰচিত *সুৰসাগৰ*, *প্ৰদ্যুম্নচৰিত*, *হৰিশ্চন্দ্ৰ পুৰাণ*, *মহাভাৰত-কথা*, *কল্পিণী মণ্ডল*, আদিৰ ভাষাৰ কিছু সাদৃশ্য দেখা যায়। কবীৰদাস, তুলসীদাস, মহম্মদ জায়েসী প্ৰভৃতিৰ ভাষাৰো অসমাপিকা ক্ৰিয়া, সৰ্বনাম আৰু অব্যয়ৰ কিছুৰূপ অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰে মিলি যোৱাৰ কাৰণো একেটাই।

১.১১. অৱচীন অৱহট্টৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীত উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰত ভূমিত বিকশিত হোৱা ব্ৰজবুলি ভাষা যে এটা স্বাভাৱিক ভাষা, কৃত্ৰিম নহয়, এইটো ইতিমধ্যে সুন্দৰকৈ প্ৰমাণিত হৈছে^{২৬}। সাধাৰণতে দেখা যায় যে ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ বিকাশত ৰাজদৰ্ভাৰসমূহে অকুণ্ঠ সাহায্য দান কৰিছিল। মিথিলা, মোৰংগ, নেপাল, উৰিষ্যা আৰু অসমৰ ব্ৰজবুলি তাৰ সাক্ষী।

১.১২. মিথিলাৰ ৰাজমন্ত্ৰী উমাপতি ওখাৰ (চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ প্ৰথম চৰণ) *পাৰিজাত হৰণ নাট*ৰ ভাষা সংস্কৃত যদিও তাৰ অন্তৰ্ভুক্ত গীতবোৰ বিদ্যাপতিৰ পদাৱলীৰ অনুৰূপ। উমাপতিৰ নাটৰ গীতৰ ভাষাক ব্ৰজবুলি বুলি ধৰিলে সেয়া নিঃসন্দেহে হ'ব আলোচিত ভাষাটোৰ প্ৰথম লহৰ। বিদ্যাপতিৰ পদাৱলী দ্বিতীয় লহৰৰ স্বাক্ষৰ। পিছে মৈথিলী ভাষাৰ আলোচকসকলে উক্ত দুই কবিৰ ৰচনাক ব্ৰজবুলি ভাষাৰ সম্ভাৱনাপে স্বীকৃতি দিয়া নাই, পুৰণি মৈথিলীহে বুলিছে^{২৭}। পুৰণি মৈথিলী বোলা ভাষাটোৰ মূল-অৱচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ট।

১.১৩. মিথিলাক বাদ দি ব্ৰজবুলি ভাষাৰ প্ৰাচীনতম গীতটো গোৱা গৈছে - উৰিষ্যাত। এই গীতটো *পৰশুৰাম বিজয়* নামক একাংক বিশেষৰ অন্তৰ্ভুক্ত^{২৮}। ৰচয়িতা উৰিষ্যাৰ নৃপতি গজপতি কপিলেন্দ্ৰদেৱৰ (খ্ৰীঃ ১৪৩৫-৩৬) জনৈক স. ডাকৰি। ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠ ব্ৰজবুলি কবি হ'ল - চৈতন্যদেৱৰ সুহৃদ ৰজা প্ৰতাপকন্দৰ্ব কৰ্মচাৰী ৰামানন্দ ৰায়। ষোড়শ শতাব্দীৰ তৃতীয় চৰণত তেওঁ গীত ৰচনাত হাত দিছিল। ইয়াৰ আন উল্লেখযোগ্য কবিৰ ভিতৰত বলোৰাম দাস, জগন্নাথ দাস, অচ্যুতানন্দ, যশোৱন্ত আৰু অনন্তদাস লেখক। পিছে অসম আৰু বংগদেশত ব্ৰজবুলি ভাষাত বিমানবিনি নাট আৰু গীত ৰচিত হৈছে, উৰিষ্যাত সিমান বিনি নহ'ল।

১.১৪. ব্ৰজবুলিৰ চৰ্চা নেপাল, মোৰংগ প্ৰভৃতি ৰাজসভাত ভাষাবিনি হৈছিল।

২৫. সুকুমাৰ সেন— *বৈকুণ্ঠীয় নিকট*, পৃ° ১০

২৬. কনিৰ জোষ— *ব্ৰজভাষা ঠাৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য*, পৃ° ৩৮-৩৯

২৭. Misra J.K. - *History of Maithili Literature*, pp-69-98

২৮. সুকুমাৰ সেন— *বাংলা সাহিত্যৰ ইতিহাস*, পৃ° ১০৯

নেপালত গীতৰ লগতে নাটৰো নিয়মিত চৰ্চা হয়। সেই গীত-নাটৰ ভাষাক কোনোৱে মৈথিলী^{২৯} অথবা প্ৰাচীন বাংলা^{৩০} বুলিলেও সি প্ৰকৃততে ব্রজবুলিহে। ইংৰাজী অষ্টদশ শতাব্দীৰ তৃতীয় চৰণলৈকে নাট ৰচনাত উৎসাহ দেখুৱা নেপালৰ ৰাজসভাত বহুখিনি নাটৰ সৃষ্টি সম্ভৱ হয়। সি সৰৱ ভিতৰত নিম্নলিখিত নাট্যকাৰসকলৰ নাটসমূহ প্ৰখ্যাত-

মাণিক - অভিনৱ ৰাধাবান্ধৱ আৰু ভৈৰৱানন্দ নাট

নৃপতি জগজ্যোতি মল্লদেৱ - হৰগৌৰী বিবাহ আৰু কুঞ্জবিহাৰী নাট

নৃপতি প্ৰতাপমল্লদেৱ - অবলোকিতেশ্বৰ স্তৱৰাজি

কবি বংশমণি - দিগম্বৰ নাট, চতুৰংগ তৰংগন আৰু গোপীচন্দ্ৰ নাট

ৰামভদ্ৰ - হৰিশ্চন্দ্ৰ, ললিত কুবলয়াস্ব মদালসা নাট

ৰজা ভূপতিমল্ল - মাধৱানল, ৰুক্মিণী পৰিণয়, বিদ্যাবিলাপ আৰু
মহাভাৰত নাট

নৃপতি ৰণজিৎমল্ল - ৰামচৰিত্ৰ, মাধৱ-কামকন্দনা, উষাহৰণ,
অঙ্কাসুৰ বধোপাখ্যান, কৃষ্ণচৰিত, মদন চৰিত,
কৌলাসুৰ বধোপাখ্যান আৰু ৰামায়ণ নাট।

ত্ৰিপুৰাৰ ৰাজসভাতো ব্রজবুলিৰ বিকাশ ঘটিছিল। এই ৰাজ্যৰ ধন্যমাণিকৰ (১৪৯০-১৫২২ খ্ৰীঃ) সভাপতি ৰাজে লিখা এটা গীত সুভদ্ৰা বা সম্পাদিত বিদ্যাপতি গীত সংগ্ৰহৰ (পৰিশিষ্ট-ক) অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে।

১.১৫. বংগদেশত ব্রজবুলি ৰচনাৰ প্ৰথম উল্লেখ ঘটে হোসেন শাহৰ (১৪৯০-১৫১৯ খ্ৰীঃ) সভাকবি যশোৰাজ খাঁৰ হাতত। জ্ঞানদাস আৰু গোবিন্দদাস কবিৰাজ ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠ পদাকাৰ। বংগদেশত পদাকাৰৰ সংখ্যা বহুত। পদকল্পতৰু, বসন্তমঞ্জৰী, গীত-চিন্তামণি, পদকল্পলতিকা প্ৰভৃতি সংগ্ৰহত বহু পদাকাৰৰ কেবা হাজাৰো গীত সংগৃহীত হৈছে। ড° কণিকা তোমৰে ৪৩ জন বঙলা ব্রজবুলি পদাকাৰৰ তালিকা দিছে^{৩১}। দীনেশ চন্দ্ৰ সেনৰ বংগভাষা আৰু সাহিত্যত ৬৪ জন পদকৰ্তাৰ গীতৰ হিচাপ আছে^{৩২}। সাহিত্যৰত্ন ড° হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়ৰ বৈষ্ণৱ পদাবলীত সৰ্বমুঠ ২০৮ জন গীতিকাৰৰ বহুসংখ্যক গীতে স্থান পোৱাটো এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য^{৩৩}।

১.১৬. অসমত ব্রজবুলিৰ সাৰ্থক ৰচয়িতা শংকৰদেৱে প্ৰথম গীতটো ৰচে ১৪৮৮ খ্ৰীষ্টাব্দত বদৰিকাশ্ৰমত^{৩৪}। গীত আৰু নাট ৰচনাত অসামান্য প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ

২৯. Misra J.K.—*ibid*, p. 150-163

৩০. ননীগোপাল মুখোপাধ্যায়—*নেপালে ভাষা নাটক ব্ৰষ্টব্য*

৩১. কণিকা তোমৰ—*প্ৰাণ্ডক্ত জ্ঞান, বসন্ত অধ্যায়*

৩২. দীনেশচন্দ্ৰ সেন—*বংগভাষা ও সাহিত্য*, পৃ° ১৭৭-৮০

৩৩. হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়—*বৈষ্ণৱ পদাবলী ব্ৰষ্টব্য*

৩৪. কথা ভকচৰিত ৫১২ ছেদ

থৈ যোৱা শংকৰদেৱক ব্ৰজবুলি ভাষাৰ প্ৰথম কবি ৰূপে স্বীকৃতি পাবৰ যোগ্য। অৱশ্যে ব্ৰজবুলি ভাষাত প্ৰয়োগ হোৱা কেইটামান শব্দ ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ প্ৰথম চৰণত ৰচিত আমবাৰী শিলালিপি^{৩৫} আৰু চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অন্তিম লহৰত ৰচিত গছতল শিলালিপি^{৩৬}ত ব্যৱহৃত হোৱাটো মন কৰিবলগীয়া।

১.১৭. পূৰ্বী অৱহট্ঠৰপৰা ক্ৰমবিকশিত হৈ পূৰ্বভাৰতৰ অন্যান্য প্ৰান্তৰখনৰে অসমতো মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ হাতত ব্ৰজবুলিয়ে স্বেমহিম্বি ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছিল। উপৰ্যুক্ত ফলি দুখনৰ ভাষালৈ এইখিনিতে আঙুলিয়াব পাৰি। দৰাচলতে অসমৰ ব্ৰজবুলি মিথিলাৰপৰা আহি অসমত প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰা ভাষা নহয়। ই অৱহট্ঠ অধ্যুষিত বৃহত্তৰ ভূখণ্ডৰ পূবসীমাত অৱস্থিত অসমৰ বুকুত থলুৱা সৌষ্ঠৱেৰে আত্মপ্ৰকাশ লাভ কৰা ভাষা^{৩৭}। এটা কালত এই ভাষাই গ্ৰামীলোকৰ চিন্তা চুই যাবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। সেই বাবেই সন্তাবলীপুথিত লিখিছে - 'ব্ৰজাবলী ভাষাক বুজিবে গ্ৰামীলোকে।'

...

৩৫. ফলিৰ পাঠ— আদিভাসয় শ্ৰীসমুদ্ৰ পালৰাজ্যে প্ৰবল সাবাসিক সত্ত্ব সত্তপ
কৃষা সম্বাসীন বোলে দান পুঞ্জন সজ। বোণীছাটী। সৰু ই শ
বাণ মুঢ় ভণ্ডি।। — মছেৰৰ নেওগ সম্পাদ্য প্ৰাচ্যশাসনাবলী,
ভূমিকা, পৃ ৯-১০

৩৬. শিলালিপিৰ পাঠ— শিৱা এবিৱা ডবাকত গৱত। শব ১২৮৪ বেদান্ত
বাসী গণত ইতি শ্ৰীবিষ্ণু বাসধৰ শৈলকৰ। শবত মেছ ইখান
উয়াসী। মেধৰ শতাব্ৰিণ যইব বঙাল বহুকাৰ ইহাত ফণ।
বহাখ জল। ভো সন্ত সঙ্কত বাস। নিজল শ্ৰী। পঞ্চমল্য বাস
বোল জলসেনাই বৈবীক ভাখি জলন্ত শেক বনবি।

৩৭. Goswami, U. N. — *A Study on Kamrupi, A Dialect of Assamese*,
P 254.

দ্বিতীয় অধ্যায়

অৰ্বাচীন অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি

২.০. অৱহট্ট শব্দটো জয়জয়তে ব্যৱহাৰ কৰে— আশুদল ৰহমানে তেওঁৰ ‘সন্দেশ ৰাসক’ত^১। অপ্ৰভংশ বুজাবলৈ ৰাসক ৰচয়িতাই অৱহট্ট শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰা বুলি টীকাকাৰ লক্ষ্মীধৰৰ লেখাৰ পৰা জানিব পাৰি^২। অৱহট্টৰ দ্বিতীয় প্ৰয়োগ হৈছে— জ্যোতিৰীশ্বৰ ঠাকুৰৰ বৰ্ণ ৰত্নাকৰত (খ্ৰী.১৩২৫)। ৰাজসভাত ভাটে যি দুবিধ ভাষাৰ বৰ্ণনা দিছিল, তাৰে এবিধৰ নাম অৱহট্ট^৩। বিদ্যাপতিয়ে দেসিল বঅনা ত ৰচনা কৰা কীৰ্তিলতাৰ অৰঙণিতে কৈছে—

‘সঙ্কয় বাণী বুহঅন ভাবই পাউঅঁ ৰসকো মম্ম ন পাৱই।
দেসিল বঅনা সবজন মিটঠা তং তৈসন জম্পও অৱহট্টা ॥

(সংস্কৃত ৰচনাৰ মৰ্ম বিদগ্ধ জনেহে বুজে। প্ৰাকৃত ৰসৰ মৰ্মও কোনোৱে নুবুজে। দেশী ৰচনা সবাবে মিঠা গুণে মই অৱহট্টতে ৰচনা কৰিছোঁ)। প্ৰাকৃত পৈংগলৰ টীকাকাৰ বংশীধৰে স্পষ্ট ভাৱে উল্লেখ কৰিছে যে উক্ত প্ৰাকৃত পৈংগলৰ ভাষা অৱহট্ট। ইয়াৰ ৰূপভেদ-অৱহংস। সেই শব্দটো পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰে — উদ্যোত সুবিয়ে^৪। কুবলয় কহাত অৱহংসৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈ গৈ কয়— সংস্কৃত-প্ৰাকৃত মিশ্ৰিত অপভ্ৰংশ শুদ্ধ-পৰ্বতীয়া জুৰিৰ দৰে তাৰ অপ্ৰতিহত গতি আৰু প্ৰথমা কুপিতা প্ৰিয়তমাৰ সংলাপৰ দৰে মনোৰম। কবি পুষ্পদন্তই সংস্কৃত আৰু প্ৰকৃতৰ পিছত যি ভাষাৰ নাম স্মৰণ কৰিছে, সেয়া হ’ল— অৱহংস^৫। আনহাতে কলিকাল সৰ্বজ্ঞ কবি স্বয়ম্ভুৱে নিজৰ ৰামায়ণখনিত অৱহট্ট শব্দ প্ৰয়োগ কৰা বুলি সৈ কাঢ়িছে। গতিকে সন্দেহাতীত ভাৱে কৰা পাৰি যে অপভ্ৰংশ, অৱহট্ট আৰু অৱহংস একেটা ভাষাৰে ভিন্ন জনে বেলেগে বেলেগে সময়ত দিয়া নাম।

- ১ অৱহট্টসঙ্কয় পাইয়ংমি পেসাইয়ংমি ভাষা এ।
লক্ষণ ছন্দা হৰণে সুকইতং ভুসিয়ং জেছি ॥ সঙ্কেশ ৬
- ২ তেন সন্দেশানাং বসকঃ নামাপভ্ৰংশঃ গ্ৰন্থকৃতঃ ॥
- ৩ পুনু কইসন ভাট সংস্কৃত পৰাকৃত অৱহট্ট পৈশাচী শৌৰসেনী মাগধী
ছৰ ভাষাক তত্ত্বজ্ঞ শকাৰী আভিৰী চাণ্ডালী সাকলী দ্ৰাবিড়ী ঔতকলী
বিজাতিয়া সাতৰ উপভাষাক কুবলয় ॥ বৰ্ষ ৫৫ ৭
- ৪ এল. বি. গাৰ্হী — অপভ্ৰংশ কাব্যশ্ৰীৰ ভূমিকা
- ৫ মহাপুৰাণ, সঙ্কি ৫ কটক ১৮

২.১. অবহট্ট, অবহংস আদিৰ আলোচনা প্ৰসংগত উল্লিখিত শব্দ হ'ল দেশী (দেশী-দেশ্য)। ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত পোন প্ৰথমতে ব্যৱহৃত বিশেষণ বাচক এই শব্দটোৱে ভাষাৰ সলনি শব্দৰ ক্ষেত্ৰতহে প্ৰয়োগ হৈছে^৬। যিবোৰ শব্দ সংস্কৃতৰ তৎসম আৰু ভক্তৰ শব্দটোক ভিন্ন, সেইবোৰেই দেশী। ভৰতৰ এই সংজ্ঞা পৰৱৰ্তী বহুকেইজন আলংকাৰিকে সসন্মানে গ্ৰহণ কৰিছিল। কাব্যালংকাৰত ৰূপটে স্পষ্টভাৱে কৈছে— যিবোৰ শব্দৰ বৃৎপত্তি প্ৰকৃতি প্ৰত্যয়ৰ দ্বাৰা সিদ্ধ নহয়, আৰু যাৰ নিজস্ব ৰূপ অৰ্থ নাই, সেইবোৰ শব্দ সংস্কৃতৰ পৰা বহিষ্কাৰ কৰা প্ৰয়োজন^৭। হেমচন্দ্ৰই এনেধৰণৰ শব্দবোৰক নামমালাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ৰাখিছে।

২.২. শব্দৰদৰে ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতো দেশীশব্দটো বিশেষণৰূপে দীৰ্ঘদিন প্ৰচলিত হৈ আহিছে। কোনো কোনোৱে প্ৰাকৃত বুজাবলৈ দেশী শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছিল। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে, খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীৰ কবি পাদলিগুই তৰংগাবই কহা ত নিজৰ ৰচনাখনিৰ ভাষাক চিনাক্ত কৰিছে দেশি বয়নৰূপে^৮। মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতক দেশী অভিধাৰে বুজাবাৰ প্ৰয়োগ সংৰক্ষিত হৈছে— উদ্যোতনৰ কুবলয় মালাত^৯। কউহলৰ নীলাবইতো উক্ত দৃষ্টান্ত বৰ্তমান^{১০}। ওপৰৰ দৃষ্টান্ত কেইটাই স্পষ্ট প্ৰমাণ কৰে যে, জনগণে যাক দেশী বা দেশীভাষা বুলিছিল, সেই দেশীভাষাই কবিসকলৰ কল্যাণত কাব্যৰ অংগীভূত হোৱাৰ পিছত আলংকাৰিকসকলে তাক প্ৰাকৃত আখ্যাৰে বুজাবলৈ লৈছিল। পিছে সাহিত্যৰ ভাষা সদায় মসৃণ, কিছু পৰিমাণে কৃত্ৰিম। সি লোকমুখৰ ভাষাপৰা সদায় কিছু আঁতৰত। আনহাতে লোকভাষাই প্ৰবহমান নদীৰ দৰে সৰলতাৰ সমভূমিলৈ গতি কৰাত সদায় অগ্ৰণী। সেই সৰলতাৰ ভাষাই কালক্ৰমত আলংকাৰিকসকলৰ সৌজন্যত অপভ্ৰংশ আখ্যা পালে আৰু সি সাহিত্যৰ ভাষা ৰূপে স্বীকৃত হ'ল। কবিসকলে সেই ভাষাক দেশী ভাষা ৰূপে স্বীকৃতি দিবলৈ কুঠাবোধ কৰা নাই^{১১}। প্ৰসিদ্ধ কবি সয়জুৱে নিজৰ বামাণৰ ভাষাক দেশী বোলাটো উল্লেখযোগ্য^{১২}। দশম শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগৰ কবি পুষ্পদন্তই তেওঁৰ মহাপুৰাণৰ ভাষাক দেশী বুলি (৭ বিণয়ামি দেশী-মহাপুৰাণ ১। ৮। ১০) চিনাকি দি লগে লগে অবহট্টকো স্মৰণ কৰিছে। খ্ৰীষ্টীয় একাদশ শতাব্দীৰ কবি পদ্মদেৱৰ পাসনাহ চাৰিউত আৰু বিদ্যাপতিৰ কীৰ্তিলতাৰ 'দেখিল বজনা'ৰ উল্লিখন পোৱা যায়। ভাষাবিদ পিছেলে দেশী ভাষাৰ সন্দৰ্ভত বিতং আলোচনা আগবঢ়াইছে^{১৩}। গ্ৰীয়াৰছন

৬ নাট্যশাস্ত্ৰ ১৭/৩

৭ কাব্যালংকাৰ ৬/২৭

৮ সনৎকুমার চৰিতৰ ভূমিকা, পৃ ১৭ (মাকোৰীৰ দ্বাৰা উদ্ধৃত)

৯ অপভ্ৰংশ কাব্যদেৱীৰ ভূমিকা, পৃ ১৭

১০ নীলাবই কহা, পৃ ৪১

১১ শিৱসিংহ — কীৰ্তিলতাৰ ওপৰ অবহট্ট জন্ম, পৃ ৪২-৪৩

১২ দেশী ভাষা উত্তৰ ভদ্ৰকাল কবি দুৰ্জয় ৰণ সাইলিগাৱৰ — কামাৰণ ১

১৩ Pischel — Prakrit Grammar, pp 1-45

ছাহাবো এইক্ষেত্ৰত পিছপৰা নহয়^{১৪}। অপভ্ৰংশৰ ঐতিহাসিক ব্যাকৰণত ড° তেগাৰে দেশী আৰু অপভ্ৰংশৰ প্ৰণালীৰুদ্ধ আলোচনা আগবঢ়াইছে। ড° হীৰালাল জেনে পাছত দোহা সম্পাদন কৰা কালত অপভ্ৰংশ আৰু দেশীভাষাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক গছি সঠিকভাৱে নিৰূপণ কৰিবলৈ গৈ এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে ব্যাকৰণাচাৰ্যসকলে যাক অপভ্ৰংশ বুলিছে, কবিসকলে তাক দেশীভাষাৰে চিনাক্ত কৰিছে। গতিকে অপভ্ৰংশ আৰু দেশীভাষা যে বহুলাংশে অভিন্ন, তাত অকণো সন্দেহ নাই।

২.৩. হেমচন্দ্ৰই তেওঁৰ কাব্যানুশাসনত দুবিধ অপভ্ৰংশৰ উল্লেখ কৰিছে— এবিধ শিষ্ট অৰ্থাৎ সাহিত্যৰ বাবে উপযোগী আৰু আনবিধ লৌকিক অৰ্থাৎ লোকসমাজত দৈনন্দিন জীৱনৰ কথা-বতৰাত সততে ব্যৱহাৰ কৰা ভাষা। শিষ্ট অথবা পৰিমাৰ্জিত অপভ্ৰংশ সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতৰ লেখীয়াকৈ সাধুজনৰ ভাষা হৈ পৰাৰ ফলস্বৰূপে ভাষাশাস্ত্ৰৰ দৃষ্টিত লৌকিক অপভ্ৰংশ তাতকৈ আৰু ভালৈখিনি সৰল হৈ পৰিল। হেমচন্দ্ৰৰ কালত অপভ্ৰংশ কথিত ভাষা নাছিল গুনেই তেওঁ দেশীনাৰায়ণমালাৰ সংকলনত আগভাগ ল'ব লগাত পৰিছিল। দেশীনাৰায়ণমালা ত অন্তৰ্ভুক্ত শব্দসমূহ শিষ্ট অপভ্ৰংশত পাবলৈ নাইকিয়া। লৌকিক অপভ্ৰংশ অথবা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ কিম্বা অবহট্টৰ নিদৰ্শনসমূহ কবি আব্দুল ৰহমান (অদ্দহমান) কৃত সন্দেহ বাসক (সনেহয় বাসয়)^{১৫}, প্ৰাকৃত পৈংগলম্^{১৬}, পণ্ডিত দামোদৰৰ উক্তিব্যক্তি প্ৰকৰণ^{১৭}, কবি শেখৰাচাৰ্য জ্যোতিৰীশ্বৰৰ বৰ্ণ-বন্ধাকৰ^{১৮}, সৰহপাৰ দোহাকোষ^{১৯} আৰু বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ কীৰ্তিলতা^{২০} বা কীৰ্তিপতাকাত সংৰক্ষিত হৈছে।

১৪ On the Indo-Aryan Vernaculars – *Indian Antiquary* (1931-33)

১৫ সন্দেহ বাসকখনি জিন বিজয় মুনিয়ে সিদ্ধীৰপৰা ইং ১৯৪৫ চনত প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়।

১৬ প্ৰাকৃত পৈংগলম্ৰ বিজ্ঞানসন্মত পাঠ ড° ভোলাশংকৰ ব্যাসৰ সম্পাদনাত বাকনসীৰপৰা প্ৰাকৃত টেক্সট চোছাইটিয়ে ইং ১৯৫৯ৰ পৰা চাৰিটা খণ্ডত প্ৰকাশ কৰে।

১৭ আচাৰ্য জিনবিজয় মুনিৰ সম্পাদনাত সিদ্ধী জৈন শাস্ত্ৰ শিক্ষাপীঠৰ হৈ মুম্বাইৰ ভাৰতীয় বিদ্যাবৰ্ণনে উক্তিব্যক্তি প্ৰকৰণ সমীক্ষিত পাঠ প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়।

১৮ ড° সুনীতিকুমাৰ হেতাজীৰ ডুমিকা সমৃদ্ধ বৰ্ণ-বন্ধাকৰ বিবলৌকিকা ইতিহাস জৰিয়তে ইংৰাজী ১৯৪০ চনত প্ৰকাশ পায়। সাহিত্য অকাদেমীয়ে ইয়াৰ দ্বিতীয় ভাঙৰণ প্ৰকাশ কৰে ইংৰাজী ১৯৯৮ ত।

১৯ বাকল সংস্কৃতায়নে পাটনাৰ বিহাৰ কাণ্ডাৰা পৰিষদৰ জৰিয়তে ইং ১৯৫৭ত দাদৰী প্ৰচাৰিনী সভাই প্ৰকাশ কৰি উলিয়ায়।

২০ ড° বাবুৰাম সজেনাৰ সম্পাদনাত কীৰ্তিলতাৰ প্ৰথম ভাঙৰণ প্ৰকাশ কৰে— ইংৰাজী ১৯২৯ত দাদৰী প্ৰচাৰিনী সভাই।

২.৪. অৰ্বাচীন অপভ্রংশ বা অৱহট্টৰ মূল শৌৰসেনী অপভ্রংশ। উক্ত অপভ্রংশৰ সৈতে নানা স্থানৰ থলুৱা শব্দাবলীৰ মধুৰ মিলনত সৃষ্টি হোৱা অৱহট্ট ভাষাই ত্ৰিষ্ঠীয় নৱম শতাব্দীৰেপৰা দ্বাদশ শতাব্দীলৈকে ৰাজপুত নৃপতিমণ্ডলীৰ ৰাজসভাত অখণ্ড প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে^{২১}। উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতভূমিৰ সন্ত-মহন্ত আৰু কবিসকলে তেওঁলোকৰ কৃষ্ণ কিংবা ৰাম বিষয়ক গীত-পদ আৰু নাট সমূহত প্ৰয়োগ কৰা ব্ৰজবুলিৰ মূল ভেটি আচলতে এই অৰ্বাচীন অপভ্রংশ অৰ্থাৎ অৱহট্ট। অৱহট্টৰ সৈতে ব্ৰজবুলিৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক তুলনাই এই মন্তব্যৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰে। তলৰ ছেদকেইটা সেই বিচাৰ বিশ্লেষণৰে প্ৰচেষ্টা।

২.৫. ধ্বনিমূলক সাদৃশ্য

২.৫.১. প্ৰাকৃত ভুৱত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ক, ক্খ, ঙ, গম আদিৰ এটা লোপ পোৱাত সি একক ব্যঞ্জনলৈ সংকুচিত হয়। অৱহট্ট ভুৱত সংকুচিত একক ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী হ্ৰস্বস্বৰে দীৰ্ঘৰূপ লৈছেহি। এই বৈশিষ্ট্যটো ব্ৰজবুলিতো বৰ্তমান। যেনেঃ—

অৱহট্ট	ব্ৰজবুলি
অগ্নি > অগ্নি > আগ (কী° ২।১১০)	আগি (বা°)
অচ্ছই > আচ্ছই (নেমি° চতুৰ্থ° ১১)	আচ্ছয় (ৰামা° ১৩)
> আছে (প্ৰা° পৈ° ৪৬৫/২)	আছে (ৰাম° ৩২)
উচ্ছিষ্টম্ > ঝুঠ (উ° ব্য° ৫২/৩)	ঝুঠ, ঝুঠ (চো° ৭°)
কাৰ্য > কজ্জ > কাজ (কী° ২।১০৭)	কাজ (ক°)
চন্দ্ৰ > চাঁদ (বৰ্ণ° ১৮)	চান্দ (ৰাম° ৩)
ঠকুৰ > ঠাকুৰ (কী° ২।২০)	ঠাকুৰ (ভূ°)
তস্য, তাসু (প্ৰা° প° ৩০।৯)	তাসু (শ° ভ°)
যস্য > জাসু (কী° ১।১৯),	জাসু (ভ° গী° ১৩৪),
জাহা (কী° ৩।৯১)	জাহে (ভ° গী° ২২৭)
	জাহাৰি (ক°)
ৰক্ > ৰাখহ (কী° ১।৪৪)	ৰাখহ (ৰাম° ২৭)
লয় > লয় > লাগ (কী° ২।১০৮)	লাগ (ক°) ইত্যাদি

২.৫.২. প্ৰাকৃত ভুৱত সংযুক্ত ব্যঞ্জন অৱহট্ট ভুৱত একক ব্যঞ্জনলৈ পৰিৱৰ্তিত হৈছে যদিও সেই ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী স্বৰ দীৰ্ঘ নোহোৱাকৈও থাকে। এনে উদাহৰণ ব্ৰজবুলিতো পোৱা যায়। যেনেঃ—

ভুবুক > ভুবক > ভুবক (কী° ২।২১)	ভুবক (শ° ভ°)
ধৰ্ভব্য > ধৰব (উ° ব্য° ২২।৪)	ধৰব (ৰা°)
ধৃষা > ধৰি (উ° ব্য° ৬২।২২)	ধৰি (পা°)

ব্যাখ্যান > বখনিয়ই (সং বা° ৬৫)	ধৰি (পা°)
সৰ্ব > সৰ (উ° ব্য° ৫।২৫)	সৰ (ৰাম° ২৯)
সৰ্বে (সৰ্কে) > সবে (কী° ২।৬০)	সৰে (ৰামা° ৮)
সৰ্বম্ > সৰহি (উ° ব্য° ৯।৩০)	সৰহি (ৰামা° ৫৩) ইত্যাদি

২.৫.৩ সংক্ষেপন অথবা উদ্ধৃত স্বৰ সংকোচন অবহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়তে পোৱা যায়। যেনে :—

অঙ্কাৰ > অঙ্কআৰ > অঙ্কাৰ (কী° ১।২০)	অঙ্কাৰ (গোবিন্দ দাস)
ইন্দ্ৰিয় > ইন্দিঅ > ইন্দি (দো°)	ইন্দি (ভ° গী° ২৯৩)
উত্তিষ্ঠিত > উঠ (কী° ২।১০৫)	উঠ (ৰাম° ৩)
জ্ঞাত > জানিঅ > জানী (প্ৰা° পৈ° ২।২৮)	জানি (ৰাম° ২৬)
দ্যুতকাৰ > জঅআৰ > জুৱাৰ (উ° ব্য° ৪৬।২৪)	জুৱাৰ (ভ° গী° ২৬৫)
চতুঃ > চঅউ > চৌ [কু] (উ° ব্য° ৪১।৪)	চৌপাশ (ৰাম° ৬১ ইত্যাদি)

২.৫.৪. অবহট্টত সংস্কৃত ঋ বৰ্ণৰ ৰ, অ, আ, ই, উ, এ আদিলৈ হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰ ব্রজবুলিৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰযোজ্য। যেনে:—

ঋ > ৰ = গৃহিণী > ঘৰিণি (প্ৰা° পৈ° ১/৩৮)	ঘৰিণি (ৰা°)
কৃতে > কৰে (উ° ব্য° ১৫।১)	কৰে (ৰাম° ১)
> অ = কৃষ্ণ > কণহ (কী° ১।৩৮)	কনাই (ভ° গী° ৩২৮)
> আ = নৃত্য > নাচ (কী° ২।১৮৭)	নাচ (কে°)
অমৃত > অমিঅ (কী° ১।৬)	অমিয় (পা°)
> ই = ঘৃত > ঘিঅ (উ° ব্য° ৪৯।২৯)	ঘি (ৰাম° ২৫)
মাতৃ > মাই (প্ৰা° পৈ° ১।৩)	মা (চো°)
> উ = পৃচ্ছতি > পুচ্ছু (কী° ৩।১২)	পুচ (ৰাম° ৭)
> পুচ (উ° ব্য° ৫২।১)	
শ্নু > স্নু (কী° ৩।৬৮)	শুন (বু°)
> এ = ভাতৃ > ভাএ (কী° ২।৪২)	ভাএ (কা°)
মাতৃ > মাএ (কী° ২।৪৩)	মাৰে (ৰাম° ৩৯) ইত্যাদি।

২.৫.৫. অবহট্টত পোৱা অস্ত্য-উকাৰৰ প্ৰয়োগ ব্রজবুলিতো পোৱা যায়। যেনে:—

উদ্ধাৰি অউ, (কী° ২।২), কৰিঅউ (কী° ১।৪); আণ্ড (ভ° গী° ১৬৪); একু (কে°), গোচৰিঅউ (কী° ৩।১৫৪), পৰিঅউ (কী° ৩।৪৩); দেষু (পা°), পিউ (ভ° গী° ১৬৭) আদি।

২.৫.৬. অবহট্ট আৰু ব্রজবুলি-উভয়তে পদান্ত দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব প্ৰকণ্ঠতা লক্ষ্য কৰিব লগীয়া। যেনে :—

পানীয় > পানী (উ° ব্য° ৪৯।২২), লজ্জা (কী° ২/১৩) লাজে (বাম° ৪০)
অবশ্যে কেতিয়াবা কেতিয়াবা / ই অ / ব সংযোগত অন্তিমৰ স্বৰ পূৰ্ববৰ্তী স্বৰেৰে মিলি
যোৱা দেখা যায়। যেনে— গোৰূপ > গোৰুঅ > গোক (উ° ব্য° ৪৯/২৩), গৌৰীয়
> গোক (বামা° ২৩), বৎসৰূপ > বাচক (ভ° গী° ৬৭) ইত্যাদি।

২.৫.৭. অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে /ণ/ আৰু /ন/ৰ পাৰ্থক্যৰ সীমা
ৰেখা ধূষৰ। যেনেঃ—

অনবৰত > অণববৰত (কী° ৪২৬), ভোজন > ভঅণ (কী° ৪/৭৬), জানকী
> জাণকি (বা°)

পান > পাণ (কী° ২।৮২), মান > মাণা (কী° ৪।১১২) প্রামাণ > প্রামান (বা°)
ৰজনী > ৰঅনি (কী° ৩।৪), কৃষ্ণ > কন্ন (কী° ১।৩৮) প্রাণ > প্রান (বু°)
ইত্যাদি।

২.৫.৮. শ, ষ আৰু স ৰ ব্যৱহাৰত বাচবিচাৰহীনতা অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি
উভয়তে একে। শ আৰু ষ বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ সীমিত, কিন্তু স বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। যেনেঃ—

শৰ্কৰা > সাংকৰে (উ° ব্য° ১১।৩১), পৰিশিতি > পৈস (উ° ব্য° ৫০।২৭),
শ্ৰুণতি > সুণে (উ° ব্য° ৬।২৮), বিষ > বিস (উ° ব্য° ৩৫।২৬), শিষ্য > সীস (উ°
ব্য° ৩৯।১২), শয়ণগৃহ > যোৰমগহ (কী° ২।২৪০), শত > সত্ৰ (কী° ২।৩২), শক্তিমান
> সকতা (কী° ৪।৯৬), শৰণ > সৰণ (কী° ১।৫১), শোভন > সোহণা (কী°
৪।৩১) আৰু সন্দেশ > সন্দেস (উ°), শল্য > সল্যা (কা°), শিশুপাল > সিসুপাল
(ক°), শিখণ্ডক > সিখণ্ডক (কা°), শুন > শুন (কা°) ইত্যাদি।

২.৫.৯. অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে / ব / আৰু / ব / ধ্বনিৰ পাৰ্থক্য
সুৰক্ষিত নহয়। যেনে :— বৰ্বৰ > ৰবুৰা (কী° ২।৯০), ব্ৰহ্ম > ৰম্ম (কী° ৪।১২৯),
বলভদ্ৰ > ৰলভদ্ৰ (কী° ১।৫১) আৰু দেবিৰু (পা°), বিবাহ (বু°) ইত্যাদি।

২.৫.১০. অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে / ব / আৰু / ল / বৰ্ণৰ অভেদ
প্ৰয়োগ চকুত পৰে। যেনে :— চোৰ > চোল (কী° ২।২২৮), দৰবাৰ > দলবাল (কী°
২।২৩), দেৱকুল > দেউৰি (কী° ২।২০৭), কপটি > কপাল (কী° ২।৬৫), কাজল >
কাজৰ (কী° ২।১৩০) আৰু গোখুলি ~ গোখুৰি (ভ° গী° ১৫৪), গোৱালী ~ গোৱালী
(ভ° গী° ১৭৪), চঞ্চল ~ চঞ্চৰ (ভ° গী° ৬৩), প্ৰহ্লাদ ~ প্ৰহ্লাদ (ভ° গী° ২৩০),
বিজুলী ~ বিজুৰী (ভ° গী° ১৫৫), ইত্যাদি।

২.৫.১১. অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক > খ
আৰু ছলৈ পৰিৱৰ্তন হোৱা দেখা যায়। যেনেঃ— অক্ষা > আখি (উ° ব্য° ৬।২), বৃক্ষ
> বৃখু (উ° ব্য° ৪৯।৩), ক্ষেত্ৰ > খেত (উ° ব্য° ১৩।২২), ক্ষয় > খয় (কী° ১।৫১),
ক্ষণ > খনে (কী° ৩।৭৫) আৰু খনো (বামা° ২১), অক্ষি > আখি (বামা° ৯), নক্ষত্ৰ >

নছহ (বঙলা ব্রজবুলি) ইত্যাদি।

২.৫.১২. অৰহট্টত এহাতে হুস্বস্বৰ দীৰ্ঘ হৈছে আৰু আনহাতে দীৰ্ঘস্বৰ হুস্বস্বৰলৈ সংকুচিত হৈছে। এই বৈশিষ্ট্যটো ব্রজবুলিতো বিদ্যমান। যেনে— অৰহু > অৰথ (স° বা°), আভীৰ > অভীৰ (প্ৰা° পৈ° ১।১৭৭), কান্ত > কন্ত (কী° ৩।১২), কাব্য > কব (কী° ১।১৩), কামনা > কমন (কী° ২।১৩২), ধাৰণ > ধৰণ (কী° ৩।৬৮)। পৰাক্ৰম > পৰক্ৰম (কী° ৩।১৪৬), আৰু আভীৰ > অভীৰ (ভ° গী° ১৫৩), আমোদিত > অমোদ (ভ° গী° ৩৩৫) ইত্যাদি।

২.৬. অৰহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ ৰূপতত্ত্বমূলক সাদৃশ্য :

২.৬.১. আধুনিক ভাষা বিজ্ঞানৰ আলোকত অৰহট্টৰ বিশেষ্য পদক পাদান্ত স্বৰ অনুযায়ী এনেদৰে ভগাব পাৰিঃ—

অ— গুআল (উ° ব্য° ৫।১৪), ঘৰ (উ° ব্য° ২১।২৭), বল্লীঅ (কী° ২।১৬৯)

আ— অলহনা (কী° ২।১৩৪), ওঝা (উ° ব্য° ১৩।২৪), কুণ্ডা (কী° ২।১৭৫)

ই— অগ্নি (কী° ৩।১৫২), আগৰি (কী° ২।১১৫), গোৰি (কী° ২।২০৮)

ঈ— অটাৰী (কী° ২।৯৭), অহেৰী (উ° ব্য° ৪৩।২৫), পহাৰী (উ° ব্য° ৩৪।২৮)

উ— গুৰু (উ° ব্য° ৩৯।১২), গোক (উ° ব্য° ৩৮।২০), ঋতু (উ° ব্য° ১৫।২৪)

এ— খোদাএ (কী° ২।১৭৪), দোহাএ (কী° ২।৯৬)

ঐ— ভুবৈব (কী° ১।৫০), নৈ (উ° ব্য° ৪৭।৯)

ও— গাৰোঁ (কী° ১।৬৭), নাও (কী° ২।৬৮) ইত্যাদি।

২.৬.২. ব্রজবুলিৰ বিশেষ্য শব্দমালাকো উপর্যুক্ত স্বৰান্ত ৰূপৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। যেনেঃ—

অ— অংশ (পা°), অংকুশ (পা°)

আ— আছা (কে°), কোটোৰা (কো°)

ই— গাই (কো°), পানি (কা°)

ঈ— ঘী (ৰাম° ২৫), মহাদেঈ (বু°)

উ— বঘু (অ°), লিউ (কে°)

ঐ— ঝৈ (কো°), চৈ (ৰাম° ৩৩)

ও— গো (ৰাম° ৪), দাও (ৰাম° ১০) ইত্যাদি।

২.৭. কাব্যক বিভক্তি

২.৭.১. অৰহট্ট আৰু তৎ-জাত ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য বৰ্ণন। তলত নিৰ্বেশৰ উদাহৰণ প্ৰদৰ্শিত কৰা হ'লঃ—

২.৮. কৰ্ত্তাকাবক

২.৮.১. নিৰ্বিভক্তিক প্ৰয়োগ—নিৰ্বিভক্তিক কৰ্ত্তাব প্ৰয়োগ (০ শূন্য বিভক্তি বা Zero element) অবহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে পোৱা যায়। যেনে :— কণং বিয়েইনি হী আ (প্ৰা° পৈ°), কান সুহাবই (বা° বে°), ঠাকুৰ ঠক ভএ গেল (কী° ২।১০), দলই দুলাল (উ° ব্য°), দেহ ন পিছই (পাছউ দোহা ১৮০), মন ভাবই (বা° বে°) আৰু ব্ৰজবুলি—ককমিনি ঘন ঘন নিশ্বাস কোকাৰে (ক°) ইত্যাদি।

২.৮.২. সবিভক্তিক প্ৰয়োগ

-অ^{২২} : অহিৰ (উ° ব্য° ৩৮।২০), কেবট নাৰ ঘটাব (উ° ব্য° ১৯।৭); ব্ৰজবুলি—ঐচন নিদাকণ কান (কে°)

-আ^{২০} : আবিলু কাছড়া দঢ় গাঢ়া (বা° বে°), ওঝা পঢ়াব ছাত্ৰহি শাস্ত্ৰ (উ° ব্য° ৩৫।৯), কচুৰা (বা° বে°), জালা (বা° বে°), তৰলা (বা° বে°), দোহা গাই কজ্জিঅ পিয় (স° বা°)

ব্ৰজবুলি—সুনি ৰাখিআসব ইল্ল সচীক প্ৰশাম কহলি (পা°)

-উ^{২৪} : অন্ন (দোহা, ১০), কহাক (উ° ব্য° ৩৮।১১), কোটিহ মজ্জৰে একু জই (দোহা°), জই মই গলু মউ ভবএ (স° বা° ১।১১), জিয় সতু মহাবলু উঁহি নবিদু/ দধুধ ধুববিউ কুঞ্জৰ মইং দু/(পউমসিবি চবিউ ১/৪), দুহ পাৰি দধু গুআল (উ° ব্য° ৫।১৪) ধৰ্ম্ম অখি ধৰ্ম্ম কীজ (উ° ব্য° ৫।৪) বিমুহ চলিঅ ৰণ অচলু/পৰিহবিঅ হঅ গঅ বলু/(প্ৰা° পৈ° ৮৭) ইত্যাদি। ব্ৰজবুলি—যত জগত আধাক (অ°)

-এ — দেবানং গিয়ে (অশোকৰ শিলালেখ), ৰাজা পুষ্টে মণ্ডিয়া (কী° ২।২২৮), সবে কিলু কিনইতে পাৰখি (কী° ২।১১৪) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি—যত জগত আধাবু (অ°)

-অ^{২৫} : ধাইও জয়ন্তে মহ জয়ন্তে (পউমা চবিউ ১৭।৬।১), বাও বিঅকখন (কী° ৩।৬০), সেনিঅ মহাবও (পউমা চবিউ ১।৭।৯) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি—সামান্য নাবীও জানে (পি°)

২.৯. কৰ্মকাবক

২২ সন্ম - জন্ম - দসাবলুক । - হেফত ৮/৪/৩৪৫, পুৰবোস্তম ১৭/৪,

লক্ষ্মীক ১/১৭

২৩ স্মৃতি দীৰ্ঘ হ্রাসে । - হেফত ৮/৪/৩০০, লক্ষ্মীক ৩/৪১

২৪ অস > অ। ও উ ।। হেফত ৪৮/৪/৩০০, লক্ষ্মীক ৪/২, মৰ্জভেত

২৭/১০

২৫ ব্ৰজবুলি ৩ বিভক্তি প্ৰয়োগ কৰা কৰ্ম।

২.৯.১. নিৰ্বিভক্তিক কৰ্মৰ প্ৰয়োগ অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়তে আছে। যেনে:— পহিল নেৱালা খায় জৱ (কী° ২।১৮২), পোখী লিহ (উ° ব্য° ৫২।১৮), মহতৰ ব্রজবাই কুসুম বস (কী° ১।১৭) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— সীতা ধনুভংগ দেখি আনন্দে মগন হয় (বা°)

২.৯.২. সৰ্বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ—

-এ : — ভাণ্ডে মাঞ্জ (উ° ব্য° ৪২।২১), পৰিপূৰ্ণ এ সাহাবে (দো হা) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— বঘুনাথ কৰছ মোহে মান (বা°)

-কো : — কো কু ন মোহই (বা° বে°), পাতলোকো মাউঅ ছাড়ী (বা° বে°)

ব্রজবুলি— সে সব দুখকো নগণয় (বা°)

২.১০. কৰণ কাৰক

২.১০.১. অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়ত কৰণ কাৰকৰ নিৰ্বিভক্তিক প্ৰয়োগ পোৱা যায়। যেনে:— মকৰন্দ পান বিমুক্ত মহতৰ সদ মানস মোহিআ (কী° ২।৮২), পীণ পঞ্চধৰ ভাব লোলই মোতি অহাৰ (প্ৰা° পৈ°) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— দসন নখ হান (কে°)

২.১০.২০. স বিভক্তিক প্ৰয়োগ—

-এ^{২৬} : আহৰণে (বা° বে°), কজ্জ বিবহিঅ (দোহা° ২), গাছে (প্ৰা° পৈ° ২।১৪৪), জালে ডাহ (উ° ব্য° ১৫।২৩), জীয়ে চাখ (উ° ব্য° ৬।৯), ধৰ্ম সব ব্যৱহাৰ পঅট (উ° ব্য° ৫।২৪), ধূৰ্মে (দোহা°), মৌড় নহেঁ কৰোব (উ° ব্য° ৫২।৯), হাথে (উ° ব্য° ৬।২৬), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— নেত্রে পিয়ে ব্রজবধু (শ° ব°)

-এহি আৰু -হি : তজান ভীত বাত জীত চামৰেহি মণিতা (কী° ৪।৩৯), ছাটেহি বসীই সীৰ (উ° ব্য° ৫১।১৯), দল্লহি (প্ৰা° পৈ° ১৯৮), পৰক মোহি জাসু (কী° ৪।৩০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— নেত্রে পিয়ে ব্রজবধু (শ° ব°)

২.১১. নিমিত্ত কাৰক

২.১১.১. অপভ্ৰংশ-অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়তে নিমিত্ত কাৰকৰ নিৰ্বিভক্তিক বণ পোৱা যায়। যেনে:— তাকুল কেয়া কড়িগন কহবা ককন উপায় (কী° ১।৫১), দিখিজয় ছুট (কী° ৪।২০) আদি।

ব্রজবুলি— বাব তুমি গোৱালন যাড়ি (পি°)

২.১১.২. সৰ্বভক্তিক প্ৰয়োগ :

-লাগি (পৰসৰ্গ) এহিঅলি সএ লাগি (ব°), কাহে লাগী বক্ষব বেলা বসি মুখ (প্ৰা° পৈ° ৩।৪৬৩), মন কৰে তেসবা লাগি (কী° ২।১৪০) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি— দ্বিজ দ্বাৰিকাক লাগি কয়ল গমন (বু°)

২.১২. অপাদান কাব্যক

২.১২.১. অপাদান কাব্যক সূচনা কৰিবলৈ অৱহট্টত -ছতি পৰসৰ্গ যোগ কৰা হয়। ব্ৰজবুলিত ব্যৱহাৰ হৈছে— হন্তে পৰসৰ্গ। যেনে—

ইহা হুঁত গা (উ° ব্য° ৪।৩), গাঁৱত আৰ (উ° ব্য° ১৪।১৫), তাহা হুত জা (উ° ব্য° ১৪।২৯), তিহুঁত উ হউ (স° বা° ৬৫) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি— সিসুপাল পানিহন্তে নিজ দাসিক বন্ধা কৰি নেৱসিয়া (বু°)

২.১৩. সম্বন্ধ পদ

২.১৩.১. নিৰ্বভক্তিক প্ৰয়োগ—

অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলি উভয়তে সম্বন্ধ পদত লুপ্ত বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ মন কৰিবলগীয়া। যেনে— আৱৰ কহব বহুখু হুসংতিয় অহয়লু (স° বা° ২৫), অংগিহি তুহ অলহংত ঘিট্ট কৰয়ল ফবিসু (স° বা° ১৯), সুৰায় নয়ৰ নাঅৰ বয়নি (কী° ২।৯) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি — গোপী মনোবধ পুৰ (বু°)

২.১৩.২. সৰ্বভক্তিক প্ৰয়োগ—

-ক—গাইক বিদ্ভা (প্ৰা° পৈ° ২।৯৩), মাগক গুণ্ডা (কী° ২।১৭৪), ব্ৰাহ্মণক বজোপৰীত (কী° ২।১৯০), বাজপথক সন্নিধান (কী° ২।১২৬) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি — কৃষ্ণক দুখ কি কহব (বু°)

-কৰ—তেহুঁ পুৰব গাওঁ (উ° ব্য° ১৬।১৯), কাকৰ সাগৰ (উ° ব্য° ২১।১৪), বাজাকৰ পুৰবু (উ° ব্য° ১৬।১৯), সু সোহ নদীকৰ (উ° ব্য° ১৫।২৫) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি— স্বভাৱে মাস চাৰিকৰ পথ (পা°)

-কে—আদিভাকে ভয়ে লুকাইল (বৰ্ণ ৩০ ৰ), এহি দুলাঅ উজাৰ কে (কী° ২।২৯), পন্নোথৰ কেভেবে (কী° ২।১৪৪) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি — নায়কে সব ধৰ (ভ° গী°)

কেবি—তা কৰি ভাৱই (বা° বে°)

-কো—দান থল কো সন্ধান জানই (কী° ২।১৩৮) ইত্যাদি।

ব্ৰজবুলি—কলিলে পৰব কৰা হ বি কৰ (বা° ব°)

-হি— বেহহি বধ বিচিস্ত/বেহহি লিংগই মিস্ত // (পউম দোহা ৩৪)

ব্রজবুলি— মৰণ হি সংগ নাচোড়া (মা° ব°)

২.১৩. অধিকৰণ কাৰক

২.১৩.১. নিৰ্বিভক্তিক প্ৰয়োগ

অবহট্ট আৰু ব্রজবুলি— উভয়তে অধিকৰণ কাৰকত নিৰ্বিভক্তিক প্ৰয়োগ আছে।

যেনে— কেঅই ধূলি সবু দিস পসৰই (প্ৰা° পৈ°), যোগী সতনয় সুপ্ৰসিদ্ধ জগ (কী° ২।৬৯) মহাজি ঘৰ সিদ্ধ তথা বন্দেই (হেমচন্দ্ৰ), সিংহাসন আছ বাজা (উ° ব্য° ১৪।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — অধৰ দসন নখ হান (কে°)

২.১৩.২. সভক্তিক প্ৰয়োগ—

এ— গলে চাপ (উ° ব্য° ৬।২৩), ছড় পদে বহ (উ° ব্য° ৩৫।৫), মাৰ্খে ঘৰ (উ° ব্য° ৫০।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — শ্ৰীকৃষ্ণ হৃদয়ে তাপ উপজল (বু°)

-হি— কানহি (বা° বে°), গুণ গুণহি অহি পইসই তৰেৰ (দোহা° ১০/৩৬) তাক জিহুহি বিবউ (বৰ্ণ°), বিহানহি আদিতু বধা (উ° ব্য° ৩৪।২৩), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — লয়লাসে চলে বংগে সংগহি বৰ নাৰী (পা°)

(পৰসৰ্গ)-মহ— কোহাগল মহ সই জলউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), কিউ লোহংগিনি মহ সাক (প্ৰা° পৈ° ২।৮৮), সো মহ কল্ল দূৰ দিগন্ত (প্ৰা° পৈ° ২।৩৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— অৰাধি বিবাহ বয়নি মহ ঞ্জিক (ক°)

-মাঝ— এনহ মাঝী (উ° ব্য° ১৯।২৯), নেছু হ মাঝী (উ° ব্য° ১৯।২৭), তেহু মাঝা কালিদাস (উ° ব্য° ১৯।২৭) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — কয়ল বাম্প কয়ল জলমাঝ (ক°)

-মাঝে— অবুহ বুহাণং মজঝে (প্ৰা° পৈ° ১।১১), টট্ট ড়াণহ মজঝো (প্ৰা° পৈ° ১।১২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — যৈচে হেম মনি মাঝে মাঝে মনি (কে°)

-উপৰি— তসু উন্নৰি কবভাৰ (কী° ২।২৩৭), মহিমণ্ডল উন্নৰি (কী° ২।২৩২) নঅব উন্নৰি (কী° ২।১২৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — দেবক উপৰি বাজা (কা°)

২.১৪. সোধাধন

২.১৪.১. সোধাধনৰ ক্ষেত্ৰে অবহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য উপেক্ষণীয় নহয়।

যেনে—

-অবে— অবে জানসি (উ° ব্য° ১৯ ৩০), অবে বে বহহি (প্রা° পৈ° ১ ১৯), অবে অবে
লোগহ (কী° ২ ১১), অবে ভাই মহাবউ (পউম চাবিউ ৭ ১৭ ১২) ইত্যাদি
ব্রজবুলি — মোবে মাই ওহো (মা° ব°)

২.১৫. সর্বনাম

২.১৫.১. সর্বনামের ক্ষেত্রে অসহট্ট আক ব্রজবুলির নিবিড় সাদৃশ্য সহজে চকুত
পবে। সন্দেহ নাই, ব্রজবুলির কিছু সর্বনামের রূপ সমতুল্যে নামি আহিছে। তলত
উদাহরণে আলোচিত হ'ল—

২.১৫.২. উত্তম পুরুষ—

প্রথমা : মই — মই জলউ (প্রা° পৈ° ১ ১০৬)

ব্রজবুলি — মই/মঞি— মই কবো (জ°), মঞি পাপী (কা°)

হম — মদ কবিজ হমু (কী°)

ব্রজবুলি — হামু দ্বাবকা এই চললু (বু°)

দ্বিতীয়া : মই — মুকখ খল পাই মই (স° বা° ১৯১), পহা কহিঅ মই (দোহা°)
ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- কে বুধি কবব অর জোই (ভ° গী° ২৫২)

বটী : মহ - বলু মহা কদে মই (স° বা° ৪৯)

ব্রজবুলি- মবম সকল মহ দোব (ভ°)

মোহি— মোহি তহি কে (উ° ব্য° ১১ ১২১), মোঞি তোহি লএ লাও (বর্ণ°
৪১ ক) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- তহি মোহি শিক্কা (কা°)

মোব— মোব বিসিধু (উ° ব্য° ১৯ ১৮), মোব বঅন (কী° ২ ৩২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- গবর গুচাঅলি মোব (কা°)

মোবা— মোবাছ জেঠ (কী° ২ ৪২)

ব্রজবুলি- ভন্টা করলি চুবি মোবা (ভু°)

আমহাব— অমহাব কনু (উ° ব্য° ২৬ ১২০)

ব্রজবুলি- ববি মিলোক আমাব (বামা° ৫২)

২.১৫.৩. মধ্যম পুরুষ

প্রথমা : তই — তই ইবি নহিহি (প্রা° পৈ° ১/৯), তই তোঞকা অব (কী° ৪ ১২৫০)

ব্রজবুলি- তই কোম জন (বামা° ৩)

তুহ, তুহি, তুহু— পেকখহ তুহ (পটম চৰিউ ১২।৯।৭), তুহ জাহি (প্ৰা° পৈ° ২/৯১১), তুহি (উ° ব্য° ২১।২১), তুহ চফলা (প্ৰা° পৈ° ১/৭), তুহু ভাখই তুহ জাখই (বা° বে°) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- তুহ বিনে জিৰন নবহে (কা°)

তোঞে, তোহে— তোঞে কাঅৰ (কী° ৪।২৫০), তোহে শুদ্ধ (কী° ৩।৬১), দেখত তোহী ময়ণ (বা° বে°) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- তুমহি একু পালক (মা° ব°)

দ্বিতীয়া : তোকে, তোহি - তোকে বোস নহি (কী° ৩/২৪), তোহি (উ° ব্য° ২৩।৪)

ব্রজবুলি- আজু নাচাড়িবো তোবে (ভু° লো°), তোক নুবুলিৰ ভাল (ৰামা° ৫৫)

ষষ্ঠী : তুঅ — তুঅ দেৰ (প্ৰা° পৈ° ২/১৫৫), তুঅ তণউ (পটম চৰিউ ১৯।১২।৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- বন্দো তুঅ চৰণ (পা°)

তোৰ— তোৰ মাই (উ° ব্য° ১৯।৩০)

ব্রজবুলি- তোৰ মাথা খাইবো (কে°)

২.১৫.৪. তৃতীয় পুৰুষ

সো আৰু তা শব্দ

প্ৰথমা : সো— সো কি গ নাহি (দোহা° ৪৫), সো বুহয়ণ (স° বা° ১), সো পুৰিসো (কী° ১।৩৪), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- সো পিউ পাৰল (বা°)

দ্বিতীয়া : তহি, তাহি— তহি কিঅ বকখনে (দোহা° ৪২), তাহি সাভুক (উ° ব্য° ৪৭।২০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- তোহে উপাসা কৰি (ভ° গী° ২৪৪)।

ষষ্ঠী : তা — তা কুল কেবা (কী° ১/৫৪) ইত্যাদি

ব্রজবুলি- তা বিনে পতিত তাক (মা° ব°)

তাকৰ— তাকৰ পাসু (উ° ব্য° ৩৩।২৫) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- যাকৰ চাকৰ তাকৰ জণ (কা°)

তাসু— তাসু পৰিজানে অন্য ন কেহি (দোহা° ১১), তাসু ভন অ (কী° ১/৬২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- বতি চান্দনি তাসু শোহে (ৰামা° ৭)

২.১৬.০. সঙ্কৰাচক সৰ্বনাম

২.১৬.১. অৰহট্টৰ সৈতে ব্রজবুলিৰ সাধন্য থকা সঙ্কৰাচক সৰ্বনাম

কেইটা হ'ল—

জা— জা বক (বা° বে°), জা অবহবেণ (প° চ° ১২।৩।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- শংকর যা কক সেবা (শ° ব°)

জাকব— যাকব ধর্ম উন্ম (উ° ব্য° ৩৩।২৫) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- হামু যাকব কথা কহৈদি (বু°)

জসু, জাসু— জসু কবই (বা° বে°), জসু যেন হোই (দোহা ১২), জাসু সম্পই (কী° ১/২৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- জাসু কবত নিত সেব (কে°)

জহি— জহি গবে (বা° বে°), জহি নিব ডিবই (প° চ° ২।৭।৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- জোহি উপবে বহ (মা° ব°)

জে— জে সবহি ন উপকবতি (উ° ব্য° ১০।১২), জে সছু সমব (কী° ১/৪৩), জো চাগিমা (বা° রে°) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- কব মোষি জে বোলল (প° প্র°)

যৈহা— যৈহা যৈহা ধমু বড় (উ° ব্য° ৩৩।১৬)

ব্রজবুলি- অন্ত জোহি জোহি হানে (ক°)

জো— জো বুজবহ সো কবিহ (কী° ১/১৬), জো নিষ্ঠুর হো (উ° ব্য° ১০/৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— জো মুহে লেহি (বু°)

তা— তা কিহং পাপু খাজ (উ° ব্য° ৩৩/২১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- যাকব চাকব তাকব গুণ (কা°)

২.১৭.০. আত্ম বা নিজবাচক সর্বনাম

২.১৭.১. অর্বাচীন অপভ্রংশের সৈতে ব্রজবুলির সাদৃশ্য থকা নিজবাচক সর্বনাম

বপকেইটা হ'লঃ—

অপনে— অপনে আলাপ (উ° ব্য° ৪৪/১৮), অপনে দোষ (কী°), অপনের সাঠে (কী°) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- ধবিলি কপ আগোনে (বামা° ৪৮)

অপন— আপন পুনু হবারে (উ° ব্য° ৩৮/১৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি- আপন হাতক বংশী (ডু°)

২.১৮.০. অনিশ্চয়বাচক সর্বনাম

২.১৮.১. অসহৃষ্ট আত্ম ব্রজবুলির সাদৃশ্য থকা অনিশ্চয়বাচক সর্বনাম

হ'লঃ—

কাহ— কাহ কাহ আইসনো (কী° ২/১৩০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কাহু বোলে হামো (কো°)

কাহে— কাহে কৈসে (উ° ব্য° ২৯/১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কাহে কৰবো হামো (মা° ব°)

কেব— জিজ্ঞাই সমবে কেব (প° চ° ১৬/১২/৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— আদি অন্ত নপাবন্ত কেব (বু°)

কেই— কোই কেই (উ° ব্য° ১৫/৭) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কেহো নাহি জানল (অ°)

কোই— কোই নাহি হোই (কী° ২/১২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—আপন বাখিতে নপাৰয় কোই (ৰামা°৯)

২.১৯.০. প্রগ্নবাচক সৰ্বনাম

২.১৯.১. অবহট্ঠ আৰু ব্রজবুলিৰ প্রগ্নবাচক সৰ্বনামৰ সাদৃশ্য এনেধৰণৰ—

কব (ন)— কবণ মানবও (কী° ১/১৩), লহবা কবণ (উ° ব্য° ১৯/৩০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কহ কানু কব মিলব দুনাই (ভ° গী°১৬২)।

কাহাৰ— এ কহাৰ বাহ (উ° ব্য° ২১/২৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কাহেৰ কুমাৰ (ৰা°)

কহি— (দোহা ৮২)

ব্রজবুলি—কহিব দাৰুণ সৰ্প (কা°)।

কা— কা.কিহ ক কৰে (উ° ব্য° ১০/১), কিল কা হমাৰী (প্রা° পৈ° ২/১২০) ইত্যাদি

ব্রজবুলি—মুণিৰাজ কা কবব (পা°)

কি— অগ্নহ নিহয় কি (ম° ব° ৯৫), কি কৰিএ মণিসন্ত (প্রা° পৈ° ১/৬) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—আৰ কি শুণবো (ভ° গী° ১২২)

কে— মোহি তহিকে (উ° ব্য° ২১/২১), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—হামাৰ মন্দিৰে তুহ কে (পি°)

কো— কো বকু ন মোহই (ৰা° রে°), কো বহই (স° ৰা° ১৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—হবি বিনে গতি কোই (কে°)

২.২০.০. দূৰ-নিশ্চয়বাচক সৰ্বনাম

২.২০.১. অৰ্ধাচীন অপব্রণ আৰু ব্রজবুলিৰ দূৰ নিশ্চয়বাচক সৰ্বনামৰ সাদৃশ্যখিনি

এনেধৰণৰ—

ও—ও পৰমেশ্বৰ হবসি (কী° ১/১১), ও কৰা কাজৰ (কী°) ও কে ভূমিপাল (বর্ণ° ৫৬ খ), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কহয় তব্ব এই (মা° ব°)

ওহ—ওহ বাও (কী° ৩/৬০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—ওহি কৃষ্ণক কাম (অ°)

২.২১.০. নিকট নিশ্চয়বাচক সৰ্বনাম

২.২১.১. নিকট নিশ্চয়বাচক সৰ্বনামৰ ক্ষেত্ৰতো অবহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য উপেক্ষণীয় নহয়। যেনে:—

এ—কো এ (উ° ব্য° ১৯/১৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—এ আবত এ আয়ত (ক°)

এহি—এহি দিন উদ্ধাৰকে (কী° ২/৭৯), পইসবহ এহি (প° চ° ৮।৯।১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—লৈলা এহি বুলি (ভু°)

এহ—এহ পতিসাহ (কী° ২/২৩৭), তং এহ দুহ (প° চ° ১৯।৭।৫) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—দীন গোপালে এহ ভণে (ভ° গী° ১৫৫)

২.২২.০ বিবিধ সৰ্বনাম

২.২২.১. অবহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ বিবিধ সৰ্বনামৰ ক্ষেত্ৰত ভালেখিনি সাদৃশ্য থকা পৰে। তলত তাৰ আভাস দিয়া হ'ল:—

সব—দেখন্তে সব (কী° ২/২৪০), ধৰ্মে সব ব্যৱহাৰ (উ° ব্য° ৫।২৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—সব গোখুল ছন্ন (অ°)

সবহি—অংকোস সবহি (উ° ব্য° ২।১৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—সবহ বেকত (কে°)

সবে—কিছু কিনইতে (কী° ২/২২৪), সুনি সুনি সবে (উ° ব্য° ২৯।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কৃষ্ণ দৰ্শন সবে প্ৰাৰ্থয় (কে°)

২.২৩.০. নিষেধার্থক

২.২৩.১. অবহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ নাস্ত্যার্থক বচন সূটামানব মিল পোৱা যায়। যেনে:—

ন—ন দেখাও আন (কী° ২/১৯), ইত্যাদি

ব্রজবুলি—না খায়া হামাক খাঅ (অ°)

নহি, নহ, নহি—নহি জক্খৰ ভাসও (কী° ২/৪৫), নহ দীন জমাই (কী° ১/২৮)

অল্প নহি কু কই (প° চ° ১/৩/১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— দুৰ্দ্ধ নাই (পি°), ভকতৰ নষ্ট নাহি (প°)

২.২৪.০. ক্ৰিয়া বিশেষণ

২.২৪.১. ক্ৰিয়া বিশেষণৰ ক্ষেত্ৰতো অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ মাজত ভালেখিনি সাদৃশ্য ধৰা পৰে। তলত তাৰে কিছু উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল :-

২.২৪.২. কালবাচক

অবহি (কী° ৩/৪৫), য়ে অব সে ঘম (বৰ্ণ° ৫৫ ক) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— অবহ ছোড়হ (শ° ব°)

জব (উ° ব্য° ৩৩।১০), জবে (বৰ্ণ° ৪০ খ), জবহী (কী° ২/১৮২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— অব জব হামাক (ভ° গী° ৩৬৯)

তব— তব (বৰ্ণ° ৩১ ক), তবহী (কী° ২/১৩৮), তকে (কী° ২/১৪০) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— তবহ হামাৰি প্ৰাণ (ৰামা° ৫)

২.২৪.৩. স্থানবাচক

ই হঁ (উ° ব্য° ১৪।২৮), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— বন মধ্যে ইহা আৱল (কো°)

এধু (উ° ব্য° ১০।১৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— এষা আৱলি থিক (পি°)

কহাঁ (কী° ২/১৬০), কাঁহা (উ° ব্য° ২৩।১৫) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— তুহ কাহা জাই (পা°)

জহাঁ (কী° ৩/৬৩), জহাঁ (উ° ব্য° ১৫।৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— যাহা প্ৰিয়া বুদ্ধিগী (বু°)

জহি (প° চ° ২।৭।৩, কী° ৩।৯১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— যাহে ভকতি (মা° ব°)

তহাঁ (কী° ৩/১৩১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— তাহে মুকুতি (মা° ব°)

মাঝ (উ° ব্য° ১৯।৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কমল জল মাঝ (ক°)

২.২৪.৪. লক্ষণবাচক

কৈসে (উ° ব্য° ৩২।১), কৈসেহি (উ° ব্য° ৩২।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কৈছে সেবহু তুয়া পান্ন (বাম° ৩৫)

জৈসে (উ° ব্য° ৩৩।১২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— জৈসে চন্দ গবাসি (কে°)

তৈসে (উ° ব্য° ৩৩।১২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— মন তৈছে অরিব (মা° ব°)

২.২৫.০. ক্রিয়াপদ

২.২৫.১. ব্রজবুলিৰ বহুতো ক্রিয়াকাপ অবহট্টৰ ক্রিয়াকাপেৰে ছবছ মিলি যায় আৰু সেইটোৱে ব্রজবুলিক অবহট্টৰূপৰা বিকশিত হোৱা মন্তব্যত শাণ দিয়ে। তলত দুয়ো বিধৰে ওচৰা ওচৰি সাদৃশ্যসমূহ দেখুৱা হ'ল—

২.২৫.২. ক্রিয়াৰ কাল : বৰ্তমান কাল : তৃতীয় পুৰুষ

২.২৫.৩. স্বৰৰ প্ৰয়োগ অনুযায়ী বৰ্তমান কালৰ তৃতীয় পুৰুষৰ কাপৰোৰ এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱা পাৰি :—

২.২৫.৪. শূন্য অথবা অ প্ৰয়োগ— আজু বি আৰ (প্ৰা° পৈ° ২।৮৭), মুন্নিঅ কহ (প্ৰা° পৈ° ২।২৬), কহনী সবু কহ (কী° ২।১১৭), বস (উ° ব্য° ৫০।৬), বহ (উ° ব্য° ৫০।৫), বোল (উ° ব্য° ৫০।৬), ভজ (উ° ব্য° ৫০।৪), যজ (উ° ব্য° ৫০।৫), শপ (উ° ব্য° ৫০।৪) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— হাদয়ে সন্ধান কব (বা°), শংকব কহ (বু°)

২.২৫.৫. স্বৰান্ত - এ :

তহী অচ্ছেয়ে সন্তি (কী° ৩।১৩১), ধবি আনয়ে (কী° ২।২০২), জপে লিংগল মঞ্জীবা (প্ৰা° ২।১৮০), কন্যা দে (উ° ব্য° ৫০।৩), দক্ষিণা লে (উ° ব্য° ৫০।১৪) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কম্পে কৌশিক (বা°), কৌশিক নাচে (বা°)

২.২৫.৬. স্বৰান্ত অই বা য়— আৰই (বা° বে°), ইহ নাম লিংগলো কহই (প্ৰা° পৈ° ১।২০) নিজ ভাবা জম্পই সাহস কম্পই (কী° ২।২২১), কৰই (বা° বে°), চলই (কী° ৩।৭৫), সেৰই (বা° বে°), ধৰই (বৰ্ণ ৪৭ ক), কুৰই (উ° ব্য° ৩৭।৩৮), ভাবই (প° চ° ৫।১২৮), ভাসই (প° চ° ০।৩৮), মানই (উ° ব্য° ৩৭।১১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— বাসক কহয় (বা°)

২.২৬.০. বৰ্তমান কাল : দ্বিতীয় পুৰুষ

২.২৬.১. অবহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ বৰ্তমান কালৰ দ্বিতীয় পুৰুষৰ সাদৃশ্য থকা বিভক্তিৰ কাপৰেইটা এনেধৰণৰ :—

২.২৬.২. সি :— উপ জ্বলসি (কী° ১।১৭), কবসি (উ° ব্য° ১১।৬), কহ

কবিহসি (উ° ব্য° ২০।১০), ছাটসি (উ° ব্য° ১০।১২), জাসি (কী° ৪।২৪৫), হোসি (পুষ্পদন্ত) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— হামাক গাৰি দেসি (ক°)। ‘সি’ কেতিয়াবা ব্রজবুলিত ‘স’ হৈছে। যেনে— অতয়ে নিন্দা কৰস (পা°), হামাক অপযশ দেবস।

২.২৬.৩. হি — জানহি (প্ৰা° পৈ° ১।১৩২), জাহি সুন্দৰি (প্ৰা° পৈ° ২।৯১), জুজবাহি (প° চ° ২০।২।২), ঠট্ঠহি (কী° ২।৯৪), বহহি (পুষ্পদন্ত) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— হি > হঃ উদাহৰণ— ইহাত বিপক্ষ আচৰহ (বা°), কি নিমিষ্টে আমাক ছাড়হ (বা°)।

২.২৭.০. উত্তম পুৰুষ

২.২৭.১. অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ আৰু ব্রজবুলি উভয়তে বৰ্তমান কালৰ ক্ৰিয়া সাদৃশ্য থকা ৰূপকেইটা হ’লঃ—

২.২৭.২. উ বা উ (পিশ্চেল, Sec. ৪৫৩)— অফ ফালউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), জেমত আছউ (উ° ব্য° ২০।১৯), পড়ীৰা আৰহুঁ (প° চ° ২।১৫।২), কড়্চউ (হেমচন্দ্ৰ ৮-৪-৩৮৫), কিজ্জিউ (হেমচন্দ্ৰ ৮-৪-৩৯১), চলউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), জলউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), জীৰউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), পিঙ্কউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), ভমউ (প্ৰা° পৈ° ১।১০৬), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— গৰু চাড়ি খাঞ ভাত (পি°), এতিখনে জাঞ (বা°)

২.২৭.৩. ও বা ওঁ— হৌ কৰাওঁ (উ° ব্য° ১৬।৮), জম্পও অৱহট্টা (কী° ১।১২), হও কওঁ পেঅসি (কী° ৪।৪), ন দেকখও আন (কী° ২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— আঞ্চোল পাতি পতিদান মাগো (কা°)

২.২৮.০. অনুজ্ঞা : দ্বিতীয় পুৰুষ

২.২৮.১. অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ বৰ্তমান কালৰ অনুজ্ঞাৰ সাদৃশ্য থকা ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ ৰূপ কেইটা হ’লঃ—

২.২৮.২. শূন্য বা অ— কাহিনী সবু কহ (কী° ২।১১৭), গণা কো কৰ (প্ৰা° পৈ° ২।৬৫), গমাৰ নহি ছাড় (কী° ২।১০০), বগ্ন মিটা অ (প্ৰা° পৈ° ১।৪৯), লক্ষন বুজ্বা (প্ৰা° পৈ° ১।১০৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— উঠ মেৰি লাল (ভো°), তোহ সম্ভবে আৰ (পা°)

২.২৮.৩. উ— কক (উ° ব্য° ৯।৩০, প্ৰা° পৈ° ১।৪৯), অংক কৰবু ভক (প্ৰা° পৈ° ১।৪৫), সুমবু (প্ৰা° পৈ° ১।১৫৮), মক মক (প° চ° ৫।৭।২), তিহ হসু (প° চ° ৭।১২।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— স্বামী সম্ভব কক (পা°), বন্দাৱসি স্বাহি আনন্দ কক (ভো°)।

২.২৮.৪. হ—গছি বিমাবহ (প্রা° পৈ° ১।১০৭), পুনু এআদহ দেহ (প্রা° পৈ° ১।৭৮) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—সপৰিবাৰে চলহ (কা°), হামাৰ ভগিনিক ছোড়হ (ক°)

২.২৮.৫. হ—তুম্হে দুই কবহ (উ° ব্য° ১৬।৬), তুহে বহুত কবহ (উ° ব্য° ১৬।৭), উপমান কবহ (বা° বে°), অংক লেপি কহ লেখু (কী° ১।৪০), কবহ লই (প্রা° পৈ° ২।৬৩৪), একেণ জানহ (প্রা° পৈ° ১।৪২), জান ন পারহু (প° চ° ২।১৫।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—সেবহ মন ভজহ মন (ভ° গী° ১।১৫)

২.২৯.০. সহায়ক ক্রিয়া

২.২৯.১. অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ বৰ্তমান কালৰ সহায়ক ক্রিয়াৰ সাদৃশ্য থকা কপ কেইটা হ'লঃ—

২.২৯.২. আছ—কৰমে আছ (উ° ব্য° ১০।২৫), কাচত আছ (উ° ব্য° ৩৩।৩৯), কাহ কৰত আছে (উ° ব্য° ২১।১১), কৰি কৰি আছ (উ° ব্য° ১০।২৭), চাৰত আছ (উ° ব্য° ৬।১১), দেখত আছ (উ° ব্য° ৬।৫), পঢ়ত আছ (উ° ব্য° ১১।৫), বোলত আছ (উ° ব্য° ৭।৩), ভোজন কৰত আছ (উ° ব্য° ১১।৭), হেইতে আছ (কৰ্ণ° ১৩ ক) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—কত দুখ দিয়া আছে মোৰে (অ°), একা-গুতিয়া আছ (ভূ°)

২.২৯.৩. জাই—খই জাই (কী° ২।১৮২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—স্বামী মৰি জাই

২.২৯.৪. থি—কিন ইতে পাৱথি (কী° ২।১৪৪), দিবস গথাৰ থি (কী° ৪।৭৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—অৱতাক হয়্যা থিক (কা°), বন্দি হয়্যা থিক (অ°)

২.৩০.০. ভূতকাল

২.৩০.১. অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়তে ভূতকাল বুজাবলৈ স ক্রিয়া বিস্তৃতিৰ প্ৰয়োগ কম-বেছি পৰিমাণে দেখা যায়। উদাহৰণঃ—অমিঅ বমই সুঅল (প্রা° পৈ° ১।১৬০), কাহ বাট কহল (কী° ২।৭২), ঠাকুৰ ঠক মনে গেল (কী° ২।১০), ভোৰাবহি চলল (কী° ২।১৭৬), অহ সঅল দেল (কী° ২।৬৬), সূৰ্যবহ বহল (কী° ২।২৪৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি—ককমিনিক মনে চিন্তা মিলল (ক°)

২.৩১.০. ভৱিষ্যৎ কাল

২.৩১.১. ভৱিষ্যৎ কালৰ সূচনা কৰিবলৈ অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলি উভয়তে -

ক্রিয়া বিভক্তিব প্ৰয়োগ কম বেচি পৰিমাণে পোৱা যায়। উদাহৰণ :—

কাহ কৰব (উ° ব্য° ২০।১৭), কেই তাঁহা জেউব (উ° ব্য° ২১।১৭), জানিব উ
তাৰ (প্ৰা° পৈ° ১।৪৯), ধৰ্ম কৰব (উ° ব্য° ১২।১৭), পুৰাণ দেখব (উ° ব্য° ১২।১৭),
বেদ পঢ়ব (উ° ব্য° ১২।১৫) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কীড়া কৌতুক কৰব (কে°)

২.৩২.০. অসমাপিকা বা পূৰ্বকালিক ক্রিয়া

২.৩২.১. অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ অসমাপিকা ক্রিয়া ৰূপৰ সাদৃশ্য নিগূঢ়। তলত
দুয়ো বিধৰে উদাহৰণ দিয়া হ'ল :—

২.৩২.২. ই —

অৱহট্ট	ব্রজবুলি	অৱহট্ট	ব্রজবুলি
উটঠি (কী° ৩।৬)	= উঠি (কা°),	উদ্ধাৰি (কী° ১।৮৮)	= উদ্ধাৰি (ৰা°)
উফৰি (কী° ৪।২০৯)	= উফাৰি (কা°),	উভাৰি (কী° ২।১৩৭)	= উভাৰি (কা°)
কৰি (প্ৰা° পৈ° ১।২০৪),	= কৰি (কে°),	কহী (প্ৰা° পৈ° ২।৭)	= কহি (মা° ব°)
গুনি (প্ৰা° পৈ° ২।১৬২),	= গুণি (ভূ°),	চলি (প্ৰা° পৈ° ২।২১৫)	= চলি (পা°)
চোড়ি (প্ৰা° পৈ° ২।১৫৭),	= চোড়ি (কে°),	জানি (প্ৰা° পৈ° ২।১৮)	= জানি (ক°)
তেজ্জি (প্ৰা° পৈ° ২।১৩১),	= তেজ্জি (পা°),	দেখি (কী° ২।১১২)	= দেখি (মা° ব°)
			ইত্যাদি

ইয়া— ছোড়িয়া (প্ৰা° পৈ° ২।২১১), জেজিয়া (উ° ব্য° ২১।৩১), ঝাম্পি য়া
(কী° ৩।৭০), টাৰিয়া (কী° ২।৮০), পাইআ (কী° ২।২২৫), ফাৰিয়া (কী° ৪।৭২),
ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— আনিয়া (পা°), আসিয়া (মা° ব°), উঠিয়া (মা° ব°)

২.৩৩.০. অপূৰ্ণ কৃদন্ত

২.৩৩.১. অপূৰ্ণ কৃদন্তৰ ক্ষেত্ৰতো অৱহট্ট আৰু ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য মন
কৰিবলগীয়া। উদাহৰণ—

-ইতে : কৰইতে অছ (বৰ্ণ° ৩৭°খ), কিনইত পাবখি (কী° ২।১১৪), জাইতে ঘৰ
(কী° ২।২০১), কৰইত আন (কী° ৩।৪৯), হোইতে অছ (বৰ্ণ° ৬৩ ক) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— মুখ নিৰেখিতে নয়নক নীৰ (ক°)

২.৩৪.০. বৰ্তমানকালীক কৃদন্ত

২.৩৪.১. অত :— কাহ কৰত আছ (কী° ২।১১), কম্পত ৰা আ (প্ৰা° পৈ°
২।১৬০), পাইসন নিফলত গোক (উ° ব্য° ২১।৭), বজত আছ (উ° ব্য° ২১।৭), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— মানহো কৰত অনেক (পা°)

২.৩৪.২. অন্ত :— খাণ্ড উরিস (উ° ব্য° ৫১।৫), দেন্ত আছ (উ° ব্য° ৩৪।১), চলন্ত কবে ধবি (প্রা° পৈ° ২।১৭১), বেবি ফলন্ত (প্রা° পৈ° ১।৪৬), পলন্ত হাব (প্রা° পৈ° ২।১৬৮), সোঅন্ত আছ (উ° ব্য° ২১।৩) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— তোহো জীবন্তে মবল (পা°)

২.৩৪.৩. - অন্ত :— আরন্তা (কী° ২।২২৬), কয়ন্তা (কী° ২।২৭২), কবন্তা (কী° ২।২২৬), কম্পতা (প্রা° পৈ° ২।৮৯), জিয়ন্তা (কী° ২।২৭১), পলন্তা (প্রা° পৈ° ২।২০০), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— বালক কেলি কবন্তা (ভ°)

২.৩৫.০. ক্রিয়ার্থক সংজ্ঞা

২.৩৫.১. সংজ্ঞার্থক ক্রিয়ার ক্ষেত্রতো অবহট্ট আক ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য দুৰ্লক্ষ নহয়। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে :—

২.৩৫.২. - অন :— কৰণ জা (উ° ব্য° ১১।২৩), জ্ঞান পাৰ (উ° ব্য° ১৮।২৭), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কহন নজাই (বামা° ৫), বুজন নজাই (বামা° ১০)

২.৩৫.৩. - অনা :— জীৱনা তীনু কাজৰ কাজ (কী° ২।৩৬), ভোজনা সম্বুক ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— বাজনা বজা এ (বামা° ৮)।

২.৩৬.০. পাচনী ক্রিয়া

২.৩৬.১. অবহট্ট আক ব্রজবুলিৰ প্ৰেৰণার্থক ক্রিয়ার ক্ষেত্রত থকা সাদৃশ্যসমূহ এনেধৰণৰ (-আৰ প্ৰত্যয়যুক্ত) : আৰতি চলাবই (প্রা° পৈ° ১।৩৮), কৰাবি (উ° ব্য° ২১।১৮), খজুহাব (উ° ব্য° ৭।২৩), খেলাব (উ° ব্য° ৫২।১৭), জগাব (উ° ব্য° ৫০।২০), জি আঅ (উ° ব্য° ৪৬।২৫), বঢ়াব (উ° ব্য° ৪০।১৪), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— গোকুলবাসীৰ আনন্দ কৰাবয় (চো°)

২.৩৭.০. স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়

২.৩৭.১. স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ ক্ষেত্রত অবহট্ট আক ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্য চকুতলগা। যেনে :—

২.৩৭.২. - ই :— একৈ বধু (উ° ব্য° ৩৭।৩০), সৰৈ (উ° ব্য° ৫২।২) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— - এ :— আনন্দে (ভ° গী°), ঠমকে (ভ° গী°), কৰকে (ভ° গী°) ইত্যাদি।

২.৩৭.৩. - উ :— বাজা জইকট (উ° ব্য° ২১।১৯), পৰ্বত উ (উ° ব্য° ২১।২৯) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি — আণ্ড (কা°), একু (কা°), পাছ (কা°)

২.৩৭.৪. - জুনাঃ— সো ভাজয়া জুনা যাধি (উ° ব্য° ১০।৭), ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— কাচক চাহিতে জুনা মানিক ছবাই (ক°)

২.৩৭.৫. - হিঃ— তুহি (উ° ব্য° ২১।১১) ইত্যাদি।

ব্রজবুলি— আগহি (অ°), আপুনহি (চো°)

২.৩৮.০. শব্দসম্ভাৰ

২.৩৮.১. অৱহট্ঠত ব্যৱহাৰ হোৱা বহুসংখ্যক শব্দ আৰু ক্ৰিয়াৰ ৰূপ ব্রজবুলিত প্ৰয়োগ হোৱা শব্দ আৰু ক্ৰিয়াৰ ৰূপেৰে মিলি যায়। তলত কেইটামান শব্দৰ সাদৃশ্য দেখুৱা হ'লঃ—

২.৩৮.২. বিশেষ্য-বিশেষণ আদি

অৱহট্ঠ

অইসন (বৰ্ণ°)

অগনি (বৰ্ণ° ৫৩ক)

অমিঅ (স° বা°)

অম্বৰ (স° বা°)

আস (স° বা°)

উচ্ছল (স° বা°)

কণ (স° বা°)

কৰুণা (দোহা°)

কহান (দোহা°)

কি (দোহা°)

কে (উ° ব্য° ২১/৩১)

কোই (দোহা°)

খল (স° বা°)

খেৰি (প° চ° ১৩/১০/৯)

গাঠি (স° বা°)

গোক (উ° ব্য° ৪৯/২৩)

গোহাৰি (উ° ব্য° ৫০/২০)

ঘৰ (দোহা° ১)

ঘৰনি (প° চ° ১৯/১০/৪)

ঘালি (উ° ব্য° ৫০/২০)

ঘিঅ (উ° ব্য° ৪৯/২৯)

ব্রজবুলি

ঐচন (ভূ°)

অগনি (কা°)

অমিয় (পা°)

অম্বৰ (ৰামা° ১৫)

আশ (ক°)

উচল (অ°)

কণ (অ°)

কৰুণা (ৰাম° ৫৯)

কহন (ৰাম° ৫)

কি (ৰাম° ২১)

কে (ৰাস° ৪৬)

কোই (ৰাম° ৪২)

খল (ৰাম° ৩২)

খেৰি (চো°)

গাঠি (কে°)

গো (ৰামা° ৪)

গোহাৰি (ৰামা° ২৯)

ঘৰ (ৰামা° ২৫)

ঘৰিনি (ৰা°)

ঘালি (ৰামা° ৭২)

ঘী (ৰামা° ২৫)

চউ পাশে (সংবা°)
 চান্দ (দোহা°)
 জগ (দোহা°)
 জত (দোহা°)
 ঠাণ (পং চ°)
 তাবা (সং বা°)
 তাল (সং বা°)
 দিসি (পং চ° ১/১/১৩)
 দুই (উ° ব্য° ১৫/২৯)
 নিদ (সং বা°)
 নিহাল (উ° ব্য° ৬/৪)
 নেট (বর্ণ° ৫০ ক)
 নেহ (সং বা°)
 পইসাৰ (পং চ° ৭/৪/৬)
 পৰ (উ° ব্য° ১৬/২৩)
 পহ (সং বা°)
 পাউ (উ° ব্য° ৫২/৮)
 পাক (উ° ব্য° ১১/২৮)
 পানী (দোহা° ১)
 পাস (দোহা° ৮৭)
 পুনু (দোহা° ৬৪)
 বংক (সংবা°)
 বহ (উ° ব্য° ৯/২৬)
 বহিৰি (সংবা°)
 বোলন্ত (সংবা°)
 ভণ্ডাৰ (পং চ° ৯/১/৮)
 ভল (উ° ব্য° ৫২/১১)
 ভাই (উ° ব্য° ১৯/৩০)
 ভায়ৰ (পং চ° ৪/৩/৭)
 ভিভি (উ° ব্য° ৫০/১৮)
 ভিৰি (দোহা° ২১)
 ভোজন (উ° ব্য° ২২/৬)
 মনে (উ° ব্য° ৮/১)
 মহি (দোহা° ৮৪)

চৌপাশে (বা°)
 চান্দ (বু°)
 জগ (বামা° ৮)
 যত (বাম° ৬০)
 ঠান (বা°)
 তাবা (বু°)
 তাল (বাম° ১০)
 দিশি (বাম° ১৩)
 দুই (বামা° ১৭)
 নিদ (বু°)
 নিহালি (ভো°)
 নেট (বা°)
 নেহা (বু°)
 পয়সাৰ (বু°)
 পৰ (বামা° ৬৭)
 পহ (কে°)
 পাৰ (শং ব°)
 পাক (অ°)
 পানী (ভু°)
 পাস (ক°)
 পুনু (বা°)
 বংক (বামা° ২৮)
 বহু (কা°)
 বহিৰি (কে°)
 বোল (বু°)
 ভাণ্ডাৰ (শং ব° ১৩)
 ভল (বা°)
 ভাই (বা°)
 ভায়ৰ (বা°)
 ভিভি (কা°)
 ভিৰি (বু°)
 ভোজন (বাম° ৩)
 মনে (বাম° ১৭)
 মহি (বাম° ৩)

মাৰ (উ° ব্য° ১০/১৭)

মাৰ (বু°)

মাথে (উ° ব্য° ৫২/৬)

মাথে (ৰাম° ১৩)

ৰায় (প° চ° ৮/১২/৬)

ৰাই (ৰাম° ১৫)

ৰাস (স° ৰা°)

ৰাস (কে°)

২.৩৮.৩. ধাতু আৰু ক্ৰিয়া

অসফালউ (প্ৰা°পৈ° ১/১০৬)

আফলি (বু°)

আছে (প্ৰা°পৈ° ২/১৪৪), আছিলি (উ°ব্য° ২০/১৬)

আছে (বু°) আছয় (ম°ব°)

আৰ (প্ৰা°পৈ° ২/৮৭), আৰে (প্ৰা°পৈ° ২/৩৮)

আৰ (ৰাম° ৪৬) আৰে (ৰাম° ৭)

কম্পই (প্ৰা°পৈ° ২/১৪৭), কম্পএ (প্ৰা°পৈ° ২/৫৯) কমপয় (অ°), কম্পে (ৰা°)

কৰ (উ°ব্য° ৮/২৪), কৰহি (প্ৰা°পৈ° ১/২০৫)

কৰ (ৰাম° ১৮), কৰত (ৰাম° ১০)

কৰহ (উ° ব্য° ১৬/৮), কৰি (উ°ব্য° ১৫/৪) কৰহি (ৰামা° ৪৭), কৰহ (ৰামা°)

কৰিহ (উ° ব্য° ৮/২২), কৰু (উ°ব্য° ৯/৩০) ১২), কৰি (ৰাম° ৪),

কৰিয় কৰে (উ°ব্য° ১৫/১)

(ড°গী° ২৩) কৰু (ড°গী° ৮৩),

কৰে (ৰামা° ১)

কহ (প্ৰা°পৈ° ১/১৫৯), কহই (প্ৰা°পৈ° ১/২০)

কহ (ৰাম° ৫) কহয় (ৰাম° ৪)

কহিয় (প°চ° ১/১২/৪), কহ (প্ৰা°পৈ° ২/৯৪) কহিয়া (পি°), কহো (বু°) কহে°

কহে (প্ৰা°পৈ° ১/৭৩),

(ৰাম° ৪)

খাই (প°চ° ১৯/৩/২)

খাই (ৰা°)

খেলা অ (উ°ব্য° ৫২/১৭)

খেলাই (ৰাম° ৮)

গৰ্জ (প্ৰা°পৈ° ২/১৮১)

গৰ্জি (ভু°)

গাই (প্ৰা°পৈ° ২/১৬২)

গাই (প°)

গুনি (প্ৰা°পৈ° ২/২১৪)

গুনি (ৰামা° ২৮)

ঘালি (উ° ব্য° ৫০/২০)

ঘালি (ভ°)

চড়িঅ (প°চ° ২/১১/১)

চলিঅ (কে°)

চল (উ° ব্য° ৪৯/১), চলই (প°চ° ১৯/১৭/১০)

চল (ৰাম° ৩), চলই (ৰামা° ৭৩)

চলার (উ°ব্য° ৪৯/১), চলি (প্ৰা°পৈ° ২/৮৭) চলাই (ৰামা° ১৩), চলি (ৰামা°

চলে (প্ৰা°পৈ° ১/১৪৬)

২১) চলিয়া (ৰাম° ৬৪), চলে

(ৰাম° ১৭)

চিহ্নই (প° চ° ৫/২/৮)

চিহ্নয় (ৰামা° ৮১)

ছোড়ি (প্ৰা°পৈ° ১/৯)

ছোড়ি (অ°)

জম্পই (প্ৰা°পৈ° ১/৪৩)

জম্পয় (ক°)

জাএ (প্ৰা°পৈ° ২/১৭৫)

জাই (ক°)

জানি (প্ৰা°পৈ° ২/১১)

জানিছে (ক°) জানি (কে°)

জানিএ (প্ৰা°পৈ° ২/১৪৯)

জানিয়া (প্রা°পৈ° ২/১৫৬)

জিয়ই (প°চ° ১৬/১১/৯)

জিন্নি (প্রা°পৈ° ২/১১১)

জানিঅ (প্রা°পৈ° ২/১৬)

ঝাম্পই (প্রা°পৈ° ১/১৪৭)

গচে (প্রা°পৈ° ২/৮১)

গমিয় (প°চ° ২/৬/৯)

নিবাবি (প°চ° ১০/৭/৪)

তবই (প্রা°পৈ° ১/৩৬)

তেজি (প্রা°পৈ° ২/১৩০)

দেহ (প্রা°পৈ° ১/১৪)

দেখিয়া (প্রা°পৈ° ২/১১৩)

দিখা অই (প্রা°পৈ° ১/৩৮),

ধবি (প্রা°পৈ° ১/৯৯),

ধক (প্রা°পৈ° ১/৮৬)

পড়ই (প্রা°পৈ° ১/১১)

পীড়ই (প্রা°পৈ° ১/৪৫)

পুৰল (প্রা°পৈ° ১/১৭৪)

পেক্খএ (প্রা°পৈ° ১/১৯৯)

ফাবিয় (প°চ° ৫/১০/৯)

বুজবাই (প্রা°পৈ° ৩/৫৩)

ভগ (প°চ° ৪/১২/৬)

ভুঞ্জে (প্রা°পৈ° ৪/১২/৬)

মাবই (প°চ° ৯/১০/৫)

মিলই (প্রা°পৈ° ২/৫৭)

বক্খহ (প°চ° ১৫/১০/৭)

বমহোঁ (প°চ° ১৪/৫/৪)

লই (উ°ক° ৩/১৮), লাই (উ°ক° ৫২/২০)

লইয় (প°চ° ২/৫/১),

লেহ (প°চ° ২/১৫/৭),

ববিবর (প°চ° ১০/১/৯)

রোয়ই (প°চ° ২/১/১৩),

রোয়হি (প°চ° ২/১৫/১),

রোলতি (প°চ° ৯/৪/৮),

জানিয়া (কে°)

জীয়াই (ফা°)

জিনি (চো°)

জিনিয়া (ফু°)

ঝাম্প দিয়া (ক°)

নাচে (ঝামা° ৮)

নমিয়া (ঝাম° ৪)

নিবাবি (কা°)

ভবয় (ঝাম° ৪৬)

ভেজি (পা°)

দেহ (ঝাম° ১১)

দেখিয়া (প°), দেখাই (কে°)

ধবি (ক°), ধবু (ঝাম° ৫৭)

পড়ি (ক°)

পীড়ে (কা°)

পুৰল (ঝা°)

পেখিএ (কে°)

ফাবিয়া (ম° ব°)

বুঝয়ে (ঝামা° ৭৬)

ভগ (প° ৪)

ভুঞ্জে (ঝাম° ৪৭)

মাবয় (ক°)

মিলই (পা°)

বাক্খ (ঝাম° ২৭)

বাক্খ (ঝাম° ২৭)

লৈ (ঝাম° ৭৬), লাই (ঝা°), লৈল

(ঝামা° ১৭), লেহ (ঝামা° ৬)

ববিবর (ঝামা° ৭১)

বোলয় (ঝাম° ২), বোলহ

(ঝাম° ৫১), বোলতি (ঝাম° ৩২)

সুনি (প° চ° ১/১১/১)

শুনি (ৰাম° ২৫)

হৰই (প° চ° ৪/৬/১১),

হৰয় (ৰাম° ৭২), হৰৰ (কা°)

হৰেবি (প° চ° ৭/১০/১)

ইত্যাদি

২.৩১.০. অপভ্ৰংশ - অৱহট্ট আৰু ব্ৰজবুলিৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক, ৰূপতাত্ত্বিক আৰু শব্দসম্ভাৰৰ উল্লিখিত সাদৃশ্য সমূহ আকস্মিক নহয়। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ-পঞ্চদশ আৰু ষোড়শ শতাব্দীত সমগ্ৰ উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰত ভূমিত যি লৌকিক অৱহট্ট ভাষাই লোকগাথাৰ উপৰি সহজযানী বৌদ্ধ আৰু নাথপন্থীসকলৰ দোহা-পদৰ মাজেদি আত্ম প্ৰকাশৰ সুকণ্ঠা বিচাৰি আছিল, সেই অৱহট্টৰ ভেটিতেই ব্ৰজবুলিৰ বিকাশ সম্ভৱ হৈছে। মিথিলাৰ উমাপতি-বিদ্যাপতিৰ গীতাৱলী, বংগৰ জ্ঞানদাস-গোবিন্দদাসৰ পদাৱলী আৰু অসমৰ শংকৰ-মাধৱৰ গীতসমূহ একেই অৱহট্টৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা। অৱশ্যে অসম, উৰিষ্যা, বংগদেশ আৰু মিথিলাৰ কবিসকলে গীত-পদ ৰচনা কৰোঁতে স্বৈচ্ছাকৃতভাৱে থলুৱা ভাষাৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক বা ৰূপতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য সিৰোৰৰ মাজত সংযোগ নকৰা নহয়। সেইবাবেই এখন প্ৰদেশৰ ব্ৰজবুলিৰ সৈতে আনখন প্ৰদেশৰ ব্ৰজবুলিৰ কিছু পাৰ্থক্য চকুত পৰে। সেইবুলি ইয়াক কৃত্ৰিমতাৰ প্ৰলোপেৰে দোষদুষ্ট কৰা হোৱা নাই। দৰাচলতে ই এক স্বাভাৱিক প্ৰক্ৰিয়াহে।

...

তৃতীয় অধ্যায়

চৰ্যাপদ আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলি

৩.১. মহামহোপাধ্যায় হৰপ্রসাদ শৰ্মাৱীয়ে নেপাল ৰাজদৰবাৰৰপৰা সংগ্ৰহ কৰি আনি সম্পাদনা আৰু বংগীয় সাহিত্য পৰিষদৰ দ্বাৰা প্ৰকাশ কৰোৱা (১৩১৬) 'হাজাৰ বছৰৰ বাংলা ভাষা বৌদ্ধগান ও দোহা' শীৰ্ষক গ্ৰন্থখনৰ প্ৰথম পৃথি চৰ্য্যচৰ্য্য বিনিশ্চয়ত যি কেইটি গীত সংকলিত হৈছে সেই কেইটাই প্ৰত্ন অসমীয়া সাহিত্যৰ অনুজ্ঞল দিশটিত এচেৰেঙা পোহৰ পেলায়। চৰ্য্যচৰ্য্যবিনিশ্চয়ৰ গীতবোৰ 'মোটা মুটিভাৱে ব্ৰীষ্টীয় দশম-দ্বাদশ শতাব্দীৰ ভিতৰত ৰচিত'। এইবোৰ যি সময়ত ৰচিত হৈছিল, সেই সময়ত আৰ্য্যবৰ্তৰ লৌকিক সাহিত্যৰ ভাষা আছিল অপভ্ৰংশ-অবহট্ট^১। এই ভাষাৰ সৈতে কথ্যভাষাৰ পাৰ্থক্যৰ পৰিধি তেনেই সংকীৰ্ণ আছিল গুণে চৰ্য্যচৰ্য্যবিনিশ্চয়ৰ গীতিগুচ্ছক এহাতে দেশীভাষাৰ আৰু আনহাতে কথ্যভাষাৰ নিদৰ্শৰূপে থিয় কৰাব পাৰি। সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচলিত লৌকিক ভাষাৰ নিদৰ্শৰূপে চৰ্য্যগীতিগুচ্ছৰ মূল্য ভালেখিনি। আধুনিক ভাষাতাত্ত্বিক সকলে শৌৰসেনী আৰু মাগধী অপভ্ৰংশৰ যি বৈশিষ্ট্য বিচাৰি উলিয়াইছে সেই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ অধিকাংশই এই গীতিগুচ্ছত সংৰক্ষিত হোৱাটো এইখিনিতে উদ্বেগযোগ্য।

৩.২. চৰ্য্যচৰ্য্যবিনিশ্চয়ত সংকলিত গীতিগুচ্ছ ৰচিত হোৱাৰ নিছতো আৰ্য্যবৰ্তত লৌকিক ভাষা এটা প্ৰবহমান আছিলেই। সেই ভাষাটো 'গ্ৰামী-লোক' বুক্তি পোৱা ভাষা। অবশ্যে ভৌগোলিক বিশালতাৰ কাৰণে সময়ত এই ভাষাটোৰ কেইবাটাও ধলুৱাৰূপে গা কৰি উঠাৰ সুযোগ পায়। ব্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ - পঞ্চদশ শতাব্দীত এই লৌকিক ভাষাক ভক্তকবিসকলে তেওঁলোকৰ ৰচনাত প্ৰয়োগ কৰি ধ্ৰুপদী-বীৰুতি দিয়াৰ সজ প্ৰচেষ্টা চলাই বহু পৰিমাণে ঈৰ্ষল হয়। বংগদেশত জ্ঞানদাস, গোবিন্দদাস আদিয়ে আৰু অসমৰ মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱে এই ভাষাটোত ৰচনা কৰে - বৰগীত আৰু অংকমালা। যি অৰ্থত চৰ্য্যগীতিগুচ্ছৰ ভাষা লৌকিক, সেই একে অৰ্থতেই বৰগীত - অংকমালাৰ গীতো লৌকিক। চৰ্য্যগীতি ককসকলৰপৰা শংকৰ-মাধৱলৈ সময়ৰ ব্যৱধান কেবা শতিকা হোৱা হেতু চৰ্য্যৰ ভাষাতকৈ ব্ৰজবুলিৰ ভাষা অধিক

১. সুৰীতিসূচক চৰ্চাৰ্থক্য— অংকল আৰু অংকল কবিতা, পৃ° ১৮ —

১১, OBDL \$ 60

২. সুকুম্ভৰ সেন— ভাষা ইতিহাস, পৃ° ১৭৩

মসৃণ হ'ল যদিও সিহঁতৰ মাজত থকা বৈয়াকৰণ আৰু অন্যান্য সাদৃশ্য দেখেদেখকৈ ওলাই পৰে। এনে সাদৃশ্যই চৰ্যাপদক প্ৰভু অসমীয়াৰো নিদৰ্শনৰূপে থিয় কৰাত সাহায্য আগবঢ়ায়।

৩.৩. চৰ্যাপদৰ সৈতে আধুনিক অসমীয়াৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই প্ৰথমবিধক অসমীয়া ভাষাৰ আদিভূবৰ সম্পদৰূপে স্বীকৃতি দিব খোজে - ভাষাবিদ দেৱানন্দ ভৰালি^৩, সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী লেখক ডিম্বেশ্বৰ নেওগ^৪ আৰু ভাষাতাত্ত্বিক ড° বাণীকান্ত কাকতিয়ে^৫। আধুনিক অসমীয়াতকৈ পূৰণি অসমীয়াৰ অন্তৰ্গত ব্ৰজ বুলি ভাষাৰ সৈতে চৰ্যাপদৰ সাদৃশ্য অধিক মনোৰম। এই বিষয়ত ড° উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী^৬ আৰু ড° পৰীক্ষিত হাজৰিকা^৭ৰ আলোচনা উল্লেখযোগ্য। অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ সৈতে চৰ্যাপদৰ সাদৃশ্যবোৰ এনে ধৰণৰঃ—

৩.৪. শব্দ বিভক্তি

ক° প্ৰথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুৰ্থী আৰু সপ্তমী - এ

খ° দ্বিতীয়া আৰু বচী - ক

গ° বচী - ব

ঘ° সপ্তমী - ত, -হি

ঙ° প্ৰথমা, দ্বিতীয়া— ০ (শূন্য)

৩.৪.১. শব্দবিভক্তিবোৰৰ উদাহৰণ

- ক° কুড়ীৰে খাও (চ° ২), বিপ্ৰে পত্ৰ লৈয়া পঢ়াইতে লাগল (ক°)
সহজে থিৰ কৰি (চ° ৩) অব বধুনাথ কৰুহ মোহে ত্ৰাণ (বা°)
কৰহ কলে চিনিউ (চ° ১৭), বংশী কোণে পুৰন্দৰক বোলল (পা°)
আপনা মাংসে হৰিশা বৈৰী (চ° ৬), তোহাৰি চৰণে কৰো (কা°)
নেউৰ চৰণে (চ° ১১), বেৰি ঘৰে (কা°)
- খ° ঠাকুৰক (চ° ১২), স্নেহক (চ° ৩৫) ৰাজা ৰবিক আসনে বৈঠাৱা (বা°)
ছন্দক বান্ধ (চ° ১), ব্ৰজক জীৱন ধন (শ° ব°)
- গ° হৰিশিক (চ° ৬), হৰিৰ সুৰতি (কে°)
- ঘ° সাংকমত (চ° ৫), বাটত (চ° ৮), মাটিত পাৰ পৰয়ে নাহি (ক°)
হিঅহি ন পইগই (চ° ৬), চলে ৰংগে সংগহি বৰ নাৰী (পা°)
- ঙ° লুই ডপই (চ° ১), ৰায় মেৰে হানয় পংকজু বৈচে (শ° ব°)

৩. দেৱানন্দ ভৰালি— অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ

৪. ডিম্বেশ্বৰ নেওগ— অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী পৃ° ১৩৮ — ৩৯,
New Light on Assamese literature, PP 58-66

৫. Kakati, B-APD. Introduction S, 15

৬. Goswami, U-A Study of Kamrupi, A Dialect of Assamese,
PP 229-36, ভাষা আৰু সাহিত্য, পৃ° ১-০

৭. পৰীক্ষিত হাজৰিকা— চৰ্যাপদ, (সংস্কৃ°), পৃ° ৫৬—৬৩

গুণ গুহিঅ জ্ঞান (চ° ১২), যুদ্ধে বধি এ দস কঙ্ক (বা°)
অবশ্যে চর্যাতকৈ ব্রজবুলিত দুই এটা বিভক্তিব বর্ষিত কণ হোবাটো
সুকীয়া কথা।

৩.৫. সর্বনাম

৩.৫.১. প্রথম পুরুষ : মই (চ° ১৬, ১৮), মই কবহ আকব (বাম° ৪)

তির্যক কণ : মো - মোক

দিল মোক লকখু ভলিআ (চ° ৩৫), কবিরো উজ্জাব মোক (বামা°)

মোব (চ° ২০, ৩৩), মাধবে বোলয় মোব নামহবি (বাম° ৩২)

মেবি (চ° ৫০), মন মেবি বাম চকহি লাও (শ° ব°)

পবসর্গযুক্ত : মোহোব (চ° ২), মোহোব বসিকা অন্ন (বাম° ২৪)

৩.৫.২. মধ্যম পুরুষ :

তই (চ° ৪), পবম ইন্দব বাম তই কোনজন (বামা° ৩)

তু (চ° ৫), তুহু গতি মতি (মা° ব°)

তুম্হ (চ° ৫), হবিহে তুম্হি গোবিন্দ দয়াসিদ্ধ

(বাম° ২৬)

তব (চ° ২৩), তব মহ বত্তন (বাম° ৭১)

তসু (চ° ২৭), বসন তসু ভাল (বামা° ৩২)

তির্যককণ : তো-তোবে (চ° ১৮), ধেনু চাবো তোবে (বা° ২৫)

পবসর্গযুক্ত : তাহেব (চ° ১০), তোহোব মুখত দেখো লকনুব চিন (চো°)

তোহাবি (চ° ১৮), তোহাবি তনয় যদুমনি (মা° ব°)

আত্মবাচক : অপনা (চ° ৫), আপন বাবিত্তে নপাইই কোই (বামা°)

আম্হে (চ° ১), আন্হে আহ্হাব চকলমন (মা° ব°)

৩.৫.৩. তৃতীয় পুরুষ

স (চ° ২৬), আলো সই এমন মোহন কানু বসি (বাম° ৬৭)

তির্যককণ : সে (চ° ৩), উদ্ধবহে কহব সে মাধব (বাম° ২৪)

সো (চ° ১০), সে হবি বশোরা আদেশ পালয় (বামা° ৩)

৩.৫.৪. নির্দেশক সর্বনাম :

এ (চ° ৬), এ উদ্ধব জীউ গ্রাম সিন্নো কুন্ড কব আরে (বাম° ৭)

এবে (চ° ৩৫), এবে তোমাৰ আমাত চাতুবি (মা° ব°)

এহ (চ° ২৬), এহ বস জীবামে গারে (বাম° ১৮)

৩.৫.৫. নিশ্চরাত্মক সর্বনাম :

কা হেবি (চ° ৩৭), ককখু কাহেবি সার (শ° ব°)

কে হো (চ° ১৮), ককক আন্হে কেহো নাহি বিব (বামা° ১)

৩.৫.৬ সংযোজক :

জখা (চ° ৪৪), চলি যাওঁ যথা মন (বামা° ৫৫)
 জহি (চ° ৩১), যোহি বনমালী বালি ছালি (বা°)
 জাসু (চ° ৩), যাসু মহিমা জনত নাহি কোই (বামা° ৫৮)
 জে (চ° ৩), যে পৰম পুৰুষ (কা°)
 জইসনে (চ° ৩৭), গগণে যৈছন বাজে তাৰাগণ (বামা° ৬)
 জো (চ° ৭), যো হৰি গুণ গায়ী (শ° ব°)

৩.৫.৭. প্ৰশ্নসূচক :

কইসন (১° ২২), কৈছন ভব তাৰণা (বামা° ৫৩)
 কইসে (চ° ৮), মনসুখে পাৰ কৈছে নিন্দ (শ° ব°)
 কাইহৰি (চ° ৬), কৰবু কাহেৰি সাৰ (শ° ব°)
 কিঃ কি সোৰাই আঅৰ (চ° ৪২), কি ৰূপ পেখলো (বামা° ২১)
 কে (চ° ১৮), কে কত ভজো হৰি এ (বামা° ৪৬)
 কেহো (চ° ১৮), কেহো কাঢ়ি ভুঞ্জে তাক (বামা° ২৪)
 কেই (চ° ৪২), তাৰব আৰব কেই (বামা° ৫৬)
 কিনঃ কিন স ভাবিঅই (চ° ২৬), হৰি হৰি কিনো ভেলি
 বাজকুমাবী (ক°)

৩.৬. ক্ৰিয়াৰ কাল :

ক্ৰিয়াৰ কালৰ ক্ষেত্ৰতো চৰ্যাপদৰ সৈতে অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ নিকট
 সম্পৰ্ক চকুত পৰে। যেনেঃ

৩.৬.১. বৰ্তমান কাল :

উত্তম পুৰুষ : হ + উ + খেলহ, দেহ, লেহ (চ° ১২), মগ্নিঃ সেবহ
 বাম চৰণ দুজা (মা° ব°)
 মধ্যম পুৰুষ : সিঃ - আইসসি, যাসি (চ° ১০)
 ভুহ হামাক গাৰি দেসি (ক°), হৰিকো কৰসি (পা°)
 তৃতীয় পুৰুষ : অঃ - হৰিনী বোলঅ (চ° ৬)
 ককু শংকৰ কৰ (শ° ব°)
 - এঃ লৰ এ মুক্তাহাৰ (চ° ১১)
 ধৰিখৰি সমৰক ধায়ে (শ° ব°)।

৩.৬.২. অতীতকাল : উত্তম পুৰুষ : ই + ল = দেখিল (চ° ৩৬),

উভিল (চ° ৪), ফেইল চেনন হৰি (শ° ব°)

ই + ল + ও = আছিলো ঝামোহে (চ° ৩৫)

যাহাকে আছিলো চাই (বামা° ৩৬)

দ্বিতীয় পুৰুষ : ই + ল + এ = আছিলে (চ° ৩৭), গোপাল কি
 গতি কৈলে (শ° ব°)

তৃতীয় পুরুষ : ই + ল = আইল (চ° ৩), খুনা ভেল অংগিনা (খ° ব°)

৩.৬.৩. ভবিষ্যৎকাল : উত্তম পুরুষ : ই + ব = বাইব (চ° ৪০), ভাইব (চ° ২৯)

কৈছে খবৰ অব জীউ (খ° ব°)

দ্বিতীয় পুরুষ : ব = থাকিব (চ° ৩৯), হোইব (চ° ৫)

হামাক ভিতি দেখাব (বা°)

তৃতীয় পুরুষ : ব = লোড়িব (চ° ৫)

বাহুবি আনব কক (খ° ব°)

৩.৬.৪. অনুজ্ঞা : অ = বাহঅ কাঅ কাহিন মাআ জাল (চ° ১৩)

দুহ কুমাৰক হামাব সংগে পঠাঅ (বা°)

উ = জাউ ৭ আনে (চ° ৩৮), স্বামী সত্ৰব কক (পা°)

ডু = বাহডু কামলি (চ° ৮), সোহি কবতু নিত মুকুতি (বা°)

হ = বিজ্জহ পৰমণি বাণে (চ° ৮),

সোহি কবতু নিত মুকুতি (বা°)

হ = মালেহবে বংক (চ° ৩২)

মিলহ তাহেক বৈকুঠ বাট (বা°)

৩.৬.৫. অসমাপিকা : ই = দুহি (চ° ২), লক ধবি (বাম° ৪)

ই আ = দেখইআ (চ° ৩), এণ্ডণ জানিয়া (বাম° ৫৯)

৩.৬.৬. বৰ্তমানকালিক কৃদন্ত : অন্তে : অচ্চন্তে (চ° ৪২),

পইসন্তে (চ° ২৩), জান্তে গোষ্ঠ চল যদুৰাই (বামা° ১৭)

৩.৬.৭. ভূতাত্ম কৃদন্ত : ইলে : মাংগত চঢ়িলে (চ° ৮)

বয়ুপতি পাইলে আসি বামানন্দে কয় (বামা° ৩)

৩.৬.৮. ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য : - অনঃ কহন (চ° ২০), মকণ (চ° ৪৩),

চিন্ত খবন নজাই (বামা° ৩০)

৩.৭. নাস্ত্যর্থক ক্রিয়া :

(নাস্ত্যর্থক অপাংশব ক্রিয়াৰ আগত প্ৰয়োগ)

নজাই (চ° ৪), কহন নজাই (বামা° ৫)

নপেৰই (চ° ৪২), হেনমন্ত নেদেখো (বামা° ৬৮)

নহেই (চ° ১৫), নহৈবা সন্তোষ (বামা° ২৭)

নাহি (চ° ৩), পেৰত নাহি আব (বামা° ২৭)

৩.৮. ঈ প্ৰত্যয় :- ই শব্দ-শব্দী (চ° ৫০),

শিআলা - শিআলী (চ° ৫০),

ব্ৰজবুলিত পুতলী, গোপী আদি বপ আছে।

৩.৯. সংখ্যাবাচক শব্দ : চৰ্মপল আৰু অসমৰ ব্ৰজবুলিত এক (চ° ৩), দুই

(চ° ৩), তিনা (চ° ৩৩), চৌ (চ° ৬), পঞ্চ (চ° ১), দশ (চ° ৯), দ্বাদশ

(চ° ৩৪), পহিল (চ° ২০) আদি শব্দ ব্রজবুলিতো পোৱা যায়।

৩.১০. চৰ্যাপদবসৈতে অসমীয়া ব্রজবুলিৰ কিছুমান শব্দৰ সাদৃশ্য মন কৰিবলগীয়া। যেনে :-

চৰ্য্য	অসমীয়া ব্রজবুলি
১। অইসন ২	- অইসন পৰকাৰে দৈৱকি (জ°)
২। অংগ ২৭	- অংগ ত্ৰিভংগ ভাবে মোহন মুৰাৰি (ৰাম° ১৬)
৩। অন্তৰে ২০	- অন্তৰে তোৰি বাখতু হৰি (শ° ব°)
৪। আমিআ ২১	- বানি অমিয়া ৰস গুণে নোহে হিন (ক°)
৫। অৰে ২৯	- কানু বোলে শুন অৰে গোপী নিদাক্ষী (চো°)
৬। আলো ১৭	- আলো মাই গালি তুমি নাপাৰিয়ো কাৰে (পি°)
৭। আই ৪৩	- আইল মেৰি আই (ৰাম° ৭৬)
৮। আইল ৩	- হৰিয়া লৈ গৈল পুনু আইল যদুমণি (ৰাম° ৭৬)
৯। আইলা ৭	- আইলা তাতে তৰি (ৰাম° ২০)
১০। আকাশ ৪১	- আকাশে গজৰ্ব গীত যোগায় (ৰাম° ৮)
১১। আংগন ২	- শূন্য ভেল অংগিনা বিৰিঙ্গা বিগিন (শ° ব°)
১২। আচাৰ ২১	- তাৰ কি আচাৰ (ৰামা° ৬৮)
১৩। আছ ৩৭	- অবতাৰ ধৰি আছ হৰি (ৰাম° ৬৮)
১৪। আখি ১৫	- মোহন ত্ৰিভংগ আখি (ৰাম° ৯)
১৫। আগি ৪৭	- দেখিতে দহে আগি (কা°)
১৬। আগে ১৫	- কালক আগে কেহো নাহি থিৰ (ৰামা° ৯)
১৭। আজি ৪৯	- আজি মোৰে বন্ধ কৰ যনমালী (ৰামা° ৫৪)
১৮। আন ৪৫	- নাম বিনে আন ধন নাই (ৰামা° ২৩)
১৯। আনন্দে ৩০	- চৰণ চিন্তে আনন্দে (ৰামা° ৬৪)
২০। আলাজালা ১১	- দেহা আলজাল গৈল (মা° ব°)
২১। আলো ১০	- আলো মাই কি কহব (ম° ব°)
২২। আস ১	- তেৰি মৰণ কয় আস (ৰাম° ১১)
২৩। আসা ৪৫	- মন হৰি পদে আশা (ৰাম° ১১)
২৪। উজ্জোলি ৩০	- উজুৰি বিজুলী নাল সেহ সাহে (বৃষ° ৪৫)
২৫। উঠি ২১	- গোকৰ্ণনে উঠি কবিতা বিচাৰ (শ° ব°)
২৬। উঠে ৪৭	- কদম গাছে উঠে (ম° ব°)
২৭। উন্নন্তো ১৯	- হইয়া স্তবে উন্নন্ত কৃষ্ণক ধৰিয়া তব (মা° ব°)
২৮। উপাড়ী ৮	- উপৰে উপৰ পাৰী (মা° ব°)
২৯। উপায়ে ৩৮	- শংকৰ কহতু উপায়ী (শ° ব°)
৩০। উহ ১৫	- উহ দেখ কাল পৰসি ভবসি (ৰামা° ১০)

- ৩১। এ ৬ - এ কক বমরা বস কেলি (ক°)
- ৩২। এক ৩ - এক শব মাৰি (বামা° ৩)
- ৩৩। এক ভিল ১৫ - এক ভিল বস্ত্ৰ দেখ (বামা° ২৫)
- ৩৪। একু ২ - ভিল একু বহলে নগাৰি (শ° ব°)
- ৩৫। একে ২৮ - একে শবে কৰো যদি গৃহক গমন (বামা° ২৭)
- ৩৬। এত ৩০ - এতি বোৰ হামাক লবনু দেবহ (ভ°)
- ৩৭। এথু ২০ - এবে এথাতে বজনি বজহ (কা°)
- ৩৮। এবে ৩৫ - এবে তোমাৰ আমাৰ চাতুৰী (মা° ব°)
- ৩৯। এড়ি ১ - পাগি পলাবত গোপিনি এড়ি (কে°)
- ৪০। এসু ২৬ - অখিৰ এহ সংসাৰ (শ° ব°)
- ৪১। কঠ ২০ - কঠ বৰ শোভিত (বামা° ১৬)
- ৪২। কঠে ২৮ - কঠে কৌন্তভ মৰি (বামা° ১৮)
- ৪৩। কৰ ২৮ - কেম্ব কৰ বশ্জিত (বামা° ১৮)
- ৪৪। কমল ৪ - কমল খঞ্জন বহ (বামা° ৬)
- ৪৫। কবই ৪১ - কাতৰ কবয় গোপিনী (মা° ব°)
- ৪৬। কবহ ৪ - কবহ পামৰ মন (বামা° ১২)
- ৪৭। কবিব ৭ - ইষ্ট বজ্জজন কবিব বোদন (বামা° ৫৩)
- ৪৮। কহন ২০ - এক মুহে কহন নজাই (বামা° ৫)
- ৪৯। কহিব ৪০ - কি কহিবো আৰ (বামা° ৫)
- ৫০। কাহেই ৬০ - কাহে কলি ককশা তাকশ চিত (বামা° ৪)
- ৫১। কা অ ১৩ - বতন ছুবশ শোহে কায় (বামা° ১৫)
- ৫২। কাজ ১৮ - তাৰ আছে বৰ কাজ (বামা° ৩২)
- ৫৩। কামদ ৫০ - কামদয় বকাৰী (বামা° ৭৪)
- ৫৪। কামে ২২ - কামে লৈল হাদি ঠাই (বামা° ৪২)
- ৫৫। কাল ২১ - ভুজংগ কাল মুহে মন (বামা° ৫৭)
- ৫৬। কালে ৪০ - কালে কবত আনু কীশ (বামা° ৯)
- ৫৭। কিনো ৩৪ - কিনো জাব অই (বামা° ৪)
- ৫৮। কিব ৫০ - বিবি কিব পবিকশে (বামা° ৭১)
- ৫৯। কুল ৩৮ - কালিন্দী কুলে খেলে পাইলে মনুখাই (বামা° ১০)
- ৬০। কেলি ৪১ - কেলি পেণাল (কে°)
- ৬১। কুণ্ডল ১১ - ককেন হাব বজ্জিত মনি কুণ্ডল (ম° ব°)
- ৬২। কুটীৰে ১ - কুটীৰ মগবে নিলে আনি (মা° ব°)
- ৬৩। খাই ২৮ - কৰ্ণূৰ ডাখুল খাই
- ৬৪। খাইব ৩৯ - খাইবে নেম মনি (বামা° ২৫)

- ৬৫। ঝাণ্ট ৩৮ - যেন পায়া ঝাণ্ট চেৰে (মা° ব°)
- ৬৬। খেড়া ৪১ - কৃষ্ণক খেড়াক বালকসব (অ°)
- ৬৭। খেলই ৪১ - বালক সাজে খেলাই (বাম° ৮)
- ৬৮। খেগহ ৪ - শিলাসহ চক্ৰবাত কৰি খেগিয়ে (বাম° ৬২)
- ৬৯। গঅণ ৮ - পূৰ্ণশালী খিব নোহে গগণ মণ্ডলে (ম° ব°)
- ৭০। গই ২ - শিশুসৰে গয়াকহো কৃষ্ণক আণ্ড জে বোলয় (প°)
- ৭১। গল ৯ - গাৰে গুঞ্জাগল দোলে (বাম° ২৮)
- ৭২। গলে ৩৩ - গলে গজমতি হাবা (বাম° ৪২)
- ৭৩। গীত ৩৩ - গোবৰ্ধন ধাবলা গীতং (বামা° ৬০)
- ৭৪। গিবিধব ২৮ - গিবিবৰ গাবৰ পুৰন্দৰ দুৰাগতং (বাম° ২)
- ৭৫। গিলেমি ৩৯ - গিলে বেৰি বেৰি (বাম° ৩৪)
- ৭৬। গুঞ্জবী ৩৩ - গুঞ্জবে ভ্রমবা মধু লোভং (বাম° ৩)
- ৭৭। গুণে ৩৮ - হৰি গুণে অনুপামা (বাম° ৫৭)
- ৭৮। গুৰ ১ - গুৰ বন্ধু দেৱ ইষ্ট (বাম° ১৪)
- ৭৯। গেল ২ - বাথানে চলিয়া গেল নন্দ (বাম° ৬৪)
- ৮০। গেলি ৮ - প্ৰাণ পিউ কৈচন দুৰ গেলি (ক°)
- ৮১। ঘন ১৬ - নৰঘন পৰকাশ (বাম° ১৩)
- ৮২। ঘৰে ৩ - নাথাকো তোমাৰ ঘৰে (বাম° ৪)
- ৮৩। ঘৰিণী ২৮ - তাৰে মাৰিবাবে খেদি নন্দেৰ ঘৰিণী (মা° ব°)
- ৮৪। ঘালি ৪ - বালি জো ঘালি সুগ্ৰহক পাট (বা°)
- ৮৫। চঞ্চল ১ - চঞ্চল অৰক ডিলক চাক সুন্দৰ (বাম° ৭৮)
- ৮৬। চড়ি ১০ - কালিক মাথে চড়ি (কা°)
- ৮৭। চড়িলা ১৪ - বাউবেগে ডেৰে উচ্চ মঞ্চত চড়িলা (কং°)
- ৮৮। চন্দ ১৪ - চন্দে কিৰণে পূৰি (বামা° ৫৯)
- ৮৯। চমকি ই ৪১ - বতি পত্তি চিত্ত পেৰি চমকিত (বামা° ৩৩)
- ৯০। চৰণে ১১ - গোবিন্দৰ চৰণে মন লাবং (বাম° ২)
- ৯১। চলি আ ১৯ - বাথানে চলিয়া গেল (বাম° ৬৪)
- ৯২। চান্দ ৪ - চান্দ ভেল দুৰ (ক°)
- ৯৩। চালি ২৭ - কোমল আংলিচয় চালি (কে°)
- ৯৪। চালিউ ১৭ - বামকৰ ঝটি ছৰি ছৰি চালি (বাম° ৪০)
- ৯৫। চাল ৩ - গাৰে চাল জোহো আলি (বামা° ৫৬)
- ৯৬। চুখী ৪ - পুন্দ চুখি ভেজয় ভ্রমৰ (বামা° ৬)
- ৯৭। চৌদীস ১ - চৌদিসে বেঁচল লংক (কা°)
- ৯৮। চোৰে ২ - নিলে কংসে চোৰে (কা° ৬৩)

- ৯৯। জগ ৩৯ - জগ জিহ্বন যথাই (পা°)
- ১০০। জা ২০ - জাকৈবি নাহিকে উপায় (যা° ব°)
- ১০১। জা অ ৪ - তোহাবি জননি হেবা যাবি জনত তাণে (কা°)
- ১০২। জাই ৪২ - হামাক প্রাণ ছুটি জাই (কে°)
- ১০৩। জাইব ১৪ - হামু ধারা জাইবো (অ°)
- ১০৪। জাংতে ১৫ - জাংতে গোষ্ঠে চল যদুবাঈ (বাম° ১৭)
- ১০৫। জান ১ - জীজগতানন্দ দলপতি জান (পা°)
- ১০৬। জায়া ৩৯ - বাসি নন্দজায়া (বাম° ৬৩)
- ১০৭। জাসি ৪০ - কাহা জাস অগনি জালিয়া (কা°)
- ১০৮। টাল ৪০ - টালনি কবিয়া কেশ (বামা° ৪১)
- ১০৯। টুটি ৩৭ - ভেজয় জি অ পি উ প্রাণ টুটি জাই (কা°)
- ১১০। ঠাকুর ১২ - চল কানু বাপবে ঠাকুর (বাম° ৩)
- ১১১। তা ৭ - তা দেখহ সুনহ (পা°)
- ১১২। তবই ৫ - পাপী তবয় গুণ গায় তবে (বাম° ৪৬)
- ১১৩। তুল ২৬ - নাহি নাহি গুহি তুল (প°)
- ১১৪। তোলি যা ১২ - কানু বোকে তুলিয়াবে (কে°)
- ১১৫। তিল ১৫ - তিল এক চুটে য়েবি প্রাণ (বামা° ৭৬)
- ১১৬। থাকিব ৩৯ - সবহি থাকিব চাই (বামা° ৫৩)
- ১১৭। খিব ৩ - খিব নোহে তিল এক (শ° ব°)
- ১১৮। দহ ৫০ - দহো ঠাকুর ভাল (বামা° ২১)
- ১১৯। দান ১২ - ভকতি দান কব (বাম° ১)
- ১২০। দি আ ৫০ - মাটি খোরা দারী দিয়া (বাম° ৪)
- ১২১। দিবসই ২ - দিবস নবার সূখে নবার বরনী (যা° ব°)
- ১২২। দিল ৩৫ - সুনিরা সিদ্ধান্ত দিলন্ত মাথরে (প°)
- ১২৩। দুধ ৪২ - দধি দুব লঙ্কু সকলে কাড়ি খাই (বামা° ৪০)
- ১২৪। দুখে ৩৪ - এই চন দুখে দুখিত (বাম° ৫৬)
- ১২৫। দুব ৫ - প্রভু দুব কব যারা (বাম° ৫৬)
- ১২৬। দুখেতে ১ - এই চন দুখে দুখিত (বাম° ৫৬)
- ১২৭। দে ৪ - মনে বসহ যই বশীনি অকল দেই (বাম° ৬৮)
- ১২৮। দেবি ৪২ - তাহে দেবি পুরুষ বর্ণে বোলল (পা°)
- ১২৯। দেবী ৩ - পানীক পৈয়া কল দেবী আইল (য° ব°)
- ১৩০। দেবিল ৩ - দেবিলো কল য মুলে কেনু কল (বাম° ২৪)
- ১৩১। দেল ৩ - মানুস কলক ভরে ভরে দেল (পা°)
- ১৩২। দেবী ১৭ - বিবিবি পুরুষ কলক দেবী (বাম° ১৯)

- ১৩৩। দেহ ১১ - প্রভু নবহয় দেহা (বামা° ৫৭)
- ১৩৪। দেহু ১১ - তুহো গতি মতি দেহু ছিবিপতি (শ° ব°)
- ১৩৫। দোস ৩৯ - ঝিনা দোৰে প্রাণনাথ কয়লি বঞ্চিত (বামা° ৩৪)
- ১৩৬। ধৰ ৩৮ - পীতাম্বৰ ধৰদেৱ (বামা° ৫১)
- ১৩৭। ধৰণ ২ - চিত্ত আৰু ধৰণ নয়াই (বামা° ৩৬)
- ১৩৮। ধাম ১৯ - শ্যাম ধাম নানা বতনে বচিত (বামা° ৬)
- ১৩৯। ধাবাই ১৬ - ধারত কতি ধন সম্পত্তি পাই (বামা° ১৯)
- ১৪০। ধুনি ২৬ - সুনিআ মোহন ধুনি তন্তিত ভবংগিনি (কে°)
- ১৪১। ন ২০ - ন চাবিয়া অনুৰে (বামা° ২৬)
- ১৪২। নগৰ ১০ - মথুৰা নগৰ শ্যাম মনোহৰ (বামা° ৫৪)
- ১৪৩। নউ ৪৬ - নঅ ঘন জৈচে চমক বিজোৰি (কা°)
- ১৪৪। ননন্দ ১১ - শাসু নাই শহৰ নাই ননদ নাই ঘৰে (মা° ব°)
- ১৪৫। নলিনী ২৩ - নীল নলিনী নয়ন (বামা° ৩২)
- ১৪৬। নাচ অ ১০ - আনন্দে যৈচে নাচ এ লাগল (ক°)
- ১৪৭। নাটক ১৭ - কেলিগোপাল নাম নাটক (কে°)
- ১৪৮। নাদ ৩২ - বাচক ভেজয় নাদ (বামা° ৪৮)
- ১৪৯। নামে ২৮ - বাম নামে কক সেৱ (বামা° ২০)
- ১৫০। নাৱ ১৫ - তুৱা পাৱ নাৱ বিনে আৱ (বামা° ৩৫)
- ১৫১। নাশক ২১ - কংসক কেলি বক নাশক (বামা° ৩১)
- ১৫২। নাহিক ৮ - ভালবে দেৱৰ দেৱ নাহিকে উপাম (বামা° ৭৮)
- ১৫৩। নিতি ৩৩ - জাসু কবত নিত সেৱ (কে°)
- ১৫৪। নিদ ২ - নয়নে নিদ নাহি আই (কা°)
- ১৫৫। নিল ২ - বংগে চুৰি কৰি নিলা বংসক (বামা° ২৫)
- ১৫৬। নিলেসি ৩৯ - জুহু অজুহুৰে নিলে (বামা° ২০)
- ১৫৭। নিসি ২০ - বহো নিশি বাসৱ (বামা° ১৫)
- ১৫৮। পৰ ৩৯ - হৰে পৰ নাৰী (বামা° ৬৭)
- ১৫৯। পৰম ৩৯ - যোহি জগজন পৰম কাৰণ (বামা° ২)
- ১৬০। পৰাণ ১০ - তোহো য়েৰি পৰাণ (বামা° ৭৫) ১
- ১৬১। পসিআ ৩৫ - বঙ্গ চকৰ জলে শকল পসিআ বৈলো (মা° ক°)
- ১৬২। পহিল ২০ - কয় পহিল প্রবেশ (বা°)
- ১৬৩। পহিলে ১২ - পহিলেহি কনক ধবল (বা°)
- ১৬৪। পাটে ১৬ - নিজ পাটে বায় বোলাও (বামা° ১৯)
- ১৬৫। পানী ৬ - ওহি বিৰ পানি নিৱে (ক°)
- ১৬৬। পাখৰ ৪১ - সুমপতি পাখৰ নিশ্চয়িত কবল (বামা° ৬০)

- ১৬৭। পাপ ১৬ - হামো পাম্ব পাপ বন্ধু (বাম° ১৬)
- ১৬৮। পাব ১৪ - মনসুখে পাব কৈচে লিখ (শ° ব°)
- ১৬৯। পাব ৪১ - তুবা পাব নাৰ বিনে আৰ (বাম° ৩৫)
- ১৭০। পাস ১ - এক পাস হুয়া বহুল (বা°)
- ১৭১। পুচ্ছতু ৩৫ - শ্রম দুৰ কয় কহ বাত পুচত (ক°)
- ১৭২। পুচ্ছিঅ ১ - যশোদা পুচ্ছ পুন পুন (চৌ°)
- ১৭৩। পুচ্ছ ৫ - ময়ুব পুচ্ছ জলমল (বামা° ১৮)
- ১৭৪। পুন ১৪ - কত পুচত গোপী হৰিকু পুন পুন (বামা° ৭)
- ১৭৫। পুবা ২০ - জানি পুৰহ মোহি আসা (পা°)
- ১৭৬। পূৰ্ম ৩৫ - পূৰ্ম কামহবি কি কৰব নাৰি (পা°)
- ১৭৭। পেখ ৩০ - পেখবে মেবি যশোদা মাই (বামা° ৪৮)
- ১৭৮। পেখু ৪৬ - পেখু পেখু নন্দ নন্দন আবে (বাম° ৫০)
- ১৭৯। পোহাই ২৮ - পুহাইলা বজনী উঠা যদুমণি (মা° ব°)
- ১৮০। ফাডিঅ ৫ - ভিমিৰ ফাবিয়া বাজ ববিব কিবল (মা° ক°)
- ১৮১। ফুটিলা ৫০ - প্রাণ ফুটি বাই (বামা° ৬৫)
- ১৮২। বইঠা ১ - তাসু পুঠে বৈঠে ত্রিঙ্গগত ভাবা (শ° ভ°)
- ১৮৩। বখানী ২৯ - দীন বান্ধব গুণ বেদ বখানি (মা° ব°)
- ১৮৪। বংক ৩২ - হাসিয়ে বংক নয়নে খন চাবে (বাম° ২৮)
- ১৮৫। কন ২৮ - সুবতি বিচাবে কন (বাম° ৬৭)
- ১৮৬। কব ৩৯ - বয়ন কব ববিজ (বামা° ১৫)
- ১৮৭। কবিসঅ ৯ - নিগম গণিবে ভিনি ববিব সানি (বাম° ৭৯)
- ১৮৮। কলী ৫০ - খবক মাঝিলে বামে বীৰ কলীআৰ (বাম° ৩)
- ১৮৯। কসই ২৮ - আলো সই এমন মোহন কানু বসি (বাম° ৬৭)
- ১৯০। বহই ১৪ - ক্রীকক বহয় লাগল (কে°)
- ১৯১। বহুল ২৬ - বহুল বক সিংহ বহু (ক°)
- ১৯২। বহুড়ি ২ - এ সবি চকর বহবি গোবি (কে°)
- ১৯৩। বা ৪০ - তুহ বা কে হামু বা কুন (ক°)
- ১৯৪। বাকে ৪৮ - সমুদ্রে শব্দ বুখা বাক (বামা° ৫০)
- ১৯৫। বাজ ৪৯ - বাজত বাজ বিমান (বামা° ৩৩)
- ১৯৬। বাজই ৭ - চব্দে মজীৰ জমকে বাজই (বাম° ৩৩)
- ১৯৭। বাখা ৩৪ - পবকো বাহিকক বাখ (বাম° ২৫)
- ১৯৮। বাক ১ - ভায়া ভায়া কুলি পলত বাক (বাম° ৮)
- ১৯৯। বাবী ১৪ - উকথলে টনি বাকিলত (বাম° ৪)
- ২০০। বাক ২০ - ভেবি নিজ বাক কলে কৈলা জল (বাম° ৪৭)

- ২০১। বাগুড়া ২০ - বাগু মেৰি স্তন কানু (ৰাম° ১৭)
- ২০২। বান্ধন ৯ - আপুনে বান্ধন লেলহ (অ°)
- ২০৩। বাম ৫ - বিবাহ ভেলি বাম (ক°)
- ২০৪। বাল ১৫ - জগত গুৰু বাল গোপাল (ৰাম° ৫৮)
- ২০৫। বালি ২৮ - বমণী বববালা (ৰামা° ৬৩)
- ২০৬। বালুআ ৪১ - জমুনাক বালি নামিৰে (কে°)
- ২০৭। বাড়ী ৫০ - তাহেক বাড়ী চাড়ি স্বামি কথায় জায়ে নাহি (পা°)
- ২০৮। বাঘনা ৪১ - পাগমতি মন বাসনা নছাড়ে (মা° ব°)
- ২০৯। বাসে ৩৭ - পাৱত বৈকুণ্ঠ বাস (ৰাম° ১৬)
- ২১০। বাহঅ ১৩ - বংগে বাৱত হৰি (ৰাম° ১৫)
- ২১১। বাহতু ৮ - তাল কৰতাল বাৱতু (ৰাম° ১০)
- ২১২। বিচুৰল ৪৪ - বহিক বিচুৰি কত বহৰি (কে°)
- ২১৩। কিনা ৪৬ - হামো ভোহো বিনে আৱৰি তাবব অব কোই (ৰাম° ৫৬)
- ২১৪। বিবাহে ১৯ - শ্ৰীকৃষ্ণক বিবাহ দিতে নিশ্চয় কৰল (ক°)
- ২১৫। বিষম ৫০ - অতি উৰুকত বিষম যাতনা (ৰামা° ৫৩)
- ২১৬। বিষয় ১৬ - বিষয়কু কৰয়ে ধিয়ানা (ৰাম° ৫৯)
- ২১৭। বিব ৩৯ - বিষ লাগি মৃতক স্বভাৱে সৰ্পক বন্ধনে পড়ি ৰহল (কা°)
- ২১৮। বিহান ৪৪ - বিহানে বজাইল খেড়ি খেলাইবাৰ গুৰে (মা° ব°)
- ২১৯। বিহাৰে ৩৯ - বিনোদ বিহাৰে সমজে (ৰামা° ১৩)
- ২২০। বিজ্ঞ ৩৬ - বামানন্দ দীন ভকতি বিহীন (ৰামা° ১৪)
- ২২১। বুজি অ ১৫, বুঝি আ ২৭ - হে মুনিবাজ স্ত্রি বুজে সেনা বুজে (পা°)
- ২২২। বুঝঅ ৩৩ - তাহে বুঝএ নাহি (পা°)
- ২২৩। বেগে ৫ - বায়ুবেগে আসি ধাই (মা° ব°)
- ২২৪। বেঢ়িল ৬ - কৃষ্ণক বেঢ়িলা তথা (মা° ব°)
- ২২৫। বৈবী ৬ - বিবিন্দা বিপিন বৈবি (ৰামা° ৭)
- ২২৬। বোল ৪০ - সভাসদ লোকক সছোখি বোল (পা°)
- ২২৭। বোলই ১৮ - পৰম দীন ইন বোলয় শ্ৰীৰাম (ৰাম° ২)
- ২২৮। ভাইল ৯১ - অব অনখিনি ভৈলো বে (কা°)
- ২২৯। ভাইলা ৭ - হৰি ভৈল বিলাকুল (ৰামা° ৭৪)
- ২৩০। ভণ ৪০ - বিজ্ঞ ৰামানন্দে ভণে (ৰামা° ৭২)
- ২৩১। ভৱ ৫ - ভৱ বন্ধু কৰহ নিৰাৰ (ৰামা° ২)
- ২৩২। ভৱ ৩১ - ভৱভঞ্জন ভৱ-বিভৱ (ৰামা° ২)
- ২৩৩। ভাত ৩৩ - হামো সুখতি নাম ভটি (ক°)
- ২৩৪। ভাত ২৯ - ঝুমক নাম ঝুমক-মন বোৰা (ৰাম° ৫৯)

- ২৩৫। ভাল ১২ - উপকার কবি আছ ভাল (পি°)
- ২৩৬। ভিতি ১ - প্রাণকৃষ্ণ কোন ভিতি গেল (কে°)
- ২৩৭। ভুজংগ ২৮ - ভুজ যুগ বলিত ভুজংগ (বা°)
- ২৩৮। ভুঞ্জই ৩৪ - কেহো কাড়ি ভুঞ্জে ডাক (বামা° ২৪)
- ২৩৯। ভুলহ ১৫ - মোহন কানুৰ যাদে ভুলয় দুগাপিনী (বামহ° ৯)
- ২৪০। ভেলা ১৫ - ধূলি ধূসৰিত ভেলা (ভু°)
- ২৪১। ভো ২ - ভো ভো সভাসদ (ক°)
- ২৪২। ভোল ৩৭ - প্রেমভবে ভোল বোল (বামা° ৭১)
- ২৪৩। মই ১৬ - মই তেৰি দাসকু দাসা (মা° ব°)
- ২৪৪। মন ২০ - মন মেৰি বাম চৰণহি লাগু (শ° ব°)
- ২৪৫। মণি ৪ - মণিময় মকৰ কুণ্ডল গণ্ড লুলে (বাম° ১৩)
- ২৪৬। মণ্ডল ১৬ - বাস মণ্ডল কয়ল (কে°)
- ২৪৭। মৰল ২২ - জনম মৰণ শোক সপোন সম্পদ জানি (বাম° ২৯)
- ২৪৮। মা ৫ - মা ককু মা পৰিত্যাগ (বামা° ৫৯)
- ২৪৯। মাআজাল ১৩ - বিবম মায়াজাল পাতিল গোপাল (বামা° ৫০)
- ২৫০। মা এ ২০ - ধৰত সাৰটি মাৰে (বাম° ৩৯)
- ২৫১। মাঝ ৪৪ - কমল জলমাঝ (ক°)
- ২৫২। মাঝে ২ - জৈছে হেমমলি মাঝে মাঝে (কে°)
- ২৫৩। মাণী ৩৪ - তাবলি সবকহ মানি (বামা° ৫)
- ২৫৪। মাৰি আ ১১ - চোঞ্চ নিবে অলংকাৰ মাৰিয়া সমুলি (মা° ব°)
- ২৫৫। মাৰী ১৩ - একশৰ মাৰি প্রাণ ললে তাবকাৰ (বামা° ৩)
- ২৫৬। মাণী ১০ - চলি ভয়ো বনমাণী (বাম° ১৭)
- ২৫৭। মিচ্ছা ২৯ - হাবিলেবো মিচ্ছা মাতে দুখ লাগে মন (বামা° ৪০)
- ২৫৮। মিলি ৮ - ধবিল সবহি মিলি হৰিক চোৰ (চো°)
- ২৫৯। মুহ ৪ - বহু মুহ ভবি তেৰি নাম (শ° ব°)
- ২৬০। মুঢ় ৪৫ - মুঢ় ভগতি (আমবাৰী শিলালিপি)
- ২৬১। মূল ২০ - তৰুৰ মূল উদ্ধাৰন কয়েকহো (বাম° ৬২)
- ২৬২। মেৰি ৫০ - জবা মৰণ মেৰি (শ° ব°)
- ২৬৩। মেলি ৬ - আউৰ বাছমেলি মাৰিবে (বাম° ৪)
- ২৬৪। মেলে ২৭ - গোপবালকে মেলে (বাম° ৬৮)
- ২৬৫। মেহ ৩০ - ভৰিত জবিত মেহ (বাম° ৩)
- ২৬৬। মে ৭ - আত্মা মানিয়ে মোহি (বাম° ১৪)
- ২৬৭। মোব ২০ - মোব ডকডক এজন আত্মা (ক°)
- ২৬৮। মোৰি ৩৬ - জবহ মন মোৰি (বাম° ৭১)

- ২৬৯। মোহ ১১ - চোৰহ অব ওহি মোহ পাশা (ৰাম° ১২)
- ২৭০। মোহা ৫৩ - ৰমণীৰ মন মোহা (ৰাম° ৭৪)
- ২৭১। মোহোৰ ২০ - মোহোৰ বসিকা অন্ন দেখ ভায়াগণ (ৰাম° ২৪)
- ২৭২। মাই ১০ - মোদন মোহ যাই (ৰাম° ২৮)
- ২৭৩। যোগী ১১ - যোগী ধ্যানে জ্ঞান (ৰাম° ৪৪)
- ২৭৪। বঅনি ১৯ - দিবস নয়ায় সুখে নয়ায় ৰয়নী (ম° ব°)
- ২৭৫। ৰচি ২২ - ৰতনে ৰচিত কনক ভূষণ ৰাম (ৰাম° ৬)
- ২৭৬। ৰবি শশী ১ - যেন আকাশত ৰবি শশী কৰে গতি (মা° ব°)
- ২৭৭। ৰস ২২ - এহ ৰস শ্ৰীৰামে গাৱে (ৰাম° ১৮)
- ২৭৮। ৰা আ ৩৪ - সাত ধনু নাম ৰায়া (ৰা°)
- ২৭৯। ৰাগ ১১ - দূৰ গেল ৰাগ (ৰা°)
- ২৮০। ৰাতি ২ - শৰত শশিনী ৰাতি (ৰাম° ৬)
- ২৮১। ৰে ১ - কানু বোকে তুলিআ ৰে (কে°)
- ২৮২। ৰোষে ২৮ - ৰোষ কয় মন (ৰাম° ৬৩)
- ২৮৩। লই ২৯ - বস্ত্ৰ উপৰে সিঞ্জে হাতে লই (মা° ব°)
- ২৮৪। লই আ ৪৯ - দাম সুদাম ডাকে তেৰি লৈয়া নাম
- ২৮৫। লাগি ১৬ - কৃষ্ণক গোৰি লাগি কৰ জুৰি বোলল (পা°)
- ২৮৬। লাগে ২৯ - দুখ লাগে মন (ৰামা° ৪০)
- ২৮৭। লাছ ১ - আগু গোধন লাছ হু হু ঠাই (ৰামা° ৭৮)
- ২৮৮। লেপ ৪ - গাৱে অঙ্গৰ লেপন কৰাইবো (ৰামা° ৩)
- ২৮৯। লেলী ৪৯ - লেলহ বুলিয়ে থিক্কাৰ (ৰামা° ৭১)
- ২৯০। লেহ ১২ - ৰামানন্দ লেহ তাৰি (ৰামা° ৫৪)
- ২৯১। শশী ১১ - শশী বিয়গিত দিশা (ৰাম° ৬৩)
- ২৯২। শংকা ৩৭ - শুক ঘন ঘন ঘোৰ জনময় শংকা (শ° ব°)
- ২৯৩। শিখৰ ৪৭ - শিখৰ প্ৰফুল্ল যচ নীলিগিৰি শোহে (ৰাম° ২১)
- ২৯৪। শাসন ৪৭ - শাসন নান্দন কাৰণ আৱৰ ভূমি (মা° ব°)
- ২৯৫। ববহৰ ২৭ - বয়ন জামৰ পেখি শশধৰ (ৰামা° ৭৪)
- ২৯৬। সম্ভল ১ - মায়াময় সম্ভল দুনিয়াই (মা° ব°)
- ২৯৭। সংসাৰ ৩৩ - অখিৰ এহ সংসাৰ (শ° ব°)
- ২৯৮। সংগে ১৯ - গোপশিঙ সংগে চলে (শ° ব°)
- ২৯৯। সম ১০ - ভোহো সম নাহি কেবু (ৰাম° ১৪)
- ৩০০। সমান ৪৩ - মোহি সমান নাহি কেব (ৰাম° ১৪)
- ৩০১। সব ৩৮ - সব চোৰহ ধাছা (ৰাম° ২৯)
- ৩০২। সসি ১৭ - শশী বিয়গিত দিশা (ৰাম° ৬৩)

৩০৩। সহজে ৩	- সহজে গুচাও হবি তেবি (বাম° ৫৬)
৩০৪। সন্ধি ১৪	- নাহি নাহি দেখো পলাইতে সন্ধি (মা° ব°)
৩০৫। সুখ ১	- যোগদ সুখ ভোগ নলবয় মনে (বামা° ৫২)
৩০৬। সুখে ৩৪	- ভক্তিবন্ধে বঙ্কোকাল (বামা° ৭৩)
৩০৭। সুন ২	- সুন সুনবে সুব বৈবী প্রমাণা (শ° ব°)
৩০৮। সুন্দরী ২৮	- নাহি সুন্দরী আন (বামা° ৪)
৩০৯। সে ৩	- উদ্ধবসে কহব সে মাধব (বাম° ২৪)
৩১০। হই ৪৮	- নাম তব হোই (বাম° ৫)
৩১১। হব ৪৭	- গিবিজা হবি হবি (বামা° ৪৭)
৩১২। হবি ৪৭	- সো হবি যশোরা আদেশ পাশয় (বাম° ৩)
৩১৩। হবিঅ ৯	- হবিয়া লৈ গৈল পুনু আইল মধুমনি (বামা° ৭৬)
৩১৪। হবিণা ৩	- তাতে হামু হবিণা বেড়াই (শ° ব°)
৩১৫। হে ৫	- প্রাণেব প্রভুহে (বাম° ৭৬)
৩১৬। হেব ৫০	- যাদু বোলে সুন হেব মোবে বাশোরা জননী (বামা° ২৫)
৩১৭। হেবি ৭	- দুখ ভয় ভঞ্জন নাম হেবি তেবি (বাম° ৭৬)
৩১৮। হোই ১৫	- ওহি চকণ সত্য হোই (বামা° ৭৬)
৩১৯। হোইব ৫	- ভ্রমিবো ধবনী হোবো ভগ্নিনী (বাম° ৩৩)

৩.১১ চর্যাপদ আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ মাজত থকা উল্লিখিত ৰূপভান্তিক আৰু শব্দসম্ভাৰৰ এনে সাদৃশ্যই প্ৰথম বিধক পত্ৰ অসমীয়াৰ নিদৰ্শন বোলাৰ যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰে আৰু খ্ৰীষ্টীয় ৮-১২ শতাব্দীত উক্ত ভাষাত প্ৰচলিত লৌকিক বা দেশী ভাষাৰ স্ৰোত ধাৰাটি যে খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীলৈকে পুৰণি কামৰূপত প্ৰবাহিত আছিল তাৰো সাক্ষ্য দিয়ে। মহাপুৰুষ শংকৰদেবে তৎকালীন কথিত ভাষাটোত অংক আৰু গীত ৰচনা কৰাত সি হ'ল ভক্তসকলৰ বুকুৰ সম্পদ।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ব্ৰজবুলি আৰু মধ্যকালীন

উত্তৰ ভাৰতীয় সন্ত কবিৰ ভাষা

৪.০.০. মধ্যযুগৰ উত্তৰ ভাৰতীয় সকলো সন্ত আৰু ভক্ত কবিয়ে তেওঁলোকৰ বাণী আৰু ৰচনাই কেনেকৈ ভাষাৰ হেঙাৰ নোপোৱাকৈ ভৌগোলিক সীমাৰেখা অতিক্ৰম কৰি যাব পাৰে, তালৈ সততে চকু ৰাখিছিল। উত্তৰ পূৰ্ব ভাৰতভূমিৰ বৈষ্ণৱ গীত আৰু নাট ৰচয়িতাসকলো এই আদৰ্শৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈ এই ভূখণ্ডৰ জনগণৰ উপযোগীকৈ অৱহট্টজাত ৰামকৃষ্ণ কেন্দ্ৰিক গীত-পদ-নাট ৰচনা কৰি অভূতপূৰ্ব সাফল্য লাভ কৰাতো মন কৰিব লগীয়া। পৰৱৰ্তী কালত উক্ত গীত পদ আৰু নাটৰ ভাষাটো ব্ৰজবুলি নামেৰে পৰিচিত হ'ল। ব্ৰজবুলিৰ সৈতে উত্তৰ ভাৰতীয় সন্ত কবিসকলৰ বাণী আৰু ৰচনাৰ ধ্বনি, ৰূপ আৰু শব্দৰ দিশৰপৰা ভালেখিনি সাদৃশ্য দেখা যায়। ব্ৰজবুলি কোনো কোনোৱে ভবাৰ দৰে কৃত্ৰিম সাহিত্যিক নহয় — ই এটা স্বাভাৱিক ভাষা। সেইবাবেই মধ্যযুগৰ উত্তৰ ভাৰতীয় সন্ত কবিসকলৰ ৰচনাৰ ভাষাৰ সৈতে পূৰ্বাঞ্চলৰ গীত-নাটৰ ভাষাটোৱে মিতিৰালি পাতে। তলৰ ছন্দ কেইটাত ব্ৰজবুলি আৰু সমসাময়িক উত্তৰ ভাৰতীয় ভাষাৰ ৰূপতত্ত্ব মূলক সাদৃশ্যৰ আভাস দেখুৱা হ'ল।

৪.১.০. কাৰক বিভক্তি : *নিৰ্বিভক্তিক প্ৰয়োগ :*

- ৪.১.১. কৰ্তা কাৰক - সো হৰ তেৰি (কে°); ৰূপ নাৰি ইক নাই (সু° সা° ১০/৫৩), সীতা লিয়া জগায় (দৰিয়া সাহস পৃ° ৯) ইত্যাদি।
- ৪.১.২. কৰ্ম কাৰক - অঘ বক কুৰলয় (কে°); কাল ন দেখত (বা° চ° ৫/৩৬), তব পিতু ভিচ্ছা খাত (সু° সা° ৯/১৭৪) ইত্যাদি।
- ৪.১.৩. কৰণ কাৰক - অধৰ মধুৰ বেণু (কে°); জেহি কুপা ব্যাধ গজ বিপ্ৰ ৰল নৰ তৰে / তিনহহি সমান মানি যোহি উদ্ধাৰ হগো। (বি° ২১১) ইত্যাদি।
- ৪.১.৪. নিমিত্ত কাৰক - ধৰম দুৰ গেল (কে°); বিপ্ৰ জাচকনি দীন হৌ দান (সু° সা° ৫/২) ইত্যাদি।
- ৪.১.৫. অপাদান কাৰক - চাৰহ ধন মানস (ব°); কৰুণ্য কৰত সুৰ কোসলপতি; নৈম্নী নীৰ কৰাৱো (সু° সা° ৯/১৪৪) ইত্যাদি।
- ৪.১.৬. সম্বন্ধ পদ - গোপী মনোৰথ পূৰে (কে°); প্ৰহ্লাদ প্ৰতিজ্ঞা (সু° সা°

১/৩৪) ইত্যাদি।

৪.১.৭. অধিকৰণ কাৰক - অধৰ দমন নথ হান (কে°); গংগা তট আয়ে শ্রীৰাম (সু° সা° ৯/৩৯) ইত্যাদি।

৪.২.০. সভক্তিক প্ৰয়োগ -

৪.২.১. কৰ্তা কাৰক -

- ই : কানুৰাই নাচতু (ব°); কুবুজা হৰিকী দাসী (সু° সা°) ইত্যাদি।
- উ : যত জগত আধাক (অ°); মায়াহি সিক নাবা (ৰা° চ°), স্যাম হৰতি (বি°) ইত্যাদি।

৪.২.২. কৰ্ম কাৰক -

- এ : মিল্ম মাতি গোণীৰে (চো°); হিয়ে হেৰি হৰি লেভ (ৰাম গীতাবলী, অযোধ্যা) ইত্যাদি।
- ক : চান্দক গবসি (কে°); কামজহি বড়িকই বৰ হীন্দা (ৰা° চ° ১/৮৬) ইত্যাদি।
- কহো : দৈত্যকহো নীড়ি (পা°); কেহ কবত হিডকাৰী (জগজীৱন দাসৰ বাণী) ইত্যাদি।
- কু : সোহি হৰি চৰণকু (ব°); বজ্জব নীচেকু উচা কৰৈ (বজ্জব বাণী) ইত্যাদি।
- কো : সে সব দুখকো নগণয় (ৰা°); অসুব কচকো মাৰয়ো (সু° সা° ১/১৭৩) ইত্যাদি।

৪.২.৩. কৰণ কাৰক :

- এ : গোপীক কৰ্ণপথে (কে°); জোহি সুমৰিতে অচল আছয় পদ (ক° গ্ৰ° ৩/৪১) ইত্যাদি।
- সো : হামো বলেসে নম্বালো (অ°); এক সোঁ মৰ্দহি ত্ৰাণি চলাবহি মুণ্ড (ব° চ° ৬/৪৪) ইত্যাদি।
- হি : বেড়ল লাঞ্জহি (কা°); একহি কহত ন বগাই (ৰা° চ° লংকা৯০) ইত্যাদি।

৪.২.৪. নিমিত্ত কাৰক :

- ক : সম্ববে গৃহক চল (কে°); তুলসী মিন ডল সাঁককই ডলী চোব কহ বাতি (দোহা ১৪৮) ইত্যাদি।
- লাগি : গগনক লাগি বাপ (ৰা°); দবল লাগি লোচন আবুলনে (ৰা° চ° ১/২১৬) ইত্যাদি।

৪.২.৫. অপাদান কাৰক :

- ভে : (ব্ৰজবুলিত-হভে) বোল হুস্ত কৃকে (কে°); মনুহ অবহি ভকনভে আবে (ৰা° চ° ১/১৪৫) ইত্যাদি।

৪.২.৬. সম্বন্ধ পদ -

- ক : অনাথক বন্ধু বুলি (কে°); বামক ভজন কবছ (জগজীৱন কী বাণী) ইত্যাদি।
- কব : মাস চাৰিকব পথ (পা°); জোহি কব মনবধু (বা° চ°) ইত্যাদি।
- কেৰি : প্ৰিয়া কেৰি কাহিনী (ক°); কাই কুমতি কে কই কেবী (বি° ১২৬) ইত্যাদি।
- কো : কালিকো পাপ হব (কে°); হেতু কৃষ্ণাণু ভানু হিমকবকো (বা° চ° ১/১৫) ইত্যাদি।
- হো : হাতকহো লবনু (চো°); উমহি নাম তব (বা° চ° ১/৭৪) ইত্যাদি।

৪.২.৭. অধিকৰণ কাৰক :

- এ : আঞ্ঝেৰে ধৰি (চো°); দ্বাবে দববান ভয়ো (সু° সা° ১/১৬) ইত্যাদি।
- মহ : কন্ধুকঠমহ দোলে (পা°); বিনু হৰি ভজন নবক মহ জাই (সু° সা° ৭/২) ইত্যাদি।
- মাঝ : সবোবৰ মাঝ (ক°); মাঝ মন্দিৰ জনু লাগ অকামা (পদ্মাবত) ইত্যাদি।
- হি : চৰণহি লাগু (শ° ব°); ব্রজহি চলো জাই (সু° সা°) ইত্যাদি।

৪.২.৮. সম্বোধন :

- অৰে : শুন অৰে টেটন (পি°); অৰে মধুপ (সু° সা° ৯/১২৮) ইত্যাদি।
- ওহো : মেবে মাই ওহো (ম°ব°); অহো বাসুদেব জাহ লৈ গোবুল (সু° সা° ১০/৪) ইত্যাদি।
- বে : বে বে শঙ্খচূড় (কে°); তু মতি দে বে গুঠি (ক° গ্র° ১৬/২৯/১) ইত্যাদি।
- হে : তোহাবি জননী হেঝা (কা°); হে সবি জি হি ঘটি পবগত হোই (ক° সা° ২৯/১৮/২) ইত্যাদি।

৪.৩.০. সৰ্বনাম

৪.৪.০. উত্তম পুৰুষ

৪.৪.১. কৰ্তা কাৰক

- মেবা : (সন্ত কবির লেখাত মৈ°); মেবা ওকক (বা°); মৈ° ভক্ত বংসল হৌ (সু° সা° ১/২৪৩) ইত্যাদি।
- যোয়ী : দ্বব কবব যোয়ী (ক°); যোণব কীবে জোহিজো (বি° ৩৩) ইত্যাদি।
- হামি : (সন্ত কবির লেখাত হয়°) : আৰ নিচিনোহো হামি (কা°); হয় চহাই উবাণী (বা° চ° ১/৭৮) ইত্যাদি।

৪.৪.২. কৰ্ম কাৰক :

যোক (সন্ত কবির লেখাত যোকৌ°) : কবব কৰণা যোকে (ভ°); যোকৌ ই

হৈ আদেহবে (ক° প° পদ ৩০৭/২) ইত্যাদি।

মোহি : ওহি মোহি শিকা (কা°); বড়া অচড়া (ক° সা° ৯/২/২) ইত্যাদি।

হামাক : হামাক নিয়া যাব (বা°); কেহি কাবশ কহকোঁ ভব যাবত (সু° সা° ৪/৯) ইত্যাদি।

৪.৪.৩. নিমিত্ত কাবক

মোহি : ছিন্দি ইস্ত্রিয় মোহি (মা° ব°); পাঁচ বাণ মোহি বহত কবী (সু° সা° ২/১১৬) ইত্যাদি।

মোহি লাগি : মোহি লাগি দুখ সহিঅ (বা° চ° ১/১৬৭)

হামাক : হামাক দেখিতে ওহি (ক°); হমকহ দুর্লভ দবস তুমহালা (বা° চ° ১/১৫৬) ইত্যাদি।

৪.৪.৫. অপাদান কাবক

ত : দেবী স্বামীত মহামান্য পায়্যা (পা°); মৌতে কোহো আথ (সু° সা° ১০/১৫১) ইত্যাদি।

৪.৪.৬. সম্বন্ধ পদ

মেবা/মেবি : তক ছোড়হ মেবা (পা°), দবসন মেবি মুবাবি (কে°); মেবী পাবী মৈ লিবি দে (ক° প্র° ৩৭৯/৪) ইত্যাদি।

মেবো : মেবো অব নাথ (ব°); মেবৌ জিয় (সু° সা° ৯/৪২) ইত্যাদি।

মোই : বচনক চমাই (কা°); ন মো য নাবী (বা° চ° ৩/১৭) ইত্যাদি।

মোব : গবর গুজবলি মোব (কা°); জীৱন ধন মোব (সু° সা° ১০/৩১০) ইত্যাদি।

মোবা : তানিত ভনু মোবা (মা° ব°); পংখ পায় সর মোবে (নুব মহম্মদ) ইত্যাদি।

মোহি : সোহি মোহি গতি (ক°); ছমৌ মোহি আপবাধু (সু° স° ৪৯২) ইত্যাদি।

হামাব : হামাব পাবজাজ (পা°); হমাব (ক° প্র° ১৫৮/৯) ইত্যাদি।

হামাবি : তেজলি হামাবি (কা°); অব জাতি হমাবি (জায়সী, পৃ° ৫৭৫) ইত্যাদি।

হমাবে : কিনা গতি হৈবে হমাবে (মা° ব°); কেনে ধবি আছহ হমাবে (বা° চ° ৪৬) ইত্যাদি।

৪.৫.০. মধ্যম পূর্ব

৪.৫.১. কর্জ কাবক

ভুমি : জানিলো অসিলা ভুমি (নি°); অবি অব মোচি টু (সু° সা° ৮/৯৬) ছো ভুম ভানে (সু° সা° ১/২১৭) ইত্যাদি।

- ତୁହି : ତୁହି କର୍ମ ତୁହି ବିଷ୍ଣୁକର୍ମ (ସୁ° ସା° ୫/୧୯୮) ইত্যাদি ।
 তুই : তুই মেবি ছাহেব (ভ° গী° ৬৬); তুই আর বী (সু° সা° ২/৮৮৭) ইত্যাদি ।

৪.৫.২. কর্ম কাବক

- তোই/তোক : কপ পারল তোই (ভ° গী° ১৭৭), তোক নুবুলিব ভাল (বা° মা° ৫৫); ত্রিপুরাৰি তোকো দিয়ে (গী° তারলী° ১/২৫) ইত্যাদি ।
 তোহি : হামু তোহে কৃপানিধি (বামা° ৪৫); অভয় কৰৈ গো তোহি (বা° চ° ৬/২০) ইত্যাদি ।

৪.৫.৩. নিমিত্ত কাবক

- তুমহি : তুমহি সুহাদ (ভ° গী° ১৭৫); তুমহকই সব ভাতি (বা° চ° ২/১৭৪) ইত্যাদি ।
 তোহি : তোহিনপাবল লাগ (ভ° গী° ৬৬); তুলসী তোহি বিমোষি বুঝিয়ে (বি° ২৪) ইত্যাদি ।

৪.৫.৪. সম্বন্ধ পদ

- তব : তব শিল সাগব (বাম. ১৯); তব কীৰ্ত্তি (সু. সা. ১/৯৩) ইত্যাদি ।
 তুবা (সন্ত কবির লেখাত তুঅ); তুবা নিজ দাস (বাম° ১১); তুঅ সো (বা° চ° ১/২৭৪) ইত্যাদি ।
 তেবা : সংগে ক্রীড়াতে তেবা (বাম° ৫৫); সোইজন তেবা (ক° গ্র° ১/২৭০) ইত্যাদি ।
 তেবি : তেবি চরণে (বাম° ৫৬); কট ধন তেবি নাউ (সু° সা° ৩/৭) ইত্যাদি ।
 তেবে : তেবে মেবে আছে (বাম° ৪); তেবে তন ভকব (সু° সা° ১/৮৬) ইত্যাদি ।
 তোমাৰ : নাথাকে তোমাৰ ঘৰে (বাম° ৪); নহি হোই তুমহাবে (বা° চ° ২/২০৫) ইত্যাদি ।
 তোবা : তোবাসবক মনোবধ 'পুৰি (ক°); প্রভু তোবা (কিন্ন° ১২৫) ইত্যাদি ।
 তোবে : ধেনু চাবো তোবে (বাম. ২৫); বড়ট অনুগ্রহ তোবে (বা. চ. ২/২০৫) ইত্যাদি ।
 তোহাৰ : তোহাৰ মুখত গজ (পি°); বড় নাম তোহাৰা (বা° চ° ১/২৯২) ইত্যাদি ।
 তোহাৰি : দীন-জন ঝাঙ্কর নাম তোহাৰি (ভ° গী° ১০৪); তোহাৰি বাত (ক° গ্র° ১০৯/৪); কথা তুম হাবি (বা° চ° ২/১২৮) ইত্যাদি ।

৪.৬.০. তৃতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনাম

৪.৭.০. নিশ্চয়বাচকঃ দূৰবৰ্তী .

৪.৭.১. কৰ্তৃকাৰক

সো : সো হৰি গোবালী (ভংগীং ৬৪); সো কহই (জায়সী পৃ. ১৯) ইত্যাদি।

৪.৮.০.

সেই : তব হেই সেই (পা°); দেহি ন সেই (সু° সা° ৮০০) ইত্যাদি।

৪.৭.১. কৰ্ম কাৰক

তা : তা আজ্ঞা কৰহ (ক°); তা গতি লব ন কোই (ক° সা° ৯/২/১) ইত্যাদি।

তাকু : তাকু বন্ধন কই (অ°); তাকো সুখ দায়ক সেই (বি° ১/১) ইত্যাদি।

তাহে : তাহেক কৃষ্ণ চৰণে (কা.); তাহি প্ৰবোধি (বা° চ° ৭/১০) ইত্যাদি।

৪.৭.২. নিমিত্ত কাৰক

তাহেক লাগি : তাহেক লাগি সপৰিবাৰে (কা°); তাহি লাগি বড় জোয়া (বা° চ° ইত্যাদি।

৪.৭.৩. সম্বন্ধ পদ

তাকৰ : যাকৰ চাকৰ তাকৰ (কা°); তাকৰ বাহন (সু° সা° ২৭৭৯) ইত্যাদি।

তাকেৰি : শকৰ তাকেৰি অংশ (ভ°); সুনি তাকৰি য়িনতী (বা° চ° ৭/৬১)।

তাসু : চান্দনি তাসু শোহে (বায়া° ৭১); তাসু ক্ৰিয়া (সু° সা° ১/৮০) ইত্যাদি।

৪.৮.০. নিকটবাচক সৰ্বনাম

৪.৮.১. কৰ্তৃকাৰক

ই : ই কথা বহোক (কে°); ই সুবদন কৈ পাঁ উ (ক. প্ৰ. ১০৫/১) ইত্যাদি।

এ : এ আৱত (কে°); এ পৰমাৰথ কল (বা° চ° ১/২২২) ইত্যাদি।

৪.৮.২. কৰ্ম কাৰক

এহ : এহ শকৰ ভাশ (কে°); এহি লাগি ভুলসী দাস (বা° চ° ৫/৩) ইত্যাদি।

৪.৯.০. সম্বন্ধবাচক সৰ্বনাম

৪.৯.১. কৰ্তৃকাৰক

জে : যে জন জনমল (বাম. ২৯); জে কৰণী কল কই (মুলুক দাস, পৃ. ১৬) ইত্যাদি।

৪.৯.২. কর্ম কাকক

যাক : যাক ব্রজবুলি (ভো°); যাকহ কোউ নাহি জানা (বা° চ° ১/১৮৬) ইত্যাদি।

৪.৯.৩. সঙ্ক পদ

জাকব (যাকব) : হামো জাকব কথা কইছি (কে°); জাকব নাম সুনত (বা° চ° ১/১৯৩) ইত্যাদি।

জাকেরি (যাকেরি) : জাকেরি এগুণ নাম (ক°); জাকব নাম সুনত (বা.চ.১/১৯৩) ইত্যাদি।

জাসু (যাসু) : জাসু নাম গুণ শ্রবণ (কে°); জাসু ভবন (বি° ৬) ইত্যাদি।

জাহে (যাহে) : জাহে ভকতি (মা° ব°), জাহি সুখ ধরি (সু° সা° ২৯১৬) ইত্যাদি।

৪.৯.৪. অধিকরণ কাবক

জাহে (যাহে) : জাহে ভকতি তাহে মুকুতি (মা° ব°); জাহি সুখ ধরি (সু° সা° ১১/৬/২) ইত্যাদি।

৪.১০.০. অনিশ্চয়বাচক সর্বনাম

এক : এক গোপীক (কে°); এক চলে আবত (সু° সা° ৮২৮) ইত্যাদি।

কাহ : কাহ বোলে হামো (কে°); কাহ দেই সুহাগ (ক° গ্র° ১১৮/৪) ইত্যাদি।

কেউ : ঝাখবি নাহি কেউ (ভ°); কোউ ন উতাবে (সু° সা° ১/৬৮) ইত্যাদি।

কোই : হবি বিনে গতি কোই (কে°); কোই ন পাবে পাৰ (গবীরদাস, পৃ° ৯০) ইত্যাদি।

সব : সব চোবহ ধাক্কা (বাম° ২৯); সব কহ ভুগতি (জায়সী পৃ. ৭) ইত্যাদি।

সবহি : সবহি থাকিব চাই (বামা° ৫৩); সব সবহী জানী (সু° সা° ৩১০৯) ইত্যাদি।

৪.১১.০. নিজবাচক সর্বনাম

আপ : আপহি আপ (বাস°); ৩৭ আপ লীন হৌ (সু° সু° ৪/১১) ইত্যাদি।

আপন : সভা কে পাত্র আপন (ভ°); ভব আপন প্রভাউ (বা° চ° ১/৪৮)

আপুন : জীব আপুন কেবি ছুটেবে (ভ°); আপুন ভয়ে উখাবল (সু° সা° ১/২০৭) ইত্যাদি।

আপুনি : আপুনি দধি মখিধ লাগত (অ°); কহি কুছ আপনী (সু° সা° ৪১২৫) ইত্যাদি।

আপুনহি : আপুনহি মানি হবিক (মা° ব°); আপুনহি কইয়ে (সু. সা. ১৩৩২) ইত্যাদি।

৪.১২.০. প্ৰত্যয়চক সৰ্বনাম

- কাহা : কাহা গৈয়ো কিবাজানে (বামা° ৬৩); কাহা মুদাৰী বীন (বামা°
বাণী, পৃ. ২০৭) ইত্যাদি।
- কাহ : কাহ বোলে হামো (কে°); কাহ ইহিকো দেখে (সু° সা° ১৮৩৪)
ইত্যাদি।
- কাহে : কাহে গয়ো (কে°); কাহে ন দেখে (ক° সা° ১/১২/১) ইত্যাদি।
- কিনা : বসন ভূষণ কিনা (বামা° ৭৪); কাহো কিন ডেবয়ো (সু° সা° ৯/২৮)
ইত্যাদি।
- কোন : তই কোন জন (বামা° ৩); কোন সূনে (শ্ৰীকৃষ্ণ গীতাৱলী ৫১)
ইত্যাদি।

৪.১৩.০ বিভিন্ন সদ্গুণ প্ৰযুক্ত অব্যয় শব্দমালা

ব্ৰজবুলিত পৰসৰ্গৰূপে প্ৰয়োগ হোৱা ভালেসংখ্যক অব্যয় শব্দ মধ্যকাৰীণ উত্তৰ আৰু মধ্য ভাৰতীয় সাধু সন্ত তথা ভক্ত কবিসকলৰ বিবিধ কাণী আৰু ৰচনা সমূহত পোৱা যায়। তেনে কিছুসংখ্যক শব্দৰ সাদৃশ তলত দেখুৱা হ'ল –

৪.১৩.১. কালবাচক

- অব : কক অব নৰ সব (বামা° ৫৪); অব কৈসে ব্ৰজ জাত (সু° সা°
১০/৩৮৫০) ইত্যাদি।
- অবহ : অবহ ছোড়হ (ব°); শব্দ সৰণ মিল্যো অবহী (ক° সা°) ইত্যাদি।
- আজ/আজি/আজু : আজি যাইবো যথা (অ°); আজু কাহা যামি (ঘ° চা),
আজ গঙ্গি আৰু (সুন্দৰ বিলাস, পৃ. ৩৭), আজি মৰৈ কৈ কলহি
(ক° সা° ৪/২/২), আজু (ক° গ্ৰ° ৭৪/২) ইত্যাদি।
- কব/কবহ : কবহ অন্ত নাপাই (কে°); কবহ ন দেৱিয়ত (সুন্দৰ বিলাস, পৃ.
৪), ইত্যাদি।
- কালি : কালি বিস হোই (ক° সা° ২০/৪/২) ইত্যাদি।
- জব/জবহ (কব/কবহ) : জব সন্ধৰে নাহি কহ (ক°); জব গোবিন্দ কৃপা কৰী
(ক° সা° ১/১৬/২), জবহ যাব চা (ক° সা° ৩/১৬/১) ইত্যাদি।
- নিভ/নিভু : আবে নিকট নিভ (পা°); জো জন্ত নিভু জন্তু (মা° ব°), আবে
নভ (ক° সা° ৪৬/৯/২), নিভু (নুব যুহান্ন পৃ. ৫৯) ইত্যাদি।
- পহিলে : পহিলে ন সন্তাবত (সুন্দৰ বিলাস, পৃ. ১৬) ইত্যাদি।

৪.১৩.২. স্থানবাচক

- আগে : কালক আগে (বামা° ৯); আগে বাৰ লখন (মা° চ° ২/১২৩)
ইত্যাদি।
- ইহা : কনমথো ইহা আকল (কে°); ইহা উহা দুই (মা° চ° ৬/৩৬) ইত্যাদি।

- জাহা : যাহা যাহা চৰণ (মা° ব°); জহাঁ ন হৰি (মুলুকদাস কী বাণী, পৃঃ৪) ইত্যাদি।
- তঁহা : তাহে মজোক মন (মা° ব°); ন তহাঁ সৰবৰ (ক° গ্ৰ° ১০৯)
- পিছে : ত্রাহে পাচু চহে (ক°); পীছে বহৈ সু সুৰ (ক° গ্ৰ° ৪৫/১/১) ইত্যাদি।

৪.১৩.৩. নিষেধবাচক

- ন : এ দুখ অৰধি নহ (ৰামা°, ৭৫); সঙ্গ ন দানি (ক. সা. ১/১/১) ইত্যাদি।
- নাহি : বাত নাহি (অ°); খালা কা ঘৰ নাহি (ক° গ্ৰ° পৃ.৬৯) ইত্যাদি।
- নাই : আনধন নাই (ৰামা° ২০); হমাৰী নাই (সু° সা° ১/১৯৫) ইত্যাদি।

৪.১৩.৪. বীতিবাচক

- ঐচে : ঐচে স্বামীক (পা°); ঐ সে লগনি (ক° গ্ৰ° ১৪৪/১) ইত্যাদি।
- ঐচন : ঐচন সীতাক (ৰা°); ঐসন দাস কবীৰ (ক° সা° ২/৮) ইত্যাদি।
- বালক কৈচন (চো°); কৈসন হৈ দৈসরা (ক° সা°) ইত্যাদি।
- কৈচে : কৈচে মাৰিয়ে নজাঞ (ভু°); ফল কৈসে পাবৈ (ক° সা°) ইত্যাদি।
- যৈচে : যৈচে গগন মহ তাৰ (ৰাম° ৫৩); জৈসে তুণপৰ সীত (ক° সা°) ইত্যাদি।

৪.১৩.৫. অন্যান্য

- কাৰণ : তাৰণ কাৰণ (ৰাম° ৩১); তুম কাৰণ (সু. সা. ১০/২২৯) ইত্যাদি।
- লাগি : তাৰ লাগিয়া লাগি (ৰাম° ৮); জিনহি লাগি (সু° সা° ১/৮০) ইত্যাদি।
- সম্ব : সম্বহি মৰকত (ৰাম° ৬১); তৈল ভি অন্যা সম (ক. সা. ৪/১/১) ইত্যাদি।
- সম : গতি সম যাবত (ৰাম° ১৬); অমৃত ভা সম নহী (সু° সা° ১/২৪১) ইত্যাদি।
- হেতু : ধৰ্ম বন্ধা হেতু (ৰামা° ৬৮); তুমহি হেতু (সু° সা° ৩৮৪) ইত্যাদি।

৪.১৪.০. ব্রজবুলিৰ সৈতে সমসাময়িক উত্তৰ পূব-ভাৰতীয় সাহিত্যত ব্যৱহৃত ভাষাৰ যথেষ্ট সাদৃশ্য বৰ্তমান। অৱশ্যে বৈসাদৃশ্যও নথকা নহয়। সেই বৈসাদৃশ্য সমূহেই ব্রজবুলিক এক সুকীয়া ভাষাৰ মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিছে। মধ্যযুগীয় উত্তৰ ভাৰতীয় বিভিন্ন ভাষাৰ সৈতে ব্রজবুলিৰ সাদৃশ্যই অন্যান্য বৈশিষ্ট্য প্ৰদৰ্শনৰ লগতে এইটোও স্পষ্ট কৰে যে ব্রজবুলি কোনো দিনেই কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা নাছিল।

পঞ্চম অধ্যায়

প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি

৫.১.০. ব্ৰজবুলিৰ আলোচনা প্ৰসংগত 'মৈথিল কোকিল' 'অভিনৱ জয়দেৱ' দৰবাৰী কবি বিদ্যাপতিৰ অনুপম সৌন্দৰ্যখচিত ভিন্ন ৰসাত্মক পদাবলীৰ কথা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। শতিকাৰ পিছত শতিকা জুৰি উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰচলিত অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্টত ৰচিত লৌকিক গীত-মাত্ৰক অনুকৰণত কবি জয়দেৱে দেৱভাষাত ৰচনা কৰিছিল তেওঁৰ যুগজয়ী গীত 'গোবিন্দ'। অসমত আৰম্ভ কৰি গুজৰাত-পঞ্জাবলৈকে জয়দেৱৰ অভিনৱ গীতাবলীৰ জনপ্ৰিয়তা আছিল অসীম। মৈথিল কবি বিদ্যাপতিয়ে জয়দেৱৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত হৈ পূৰ্বাঞ্চলত বহুলভাৱে প্ৰচলিত লৌকিক ভাষাটোত তেওঁৰ সৌন্দৰ্যখচিত পদাবলী ৰচনা কৰিছিল। জন-গণে বুজি পোৱা গুণে বিদ্যাপতিৰ আনন্দ-নিসান্দী পদাবলীয়ে মিথিলাৰ উপৰি অসম, বংগদেশ, উৰিষ্যা আৰু নেপালতো জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।^১ মিথিলাত জন্ম গ্ৰহণ কৰা বিদ্যাপতিৰ পদাবলীক মৈথিল ভাষাৰ নিদৰ্শন ৰূপে কোনো কোনোৱে সাব্যস্ত কৰিলেও সি পূৰ্ণ সত্য নহয়। বিদ্যাপতিয়ে সংস্কৃতৰ উপৰি কীৰ্তিলতা আৰু কীৰ্তিপতাকাৰ নামৰ গ্ৰন্থ দুখনি ৰচনা কৰে অৱহট্টত। কোনো কোনোৱে^২ উক্ত কাব্য দুখনিৰ ভাষাকো মৈথিল অপভ্ৰংশ ৰূপে চিনাক্ত কৰি খোজে।^৩ অৱধী ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠকবি গোৱাৰ্দী তুলসীদাসে ৰামচৰিত মানস ত যিদেৰে অৱধী ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছে ঠিক তেনেকৈ বিনয়-পত্ৰিকা আৰু শ্ৰীকৃষ্ণ গীতাবলীত প্ৰয়োগ ঘটাইছে— ব্ৰজভাষাৰ। পঞ্জাবৰ একাধিক সন্ত কবিয়ে নিজৰ মাতৃভাষা পৰিহাৰ কৰি জনপ্ৰিয় ব্ৰজভাষাত গীত-মাত্ৰ ৰচনা কৰাটো বহুতেই জানে। বিদ্যাপতি ঠাকুৰে ৰাজ-দৰবাৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে তেওঁৰ পদাবলী জনপ্ৰিয় কৰাৰ মানসে অৰ্বাচীন অৱহট্টজাত, চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ লৌকিক গীত-মাত্ৰৰ সৰ্বস্বৰ্গী ভাষাটো প্ৰয়োগ কৰিবলৈ কাৰ্পণ্য কৰা নাছিল। একদৰে উদ্যোগিত ওখাই তেওঁৰ প্ৰখ্যাত পাকিজাত হৰণ নাটত সম্বিষ্ট প্ৰায় কুৰিটা গীততো উক্ত ভাষাকেই প্ৰয়োগ কৰিছিল। অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ সৈতে বিদ্যাপতিৰ পদাবলীৰ ভাষাৰ ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক নিকটতম সাদৃশ্য

১ সুকুমাৰ সেন — বৈকুণ্ঠ পদাবলী, ভূমিকা, পৃ ৬

২ Jha. S. - (ed) *The Songs of Vidyapati, Introduction*,

৩ Jha. S. - *Formation of Maithili Language*. pp. 37 - 40

৪ Jha. S.— *Ibid* p. 37

ভেটিত ভৰ দি সংকোচ বিহীন ভাবে উক্ত কবিজনাব গীতাৱলীৰ ভাষাক *প্ৰাবৃত্তিক ব্ৰজবুলি* আখ্যা দিব পাৰি।

৫.২.০. যি সময়ত বিদ্যাপতিয়ে শাক্ত-শৈৱ আৰু বৈষ্ণৱ পদাৱলী ৰচনাত হাত দিছিল, সেই সময়ত অসম আৰু বংগদেশত অজ্ঞাত কবিয়ে গীত-পদ-গাথাৰি ৰচিলেও সি কালৰ বুকুত জাহ গ'ল। আনহাতে অসমত ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰেপৰা ব্ৰজবুলিয়ে এটা সুকীয়া ৰূপ পৰিগ্ৰহ কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগত খোদিত *আমবাৰী শিলালিপি* (১১৫৪ শক বা ১২৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দ) আৰু চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ মধ্যম তৰংগত খোদিত *গজ্জল স্তম্ভলিপি* (১১৪৮ শক বা ১৩৬২ খ্ৰীষ্টাব্দ)ৰ ভাষাই তাৰ সাক্ষী^৫। ফলি দুখনৰ প্ৰথম খনিত ২২ টা শব্দ আছে। তাৰে ছটা শব্দ (বাণ, ভগতি, মুঢ়, যোগী, সম আৰু সগুণ) চৰ্যাগীতত ব্যৱহাৰ হৈছে আৰু ঈশ (শ° ব°), চক্ৰ, (শ° ব°), কৃয়া (কে°) দান (ৰা°) প্ৰবল (ক°), বোলে (ক°) বাণ (ৰা°) ভগতি (ক°) মুঢ় (ৰাম° ৪), যবন, যোগী (পি°) সম (পা°) প্ৰভৃতি শব্দ অসমীয়া ব্ৰজবুলিত প্ৰয়োগ হৈছে। দ্বিতীয়খন ফলিৰ মুঠ সাতত্ৰিশটা শব্দৰ জল, বাংগাল, বহু, বৈৰী আদি চৰ্যাগীতত আৰু ইতি (কে°). ইহান্ত (অ°), এবিয়া (ৰামা° ৫৭), কাৰ্য (ক°), গণন (গণিবে — ৰামা° ৭৯); জল (ৰামা° ৩৫), দেখহু (দেখ — ৰা°), ফন্দ (ফন্দিয় — ক°), বহু (ক°), বৈৰী (শ° ব°), বাম (যা — মা° ব°) প্ৰভৃতি শব্দ ব্ৰজবুলিত পোৱাটো উল্লেখযোগ্য।

৫.৩.০. স্থান আৰু কালৰ তাৰতম্য হোৱা সত্ত্বেও অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ সৈতে মিথিলাৰ প্ৰাবৃত্তিক ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য ভালেখিনি। ইয়াৰ কৰাণ দুয়োখন ঠাইৰ ব্ৰজবুলিৰ মূল একে অৰ্বাচীন অবহুট্ট। তলত অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ ৰূপবোৰ বাওঁহাতে অথবা পোনতে লিখি সোঁহাতে অথবা তলত মিথিলাৰ ব্ৰজবুলিৰ উদাহৰণ সমূহ দেখুৱা হ'ল।

৫.৪.০. ধ্বনিতত্ত্বমূলক

৫.৪.১. প্ৰাবৃত্তিক ব্ৰজবুলি আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলি উভয়তে অন্তিম স্বৰৰ অবস্থিতি লক্ষণীয়। যেনে— জামিনি জাই (ৰা°), বাথব বাম (ৰা° = ইয়াত বামৰ উচ্চাৰণ বা + ম + অ); — উড়এ (বি° ৩৪), জাএ (বি° ২১), পাৰএ (বি° ৩৬), পাৰএ (বি° ৩৪), পাসৰএ (বি° ৩৪) ইত্যাদি।

৫.৪.২. দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰাস হোৱাটো অসমীয়া ব্ৰজবুলি আৰু প্ৰাবৃত্তিক ব্ৰজবুলিৰ এটা বিশেষ লক্ষণ। যেনে— অনুগাম অনুগম (ক°); — আগমনে > অগমনে (বি° ২৩), মালতী > মালতি (বি° ১২২), লজ্জা > লাজ ইত্যাদি।

৫.৪.৩. অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ দৰে প্ৰাবৃত্তিক ব্ৰজবুলিতো হৃদয়ৰ দীৰ্ঘ হয়। যেনে— অদ্য > আদ্য (ৰাম° ১৯); — অকল > আটল (বি° ৭৭), অস্তব > আস্তব (বি° ৩৩), অজলি > অজুৰি (বি° ১৮০), কজল > কাজব (বি° ১৩৪), চন্দ্ৰ > চান্দ (বি° ১০৩) ইত্যাদি।

৫.৪.৪. হ্রস্ব আৰু দীৰ্ঘ-ইকাৰৰ পাৰ্থক্যহীনতা দুয়োঠাইৰ ব্ৰজবুলিতে দেখা যায়। যেনে :— বমনি (বা°), বমণী (বা°) ; — ঘৰনি (বি° ১৫৩), বমণী (বি° ১৭৬), বয়নি (বি° ১৭৬) ইত্যাদি।

৫.৪.৫. অপভ্রংশত সংস্কৃতৰ ঞ বি (বিঃ কেবলস্য, হে° ৮।১।১৪০) আৰু ই (ইত্ কৃপাদৌ — হে° ৮।১।১২৮) লৈ পৰিৱৰ্ত্তন হোৱা নিয়মটো উভয় ঠাইৰ ব্ৰজবুলিৰে সাধাৰণ সম্পদ। যেনে:— ঞবি > বিসি (বা°), অমৃত > অমিয়া (বাম° ১১) ; — বিতুপতি (বি° ১৮৬), অমিয়ে (বি° ১৫৭) ইত্যাদি।

৫.৪.৬. প্ৰাকৃতৰ শুভতে স্বৰৰ পিছত থকা অসংযুক্ত ক, গ, চ, জ, ত, দ, প, য় আৰু ব লোপ পোৱা ৰীতিটো° প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰো বৈশিষ্ট্য। যেনে :— কন্ক > কনয় (বি° ২০১), পৰ্বত > পবয় (বি° ১৮৮), শ্ৰেয়সী > শ্ৰেঅসি (বি° ১৭৯) ; — গোৰূপ > গৰু (কে°) ইত্যাদি।

৫.৪.৭. প্ৰাকৃত আৰু অৱহট্টত শ, ষ আৰু স ৰ ভিতৰত সৰ প্ৰয়োগ বহুলতা° প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি আৰু অসমীয়া ব্ৰজবুলি উভয়তে দেখা যায়। উদাহৰণ :— কেশবী > কেসৰি (বি° ২৬), প্ৰকাশ > পৰগাস (বি° ১১০), শশী > সসী (বি° ২৬), শঙ্কু > সঙ্কু (বি° ১৭৭), সুপুৰুষ > সুপুৰুস (বি° ৮) ; — প্ৰকাশ > পৰকাস (কা°) ইত্যাদি।

৫.৪.৮. য ৰ ঠাইত জ হোৱাটো অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ সাধাৰণ নিয়ম। যেনে :— যৈচন > জৈচন (প°), জৈছন (ক°) ; — যামিনী > জামিনি (বি° ২), যৌৱন > জৌৱন (বি° ৩৩৩) ইত্যাদি।

৫.৪.৯. সংস্কৃত, প্ৰাকৃত° আৰু অপভ্রংশৰ দৰে দুয়ো বিধ ব্ৰজবুলিতে ব আৰু ল অভেদ। যেন :— গালি > গাবি (ক°), গোৱালী > গোআবি (অ°) ; — দালিষ > ডাবিষ (বি° ২৪৮), গোপাল > গোআৰি (বি° ১৪), জলদ > জবদ (বি° ৭৬) ইত্যাদি।

৫.৪.১০. সংস্কৃতৰ ঞ, ঘ, থ, ধ আৰু ড প্ৰাকৃত আৰু অৱহট্টৰ দৰে অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিতো ‘হ’ লৈ ৰূপান্তৰ ঘটিছে। যেনে:— লঘু > লহ (কা°), লিখিল > লিহিল (ক°) ; — লিখ > লিহ (বি° ২৪১), লঘু > লহ (বি° ২৪), নাথ > নাহ (বি° ১২০) ইত্যাদি।

৫.৫.০. ৰূপতত্ত্ব মূলক : প্ৰকৃতি

প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ প্ৰকৃতিসমূহ অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ প্ৰকৃতিৰে অভিন্ন। সিহঁতৰ অ, আ, ই, ঈ, উ, এ আৰু ও ৰূপত। প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ উদাহৰণ— ভৱ (বি° ২), লিআ (বি° ২) জজুলি (বি° ২), মজ্জবী (বি° ২), ভালতু (বি° ৪), উপএ (বি° ৬) আৰু পাও (বি° ৪২) ইত্যাদি।

৬. ক গ চ জ ত দ প য় বাঃ প্ৰয়োগলুক হে° ৮/১/৭৭

৭. ঞ ঞেঃ সঃ - হে° ৮/৪/৩০৯

৮. কন্ক লেঃ ঞ - হে° ৮/৪/৩২৬

৫.৬.০. বচন

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক — উভয় ব্ৰজবুলিত বিশেষ্য অথবা সৰ্বনাম শব্দৰ আগে পিছে সম্বন্ধ সূচক অনেক, জন, সকল আৰু -সব পৰসৰ্গ অথবা শব্দৰ প্ৰয়োগত বহুবচনৰ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। যেনে :— অনেক বালেক (ৰাম° ৫৫), ভনয় জন (ৰাম° ১৪) সকল নিগম শিব (ৰাম° ৭৫), বিদ্যাধৰ সবে (ৰাম° ৬) ; — অনেক পদাতি (বি° ৩৪), গুৰুজন (বি° ১০), সকল কুলস (বি° ১৯), সে সবে (বি° ২৩) ইত্যাদি।

৫.৭.০. লিংগ

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক — উভয়বিধ ব্ৰজবুলিত স্ত্ৰীলিংগ বাচক প্ৰত্যয় হ'ল -ঈ আৰু -ইনী। উদাহৰণ :— ৰান্ধসী (ৰা°), ৰাজনন্দিনী (ক°) ; — ঘৰিনী (বি° ১৭০), নাগৰি (বি° ১৭৭), কামিনি (বি° ৭৮), সাগিনি (বি° ৭৯) আদি। কৰ্তাৰ লিংগ অনুযায়ী ক্ৰিয়া আৰু আনুসংগিক বিশেষণৰ পৰিৱৰ্তনৰ দুই এটা নিদৰ্শন অসমীয়া ব্ৰজবুলিত পোৱা যায়। যেনে :— ওহি সাহংকাৰি নিদাৰণি গুৱাৰি (চো°), ৰাজনন্দিনি ভএ পৰম আকুল ভেলি (ক°)। এই বৈশিষ্ট্যৰ বহু দৃষ্টান্ত প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিত আছে। যেনে—

বৰিসএ লাগল গৰজি পয়োধৰ ঘৰণী দন্দুৰি ভেলি।

নৰি নাগৰি ব্ৰত পৰদেশ বালভু আগত আসা গেলী ॥ (বি° ১৭৭)

ইয়াত কৰ্তা হ'ল - স্ত্ৰীলিংগবাচক ঘৰণী আৰু আসা। সেইবাবে ক্ৰিয়াৰূপ ভেল আৰু গেলৰ ৰূপ স্ত্ৰীবাচক ভেলী আৰু গেলী হৈছে।

৫.৮.০. কাৰক বিভক্তি

৫.৮.১. শূন্য বিভক্তি

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি উভয়তে সকলো কাৰকত শূন্য বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ বৰ্তমান।

(১) অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ উদাহৰণ :—

ক° কৰ্তা — আৱত কানু (প°), শংকৰ কহ (শ° ব°), ব° কৰ্ম — জানেকী শিবত চৰাই (শ° ব°), বসন বিনিমিত চান্দা (ভ°), গ° কৰণ — কুণ্ডল যতিভ (শ° ব°), ব° নিমিত্ত — চল গোৱালেৰ পাড়া (নি°), সুত চক্ৰল পৰমেশ (শ° ব°), ভ° অপাদান — গগন হন্তে পৰল (ৰা°), ভৱ কাৰাগাৰ ভাবক নাহি (শ° ব°), চ° সম্বন্ধ — ৰাম চৰাই লাও (শ° ব°), ছ° সম্বন্ধ — গোপ বৰনীয়েলা (কো°) কলঙ্ক মূল (শ° ব°) ইত্যাদি।

(২) প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি :— ক° কৰ্তা — জুৱতি কলঙ্কিত আনে (বি° ৯), বসন ভুলন (বি° ৪), ব° কৰ্ম — চান্দ বাহ ভবে চৰহল সুমেক (বি° ৬), নিৰ্দ্ধা চকন পৰিব' কৃষ্ণ/চান্দ মানএ জানি আগি ॥ (বি° ২৮), গ° কৰণ — জিবহ অৰাখন অগন ন ভেলা

৮° (বি° ৪), গোপী হসলি আপন মুখ হেবি/চান্দ পলায়েল হকিনক সেবি।। (বি° ২৫৭),
 ঘ° নিমিস্ত— জে নিববাহ কৰএ নহি পৰিএজ/ভাক কে দীঅএ আসা।। (বি° ২২০),
 ঙ° অপাদান— ওহ বাহ ভীত (বি° ৭৯), কমল গবএ মকবন্দা (বি° ১৮৪) আক চ°
 অধিকৰণ - কণ্ডন দেস বসল (বি° ৬১), ন মুখ বচন (বি° ১) ইত্যাদি।

৫.৮.২. এ বিভক্তি যুক্ত কাৰক

ক° কৰ্তা— নন্দে দেখোক (অ°), ভকতে লিজে (খ° ব°); — কাপ ঘন হন -
 সব শৰীৰে (বি° ১), কামে ডেজল সব চাপে (বাণ° ৭৫) ইত্যাদি।

খ° কর্ম— ধেনুক কেশিয়ে (ভ°); -চাঁদনে আনি (বি° ৯৫), জলধৰ সময় কৰথু
 জলদানে (পাবিজাত° ৫৭) ইত্যাদি।

গ° কৰণ— দশোদিশে গেল (ক°), সোহ পাশে ছয় (শ° ব°), - চুঘনে নয়ন
 কাজৰ গেল (বি° ১) পুলকে পুৰি (বি° ৫৮) ইত্যাদি।

ঘ° নিমিস্ত - গোকুলে চলেৰে (কা°), নন্দ ঘৰে আসিল (মা° ব°); - এব জীজন
 কি অ কাজে (পাবিজাত° ৪৩), চনু আপন ভরনে (বি° ২৭) ইত্যাদি।

ঙ° অপাদান— কমল নয়নে বুৰে (কে°), নয়নে নিগড়ে (চো°); — নয়নে
 গলএ নিব/কমলে ঝৰএ মকবন্দা // (বি° ২৮) ইত্যাদি।

চ° সম্বন্ধ— আপুন কেৰি ছুটেৰে (শ° ব°), অন্তকেৰি দায় (শ° ব°); —
 জলধৰে কুসুম কইসন বে মালা (বি° ৮০), ধনুহাতে (পাবিজাত° ৫২) ইত্যাদি।

ছ° অধিকৰণ — অন্তকালে গতি (মা° ব°), পারে পৰিহৰি (শ° ব°); — একহি
 জনমে (বি° ৫২), থোৰি দবসনে (বি° ৮৫) ইত্যাদি।

৫.৮.৩. -ক বিভক্তি যুক্ত

সম্বন্ধ — গোবিন্দক নামা (শ° ব°) ঋষিক বাণী শুনি (বা°) একক হানয় (বি°
 ৪১), পবক বতন আনি (বি° ১) ইত্যাদি।

৫.৮.৪. -কে (ক + এ) বিভক্তি যুক্ত

ক° কর্ম — জগতকে বিয়াপি (কা°); — ই সসোব হাতকে মানহ (বি° ১৩)
 কাছকে পান (বি° ৬) ইত্যাদি।

খ° সম্বন্ধ — উনকে লানি (বামা° ৪৯); — হবসিত হো লকাকে বাএ (বি°
 ৪১) ইত্যাদি।

৫.৮.৫. -হি আক -হ যুক্ত

ক° কৰণ— নিজানন মুখহি (শ° ব°), বেদন লাগহি (কা°); — নিসহি হো
 মাস (বি° ৩২), মধুহী আগল (পাবিজাত° ৬৮) ইত্যাদি।

খ° সম্বন্ধ — কংসকহি ডাই (ড°), হৰিকহ চৰণা (শ° ব°); — অপনহ তনু (পাবিজাত° ৪০), মিলল সসিহি কলা (বি° ২৭) ইত্যাদি।

গ° অধিকৰণ — সংগহি নাৰদ (ক°), সংগহি বৰনাৰী (পা°); — মনহি বঢ়ও (বি° ৮), নাগৰ বোলিঅ (বি° ৩০) ইত্যাদি।

৫.৮.৬. - কৰ, কেৰ, - কেৰা, - কেৰি, -ৰ, -ৰা, -ৰি, -ৰে আৰু -সি পৰসৰ্গ যোগত সম্বন্ধঃ— মাস চাৰিকৰ পথ (পা°), কৰ্ণেৰ কুণ্ডল (অ°), চান্দকেৰি কলা (ক°), মায়ৰ পাশ (শ° ব°), তোৰাসবক গাৰে (অ°) তোহাৰি পাৰে (ৰা°), ধেনুচাৰো তোৰে (ৰাম° ২৫); — তকৰ কৰও পৰিহাৰ (বি° ৭১), নাগৰিজন কেৰ বহুল বিলস (বি° ১৪০), জকৰা মদন মহীপতি সংগে (বি° ৫১), ঘৰ নহি দোসৰ কেৰা (বি° ৬৮), কুমতাকেৰি চোৰি ভেলি (বি° ২৩৮), জীৱন তোৰ (বি° ৪৭), কে মোৰা জএত (বি° ১৪), তোহাৰি মধুৰ গুণ (বি° ৪৭), তোহৰে চিন্তা (বি° ৪২), তাসু সমান (বি° ৪১) ইত্যাদি।

৫.৮.৭. - লাগি পৰসৰ্গ যোগত

নিমিস্ত কাৰক — তাহে লাগি (পা°); — তিল এক লাগি (বি° ৮), দৰসন লাগি (বি° ৭৪) ইত্যাদি।

৫.৮.৮. - মাঝ পৰসৰ্গ যোগত

অধিকৰণ — কমল জলমাঝ (ক°); — কষ্টক মাঝ (বি° ৮৭) ইত্যাদি।

৫.৮.৯. অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক উভয় ব্ৰজবুলিতে বিভক্তিব দৰে পৰসৰ্গকপত ব্যৱহাৰ হোৱা কিছু শব্দ পোৱা যায়। তাৰে দুটামন—

ক° কাৰণ/কাৰণে — তিনি তাপে কিনাশ কাৰণ (ৰাম° ৪৪), হলধৰ কাৰণে (ৰামা° ৪০); — সাৰণ কাৰণ (বি° ১৩), কাজকে কাৰণে (বি° ৭১) ইত্যাদি।

খ° নিৰমান — বিধি কয় নিৰমান (ক°); — লোচন তোৰ তিট্ণী নিৰমান (বি° ১৬৫) ইত্যাদি।

গ° পাশ/পাশে — প্ৰাণ পিউ পাশ আস (ক°); — মোহিত মায়ৰ পাশে (ৰাম° ৯), নাগৰ পাস (বি° ৯৪), সাজৰি পাসে (বি° ৮) ইত্যাদি।

ঘ° কিনা/কিনু — হামো তোহো বিনে (ৰাম° ৫৬); — তনু কিনি (পাবিজাত° ৫১) ইত্যাদি।

ঙ° মানে— আশুল দহোমানে (জ°), বত বোল মাত মানে (পি); — ভালকে মানে (বি° ৪৯) ইত্যাদি।

৫.৯.০. সৰ্ৱস্ব

অসমীয়া ব্ৰজবুলিত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰায়কোণ সৰ্ৱস্বমই প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিত

প্রয়োগ হোৱাটো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। ভলভ সাদৃশ্যসমূহ দেখুৱা হ'ল।

৫.৯.১. প্ৰথম পুৰুষৰ সৰ্বনাম

(মো আৰু মোৰ তীৰ্থক ৰূপবোৰ)

ক° কৰ্তা— মঞি কৃষ্ণ বুলি (কে°); — মঞি অইলিহ (বি° ১৮৩) ইত্যাদি।

খ° কৰ্ম— আতমা মনিয়ে মোহি; — বিৰ দেলএ মোহি (বি° ৬০), ইত্যাদি।

গ° নিমিত্ত— ভাবহ মন মোৰা (ৰাম° ৫৮); — কি মোৰ জীৱনে (বি° ১৯৫) ইত্যাদি।

ঘ° সম্বন্ধ— মেৰা গুৰু (ৰা°), মেৰি পামৰ মন (শ° ব°), প্ৰাণ ৰাখিবি মোৰ (শ° ব°), তাপিত তনু মোৰা (শ° ব°), মোৰে যশোদা জননী (ৰামা° ২৫); — মোৰ ঠাম (বি° ৪), বৈৰী মোৰা (বি° ২২), পিয়া মোৰে (ৰাগ° ৫৮) ইত্যাদি।

(হামৰ ৰূপবোৰ)—

ক° কৰ্তা— চাকৰ হামি (মা° ব°); — কি কহৰো হামি (বি° ৩৪২) ইত্যাদি।

খ° সম্বন্ধ— হামাৰ মন থিক (ক°), দোষ পাচে নাহি হামাৰা (ভগী° ৩৩২), হামাৰি কতে হীন (ভ° গী° ৬৬), হামেৰি প্ৰাণ (ৰামা° ৬৫); — বচন হামাৰ (বি° ৪৪), সৰীৰ হামাৰা (বি° ৬২), হিবদয়ে হামাৰি (বি° ৭০), হমাৰে বচনে জে (বি° ৩১) ইত্যাদি।

৫.৯.২. দ্বিতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনাম

ক° কৰ্তা— তঞি দেখনা (মা° ব°), জানিলো আসিলা তুমি (পি°), তুহুৰে নুবুজ প্ৰভু (ভ° গী° ৩৮১), তোহোঁ কমলাপতি (ভ° গী° ৮৫), তোহে কৃপানিধি (ৰামা° ৪৫); — কথা তুমী (বি° ২১১), তঞে বসমাৰ (বি° ৩৯), তুহু বস সাগৰ (বি° ৪৬) ইত্যাদি।

খ° সম্বন্ধ — মুখহি সাধী তোৰ (চো°), ধেনু চাবো তোৰে (ৰামা° ২৫), পামৰ তোহাৰা (ৰামা° ২৩), নাম তোহাৰি (ভ° গী° ১০৪); — সামল তোৰ (বি° ৬০), তোৰে বিৰহে (বি° ৬৭), নাম তোহাৰ (বি° ৫), পিৰিতি তোহাৰি (বি° ৮১) ইত্যাদি।

৫.৯.৩. নিজবাচক সৰ্বনাম

আপ — আপহি আপ বহৈছা (ৰামা°) আপন — এক পাত্ৰ আপন (ভ°) আপুনি— আপুনি দমি মথিতে লাগল (অ°); — সুপুৰুষ আপ (বি° ১৬৯), আপন ধন ন কোই (বি° ৩), আপনি হানি (বি° ১১৫) ইত্যাদি।

৫.৯.৪. দূৰ নিৰ্দেশক সৰ্বনাম

(সে আৰু তা — নন)

ক° কৰ্তা— পত সে সৰো (কে°), তাহে পেৰি (ৰা°), — তেহি অকল কক

(বি° ১৩৬) ইত্যাদি।

খ° কৰ্ম— সে অৱশ্যে কৰিতে লাগে (পা°); ব্রজবাসী দেখে তাক (ভো°);
— সে মৰে সুমৰি (বি° ৫১), তাকে বোলিঅ (বি° ১২) ইত্যাদি।

গ° নিমিস্ত— তাকৰ চোড়াইতে (মা° ব°); — তা কাকে দিঅ এ আসা (বি° ২১৯) ইত্যাদি।

ঘ° সম্বন্ধ— শংকৰ তাকেৰি অংশ (ভ°); তাহেৰি গুণ গুনি (স° ব°);
— তাকেৰি কাএ (বি° ১৬৩), তাহেৰি বিভাগে (বি° ১৭৬) ইত্যাদি।

ঙ° অধিকৰণ— তাহে পদ সেৰি (ভ° গী° ২২৫); — তাহে বস পৰ চাৰ (বি° ৪৭) ইত্যাদি।

(সো শব্দ)

সো হৰি গোৱালী (ভ° গী° ৬৪); — সেই বৰ্ণীগণ (বি° ২০৭) ইত্যাদি।

৫.৯.৫. নিকট-নির্দেশক সৰ্বনাম

ইহ পৰলোকে গতি (শ° ব°), অথিৰ এহু সংসাৰ (শ° ব°), ওহি ভাব সুমৰি
(ভ° গী° ৬৭); — ই মধু যামিনি (বি° ১৩), এহু নিসংক (বি° ৭৯), এহি অলিঙ্গনে
লাগি (বি°) ইত্যাদি।

৫.৯.৬. সম্বন্ধবাচক সৰ্বনাম

যা/জা— যা কুক সেৱা (শ° ব°); — জা লাগি (বি° ৪৮৭), জা সঞেনেহু
(বাগ -৬৫) ইত্যাদি।

জাহে = যাহে নাম গুনি (প°); — জা লাগি (বি° ৮৯), জখনে জতনে জাহি
(বি° ১৮) ইত্যাদি।

যাহেৰি/জাহেৰি— যাহেৰি সজনা (পা°); — জাহেৰি হৃদয় (বি° ১৭৬) ইত্যাদি।

যে/জে— যী যে আজ্ঞা কৰে (পা°); — জে কাজ ন কৰ এ (বি° ৫) ইত্যাদি।

যো/জো— যো পদ দেখক সেৱা (বাম° ৪১); — জো বস বনিজএ (বি° ৫০)
ইত্যাদি।

৫.৯.৭. প্রপঞ্চবাচক সৰ্বনাম

কা — কা কৰব (পা°); — কা লাগি আনল (বি° ১২) ইত্যাদি।

কি— কি বগ পেখলো (বামা° ২১); — কি কহব (বি° ৫) ইত্যাদি।

কে— ভুহ কে (ক°); — কে বসন্ত মহ (বি° ২০) ইত্যাদি।

কোনে— কোনে আসি হামাক (কা°); কোনে আবত দেলা (বাম° ৮৬) ইত্যাদি।

৫.৯.৮. অনিশ্চয়বাচক সর্বনাম

(কিছু, কেউ, কেহ)

ক° কর্তা— বাখবি নাহি কেউ (ড°), কেহো বোলে (অ°); — কেও আগব চন্দন (বি° ১১), কেহ দেখল নগনা (বি° ২৫৫) ইত্যাদি।

খ° কর্ম— তোহো কিছু বুঝয়ে নাহি (ক°), কাহেক পঠাঈ (ক°); — কিছু ন গুনল (বি° ৫), কাহ ন দেখিঅ (বি° ১২০) ইত্যাদি।

গ° সম্বন্ধ— কাহেক ছাবাল (বা°); কাহক জুনা হো বিহিক বিবোধ (বি° ২৩০) ইত্যাদি।

(আন আক সব)

আন ধন নাই (বাম° ২০), আনক বন্ধন ছোড়ব (অ°), সব চোবহ ধাক্সা (বাম° ২৯); — সৌবডে জানত আন (বি° ৫৮), অনক বতন (বি° ১৬), সরে বিপরীত ভেল (বি° ৯) ইত্যাদি।

৫.৯.৯. সর্বনামজাত বিশেষণ

ক° গুণবাচক বিশেষণ আক ক্রিয়া বিশেষণ —

* ঐছন— ঐছন কপ (ড° গী° ৬৩); = ঐসন বব গো (বি° ২৭), * কৈছন— কৈছন গতি আবা (ড° গী° ১৪৫); — কৈসন হোঅ মালা (বি° ১৪০), * তৈছন— তৈছন অখিব (ড° গী° ২২৭); — তৈসন জে খিব (বি° ১২৫), * জৈছন— জৈছন সপোন (ড° গী° ১৪৫); — জৈসন অবসান (বি° ৪), * এহেন— এহন দুখিত হাসো (বাম° ৩৭); — এহেনে অবয়বে (বি° ১০১) ইত্যাদি।

খ° স্থানবাচক বিশেষণ—

* এথা— এথা নোহে (পা°); — পথিক এথা লেহে (বি° ৪৪), * কতিহো— কতিহো নাহি উপাম (মা° ব°); — কতহ সুবতি (বি° ৩), * কাহা— কাহে পলাব (পা°); — কে কব কর্হা (বি° ২৫৪), * বাহা— বাহা পিরা কন্নিণী (ক°); — জহা বৈসলাহ জহা (বি° ২৫৪), * তথি— তথি পিরা খিব (অ°); — ততহি জহিঅ (বি° ২০১) ইত্যাদি।

গ° কালবাচক বিশেষণ আক ক্রিয়া বিশেষণ—

* এখনে — এখনে কতব করো (তু°); — এখনেই ছসি (বি° ১০০)
* জেখনে— জীক্ক জেখনে অঙ্গীকর কয়ল (পা°), জেখনে হুক ইতি (বি° ৬১),
* তেখনে— তেখনে কোল হুতে (অ°); জেখনে অকসিল (বি° ২০৬)

ঘ° অন্যান্য ক্ৰিয়া বিশেষণ—

*কৈছে— কৈছে ভকতি না কহি (ভ° গী° ৭৬); কৈসে কএ (বি° ২), *জৈছে—
লভিয়ে জৈছে (ভ° গী° ৭৬); — জৈসে মধুকৰ (বি° ৫২) ইত্যাদি।

৫.১০.০. ক্ৰিয়াৰ ভাব আৰু কাল : মৌলিক বৰ্তমান কাল

৫.১০.১. প্ৰথম পুৰুষ : কৃৎ প্ৰত্যয় — ঔ, আৰু ই

উদাহৰণ— পয়বহি লাগো (শ° ব°), হামো যে কহি (পি°); — আপন বেদন
নিবেদওঁ (বি° ৩), চল দেখনে যাউ ঋতু বসন্ত (বি° ২৬১) ইত্যাদি।

৫.১০.২. দ্বিতীয় পুৰুষ : কৃৎপ্ৰত্যয় — অস

উদাহৰণ — তনু পুনুহ নপাস (মা° ব°); —অবহ উলটি ঘৰ আসি (বি° ১৬৫)
ইত্যাদি।

৫.১০.৩. তৃতীয় পুৰুষ : কৃৎ প্ৰত্যয় : — ঠ, -ই, -ইতে, -এ আৰু -ওই।

উদাহৰণ— শঙ্কৰ কহ (শ° ব°), যোগী যাহাকু থিয়াই (মা° ব°), লক্ষ্মী নিবাসিও
(ভ°), ভীষ্মক ঢালে ভংগাৰ (ক°), বিমোহিত হোই (শ° ব°); — পুনু পুহ পুন পুহ (বি°
১৩) - গাৰই (বাগ° ৭৭), ছাড়ন নাহি ঠাম (বি° ১১), গাৰৈ (বাগ° ৭৭) ইত্যাদি।

৫.১০.৪. অনুজ্ঞা

ক° দ্বিতীয় পুৰুষ : কৃৎ প্ৰত্যয় - অ, - অহ, -উ, -হি আৰু -হ।

উদাহৰণ — তোবাসৰ সন্তবে আৰ (চো°), সন্তবে শিশুপালক আনহ (ক°),
স্বামী সন্তবে কুক (পা°), চোৰ চোড়হ্ অৰ (ৰাম° ১২), মেৰি ছোড়হ্ ভৰ পাশা (ৰামা°
৬১); — দুহ বহ নীৰ (বি° ১১৬), পুছহ সৰি (বি° ৫), তুৰিত কহহি (বি° স° ৫), বিমল
জস লেহ (বি° ২০৫) ইত্যাদি।

খ° তৃতীয় পুৰুষ— কৃৎ প্ৰত্যয় -অ আৰু -ওক

উদাহৰণ — কেলি লীলা বস জান (বা°), মৰল মিলক (কা°); — দোসৰি জুনা
হোঅ (বি° ২০), দুৰহি বহো মোৰি সেবা/ পহিল পঢ়োক উধাৰি ন দেবা (বি° ৪৬)
ইত্যাদি।

৫.১০.৫. অতীত কাল

ক° অকৰ্মক ক্ৰিয়া : কৃৎপ্ৰত্যয় - ল, - লি, আ ক -লোহো

উদাহৰণ — হামাক আনল (কে°), মান গোড়ালি (বাস°), বুঝলোহো
আনলোহো (পা°); — কান্হ লজা এল (বি°), আইলি (ৰাগ° ৭), আইলিহ (ৰাগ° ৭৬)
ইত্যাদি।

খ° সাকৰ্মক ক্ৰিয়া : ল কৃদন্ত

উদাহৰণ — অভয়ে মহিমা দেখল (অ°), ভোহো জীৱন্তে মৰল (পা°), খেপল

শূল মাধবক লাই (কে°); — মুকতা হমে পাখল (বি° ২২২) ইত্যাদি।

৫.১০.৬. ভবিষ্যৎ কাল

(-ব প্রত্যয়ান্ত)

ক° প্রথম পুরুষ : - ব আক - বো প্রত্যয়ান্ত

উদাহরণ — পাৰিজাত আমৰ (পা°), কৰবো কাহিৰে মাৰ (শ° ব°); — কাহি লকৰবো বোস (বি° ১৪৫), কি বোলিব লাঞ্জে (বি° ১৪১) ইত্যাদি।

খ° দ্বিতীয় পুরুষ : - ব আক - বি

উদাহরণ — হামাক বান্ধিতে পাৰব (অ°), কতি মাইবি ভাঞি (অ°); — পাওৰ (বি° ৪৮), বাখবি (বি° ১৯), সুমববি (বি° ২০) ইত্যাদি।

গ° তৃতীয় পুরুষ : - ব প্রত্যয়ান্ত

উদাহরণ — আৰব কৃষ্ণ (শ° ব°), মিলব মহোৎসব (শ° ব°); — আওব হবি (বাগ° ৯৭), জ্ঞান কান্ত (বি° ১৯) ইত্যাদি।

৫.১১.০. অস্ত্যর্থক ক্রিয়া

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক - উভয়বিধ ব্ৰজবুলিত একাধিক অস্ত্যর্থক ক্রিয়াৰ অৱস্থিতি মন কৰিবলগীয়া। এইবিধ ক্রিয়াৰ ধাতু হ'ল — ✓আছ (প্ৰকৃতিক✓অছ), ✓থাক ✓থিক আৰু ✓হ। উদাহৰণ —

কবি আছো অভিলাস (বামা° ৬১), হামাক ত্যাগিয়া থাকা (বামা° ৩৯), মলয়া পয়ন থিক (ভ° গী° ৩৩৫) তোহাতেসে হন্তে হৰে (কে°); — আহুঁ সুবত বস (বি° ৬৩), কত অছ জুবতি (বি° ৯), জস অগজস দুঅণু চিৰে থাকএ (বি° ১৭৪), অথব অনিমা লবি নহি হোএ (বি° ৪২) ইত্যাদি।

৫.১২.০. নাস্ত্যর্থক ক্রিয়া

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ নঞৰ্থ ধাতুটো হ'ল — ✓নহ অথবা ✓নউ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ন উপসৰ্গৰ যোগতো নঞৰ্থ সূচিত হয়। উদাহৰণ— তোহো সৰ নহি কেৰ (কাম° ১৪), উচিত নহে (শি°); ন দেখই (বৈ° প°, পৃ° ৮১), ন কুৰ (বৈ° প°, পৃ° ৮৭), নহি জ্ঞান (বৈ° প°, পৃ° ৯০) ইত্যাদি।

৫.১৩.০. পূৰ্বকালিক কৃদন্ত

পূৰ্বকালিক কৃদন্ত বুজাবলৈ অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ প্ৰত্যয় হ'ল -ই।
উদাহৰণ— আনি (কে°), উড় (কে°), উঠি (বৈ° প°, পৃ° ৯৫), কহি গেল (বৈ° প°, পৃ° ৯২), কবি (বৈ° প°, পৃ° ৯৪), চাহি (বৈ° প°, পৃ° ৮৫), জড়ি (বৈ° প°, পৃ° ৮৮), সুনি (বৈ° প°, পৃ° ৮২) ইত্যাদি।

৫.১৪.০. বৰ্তমান কালিক কৃদন্ত

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক উভয়বিধ ব্ৰজবুলিতে বৰ্তমান কালিক কৃদন্তৰ প্ৰত্যয় হ'ল -অন্তে আৰু -ইতে। উদাহৰণ— বায় হয়। যান্ত্ৰে (কে°), শুনিত্তে শত নিতৰে (শ° ব°); মাৰন্তে ঘোৰা (পা° হ° ২৮); —আষি দেখাইতে (বি° ৩৪), জিৰাইতে জুবতী ন তেজ (বি° ১৭৮), তকৰা বজাইতে ক ভএ নিৰোধ (বি° ৬৫), দূতী বোলহিতে (বি° ৪) ইত্যাদি।

৫.১৫.০. অতীত কালিক কৃদন্ত

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিত অতীত কালৰ কৃদন্ত ৰচনাত -ইল, -ইলে আদি প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ হয়। যেনে— মাৰল কংস (ভ°); কএলে ধক্কে ধৰম দুৰ জাএ (বি° ২০৮), গেলে মান অধিক হোঅ (বি° ৬১), ধনি দেখলে মন (বি° ২৩) ইত্যাদি।

৫.১৬.০. ক্ৰিয়া বিশেষণ

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক উভয় বিধ ব্ৰজবুলিতে ক্ৰিয়া-বিশেষণৰ সাদৃশ্য ভালেখিনি। কেইটামান সাদৃশ্য দেখুৱা হ'ল—

৫.১৬.১. কালবাচক — *অনুক্ষণ (ৰামা° ৫৩), = অনুখন (বি° ৬৫), *আজি (ৰামা° ৫৪), = আজি (বি° ২৩৬), —আজু (ৰামা° ৫০), আজু (বৈ° প°, পৃ° ৮০), *জব (ভ° গী° ৩৬৯), —জবে (বি° ১৭), *তবে (বি° ১৭), নিতে (ৰা° ৬৩) = নিতে (বি° ১৩), ইত্যাদি।

৫.১৬.২. স্থানবাচক — *আণ্ড (ভ° গী° ১৬৪), = আণ্ড (বি° ৯৭), *আগে (ৰা°), = আগে (বৈ° প° পৃ° ৯১), *পাচু (বি° ৩৮), *পাচে (প°), = পাচে (বি° ৫), ইত্যাদি।

৫.১৬.৩. বীতিবাচক — *ধীৰে ধীৰে (ব°), = ধীৰে ধাৰে (বৈ° প° পৃ° ৮৪), *পুনু পুনু (ক°), = পুনু পুনু (বৈ° প° পৃ° ৮৪), *ফিৰি ফিৰি (অ°) = ফিৰি ফিৰি (বৈ° প° পৃ° ৮৪), *বেৰি বেৰি (ক°), = বেৰি বেৰি (বৈ° প° পৃ° ৮৪) ইত্যাদি।

৫.১৭.০. সম্বোধন সূচক শব্দ

অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য থকা সম্বোধনসূচক শব্দকেইটা হ'ল অহে, এ, ৰে আৰু হে।

৫.১৮.০. অব্যয় শব্দত ক্ষেত্ৰতো অসমীয়া আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য ভালেখিনি। বহুল প্ৰচলিত কেইটামান তেনে শব্দ হ'ল— আউৰ, ইক, কিয়া, জন্ম আদি।

বিদ্যাপতিৰ পদাঙ্কীকৰণতে অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্যসমূহে বিদ্যাপতি-উদ্যাপতি প্ৰকৃতিৰ পদাঙ্কীকৰণ প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি ৰূপে বিয় কৰাবলৈ সাহায্য দান কৰে। পিছে এইখিনিতে এটি কথাৰ উল্লেখ প্ৰয়োজন : অসমীয়া ব্ৰজবুলি প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিবৰণ

বিকশিত হোৱা নাই। প্রকৃতপক্ষে খ্রীষ্টীয় নবম-দশম শতাব্দীৰেপৰা চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগলৈকে সমগ্ৰ আৰ্যবৰ্ত্তত প্রচলিত অৰ্ধাচীন অবহুট্টৰ ভিন্নৰূপ সুবঙ্গালীন আৰু সুবপূৰ্ব ব্ৰজভাষা, কবীৰৰ দোহা, জায়সীৰ কাব্য, বিভিন্ন সম্ভব বাণী, বিদ্যাপতি-উমাপতিৰ পদাবলী, জ্ঞানদাস, গোবিন্দদাস আদিৰ পদাবলী আৰু অসমৰ বৈষ্ণৱ কবি-নাট্যকাৰ সকলৰ ৰচনাত সংৰক্ষিত হৈছে। সেইবাবেই সমসাময়িক কবিসকলৰ গীত-পদৰ ভাষাৰ এটি নিকট সাদৃশ্য বিৰাজমান^১।

—

১ বিদ্যাপতিৰ পদাবলীৰ উদ্ধৃতিসমূহ বাহিৰে ড° সূত্ৰৰ বা সম্পাদিত বিদ্যাপতি গীত সংগ্রহৰপৰা চয়ন কৰা হৈছে যদিও বিহাৰ কল্লিজৰা পৰিষদ, পটনাৰপৰা প্রকাশিত বিদ্যাপতি পদাবলী (দ্বিতীয় ভাগ), কংগীৰ সাহিত্য পৰিষদৰ দ্বাৰা প্রকাশিত বিদ্যাপতি পদাবলী আৰু কলিকতাৰ বসুৱতী প্ৰেছৰ দ্বাৰা বিদ্যাপতি পদাবলী ৪ পৰাও উদ্ধৃতি লিখা হৈছে। কিছুসংখ্যক ড° সূত্ৰৰ দ্বাৰা *The Formation of the Maithili Language* ৰ পৰা আহৰণ কৰাটোও উল্লেখযোগ্য।

ষষ্ঠ অধ্যায় অসমীয়া ব্ৰজবুলি আৰু

পুৰণি অসমীয়া কাব্য-কথাৰ ভাষা

৬.০. প্ৰাক্-শংকৰ কালৰ অসমীয়া কবিসকলৰ কাব্যচৰ্চাৰ মাধ্যম আছিল একমাত্ৰ অসমীয়া। আনহাতে শংকৰ যুগৰ কোবা গৰাকী আগশাৰীৰ বৈষ্ণৱ কবিৰ সাহিত্য চৰ্চাৰ মাধ্যম আছিল অসমীয়া আৰু ব্ৰজবুলি। বংগ আৰু উৰিষ্যাৰ বৈষ্ণৱ কবিৰ দৰে অসমৰ কবিসকলেও ব্ৰজবুলিত অসমীয়া ভাষাৰ নানা উপাদানেৰে সমৃদ্ধ কৰি তুলিছিল। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে এই ভাষাত জয়জয়তে ৰচনা কৰে গীত আৰু অংকমালা। তেৰাৰ পৰৱৰ্তী ভালেকেইজন বৈষ্ণৱ সন্ত-মহন্তই ব্ৰজবুলিত গীত আৰু নটি ৰচি এই বিধ সাহিত্যৰ বিস্তৃতি ঘটায়। ব্ৰজবুলি ঠাচত কোনো কাব্য ৰচিত নোহোৱাত অথবা শাস্ত্ৰ-শৈৱ পন্থীলোকে এই ভাষাত পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে গীত-পদ ৰচনা নকৰাত কোনো কোনোৱে ইয়াত কৃত্ৰিমতাৰ প্ৰলেপ সানিবলৈ সুযোগ পাইছে। দৰাচলতে জন-সাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত অবাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্টৰ অন্তিম স্তৰৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ বৈষ্ণৱী গীত-মাত্ৰ মাধ্যম, পুৰণি ভাষাই হ'ল-ব্ৰজবুলি। সেইবাবে প্ৰাক্-শংকৰ অথবা শংকৰ যুগৰ কবিসকলে ৰচনা কৰা পুৰণি অসমীয়াৰ লগত ব্ৰজবুলিৰ সাদৃশ্য ভালেখিনি (অৱশ্যে বৈসাদৃশ্যও কিছু নথকা নহয়)। তলত সেই সাদৃশ্যৰ কিছু আভাস দিয়া গ'ল। বিভক্তি-প্ৰত্যয়, সৰ্বনাম আৰু ক্ৰিয়াত সেই সাদৃশ্য বিশেষভাৱে লক্ষণীয়।

৬.১. বিভক্তি : ইয়াৰ ভিতৰত পৰে শব্দ বিভক্তি, স্ত্ৰী প্ৰত্যয়, বহুবচনসূচক আৰু নিৰ্দিষ্টতা বাচক প্ৰত্যয়।

৬.১.১. শব্দবিভক্তি :

- এ : প্ৰথম, ভূতীয়া আৰু সপ্তমী। যেনে - বাপেকে (ল°), লক্ষণে (ক°), শোণিতে (ক°), কোপে (ল°)

- ক : দ্বিতীয়া, চতুৰ্থী। যেনে - আয়েকক (ল°), লোকক (ক°), মাৰিবাৰ (ক°)।

- ৰ : তৃতীয়া। যেনে - খোৱাৰ (ল°), বুনিবাজৰ (ক°)।

- ত : সপ্তমী। যেনে - নগৰত (ল°), শানত (ক°)

- হন্তে : পক্ষমী। যেনে - ভয়হন্তে (ক°)

৬.১.২. স্ত্রী প্রত্যয় : -ঈ, -নী। যেনে - নগৰী (ক°), পানীটী (ক°), প্রাণেশ্বৰী (ল°), সুভাগিনী (ক°), গোসানী (ক°)।

৬.১.৩. বহুবচনৰ প্রত্যয় : -গণ, -সৰ, -সকল (ভৎসয়), যেনে :- কপিগণ (ক°), আমি সৰে (ক°), মিত্রসকল (ক°)।

৬.১.৪. নির্দিষ্টবাচক প্রত্যয় : -খান, -খানি, -জান, -গোট, -গুটি, যেনে - বথখান (ক°), দুইখানি (ক°), দুয়োজন (ক°), মাথাগোট (ক°), মৃগ গুটি (ক°)।

৬.২. সৰ্বনাম :

৬.২.১. প্রথম পুরুষ : মঞি (ল°), মোক (ল°), মোৰ (ল°), মোহোৰ (ল°), আমি (ল°), আমাক (ল°), আমাৰ (ল°), আমাত (ল°)।

৬.২.২. দ্বিতীয় পুরুষ : তঞি (প্র°), তুমি (ক°), তোৰ (ল°), তোহোৰ (প্র°), তোৰা (ল°), তবু (প্র°), তোমাৰ (ক°), তোমাত (ল°),

৬.৩.৩. তৃতীয় পুরুষ : তাক (ক°), তাংক (ল°), তান (ক°), তাহান (ক°), তাৰে (প্র°)

৬.৩.৪. আন সৰ্বনাম : ই (ইসৰ, ইহাক আদি), -এ (এখনে, এভো, এহি), কি (কি, কিবা, কিছু, কেনি, কেহো, কৈব আদি), যি (জে), কোথা, তৈত প্রভৃতি সৰ্বনাম পুৰনি অসমীয়া আৰু ব্ৰজবুলিত বিদ্যমান।

৬.৪. বৰ্ত্তমান কালৰ ক্ৰিয়া, অনুজ্ঞা, ভূত কালৰ ক্ৰিয়া, ভবিষ্যৎ কালৰ ক্ৰিয়া, ক্ৰিয়াৰ তুমন্ত রূপ, প্রত্যয় প্রভৃতিৰ ক্ষেত্ৰতো দুয়োবিধৰ ভালেখিনি সাদৃশ্য চকুত পৰে।
উদাহৰণ :

৬.৪.১. যাওঁ (ক°), পাওঁ (ল°), নেদেখোহো (ক°), চাহা (ক°),

৬.৪.২. কহিয়োক (ল°), চলিয়োক (ক°), জাণিয়োক (ক°)

৬.৪.৩. পাইলো (ক°), বুজিলা (ক°), আছিল (ক°)

৬.৪.৪. দিবো (ল°), চলিবা (ক°)

৬.৪.৫. বৰ্ত্তমান কালিক কৃদন্ত - হে (ভে) : কান্ধতে (ক°), বোলহে (ক°) সুসুৰহে (ক°)।

৬.৫. পুৰনি অসমীয়া কবাব ভাষাৰে সৈতে অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ আশাত সাদৃশ্যৰ কাৰণ হ'ল : পুৰনি অসমত বি কবিত ভাষা চলিছিল, তাক সহিত্যৰ অঙ্গীকৃত কৰা হৈছিল দুটা ৰূপত - প্রথম, পুৰনি অসমীয়া কবাবলিত - যিয়ে সংস্কৃত কব-
য্যাকৰণ বা পুৰাণৰ ভাষাৰ প্রভাৱেৰে পৰিপূৰ্ত্ত হৈছিল আৰু দ্বিতীয়মে ৰূপ কেৱল বৈকল্পিক পৰিবেশতে সীমিত আছিল। জৰাজীৰ্ণ অৰ্থাৎ সম্পূৰ্ণ সেই কবিত ৰূপটি

প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে বৰগীত আৰু অংকমালাই^১। প্ৰাক্‌শংকৰ যুগতকৈ শংকৰদেৱৰ কালত পুৰণি অসমীয়া কাব্য আৰু ব্ৰজবুলি অংক-গীতৰ ভাষাৰ পাৰ্থক্যৰ পৰিধি চমু চাপি অহা দেখা যায়।

৬.৬. মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে জনপ্ৰিয় কৰা ব্ৰজবুলি ভাষা অসমত সণ্ঢালনি-ভাৱে প্ৰচলিত হোৱাৰ সুযোগ পায় - বৈষ্ণৱ কবি আৰু নাট্যকাৰ সকলৰ প্ৰযত্নত। বঢ়াৰ পো মাধৱদেৱে বৰগীত আৰু বুম্বাসমূহৰ জৰিয়তে ব্ৰজবুলিক অধিক জনপ্ৰিয় কৰি তোলাত সফল হয়^২। গুৰু দুৰ্জনাৰ পৰৱৰ্তী বৈষ্ণৱ কবি-নাট্যকাৰসকলেও এই ভাষাত ভালেখিনি নাট আৰু গীত ৰচনা কৰিছিল। অৱশ্যে সময় অআগবঢ়াৰ লগে লগে ব্ৰজবুলিৰ ভিন্নধাৰা অধুনা অসমীয়াৰ সমতললৈ গতি কৰা দেখা যায়। পিছে ভাষা বহুতী নীৰ সূত্ৰ মানি ল'লে ইয়াত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই।

৬.৭. শংকৰ-মাধৱদেৱে ব্ৰজবুলিত ব্যৱহাৰ কৰা শব্দ-সম্ভাৰৰ উপৰি ব্যাকৰণ সম্বন্ধীয় বৈশিষ্ট্যই পৰৱৰ্তীকালৰ কবিসকলতকৈ কথা সাহিত্যিক সকলক অধিক অনুপ্ৰাণিত কৰা দেখা যায়। ভট্টদেৱ, ৰঘুনাথ মহন্ত, শিষ্ট ভট্টাচাৰ্য আৰু গোপাল চৰণ দ্বিজৰ কথা সম্ভাৰলৈ চকু দিলেই উপৰ্যুক্ত মন্তব্যৰ যথার্থতা বিচাৰি পোৱা যাব। বিভক্তি শূন্য আৰু বিভক্তি সংযোগেৰে কাৰকৰ অৰ্থ দ্যোতনা কৰাৰ যি পূৰ্বাভাষ চৰ্যাপদত পোৱা গৈছিল, তাৰ বিকাশ ব্ৰজবুলিত বৰ্তমান। শংকৰোত্তৰ কথা আৰু কাব্য উভয়তে ইয়াৰ কোনো ব্যতিক্ৰম ঘটা নাই। শব্দ-বিভক্তিবোৰ শংকৰ-মাধৱৰ ব্ৰজবুলি আৰু ভট্টদেৱ অথবা ৰঘুনাথ মহন্তৰ গদ্যত অভিন্ন। যেনে —

অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ বিভক্তি : কথা সাহিত্যত তাৰ প্ৰয়োগ

ই - হে লোকাই দেখু (ক° বা°)

প্ৰথমা - এ : নাৰদে কহন্ত (ক° বা°), ভগৱন্তে বোলন্ত (ভা° ক°)

দ্বিতীয়া - ক : পুত্ৰক লভিলা (ক° বা°), মোক পায়্যাছে (ভা° ক°)

তৃতীয়া - এ : ৰত্নে বিৰচিত (ক° বা°), দন্তে ধবিলন্ত (ভা° ক°)

চতুৰ্থী - ক : ৰামক স্বপ্নত ইন্দ্ৰে আনি ধনুৰ্বাণ দিলা (ক° বা°),

গোকুলক গৈয়া (ভা° ক°)

- ক লাগি : মাৰেৰেক লাগি (ক° বা°), বিভাগক লাগি (ভা° ক°)

পঞ্চমী - হন্তে শব্দৰ যোগত - দৈৱকীক হন্তে (ভা° ক°)

ষষ্ঠী - ৰ : ব্ৰহ্মাৰ সূত (ক° বা°), গুজ্জিৰ অৰ্থে কৰ্ম কৰিব (ভা° ক°)

সপ্তমী - ত : মোত কহা (ক° বা°), পৃথিবীত ব্যক্ত হৈলা (ভা° ক°)

এ : ৰাধাৰ কোলে সীতাৰ ৰূপ স্থলিল (ক° বা°)

১. সত্যেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী ব্ৰজবুলিৰ বিকাশ, নিবন্ধ ৩৯, পৃ ১৫-২০

২. উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী ভাষা আৰু সাহিত্য ব্ৰটন

৬.৮. বহুবচনৰ ক্ষেত্ৰতো ভালেখিনি সাদৃশ্য ধৰা পৰে। যেনে :-

- গণ : দেবতাগণৰ ত্ৰাসে নানা বিভৰ্কনা ভৈল (ক° বা°)
- বা : তাৰা, তোৰা (ভা° ক°), তাৰাসৰ (ক° বা°)
- সৰ : মহাসান্তি সববেত্ৰা দুখ-ক্লেশ (ক° বা°), সভাসলসৰ (ভা° ক°)
- সকল : বিবেকীসকল (ভা° ক°)

৬.৯. স্ত্ৰী প্ৰত্যয়ৰ সাদৃশ্য - ই আৰু ইনী

দেবী কম্পিত হয়্য বোলন্ত : (ক° বা°) হে জনক নন্দিনি মোৰ বিৰহ নন্দানি
তই বামক বিৰ বখান (ক° বা°)

৬.১০. সৰ্বনামৰ সাদৃশ্যবোৰো চাবলগীয়া :

৬.১০.১. প্ৰথম পুৰুষ : মই, মঞি (ভা° ক°), হামাতু কহ (ক° বা°), হামাৰো বাম উক
ফন্দে (ক° বা°), হামি কহিতে পাৰি (ক° বা°), হামো সত্যো সত্যো কৰব (ক° বা°),
হামাক বিমুখ নাহি কৰবি (ক° বা°)।

৬.১০.২. দ্বিতীয় পুৰুষ : তুমি, তঞি (ভা° ক°), তোমাসাক, তোহাবি, তোহাব (ক°
বা°)

৬.১০.৩. তৃতীয় পুৰুষ : এঞে (ভা° ক°), তান, তাসখ, তাহাংক, তাহান (ক° বা°),

৬.১০.৪. শংকৰ-মাধৱৰ ব্ৰজবুলিৰে সাদৃশ্য থকা আন সৰ্বনামবোৰ হ'ল :- এথা, এথায়ে,
এহে, এহান, কেহো, কৈচে, জাকু, সোহি, জোহি (ক° বা°), ব্ৰজবুলিৰ প্ৰভাৱত বহুনাথ
মহন্তয়ো কৈসানি, জেহয়, তেহয়, জেৱে, জেমন, জৈচে, জৈসানি, ভৈসানি প্ৰভৃতি
ক্ৰিয়া বিশেষণৰ ৰূপৰ প্ৰয়োগ ঘটাইছে।

৬.১১. পুৰণি অসমীয়া গদ্যৰ অতীত কালৰ তিনিওটা পুৰুষৰ ক্ৰিয়া বিভক্তিসমূহ
ব্ৰজবুলিৰে অভিন্ন। যেনে :-

৬.১১.১. সাধাৰণ অতীত :

প্ৰথম পুৰুষ : ল + ও = হৈলোঁ (ভা° ক°), পাৱলো (ক° বা°)

দ্বিতীয় পুৰুষ : ইল + আ = আসিলা (ভা° ক°), গাইলা (ক° বা°)

ইল + ই = কবিলি (ভা° ক°)

তৃতীয় পুৰুষ : ইল = গৈল (ভা° ক°), ভবিল (ক° বা°)

ইল + আ = বখিলা (ভা° ক°), নখিলা (ক° বা°)

৬.১১.২. অপূৰ্ণভূত :

প্ৰথম পুৰুষ : ইছ-ইল + ও = নখিছিলো (ভা° ক°)

দ্বিতীয় পুৰুষ : ইছ-ইল + আ = নৈখিলা (ভা° ক°)

তৃতীয় পুৰুষ : ইছ-ইল + ও = কবিলিল (ক° বা°)

৬.১১.৩. সামান্য বৰ্তমান :

প্ৰথম পুৰুষ : ওঁ = কৰোঁ (ভা° ক°), দেও (ক° বা°)

দ্বিতীয় পুৰুষ : আ = জালা (ভা° ক°) কৰা° (ক° বা°)

= দেখ, ভা° ক°) চাস, (ক° বা°)

তৃতীয় পুৰুষ : এ = হবে (ভা° ক°), আচে (ক° বা°)

য় = বোলায় (ভা° ক°)

৬.১১.৪. স্বৰূপ বৰ্তমান :

প্ৰথম পুৰুষ : ইছ + ও = কৰিছো (ক° গী°)

ইছ + ই = কহিচি (ক° বা°), আচি (ক° বা°)

দ্বিতীয় পুৰুষ : ইছ + আ = কৰিছা (ভা° ক°), কহিচা (ক° বা°)

তৃতীয় পুৰুষ : ইছ + এ = কৰিছে (ভা° ক°)

৬.১১.৫. অনুজ্ঞা

দ্বিতীয় পুৰুষ : অ = ইহাংক স্বামীবৰ (ক° বা°), বাম পাশে চল (ক° বা°)

আ = কহা (ভা°, ক°), জগত নিস্তাৰ কৰা (ক° বা°)

তৃতীয় পুৰুষ : ওক = বহোক (ভা° ক°), ভজোক (ভা° ক°)

৬.১১.৬. ভবিষ্যৎ

প্ৰথম পুৰুষ : -য, -ইয = কৰিবো (ভা°, ক°), লভিবো (ক° বা°)

দ্বিতীয় পুৰুষ : -ইয + আ = ভজিবা (ক° বা°), বুলিবা (ভা° ক°)

ইয + ই = নাথাকিবি (ভা° ক°), কৰিবি (ক° বা°)

তৃতীয় পুৰুষ : ইয = হৈব (ভা° ক°), লৈব (ক° বা°)।

৬.১২. বৰ্তমান আৰু অতীত কৃদন্ত পদ, ক্ৰিয়া বিশেষ্য আৰু তুমৰ্থ ক্ৰিয়াৰ ৰূপভেদে অসমীয়া ব্ৰজবুলি আৰু পুৰণি অসমীয়া গদ্যৰ ৰূপগত সাদৃশ্য ধৰা পৰে।

৬.১৩. অসমীয়া ব্ৰজবুলিত ব্যৱহৃত ধাতু সম্ভাবকে পৰৱৰ্তী লেখকসকলে তেওঁলোকৰ ৰচনাত ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। বৰ্তমান কালত ব্যৱহৃত ষিক সহকাৰী ক্ৰিয়াৰ ব্যৱহাৰ অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ এটি মন কবিলগীয়া বৈশিষ্ট্য। এই ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগ কথ-বায়ান্ধৰো হৈছে। যেনে:— আৰ কেনে উত্তম ষিক (ছেদ ১৫)। নিৰ্জন কবিতো কোন ষিক (ছেদ ১৯), সদা তোমাৰ চৰণ চিঙি ষিক (ছেদ ২৮)। তু ধাতুৰূপৰা হোৱা ভেল আৰু ভেলৰূপ কথ-বায়ান্ধৰ অস্তিত্ব পাঁচ ষিক আছে। শব্দৰূপেৰে ৰাক্য বীতিয়ে বহুনাথ মহন্তক কিমানখিনি অনুপ্রাণিত কৰিছিল তাক ভলৰ উদ্ধৃতিয়ে সাক্ষ্য দিব :

৬.১৩.১. হে য়নিবাজ, তোহাৰি পদ পৰশে হামাৰ অৰেহাৰ্পুৰ পুত ভেল। অৰেহাৰ-

দৰ্শনে হামাৰ জন্ম সাৰ্থক ভেল (বা°)

হে ঋষিৰাজ, তোমাৰ পদ পংকজে অযোধ্যা পুত ভেল। তোমাৰ দৰ্শনে
হামাৰ জন্ম সাৰ্থক ভেল (ক° বা°)

৬.১৩.২. হে নৃপতে তোহো পৃথিৱীক কল্পতক, তোহাবি ঠাম প্ৰাৰ্থক কবছ বিমুখ নাহি
হোই। ইহা জানি হামাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনহ। (বা°) হে নৃপ তোহো পৃথিৱীক কল্পতক, তোমাৰ
ঠানে প্ৰাৰ্থক কবছ বিমুখ নাহি হোই। হামাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনহ। (ক° বা°)

গোপাল চৰণ দ্বিজৰ ভক্তি বড়াকৰ কথাতো এনে ধৰণৰে সাদৃশ্য বহুত। ইয়াৰ
কাৰণ ব্ৰজবুলি ভাষা গ্ৰামী লোকৰ ভাষা। এই ভাষাকে শংকৰোত্তৰ যুগৰ কবি সাহিত্যিক-
সকলেও শ্ৰদ্ধাৰ চকুৰে চাইছিল।

৬.১৪. যিটো ভাষাৰ অলেখ প্ৰত্নৰূপ চৰ্যাপদত সংৰক্ষিত হৈছে, যিটো ভাষাৰ অনেক
ধ্বনিতাত্ত্বিক আৰু ৰূপতাত্ত্বিক ৰূপ প্ৰাক্শংকৰ আৰু শংকৰোত্তৰ বাবে বহুশীয়া সাহিত্যত
বিৰাজমান, সেই ব্ৰজবুলি যে অসমৰ সাৰুৱা ক্ষেত্ৰতেই বিকশিত, তাত সন্দেহ
কৰিবলগীয়া নাই। অৱহট্ঠ-ভাষাৰপৰা বিকশিত হোৱা বাবে বংগদেশ আৰু উৰিষ্যাৰ
ব্ৰজবুলিৰ উপৰি মৈথিলী আৰু তৎকালীন অন্যান্য উত্তৰ ভাৰতীয় ভাষাৰসৈতে সুমিতি
ৰক্ষা কৰাটো অসমৰ ব্ৰজবুলিৰ এটা চকুত পৰা বৈশিষ্ট্য।

সপ্তম অধ্যায়

ব্ৰজবুলিৰ ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য

৭.০ পূৰ্ববৰ্তী অধ্যায় কেইটাত অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ ভালেখিনি ব্যাকৰণসিদ্ধ বৈশিষ্ট্য আলোচিত হৈছে। বৰ্তমান অধ্যায়ত ভাষাটোৰ কিছুখিনি ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বমূলক বৈশিষ্ট্যৰ আভাস দিয়া হ'ব। দৃষ্টান্তসমূহ সাধাৰণতে অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ পৰা প্ৰদৰ্শিত হ'ব। অসমৰ ব্ৰজবুলিৰসৈতে বঙলা ব্ৰজবুলিৰ য'ত পাৰ্থক্যই গা কৰি উঠে, তাতেহে বঙলা কবি অথবা বিদ্যাপতিৰ ৰচনাৰপৰা উদাহৰণ দিয়া হৈছে।

৭.১. পণ্ডিতসকলৰ দ্বাৰা ইতিমধ্যে এইটো স্বীকৃত হৈছে যে আলোচিত ভাষাটোত তৎসম শব্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। অৰ্ধ-তৎসম আৰু তদ্ভব শব্দৰ ব্যবহাৰো ভালেখিনি। তুলনামূলকভাৱে আৰবী-ফাৰ্চীমূলীয় শব্দৰ প্ৰয়োগ কম। শংকৰ-মাধৱ অথবা চণ্ডীদাসৰ পৰবৰ্তী কবিসকলে তেওঁলোকৰ গীতিগুচ্ছত ব্যৱহাৰ কৰা এই জাতীয় শব্দৰ ভিতৰত আতৰ, আওৰাজ, কবজ, কলম, কাগজ, কিতাপ, খত, গুলাব, চাকৰ, জীদ, দাগ, দালাল, দোকান, দোত, নফৰ, নালিশ, বাজাৰ, বালিশ, মহল, মাফ, মুহৰ, সৰম, সাহেব প্ৰভৃতি উল্লেখযোগ্য।

৭.২. ধ্বনিতত্ত্ব

৭.৩. স্বৰধ্বনি

৭.৩.১. অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ বিশিষ্ট স্বৰধ্বনি মাত্ৰ ছটা :- / ই/, /এ/, /আ/, /অ/, /ও/, আৰু /উ/। পদান্ত/ অ/। ধ্বনিৰ উচ্চাৰণৰ উপৰি হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘস্বৰৰ পাৰ্থক্যহীনতা অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ আন মন কবিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য। ছন্দৰ পাদ পূৰণ কৰিবলৈ কেতিয়াবা হ্ৰস্বস্বৰ দীৰ্ঘ হয় আৰু দীৰ্ঘস্বৰো হ্ৰস্ব হৈ পৰে।

৭.৩.২. স্বৰধ্বনি কেইটাৰ উদাহৰণ :-

ধ্বনি	আদি	মধ্য	অন্ত
/ই/	ইস (ক°)	ষিক (কা°)	লৌই (শ° ব°)
/এ/	এখা (কা°)	দেঅ (কা°)	ক এ (কা°)
/আ/	আত (পা°)	ভাগ (ভূব°)	দাৰা (ক°)
/অ/	অব (কা°)	সব (ক°)	খা অ (ভো°)
/ও/	ওহি (কা°)	হোই (মা° ব°)	হামো (কা°)

/উ/ উৰি (কে°) মুৰি (স্য°) কউ (প°)

৭.৩.৩. অসমৰ ব্ৰজবুলিত উপৰ্যুক্ত সকলোটি স্বৰধ্বনিৰে নাসিক্যভ্বন হয়। যেনে :— মঞি (শ° ব°), চলৈ (ক°), গআৰি (চো°), হঞ (ক°), তুহোঁ (শ° ব°) আৰু কতিহঁ (পা°)।

৭.৩.৪. ব্ৰজবুলি ভাষাত দ্বিস্বৰ আৰু ত্ৰিস্বৰৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। অবশ্যে উচ্চাৰণত সিহঁত সন্নিহিতাবস্থাত থকা স্বৰধ্বনিৰ ৰূপ লয়। উদাহৰণ :-

ক° দ্বিস্বৰ :- /ই আ/ = চৰিয়া (পা°), /ই উ/ = জিউ (শ° ব°), /ই এ/ = ধৰিএ (ক°), /ই আ/ = বুঢ়ি আ (অ°), /ইউ/ = পিউ (মা° ব°), /এই/ = এই (পা°), /এঅ/ = নেতা (ক°); /এ আ/ = দয়া (কা°), /এই/ = মহাদেই (ক°), /অ ই/ = নৈবাস (প°), /অ এ/ = হ এ (ক°), প্ৰভৃতি।

ব° ত্ৰিস্বৰ :- /অ ইও/ = গৈয়ো (শ° ব°), /অই আ/ = গৈয়া (প°), /ই অ ই/ = ধৰি অই (বা°), /উ আই/ = সুআই (কে°) আদি।

৫.৪. ব্যঞ্জনধ্বনি

৫.৪.১. অসমীয়া বৈষ্ণৱ গুৰুসকলে ব্যৱহাৰ কৰা ব্ৰজবুলিত বিশিষ্ট ব্যঞ্জনধ্বনি বাইশটা। বঙলা অথবা আন উত্তৰ ভাৰতীয় নব্য আৰ্য ভাষাৰ দৰে অগ্ৰ তালব্য ট, ঠ, ড, ঢ, ণ আৰু দন্ত্য ত, থ, দ, ধ, ন ধ্বনি পাবলৈ নাই। তাৰ বিপৰীতে আছে দন্ত্যমূলীয় ধ্বনি। চ আৰু ছৰো কোনো পাৰ্থক্য ধৰা নপৰে। এৰ উচ্চাৰণ ৰক্ষিত নহয়। সংস্কৃত উষ্মধ্বনি শ, ষ আৰু স ৰ ভিতৰত স ৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ।

৭.৪.২. /ঙ/ ধ্বনিক বাদ দি বাকী আটাইকেইটা বিশিষ্ট ব্যঞ্জনধ্বনি অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ আদি, মধ্য আৰু অন্তিম স্থানত উচ্চাৰিত হয়। তলত তাৰ উদাহৰণ প্ৰদৰ্শিত হ'ল :-

ধ্বনি	আদি	মধ্য	অন্ত্য
/প/	পড়া (ভূ°)	বিপাক (ক°)	চাপ (প°)
/ফ/	ফনা (কা°)	ফোফাই (কা°)	গোফ (প°)
/ব/	বাত (ক°)	চকিন (ভো°)	চৰ (কা°)
/ভ/	ভাট (ক°)	বিভংগ (পা°)	সোভা (পা°)
/ড/	টলনা (মা° ব°)	কোন্টা (কে°)	ভাট (ক°)
	ভিল (শ° ব°)	অত্তয়ে (পা°)	আত (পা°)
/ধ/	ঠাম (ক°)	ঠাঠ (বা°)	মুঠা (পি°)
	ধৰ (শ° ব°)	অধন (কে°)	কৰি (কে°)
/দ/	ডোল (ক°)	—	দণ্ড (কা°)
	দৰ (পা°)	কদৰ (শ° ব°)	ছনি (কা°)
/ধ/	ডোল (কা°)	—	—
	ধজ (কে°)	অধৰ (শ° ব°)	কলৰি (পা°)

/ক/	কেলি (কে°)	যাকৰ (শ° ব°)	ভায়াৰ (ক°)
/খ/	খেড়ি (প°)	দেখত (শ° ব°)	পৰখ বা°)
/গ/	গাৰ (বা°)	নাগৰ (শ° ব°)	ভাগ (ভু°)
/ঘ/	ঘাড় (জ°)	ঘটন (মা° ব°)	মেঘ (কে°)
/ম/	মান (প°)	অমল (ক°)	থোম (অ°)
/ন/	নয় (ক°)	বানক (কা°)	পাতন (পা°)
/ঙ/	—	উপাঙ গ (মা° ব°)	নবনীতং (অ°)
/ল/	লাই (কা°)	তালক (প°)	মিলন (বা°)
/ৰ/	বাই (কে°)	তৰল (চো°)	কৰ (কে°)
	—	বাড়ব (মা° ব°)	বিচ্ছুড়ি (মা° ব°)
/চ/	চান্দ (প°)	আচাৰ (ক°)	আচ (ভু°)
	ছাৰ (অ°)	আছিতে (প°)	কাছ (উ°)
/জ/	জুৰি (পা°)	আজুৰি (ক°)	বজ (কে°)
/ঝ/	ঝমকে (মা° ব°)	বুঝলো (কে°)	মাঝ (ক°)
/স/	শুৰ (বা°)	পৈশুন্য (মা° ব°)	পাশ (অ°)
		কুশল (প°)ইষ (শ° ব°)	
	সু (কা°)	দসন (প°)	দাসা (শ° ব°)
/হ/	হিৰ (পা°)	কহতু (ক°)	মেহ (কে°)

৭.৪.৩. আন নব্য ভাৰতীয় ভাষাৰ দৰে ব্রজবুলিতো দ্বিবাঞ্জন বা ত্ৰিবাঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ আছে। তলত সিৰোৰ প্ৰদৰ্শিত হ'ল :-

৭.৪.৪. নাসিক্য ব্যঞ্জনৰ সৈতে :- কম্পয় (কা°), লুম্ফি (বা°), সম্বোধি (বা°) তঙ (পা°), সন্তক (বা°), অষ্ট কাটি (পি°), চান্দ (কা°), ঢাণ্ডী (মা° ব°) আদি।

৫.৪.৫. কস্পিত ব্যঞ্জনৰ সৈতে :- প্ৰিয়া (বা°), তৃণ (বা°), ফ্ৰোঙ্ক (জ°), গৃহ (চো°), চৰ্চন (ক°), কৰ্ণিকাৰ (মা° ব°), মৰ্দয় (বা°), হ্ৰাষা (পা°) প্ৰভৃতি।

৫.৪.৬. অন্যান্য :- ফ্ৰেশ (ক°), পুচ্ছ (কে°), সন্তৰ (বা°), পোষ্টা (উ°), বিষ্ণু (বা°), স্বস্থ (পা°), কল্পতক (বা°), ভল্ল (বা°), মন্ত্ৰী (বা°), ইচ্ছ (পা°), বস্ত্ৰ (বা°), আদি।

৭.৪.৭. স্বৰৰ বিভিন্ন পৰিৱৰ্তন :

*অ > অ = সৰ্ব > সব (শ° ব°), পদকাৰ > পয়াৰ (মা° ব°) : *অ > আ = অনুগাম > অনুগৰা (ক°), উপম > উপাম (মা° ভ°) কৰ্ম > কাম (কে°), কৰ্প > কাপ (ক°), মধুবা > মাধুৰ (বং), সুজন > সুজান (বং) *আ > অ = আবাড় > অবাড় (বং), আশা > আশ (কে°), নিজা > নিন্দ (ক°), *ই > অ = প্ৰীতি > প্ৰীত (বং), কচি > কচ (বং), *ঈ > ই দীন = দিন (কা°), *য় > ই = দাস্য > দাসি (ক°) ভাগ্য > ভাগি (বং),

*বাক্য > বাকি (বং) মধ্য > মধি (বং), *উ > অ = উকথল > উকল (মা° ৭°), *অই > ঐ = কৈচন (পা°) *অউ > ও = জ্যোতি > জৌতি (কা°), দেবকুল > দৌল (মা° ব°), *স্ববভক্তি :— (অ আগম) জন্ম > জনম (বা°), ভক্তি > ভকতি (মা° ব°), মৰ্ষ > মৰম (পা°), বদ্ব > বডন (শ° ব°), হৰ্ষ > হৰথ (ক°), *ই আগম = ধৰ্ষণ > ধৰিকণ, ব্রীতি > পিড়িতি (পা°), বৰ্ষণ > বৰিষণ (পা°), *উ আগম = ভুক্তি > ভুকুতি (পা°), মুক্তা > মুকুট (কে°) *এ আগম = গৃহ > গেহ (মা° ব°), স্নেহ > সুনেহ (উ°), *ও আগম = মুক্তা > মোতিম (পা°), *আদিস্বৰলোপ - অবস্থান > বাস্থান (অ°), অভ্যস্ত > ভিত্তম (বাম°), আশৈ > শৈ (কো°) *মধ্যস্বৰ লোপ = কেম্ব > কেউব (প°), দেবকুল > দৌল (মা° ব°), *অন্ত্যস্বৰলোপ > গোকাপ > গক (মা° ব°), বৎসকপ > বাচক (পি°) প্রভৃতি।

৭.৪.৮. ব্যঞ্জনৰ বিভিন্ন পৰিৱৰ্তন :

*ব্রজ বুলিত আদি আৰু মধ্যস্থানৰ যুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ একক ব্যঞ্জনলৈ ৰূপান্তৰিত হোৱাৰ ফল ৰূপে লোপ পোৱা ব্যঞ্জনৰ আগৰ স্বৰবোৰ দীৰ্ঘ হয়। যেনে - অদ্য > আদ্য (বা°) নৃত্য > নাচ (পি°), মধ্য > মাঝ (ক°), *ম ব্যতীত অন্ত্য স্পৰ্শৰ পূৰ্বৱৰ্তী শ, ব, ষা স সাধাৰণতে লোপ পায়। যেনে :— অস্থি > অথিৰ (শ° ব°), নিচয় > নিচয় (বং), নিষ্কৰণ > নিকৰণ (মা° ব°), *মহাপ্রাণী ভৱন - এবহি > এভো (চো°), গৃহ > ঘৰ (চো°), ক্রীড় > খেল (কো°), বুড়কা > ভোষে (বাম°), *জ্ঞান প্রাণীভৱন, — ভয়ী > বহিন (জো°), মধ্য > মাজ (বাম° ৬৪), *যোষীভৱন :- দিকপাল > দিগপাল (পা°), দিক্‌অন্ত > দিগন্ত (পা°), *আদিব্যঞ্জন লোপ :- ভক্ত (পা°), স্থিৰ, থিৰ (বা°), ফুল, থুল (কে°), *মধ্যব্যঞ্জন লোপ :- কৰোতি > কঅল (কা°) গোপালিকা > গোআৰি (কে°), ভৃঙ্গ > ভুঅংগ (পা°), মহাদেৱী > মহাদেই (বা°), *অন্ত্যব্যঞ্জন লোপ :- নেত্র > নেত (ভো°), *নাসিক্যভৱন :- অন্ধি > আঁখি (বাম°), বক্র > বংক (ক°) প্রভৃতি।

৭.৫. লিংগ

৭.৫.১. প্রাচীন মৈথিলী, অৱধী, ভোজপুৰী আদিৰ দৰে ব্রজবুলিতো বিশেষকৈ অথবা ক্রিয়াপদত স্ত্রী প্রত্যয় যোগ নহয়, মাথো বিশেষ্যতহে হয়। ভাষাগোষ্ঠ কথকৃত স্ত্রী প্রত্যয় কেইটা হ'ল -ই (ই), আৰু নী (-ইনী)। যেনে - গোপী (কে°), গোৱৰি (অ°), দাসী (অ°), অনাধিনী (ক°), নাগিনী (অ°), নিলাজিনি (পা°), পানিনি (ক°) আদি। -ইনী কেতিয়াবা -উনীলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। যেনে - চুকাণী (চো°)।

৭.৫.২. প্রা. ভা. আ. -আ (-আপ) প্রত্যয়ৰ বোদন্ত ব্রজবুলিৰে ভৱেশ্য পুংলিংগ বাচক শব্দ স্ত্রীলিংগলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। উদাহৰণ - অনুপমা (ক°), বকলম (ক°) আদি।

৭.৫.৩. সুকীয়া সুকীয়া সম্বন্ধবাচক বিশেষ্য পদৰ প্ৰয়োগতো লিংগৰ ভেদভেদ নিৰ্দেশিত নোহোৱা নহয়। যেনে :- গো-বোৱৰি (বো°), শিঙ-জাড় (কো°), শিঙ-জাড় (উ°), পুত-কিঅ (কে°), পেসা-পেসী (কং-২) প্রভৃতি।

৭.৬. ৰূপ

৭.৬.১. সমষ্টিবাচক শব্দ কেতবোৰ প্ৰয়োগত ব্রজবুলিৰ বিশেষ্য পদৰ বৰ্ণন

প্ৰদৰ্শিত হয়। এয়া মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম স্তৰৰ লক্ষণ। তেনে প্ৰত্যয়ৰ ভিতৰত নিম্নলিখিত কেইটা প্ৰধান :-

(ক) -কুল : স্বিকুল (বং), (খ) -গণ : দানবগণক আৰু আদেস কয়ল (নং), (গ) -জাল : ভ্ৰমৰজাল (বং), (ঘ) -ঝাক : দৈত্য বালকঝাক সুনিয়া (নং) (ঙ) -পুঞ্জ : অলিপুঞ্জ (বং), (চ) -বৃন্দ : কোকিল বৃন্দ (বং), (ছ) -মালা : সখিমালা (বং), (জ) -মণ্ডলি : সহচৰি মণ্ডলি (বং), (ঝ) -যুথ : বংগিনী যুথ (বং), (ঞ) -সকল : জাৰা সকল তোহাক ঈশ্বৰ (অং), (ট) -সমাজ : চলে সংগে সৰিৰাজ সমাজে (কং), (ঠ) -সৰ : সখিসৰ (বাং), (ড) -ৰা : তাৰাসৰ (কেং), তোমাৰাসৰ (কেং), (ঢ) -হস্ত : কৃষ্ণক বধি দুইহস্তৰ তৰ্পণ কৰবু (ব্রং), (ণ) -হান : দুই হানৰ (স্য-২) ইত্যাদি।

৭.৭. নিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয় :

৭.৭.১. নিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ ব্ৰজবুলিৰ এটি প্ৰধান লক্ষণ। এই নিৰ্দিষ্ট বাচক প্ৰত্যয়বোৰ বিশেষ্য, বিশেষণ অথবা সংখ্যা বাচক শব্দৰপৰা অহা। যেনে : (ক) -খান : জিহাখান ৰাজ আলি সম খিক (ব্রং), (খ) -খানি : প্ৰাণখানি যাওক (সীং), -গাছি : এক গাছিখেৰ (কং), (গ) -গোট : এহি গোট খাইলেক বুলি (সীং), আৰু (ঘ) -জন : পথিক জনত বাত পুচত (চোং) ইত্যাদি।

৭.৮. অনিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয় :

৭.৮.১. ব্ৰজবুলিৰ অনিৰ্দিষ্টবাচক প্ৰত্যয় হ'ল এক। পুৰণি অসমীয়াত এই প্ৰত্যয়টি বিশেষ্য আৰু বিশেষণৰ পিছত যোগ হয়। উদাহৰণ :- দিনেক বৈকুণ্ঠ দেখিলন্ত (নং), সহস্ৰেক বামে মোক কি কহব (সীং) আদি।

৭.৯. সংখ্যা শব্দ :

৭.৯.১০. সংখ্যা শব্দ সাধাৰণতে দুই প্ৰকাৰৰ : বিশুদ্ধ সংখ্যা আৰু ক্ৰমিক সংখ্যা। অসমৰ বৈষ্ণৱ গুৰুসকলে প্ৰয়োগ কৰা ব্ৰজবুলিত সংখ্যা শব্দৰ প্ৰয়োগত সীমাবদ্ধতা পৰিলক্ষিত হয়। সংখ্যা শব্দৰ ভিতৰত এক (পাং), দুই (অং), তিনি (অং), চাৰি (পাং), পাঞ্চ (কেং), ছয় (জং), সাত (কং), অষ্ট (জং), নব (অজাং), দস (কেং), বাহু, চৌদ্ধ (স্যং), চতুৰদশ (যং), ষোড় (মাং বং), ওঠৰ, আঠাইশ (সুং), একাৱন্ন (কৈং), সত (পং), সহস্ৰ, হাজাৰ, অযুত (সুং), আৰু কৌটি (শং বং) ৰ প্ৰয়োগ অসমৰ ব্ৰজবুলিত আছে।

৭.১০. কাৰক-বিভক্তি :

৭.১০.১. ব্ৰজবুলি ভাষাৰ কাৰক-হুটা - কৰ্তা (প্ৰথমা), কৰ্ম-সম্প্ৰদান (দ্বিতীয়া-চতুৰ্থী), কৰণ (তৃতীয়া), অপাদান (পঞ্চমী), সম্বন্ধ (ষষ্ঠী) আৰু অধিকৰণ (সপ্তমী)। বিভিন্ন কাৰকত বেলেগ বেলেগ বিভক্তি সংযোগ কৰা হয়। অৱশ্যে বিভক্তি শূন্যভাৱেও কাৰকৰ অৰ্থ দোতিত নোহোৱা নহয়। যেনে :- কৰ্ত্তা : জ্ঞান কৌশিক সাধিবে, কাম (কং), কৰ্ম : স্যাম কচিৰ চিৰণিত পৰকাস/পংকজ নয়ন বয়ন মন্দহাস (বাং), অপাদান

: কমল নয়ন বাবি বাবি বহে নীৰ (পা°) আৰু অধিকৰণ : তনু জ্ঞান নহি (বা°)।

৭.১১. প্রথমা বিভক্তি :- শূন্য বিভক্তিৰ উপৰি-এৰ প্ৰয়োগ অসমৰ ব্ৰজবুলিত আছে। যেনে - জসোৰা বোল (চো°), কৃষ্ণ কিংকৰে ভাণ কে (কা°)।

৭.১১.১. তৃতীয়া বিভক্তিৰ চিন - হি প্ৰথমা বিভক্তিত ব্যবহৃত হোৱাটো বংগীয় ব্ৰজবুলিৰ এটা বৈশিষ্ট্য। উদাহৰণ : মৰমক বেদন মৰমহি জনত ইত্যাদি।

৭.১২. দ্বিতীয়া বিভক্তি : অসমৰ ব্ৰজবুলিত - ক, -কু, কেহো, আৰু - এৰ প্ৰয়োগ আছে। যেনে :- চঞ্চল স্ত্ৰীক দোশ ধৰবি নাহি (কে°), বময়া চলে মিথিলাকু লাই (বা°), বৰবিল বাণ দৈত্য কেহো পিড়ি (পা°), বধুনাথ কৰহ ভাণ (বা°) আদি।

৭.১২.১. বিদ্যাপতি আৰু বংগীয় ব্ৰজবুলিত সাধাৰণতে অসমৰ ব্ৰজবুলিত ব্যবহৃত নোহোৱা - কি, -কে, -য়, -বে, -হি আৰু -তু বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। উদাহৰণ :- কহল লখিমী কি বাত, গোবিন্দদাসকে কহে উপখি, তোমায় পাসৰিতে নাৰি, মনেৰে কহিলুঁ, তাহি নিহাৰ এ (বি°), সবতহ কহ (বি°) প্রভৃতি।

৭.১৩. তৃতীয়া বিভক্তি : অসমৰ ব্ৰজবুলিত ব্যবহৃত তৃতীয়া বিভক্তিৰ চিন হ'ল - এ আৰু -এহি। যেনে :- আজু তোহাৰ কজ কৰিবে পুনু নিকা কৰব (বা°), বেড়ল লাজেহি ভুজগ পৰব্ধে (কা°) ইত্যাদি।

৭.১৩.১ বংগীয় ব্ৰজবুলিত শূন্য বিভক্তিৰ উপৰি -সে আৰু -সঞে বিভক্তি তথা পৰসৰ্গৰ ব্যবহাৰ হৈছে। যেনে :- শীত কিয়ৈ ভতাই, মুখ হেৰি লাজসে সায়বে লুলাইল, চম্ভবলী সঞে বিলসই মাধব আদি।

৭.১৪. চতুৰ্থী বিভক্তি :- অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ চতুৰ্থী বিভক্তিৰ চিন হ'ল - ক, -কা (দ্বিতীয়াৰপৰা) আৰু -ক লাগি (পৰসৰ্গ)। মধ্যব্যঞ্জন লোপ হোৱাৰ ফলত কেতিয়াবা কেতিয়াবা লাই কাপো পোৱা যায়। উদাহৰণ :- হামাক প্ৰাণ দান দেহ (বা°), কহয় হৰিকো চৰণে পৰি (পা°), নিচিতি হামু ওহি মৰণক লাই (কা°), গোপাল চলে লাই (পা°) আদি।

৭.১৫. পঞ্চমী বিভক্তি :- অপাদান অৰ্থত পঞ্চমী বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ অকল ব্ৰজবুলিতে নহয়, মগধীয় আটাইকেইটা ভাষাতে পাবলৈ নহি। -ম্, -হন্তে আদি পৰসৰ্গৰ যোগেদি পঞ্চমীৰ অৰ্থ দো্যোতিত হয়। যেনে :- কোটি কোটি তনু আৱত বাৰত যোম বন্ধ মহ যাবা (শ° ব°), তুহ কে কোথা হন্তে এথা আৱলি বিক (ক°)।

৭.১৫.১. অপাদান অৰ্থত সপ্তমীৰ -জে ব প্ৰয়োগ পোৱা যায়। যেনে :- বহুতো অধিক দেখো (কা°), বড়লা ব্ৰজবুলিত -হি (তৃতীয়াৰপৰা) -তে (সপ্তমীৰপৰা), -সে°, -সো°, অবধি আৰু -সঞে বিভক্তি তথা পৰসৰ্গৰ প্ৰয়োগ আছে। যেনে :- কুৱাই বাহিৰ ভেল, কনতে গিৰিবৰ, ফৰ হৈতে অংগিৰা বিদেশ, হিৰসে উজৰি, জনম অবধি বহিল পিৰীতি, ফৰ সঞে ভেলি বহাৰ প্রভৃতি।

৭.১৬.১. ষষ্ঠী বিভক্তি : অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ ষষ্ঠীৰ পৰম বিভক্তিৰ চিন হ'ল -

ক আৰু -ৰ। উদাহৰণ :- কি কহব কপক বিভূতি (ক°), কিংব কিংব ওহি সংকৰ বোল (ক°) ইত্যাদি।

৭.১৬.২. সম্বন্ধ বুজাবলৈ বিদ্যাপতিয়ে -সু আৰু বংগীয় পদকাৰসকলে -হক আৰু -কৰ পৰসৰ্গৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়। যেনে :- তাসু সমান, মূনিহক মানস আৰু দুৰ্হকাৰ কেলি দৰশক আগে ইত্যাদি।

৭.১৭.০. সপ্তমী বিভক্তি : অসমীয়া ব্রজবুলিৰ অধিকৰণৰ বিভক্তি হ'ল - এ, - হি আৰু -ত। উদাহৰণ :- কপে ভুবন ভুলে শংকৰে বোল (ৰা°), মন মেৰি বাম চৰণহি লাগু (শ° ব°), মাটিত পাৰ পৰয়ে নাহি (ক°) ইত্যাদি।

৭.১৭.১. অধিকৰণৰ অৰ্থ বুজাবলৈ বিভক্তিৰ উপৰি -এসে -পাশে, -মাঝে প্ৰভৃতি শব্দ বা শব্দাংশৰ প্ৰয়োগো মন কৰিবলগীয়া। যেনে :- হামাকেসে আসে গোপী জীয়ে সমুদায় (শ° ব°), ফালিলো মায়াৰ পাশে (ৰাম° ১৬), কয়ল বাম্প কমল জল মাঝ (ক°)।

৭.১৭.২. বংগীয় ব্রজবুলিত -হি 'ই' লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে আৰু -মে বিভক্তিৰো বহুল ব্যৱহাৰ পোৱা যায়। যেনে :- চিত্তই, নিদহ, জলমে, কালিন্দি, কুলমে প্ৰভৃতি।

৭.১৮. সৰ্বনাম :

৭.১৯. প্ৰথম পুৰুষৰ সৰ্বনাম

৭.১৯.১. অসমীয়া ব্রজবুলিৰ প্ৰথম পুৰুষৰ প্ৰাতিপদিক হ'ল : ম-আৰু হাম- (আমা-)। বিভিন্ন বিভক্তিৰ ৰূপবোৰ হ'ল (ক) প্ৰথম : মই, মঞি, আমি, হামু, হামো (বহুবচন) হামুসব, (খ) দ্বিতীয়া : মোক, হামাক, হামাকু, (গ) বচী : মোৰ, মোই, মোড়া মেৰি, মোহোৰ (বহুবচন) হামাৰ আৰু সপ্তমী : মোহি, হামাত। প্ৰথমাৰে তৃতীয়া আৰু দ্বিতীয়াৰে চতুৰ্থীৰ কাম চলোৱা হয়। উদাহৰণ :- মই বৰ অনাথ বাখ দোহো পাৰ (ৰাম° ২৮), মঞি পাপী কেমনে ভৰি হৰি এ (মা° ব°), হলধৰ কাৰণে আমাৰ ভাল নাই (ৰাম° ৪০), কাহে পামৰ মতি হামি (শ° ব°), হামো পাপৰ বন্ধু (ৰাম° ১৬), মোৰ মায়া পাশ চোড় (শ° ব°), মেৰি পামক মন (শ° ব°), সেবহ মন মোই (শ° ব°) হামাৰে পুত্ৰক কে নিআ জাই (কা°), পাৰিজাত তক চোৰহ মোড়ী (পা°), তবহ হামাবি পুৰাণ বহব (ৰাম° ৫), ওহি আশা হামাক (ৰাম° ৫৫), কেশৱসে হামাকেৰি বাখহ প্ৰাণ (ক°), হামাকেসে কাসে গোপী জীয়ে সমুদায় (কে°), মোহোৰ বৃসিকা অন্ন দেখ ভায়াগণ (ৰাম° ২৩), হামাৰ কৈন্যা ওহি লৈয়া জাই (ৰা°), সোহি মোহি গতি দেব দেবা (ক°), তব হামাত সবৰে কহ (চো°), হামুসব ৰাজ্যক জিবন খিক (ৰা°), হামোসব ব্ৰজক যাঞ কৃষ্ণক দেখব (প°) ইত্যাদি।

৭.১৯.২. বঙলা ব্রজবুলিত অসমীয়া ব্রজবুলিত সাধাৰণতে ব্যৱহাৰ নোহোৱা প্ৰথমৰ হামি আৰু মুখে, বচীৰ মবু, মেৰে মোহৰি আৰু হামুৰিৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ।

৭.২০. দ্বিতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনাম

৭.২০.১. অসমৰ ব্রজবুলিৰ মধ্যম পুৰুষৰ প্ৰাতিপদিক হ'ল : তু-বা তো- আবু

ইয়াৰ দীৰ্ঘৰূপ তোৰা-। যুগ্মদ শব্দৰ সন্ধানার্থে ব্যবহৃত ৰূপবোৰ হ'ল - (ক) প্ৰথমা - তুমি, তুহু, তোহো, তেৰি (বহুবচন) তোৰা আৰু তোৰাসব, (খ) দ্বিতীয়া — তোমাক, তোহাক (বহুবচন) তোৰাসবক, (গ) পঞ্চমী -তে হন্তে, (ঘ) ষষ্ঠী-তযু, তুৱা, তেৰা, তেৰি, তোহি, তোহাৰি, তোহাবে, তাসু আৰু (ঙ), সপ্তমী - তাহে আৰু তাসু। উদাহৰণ :- তুমি কেনে নুঠা যদুৰাই (ৰামা° ১৭), তুহু চুকণি মুখহি সাধি (চো°), তোহোহাৰ নাহি চোড় বি (চো°), অগ নগ জগ তেৰি কায়া (শ° ব°), বিবয় কাছুক লাগি ত্যজিলো আমাক (ৰামা° ৪৫), তোহাক হামু চোৰ নাহি বুলিয়ে (চো°), চৰণ তযু স্বামী (শ° ব°), তুৱা হৰি লাগো গোড় (শ° ব°), তেৰা দৰসন কৈছন হোই (ক°), শিব তেৰি অংশা (শ° ব°), তোহি মহিমা কহতু নাহি অন্ত (ক°), তোহাৰি ভাৱনা দূৰ কৰব (চো°), তোমাৰ কথা গণয়ে নাহি (প°), তাসু উৰবে থাপি (ভো°), তোহি মহিমা কহতু নাহি অন্ত (ক°) ইত্যাদি।

৭.২১. দ্বিতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনাম : তুচ্ছার্থে 'তই'

৭.২১.১. তই শব্দৰ প্ৰথমা : তই, তঞি, দ্বিতীয়া - তোক, তোৰ আৰু সপ্তমী-তোত। যেনে :- তই দেখনা অন্তক আণ্ড (শ° ব°), তঞি ৰাম ভজ তেৰি মায়া (শ° ব°), তোক নুবুলিৰ ভাল (ৰামা° ৪৫), আৰ লগ নছাৰিবো তোৰ (অ°), হৰি তোত আছে বৰ কাজ (ৰাম° ৩২) ইত্যাদি।

৭.২১.২. বংগীয় ব্ৰজবুলিত তৃতীয়া আৰু সপ্তমীৰ ৰূপ হ'ল- তোহে। উদাহৰণ:- তোহে মিলায়লু, সে ধনি তোহে অনুৰাগ^৪ ইত্যাদি।

৭.২২. তৃতীয় পুৰুষৰ সৰ্বনাম :

৭.২৩. সাধাৰণ নিৰ্দেশক সৰ্বনাম

৭.২৩.১. এইবিধ সৰ্বনামৰ বিভক্তিসমূহ হ'ল - প্ৰথমা : সে, সো, সো হি, (বহুবচন), তাৰাসব; দ্বিতীয়া : তা, তাক, তাকৰ, তাংক, তাকু, তাহাকে, তাৰে আৰু তাহেক (ইকাৰৰ দ্বাৰা চতুৰ্থী বিভক্তিও দ্যোতিত হয়), ষষ্ঠী - তান, তাকেৰি, তাহেৰ, তাসু (বহুবচন) তাহাৰ, আৰু সপ্তমী - তাহেত, তাহাত। উদাহৰণ :- শ্ৰীকৃষ্ণক সে গোপি বোলল (কে°), সো হৰি যশোদা আদেশ পালয় (ৰাম° ৩), সো হৰি যশোদা আদেশ পালয় (ৰাম° ৩), সো ব্ৰাহ্মণ ভাণ্ড ভেদ (ক°), সোহি পণ্ডিত মোহি মণ্ডিত (শ° ব°), শ্ৰীকৃষ্ণক দংসল তা দেখই (কা°), বিবিধি বাৰিহে যত তাক যদি আনি (ৰাম° ২৭), তাকু বন্ধন কাই (অ°), তাকৰ চোড়াইতে সখ তহি থিক (শ° ব°), পুত্ৰ বুলি তাকে যশোদা ডাকয় (ৰামা° ৫৬), তাহাকে জনয় মানিয়া ডাকয় (ৰাম° ৪৭), তাহে দেখই সুনহ (পা°), তাহেক সত্যে সত্যে দেৱব (ৰা°), বৰ দূখ পাইবে গুনি তান মাড়গণ (ৰামা° ২৭), তাকেৰি হামু দাসা (শ° ব°), তাহেৰ ভাগ্যক মহিমা কি কহব (ৰা°), তাসু মাৰে নন্দসুতে বিৰাজিত (ভো°), তাহেত হামু যুদ্ধ হাৰল (পা°), তাহেতো অধিক সাক্ষাতে

দেলহ (ক°), তাবাসবক আগে দাদাৰ নাম ধৰি প্ৰাৰ্থনা কৰগিয়া (প°) ইত্যাদি।

৭.২৪. নিকট নিশ্চয়বাচক সৰ্বনাম :

৭.২৪.১. এই বিধ সৰ্বনামৰ বিভক্তি ৰূপবোৰ হ'ল - প্ৰথমা - এ, ই, ইহ, উহি (বহুবচন) ইসব ; দ্বিতীয়া - আহেক, ইহাক (বহুবচন) ইসবক আৰু যষ্ঠী ইহাৰ।
উদাহৰণঃ— এ আদি দেব (কে°), ইটো দণ্ডে আমি (কা°), ইহ সংসাৰে সাৰ (কা°),
ইসব বিষয় ধান্দ (শ° ব°), নন্দক নন্দন কেলি কয়লি উহি ঠাৰে (ৰাম° ৭), আহেক ঐচন
অবস্থা কেমনে কয় (অ°), ইহাক দোষ বাৰেক মৰস গোসাঞি (কা°), ইহাৰ অবস্থা
দেখিয়ে হামু কেচন প্ৰাণ ধৰো (অ°) ইত্যাদি।

৭.২৪.২. বংগীয় ব্রজবুলিত দ্বিতীয়া-চতুৰ্থী বিভক্তিত এতহ আৰু যষ্ঠী বিভক্তিত
অছু, ইনকি, ইনকে প্ৰভৃতি ৰূপ পোৱা যায়°।

৭.২৫. দূৰ নিৰ্দেশক সৰ্বনাম

৭.২৫.১. অসমীয়া ব্রজবুলিৰ দূৰ নিৰ্দেশক সৰ্বনামৰ প্ৰথমা বিভক্তিৰ ৰূপবোৰ
হ'ল :— ও, সে আৰু সোহি। যেনে :— ওহি চণ্ড বালক পয়োদৰ নপায়া ছোড়ব নাই
(অ°), সে ভকত বান্ধৱ মাধৱ (ক°), সোহি জগত গুৰু (কা°)।

৭.২৫.২. বংগীয় ব্রজবুলিত আলোচিত সৰ্বনামৰ দ্বিতীয়া - চতুৰ্থীত উহে, যষ্ঠীত
ওৰ, উহক, উহিক, উহকে, উনকি আৰু সপ্তমী বিভক্তিত উনহি আৰু উনহে ৰূপ
প্ৰাপ্তিৰ কথা ড° সেনে উল্লেখ কৰিছে°। উদাহৰণ :— উহে কি তেজিয়ে বে, উনকি
শোহে গলে বনমালা, শাওৰ চীত উনতে লাগিও আদি।

৭.২৬. সম্বন্ধ বাচক সৰ্বনাম :

৭.২৬.১. এইবিধ সৰ্বনামৰ বিভিন্ন বিভক্তিত পোৱা ৰূপবোৰ এনে ধৰণৰ :
প্ৰথমা- যে, যো, জো, জোহি; দ্বিতীয়া - জাহে, যষ্ঠী - জাকৰ, যাহাৰ, যাহাৰা, জাহানি,
জাহাক, জাহেৰ জাহেৰি আৰু সপ্তমী যাহাত। দৃষ্টান্ত :— যে নৃপসব বাসাকৰি ৰহিছে
(ক°), যো হৰি পৰকাশ (শ° ব°), জোহি ভয়ো অবতাৰা (ক°) পুৰুল জো জানেকি মন
কাম (বা°), জাহে ভকতি ৰকতি সৰুতি তাৰণ (কা°) তাকৰ গুণ মুহে লেহ (প°), মুখ
অবলিন্দ যাহাৰ (ৰাম° ১৬), তাৰণ চৰণ জাহাক (ক°), ঐচন পৰম সুকুমাৰ কুমাৰ
তাহেৰ গৃহে (বা°), অপৰণ যাহাতে (ৰামা° ১০) ইত্যাদি।

৭.২৭. প্ৰশ্নবোধক সৰ্বনাম :

৭.২৭.১. অসমৰ ব্রজবুলিত এই বিধ সৰ্বনামৰ বিভিন্ন বিভক্তিত প্ৰাপ্ত ৰূপবোৰ
হ'ল :— প্ৰথমা - কাহে, কি, কিন, কেনে, কুন, কোই ; দ্বিতীয়া - চতুৰ্থী - কাহাক,
কাহেক, কাহাকু আৰু যষ্ঠীৰ কাহেৰি। উদাহৰণ :— জনম চিন্তামণি কাহে গয়ো
(শ° ব°), গোপালে কি গতি কৈলে (শ° ব°), হৰি হৰি হামাৰ কৰম কিনা ভেলি (ক°),
কেনে দেখি নেদেখস আজ্ঞা (শ° ব°), কুন পৰকাৰে ডেউ পাঃ (ক°), আপন বাখিতে

নপারই কোই (বামা° ৯), হামাৰ ভগিনি কৰ্ম্মিনিক কাহাকে সকতি কৃষ্ণক বিবাহ দেবৰ (ক°), চান্দ বদনক কাহে নিয়া দেলো (কা°), কাহাকু হৰি হাসি কৰ মান (কে°), কৰহ কাহেৰি সাৰ (শ° ব°) ইত্যাদি।

৫.২৭.২. বংগীয় ব্ৰজবুলিৰ তৃতীয়াত কাঁহা, ষষ্ঠীত, কাহ আৰু সপ্তমীত কাঁহা বা কাহেঁ কপ পোৱা যায়। যেনে :- উপমা দেয়ৰ কাঁহা, ঐছন হোয়ে জনি কাহ আদি°।

৭.২৮. অনিশ্চয় সূচক সৰ্বনাম :

৭.২৮.১. অনিশ্চয়সূচক সৰ্বনামৰ ভিতৰত কমনে, কিছু, কেৰ, কেহ, কেহ ফেহো আৰু কোই প্রধান। উদাহৰণ :- কমনে তৰিবি মন (বাম ২০), কিছু নাহি মাৰত সংগে (বাম ২৯), তাহে কৰ সেৱ দেৱ নহি কেৰ (পা°), সুহাদ সো-দকত কিছু নোহে কেহ (শ° ব°), স্বামিক সংগে সহায় কেহ নাহি (ক°), হামুসে কৃষ্ণ দেখ কেহ বোল (কে°), তাৰে নিৰনিল কোই (বাম° ৪২) ইত্যাদি।

৭.২৯. আত্মমূলক সৰ্বনাম

ব্ৰজবুলিত আত্মসূচক বা নিজবাচক সৰ্বনাম হ'ল আপুনি। যেনে :- আপন ৰাখিতে নপাৰই কেই (বাম° ৯), ওহি বুলি ইন্দ্র আপুনাক গৰিহা কয়ল (প°) আদি।

৭.৩০. বিশেষণ

৭.৩০.১. অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ বিশেষণসমূহ হ'ল :- গুণ বাচক, সংখ্যা বাচক আৰু সাৰ্বনামিক।

৭.৩০.২. গুণবাচক (বিশেষণ-বিশেষ্য)

উদাহৰণ :- অখণ্ড মণ্ডল (শশী-কে°), আকাশী (বানী-বা°), ঈষত (হাস-কে°), উছল (খোপা-অ°), এ(গৃহ-কা°), ওতিম (মোতিম-ক°), কলিয়া(কানাই-মা° ব°), খণ্ট (চোৰ-অ), চঞ্চল (মন-মা° ব°), খিৰ (বিজুৰী-মা° ব°), দুৰ্গভ (মানৱী তনু-মা° ব°) ধন্য ধন্য (কলিকাল-মা° ব°), নগৰীয়া (লোক-ন°), বুঢ়া (ভাই-মা° ব°), ভাল (বন্ধু-ন°), ৰাতুল (কান্তি-কং°), সামাজিক (লোক-ন°) আদি।

৭.৩০.৩. সাধাৰণতে 'ইমন' প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ ব্ৰজবুলিত বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহৃত হয়°। উদাহৰণ :- নীলিম বাস, ত্ৰিভংগিম ঠাম (কে°) প্ৰভৃতি। -জল (ইয়াৰ সৈতে ক্ৰীলিংগ বাচক ঐ সংযোগ হয়), -পন (ভাৱাৰ্থে) আৰু আই (ভাৱাৰ্থে) প্ৰত্যয়ান্ত শব্দবোৰ অসমীয়া আৰু বংগীয় ব্ৰজবুলিত বিশেষণ ৰূপে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়°। উদাহৰণঃ- ছুটল বাণ কুটল হিয়ে মোৰি, মুৰছলি গোৰি, চতুৰপণ, চতুৰাই নিটুৰাই (বং) প্ৰভৃতি।

৭.৩০.৪. অনিশ্চিত সংখ্যাবাচক সৰ্বনামৰ ভিতৰত অনন্ত (অনন্ত নামেৰে যাক য়িয়াই-বাম° ৮), অনেক (অনেক বালক সংগে ক্ৰীড়ত তেৰা -বাম° ৫৫), অপাৰ (দুখ অপাৰ তোৰি বাম° ৫৬), অসংখ্য (অসংখ্য সহস্ৰ শিত-মা° ব°), বহু (হাসত বহু কস লামে-মা° ব°) আদি আৰু নিশ্চিত সংখ্যাবাচক বিশেষণৰ ভিতৰত এক, এৰু, দুই প্ৰভৃতিৰ

৮. সুকুম্ভৰ সেন— ঐ পৃ° ৩৯

৯.১০. সুকুম্ভৰ সেন— ঐ পৃ° ৪৭

উপৰি পহিল (পহিলিহি ধনুক ধৰল-ৰা°), দোৰজ (নন্দ দোৰজ মাতিতে নাহি পাৰল-অ°), চৌ (চৌগড় বেড়াল লংকা-শ° ব°) আদি ৰূপ পোৱা যায়।

৭.৩০.৫. সার্বনামিক বিশেষণক গুণবাচক আৰু পৰিমাণবাচক এই দুই প্ৰকাৰে ভাগ কৰিব পাৰি।

৭.৩০.৬. প্ৰথম বিধৰ উদাহৰণ :- (ক) ঐচন (ঐচন তুতি কৰি কহ-কে°), ঔচন (ঔচন দাৰুণ হৃদয়-অ°), জৈচন (জৈচন জিৰ জাই-প°), কৈচন (কৈচন চিত্ত তোই-কে°), (খ) এহ (এহ বস শ্ৰীৰামে গাৱে-ৰাম° ১৩), কৈছে (কৈছে কুবুজি কানু-ৰাম° ৪), তৈছে, য়েহে (য়েছে কুবুজি তৈছে তেবে কাম-ৰাম° ৪), যোহি (যোহি বনমালী-ৰু) আদি।

৭.৩১. ক্ৰিয়া বিশেষণ

৭.৩১.১. সৰ্বনামজাত কালবাচক

উদাহৰণ : অব (কক অব নব সব-ৰাম° ৫৪), অবহি, কব (কৃষ্ণ কব আবে-ৰাম° ৭), জবে (জবে তোহাক স্বামী হব-ৰু°), তব, তহি, তেবে (তেবে একপ জীৱন সাফল-ৰু°), অখনে (অখন কি নিমিত্ত ৰজনি কহো-কে°), এখনে (এখনে এড়িলা কেনে-ৰাম° ৫৬), সেখন (সেখন আৱল-ৰাম° ১৯), যেখন (ৰবি সূত লৈয়া চলে যেখানে-ৰাম° ২৯) প্ৰভৃতি।

৭.৩১.২. স্থানবাচক

উদাহৰণ :— ইথে, ইহ, এথা (এথাতে ৰজনি বহুহি-কা°), কতি (আৰ কতি জাসি পাৱলু লাগ-ৰু°), কথা (কথা হন্তে এথাৱলি থিক-ৰু°) কথাৱে (কথাৱে জায়ে নাহি-পা°), কাহা (তুহ কাহা জাই-পা°), কাহে, কাহ, কিয়ে, জৈত (দ্বিজ ভাৰ্যা জৈত আছে-প°), তচু (বতন কেনুৰ উজৰ তচু-পা°), তথি (স্যাম সৰিৰ বসন তথি পিত-প°), যথা (চলি যাওঁ যথা মন-ৰাম° ৫৫), পাশে (মোহিত মামাৰ পাশে-ৰাম° ৯) আদি।

৭.৩১.৩. লক্ষণবাচক

উদাহৰণ :— অতি (অতি উভকত - ৰাম° ৫৩), অধিক (আহে অধিক হৃদয় দহে-ৰাম° ১০), অপাক (পাৱত তাপ অপাক-ৰাম° ৭৫), এনুৰা (কেন এনুৰা লাগনী-ৰাম° ২৫), কৈছে (কৈছে সেবহো তুৰা পাই-ৰাম° ১৪), জৈচে (জৈচে নিষেধল-প°), ভাল (মালা শোভিত ভাল-ৰাম° ৬৫), সহজ (সহজে গুচাও হৰি-ৰাম° ৫৬)।

৭.৩১.৪. প্ৰা° ভা° আ°ৰ ক্ৰিয়া বিশেষণজাত

উদাহৰণ :— আণ্ড (আণ্ড ধেনু চৰাই-ৰাম° ১৩), আজু (আজু প্ৰাণ চাড়ল-কা°), আজি (আজি চাৰিবো কেমনে-মা° ব°), নিত (কবত নিত সেব-কে°) বাৰেবাৰ (গুণি চোৱা বাৰেবাৰ-মা° ব°), বাৰহি বাৰা (টনহি বাৰহি বাৰা-মা° ব°), সকালে (সাজিয়া আইল সকাল - মা° ব°), সদায় (গড়ি সদায় যাহাব-মা° ব°) আদি।

৭.৩২. দ্বিকৰ্ত্ত্ব কৃদন্ত অসমাসিকা ক্ৰিয়া প্ৰয়োগ কৰিও ব্ৰজবুলিত ক্ৰিয়া-বিশেষণ বুজোৱা দেখা যায়। যেনে:— গাৱে গাৱে (মা° ব°), গুণিতে গুণিতে (মা° ব°), ফল ফল

(মা° ব°), চায়া চায়া (মা° ব°) টানি টানি (অ°), ঠাবে ঠাবে (মা° ব°), ধীবে ধীবে (মা° ব°), বাবে বাবে (মা° ব°), ভিবি ভিবি (কা°) লাসে লাসে (কে°) ইত্যাদি।

৭.৩৩. ধাতু

৭.৩৪. আকৃতি আৰু প্ৰকৃতি অনুযায়ী ব্ৰজবুলিৰ ধাতুবোৰ দুই শ্ৰেণীৰ - ক° মুখ্য বা সিদ্ধ ধাতু আৰু খ° গৌণ বা সাধিত ধাতু। মুখ্য ধাতুবোৰ ভক্তৰ সিদ্ধধাতু, নিজন্ত ধাতুজাত ধাতু আৰু আৰ্যভিন্ন ভাষাজাত ধাতু - এই তিনিটা ভাগত পৰে। ইয়াৰে সংস্কৃতৰপৰা অহা তদ্ধৰ-সিদ্ধ ধাতুবোৰৰো আকৌ দুটা উপভাগ - সাধাৰণ আৰু উপসৰ্গজাত ধাতু।

৭.৩৫. গৌণ ধাতুসমূহ পাঁচনী - (-আকাৰান্ত নিজন্ত) ধাতু, নামধাতু, মিশ্ৰিত অথবা প্ৰত্যয়যুক্ত ধাতু, ধন্যাত্মক ধাতু আৰু সন্দেহযুক্ত ধাতু- এই পাঁচটা বিশেষ শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত।

৭.৩৬. স্বয়ং সিদ্ধ ধাতুবোৰেই সিদ্ধধাতু। সংস্কৃতৰপৰা ইবোৰ বৰ্ণাঙ্কমে প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ শব্দৰ অতিক্ৰম কৰি অসমীয়া আৰু বংগীয় ব্ৰজবুলিত স্থান পাইছেহি। ইয়াৰ সংখ্যা ভালেখিনি। তলত মাত্ৰ দহোটাৰ নামোদ্গ্ৰেখ কৰা হ'ল -

ধাতু	ব্ৰজবুলিৰ ৰূপ	প্ৰাপ্ত বচনা	ম° ভা° আ° ৰূপ	প্ৰা° ভা° আ° ৰূপ
আছ্	আহা	বামা° ৬৮	আছই	√ আস্
কহ্	কহল	কা	কহই	√ কথ্
খা	খাওঁ	ম° ব°	খাই	√ খাদ্
চল্	চল	মা° ব°	চলই	√ চল
নাচ্	নাচে	মা° ব°	নচ্চই	√ ন্
পিড়্	পিড়ল	বা°	পিৰঅই	√ পীড়
বোল্	বোল	ক	বোল্ল	√ ক্ৰ°
ভণ্	ভাণতে	কে°	ভনই	√ ভণ
বাখ্	বাখ	বাম° ২৮	বক্খই	√ বক
লেখ্	লেখু	কে°	লেখই	√ লেখ

৭.৩৭. উপসৰ্গজাত ধাতু

৭.৩৭.১. প্ৰা° ভা° আ° ভাষাৰ উপসৰ্গজাত ধাতুৰ বৰ্ণবিধিৰে ব্ৰজবুলিত বৌলিক ধাতুৰ আসন্নত সমাসীন হৈছে। যেনে -

ধাতু	ব্ৰজবুলিত প্ৰাপ্ত ৰূপ	প্ৰাপ্ত বচনা	প্ৰা° ভা° আ° ৰূপ
আন্	অনাকল	ঝা°	আ√ নী-

উৰাৰ্	উৰাৰ	ক°	উত্ √ ঝাট
চমক্	চমকিত	ৰাম° ৬	চম্ √ ক্-
পঠা	পঠাঞ	পা°	প্ৰ √ স্থা + নিচ্
বিচোৰ	বিচোৰল	পা°	ৰি √ স্থ

৭.৩৭.২. প্ৰা° ভা° আ°ৰ পৰা ম° ভা° আ°ৰ মাজেদি সৰকি নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা ব্ৰজবুলিৰ অংগন পাওঁতে প্ৰায়বোৰ সিদ্ধ ধাতুৰে ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন ঘটিছে। মাথো কেইটিমান ধাতুত প্ৰা° ভা° আ°ৰ ধ্বনি গুণ সংৰক্ষিত হোৱা দেখা যায়^{১১}। যেনে:- ক°-য় বিকৰণযুক্ত :- নাচ (কে°) নৃ-য়-তি, খ°-ন-বিকৰণযুক্ত :- শুন (ৰ°) শৃ-নো-তি আৰু গ°-শ্চ-বিকৰণযুক্ত :- পুছ ৰাম° ৭) পৃ-শ্চ-তি ইত্যাদি।

৭.৩৮. প্ৰা° ভা° আ°ৰ নিজন্ত ধাতু

৭.৩৮.১. প্ৰা° ভা° আ°ৰ কিছুমান নিজন্ত ধাতুৰ আসন পোৱাটো মন কৰিব লগীয়া। অৱশ্যে ব্ৰজবুলি শুৰ পোৱাৰ পূৰ্বে সিহঁতে সকৰ্মক ক্ৰিয়াৰ ৰূপ পাইছে। অসমীয়া ব্ৰজবুলিত সাধাৰণতে-আ পৰসৰ্গৰ যোগত পাঁচনী অৰ্থ প্ৰকাশ পায়। উদাহৰণ:- আন √ অনাৱল (ৰা°) খেদ-খেদাৱল (কে°), মেৰ-মেৰাৱল (অ°), সুখ-সুখাৱল (কে°) আদি।

৭.৩৯. সংশ্লেষযুক্ত মৌলিক ধাতু

৭.৩৯.১. কেতবোৰ ধাতুৰ মূল প্ৰত্ন ব্ৰজবুলি শুৰ লেখাত পোৱা যায়; কিন্তু সেইবোৰ সংস্কৃত মূলোদ্ভৱ নহয়। বঙলা ব্ৰজবুলিৰ উপৰি ভোজপুৰী^{১২} ভাষাতো ইয়াৰ ব্যৱহাৰ আছে। তাৰে দুটিমান দৃষ্টান্ত :- ৰাৰ - ধুলাৱাৰি কোলে তুলি গলাত ছাপিকহো (অ°), ডাক - ডাকি শ্ৰীকৃষ্ণ পাচু পাচু জাই (পা°), তিপ্ - তিপি টনি মাৰে (কং২), লৰ - আৱত ব্ৰহ্ম বৃন্দাবনে লৰি (ৰামা° ২৫) প্ৰভৃতি।

৭.৪০. সাধিত ধাতু

৭.৪০.১. মৌলিক ধাতুত আ পৰসৰ্গ নিষ্পন্ন ৰূপটোৰে সাধিত ধাতু। সাধিত পাঁচনী ধাতুৰ কাল-বৰ্তমান, ভূত আৰু ভৱিষ্যৎ।

৭.৪০.২. বৰ্তমান কাল :- ত :- কৰাবত (কে°), কম্পাবত (অ°), খেলাৱত (ভো°), ভুলাৱত (ভো°), মৰাবত (অ°), বিনাৱত (অ°) ইত্যাদি।

৭.৪০.৩. ভূত কাল :- ল, লো :- অনাৱল (জ°), খেদাৱল (কে°), টাটুৱল (অ°), পলাৱল (অ°), মিলাৱল (কে°), ৰোগাৱল (ক°) আদি।

৭.৪০.৪. ভৱিষ্যৎ কাল :- বঃ- কৰাবব (কা°), কৰাইবো (ৰাম°), খেদাবব (কে°), চৰাইবো (কে°), জুৰাইবো (ৰাম° ৩), শিখাবব (অ°) ইত্যাদি।

৭.৪১. নামধাতু :-

৭.৪১.১. বিশেষ্য আৰু বিশেষণৰ পিছত - আ, - ই আদি প্ৰত্যয়ৰ বোদ্ধত ব্যবহৃত ধাতুমালাই নামধাতু। এই বিধ ধাতুৰ প্ৰয়োগ ব্ৰজবুলিত অত্যধিক। যেনে :—

বিশেষ্য-বিশেষণ	নামধাতুৰ ৰূপ	প্ৰয়োগ
আৰম্ভ	আৰম্ভল	কুসতি কবিয়ে হোম আৰম্ভল (ক°)
আংকোবাল	আংকোবালি	কেহো আংকোবালি তুলি বৈঠাই (ক°)
আলিংগন	আলিংগি	বসুমতিক আলিংগি (ক°)
ক্ৰীড়া	ক্ৰিড়ি	পড়ি ক্ৰিড়ি কানু নাচেৰে (কো°)
প্ৰৱেশ	প্ৰৱেশল	সুধৰ্মা সভাত প্ৰৱেশল (স্য°)
প্ৰণাম	প্ৰণামি	প্ৰণামি মাধৱ পাৰ (ন°)
বোল	বুলিবাক	তাকে বুলিবাক পাৰি (বাম° ৩২)
সম্বোধ	সম্বোধি	ঋষিক সম্বোধি বোল (বা°) ইত্যাদি।

৭.৪২. সংযুক্ত ধাতু :

৭.৪২.১. কিছুমান ধাতু (ক) বিশেষ্য-বিশেষণ বা ক্ৰিয়া বিশেষণ, (খ) ক্ৰিয়াৰ অসমাপিকা ৰূপ, (গ) ক্ৰিয়াৰ ভবিষ্যৎ কালৰ তৃতীয় পুৰুষৰ ৰূপ অথবা (ঘ) ক্ৰিয়াৰ ভূত কালিক কৃদন্ত ৰূপৰ পিছত লগ লাগি বেলেগ বেলেগ অৰ্থ বুজায়। এনেবোৰ সংযুক্ত ধাতুৰ সংখ্যা ব্ৰজবুলিত নগণ্য বুলিব নোৱাৰি। যেনে :—

৭.৪২.২. প্ৰথম বিধৰ উদাহৰণ - আশু পৰি (পা°), আঙুৰি পেলাই (কা°), আতুৰ ভৈলো (মা° ব°), উপৰক তুলি (পা°), কিৰিবি কৰ (মা° ব°), গালি পাৰ (পি°), চাকৰি মাগো (মা° ব°), ছেদ কৰল (বাম° ৫০), জান দিয়ে (কং°) ঝিকি পাৰে (মা° ব°), ঠেংগনা দিয়া (চো°), ডাক দিয়া (বা°), তৰংগ বৰংগ কৰি (সী°), খিৰ কৰা (মা° ব°), দুখ লাগে (মা° ব°), ধেনু চাৰে (মা° ব°), বাজ হুয়া (অ°), বন্ধা কৰহ (পা°), শুকাই গৈল (ম° ব°) ইত্যাদি।

৭.৪২.৩. দ্বিতীয় বিধৰ উদাহৰণ : ক° পূৰ্বকালিক যা (জা) = খেদি জাই (ক°), চলি জাই (ক°), দেখো গৈয়া (কা°), নিয়া জাই (কং°), বহি জাই (ক°), মৰি জাই (অ°), লিয়া জাই (ক°), বাখো গিয়া (অ°) প্ৰভৃতি।

খ° পূৰ্বকালিক আছ = কৈয়া আছে (মা° ব°), চাই আছ (মা° ব°) খেয়া আছ (অ°), দিয়া আছ (পি°), ধৰি আছ (অ°), বহি আছে (ম° ব°), ৰাখি আছ (কা°), হুয়া আছে (মা° ব°) ইত্যাদি।

গ° পূৰ্বকালিক জা + অতীত ল = চৰি গল (অ°), নিয়া গেল (ভো°) মৰি গৈল (মা° ব°) আদি।

ঘ° পূৰ্বকালিক লাগ + অতীত ল = কাম্ময়ে লাগল (কে°), গৰ্ম্ময় লাগল (কে°), ডাকিতে লাগল (অজা°), বুৰয়ে লাগল (উ°) বোলিতে লাগল (ভো°), ডকল লাগল (কে°) ইত্যাদি।

ঙ° পূৰ্বকালিক পৰ + অতীত ল = উভৰি পৰল (অ°), চলি পৰল (অ°), চিহি

পৰল (কে°), ফাটি পৰল (কে°) মুৰ্চিত হয় পৰল (কা°) আদি।

চ° পূৰ্বকালিক বহ + অতীত ল = পৰি বহল।

৭.৪২.৪. তৃতীয় বিধৰ উদাহৰণ : কোলে ধৰব (কা°), খাইবে নেদ (ৰাম° ২৫), থাকিব চাই (ৰাম° ৫৫), বুলিবে শুনি (ৰাম° ২৬) ইত্যাদি।

৭.৪২.৫. চতুৰ্থ বিধৰ উদাহৰণ : খাইবাব দিনা (মা° ব°), খেলাইবাব তৰে (মা° ব°), বোলাইবাব পাৰো (মা° ব°) ইত্যাদি।

৭.৪৩. প্ৰত্যয়ান্ত ধাতু :

৭.৪৩.১. ব্রজবুলিত ব্যৱহাৰ হোৱা কেইটামান ধাতুৰ মূল বিচাৰি গ'লে দেখা যায় সেই ধাতুৰ পিছত প্ৰত্যয় যোগ হৈ মূল ধাতুৰ আসন পাইছেহি। সেই জাতীয় পৰসৰ্গ সংযোজিত ধাতুবোৰক প্ৰত্যয়ান্ত ধাতুৰূপে চিহ্নিত কৰিব পাৰি। যেনে :—

—ক যোগ : ফুংক (ফুৎ + কৃ) হৰিৰ অধৰে ফুংকে পুৰুষ চৈতন্য (মা° ব°) ধ্বমক (ভুন্ত + কৃ) থমকে ধাৰে (ৰাম° ৩৩) ইত্যাদি।

—চ যোগ : থেকেচ - কোলাহন্তে মাটিত থেকচায়া থৈলা (অ°) ইত্যাদি।

৭.৪৪. ধ্বন্যাত্মক ধাতু :

ব্রজবুলিত ধ্বন্যাত্মক ধাতু ভালেখিনি। তাৰে দুটিমান দৃষ্টান্ত : গৰ্জ - কোপে নিৰিখিতে গৰায় লাগল (বা°), বানক - কিংকিশী কনক বানক বানন আৱত দেখ বিমানে (ৰাম° ৫০), ফোফাই - ফনা তুলি কৃষ্ণক চাই ফোফাই কোপে চক্ষু (কা°), দগ মগি - কুণ্ডল দগমগি দগমগি শ্ৰোতি দোলতৰে (ৰাম° ৪৬), লৰবৰ - লৰবৰ কলে মা থা (মা° ব°) আদি।

৭.৪৫. ক্ৰিয়াৰ কাল -

৭.৪৫.১. ব্রজবুলিত ক্ৰিয়াপদৰ কাল তিনিটা - বৰ্তমান অতীত আৰু ভৱিষ্যৎ। তিনিও পুৰুষৰ ভিন্ন ৰূপ থাকিলেও এক বচনৰ ৰূপৰ পাৰ্থক্য নাই। বৰ্তমান আৰু অতীত কালৰ প্ৰত্যেক পুৰুষৰে একাধিক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ মন কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য^{১০}।

৭.৪৬. বৰ্তমান কাল :

৭.৪৬.১. অসমীয়া ব্রজবুলিৰ নিৰ্দেশক বৰ্তমানৰ ৰূপ হ'ল : -ও আৰু -উ। যেনে :— মাথে খেৰ ধৰো (বা°), পতিদান মাগো (কা°), কৰোহো গোহাৰি (শ° ব°), আকাশক চম্ভু আনিতে পাক (ক°), না কৈলু মজন (বি°) ৰাৰিতে নৰি লু (চণ্ডীদাস), সো সব বুঝলু (গোবিন্দদাস) ইত্যাদি।

৭.৪৬.২. ব্রজবুলি ভাষাৰ মধ্যম পুৰুষৰ প্ৰত্যয়কেইটা হ'ল : -অ, -স, সি আৰু -হ। উদাহৰণ :— কি কৰিতে চাব (কা°), হামাৰি সংগে আৰ (চো°), ইহাৰ ভাল মণ কি জামিস (অ°), তুহ হামাক গাৰি দেসি (ক°), জপ তপ ভিৰিখ কৰসি গয়া কাশী (শ° ব°), জে বাত খিক ভা কহ (ক°), তুহ নিজয়ে বহ (ক°) ইত্যাদি।

৭.৪৬.৩. ব্রজবুলিৰ তৃতীয় পুৰুষৰ ক্ৰিয়া বিভক্তিৰ চিন হ'ল : -ই, -এ, আৰু -

য়। যেনে :— পাপি মবম পদ পায়ী (বা°), অহেব কথনে সথনে (বা°), ধবি ধবি সমবক ধাবে (শ° ব°), বাধা হাথিয়ে চলে (কে°), স্মরণে কৰয় সিদ্ধি (শ° ব°)। বংগদেশৰ ব্ৰজবুলিত উপর্যুক্ত বিভক্তির বপ কেইটাৰ উপৰি - অত আক - ত বিভক্তিবো প্ৰয়োগ আছে। যেনে :— দেত, লেত, দেওত, নাচাওত প্ৰভৃতি^{১৪}।

৭.৪৭. পূৰ্ণ বৰ্তমান কাল :

৭.৪৭.১. পূৰ্ণ বৰ্তমান অথবা ভৎকালিক বৰ্তমানৰ উত্তম পুৰুষৰ ক্ৰিয়া বিভক্তি ব চিন হ'ল :- ইচি (ইচ্ + ই) যেনে - হামি যাকৰ কথা কহীচি (বা°), সৰ্বলোকে সুখে বহইচি (কে°) ইত্যাদি।

- ইচো (ইচ্ + ও) যেনে :— হে মুনিৰাজ এ চলয়িচো (পা°)

- ইচে (ইচ্ + এ) যেনে :— সীতাক স্বয়ম্বৰ মিলিছে (বা°), আনন্দে মগ্ন হয়ছে (কে°)।

- ঐচে (ঐচ্ + এ) যেনে - তোমাক লাগি বহৈচে (বা°), হামু সত্য বাত কহৈচে (বা°)।

৭.৪৮. বৰ্তমানৰ দ্বিতীয় পুৰুষৰ প্ৰত্যয় কেইটা হ'ল :-

- ইচ্ (ইচ্ + অ) = তুহ দাকশ বাক্য বোল ইচ্ (কে°)

- ঐচ্ (ঐচ্ + অ) = আহে প্ৰাণ প্ৰিয়ে কি মিমিস্ত ক্ৰন্দন কৰৈছ (ক°)

- ঐছে (ঐচ্ + এ) = তুহ কি নিমিস্ত আপেখি বহৈছে (বা°)

- সিয়া (প্ৰা° ভা° আ° -সি) = হামাক মাথে ধৈয়ো সিয়া স্বামী (কে°)

৭.৪৯.১. সংস্কৃত অতীত কালৰ সমাপিকা পদ অসমীয়া অথবা বঙলা ব্ৰজবুলিত পাবলৈ নাই। অপভ্ৰংশ ভবতেই ইয়াৰ বিলুপ্তি ঘটিছে। অৱশ্যে আলোচিত কালটো বুজাবলৈ সংস্কৃত নিষ্ঠা প্ৰত্যয়জাত-ত আক -ইতৰ ব্যবহাৰ দেখা যায়। পৰবৰ্তী কালত অতীত বুজাবলৈ আন এবিধ প্ৰত্যয়ৰ প্ৰৱেশ ঘটিল। সেয়া হ'ল - ল। এই প্ৰত্যয়টো - - অল আক -ইললৈকেও সম্প্ৰসাৰিত হয়। উদাহৰণ :-

ক° উত্তম পুৰুষ :

- লঃ - হামু পৰিহাস কেলি কৌতুক কয়ল (কে°)

হামাক লাজ ভৈল (পা°)

- ল + উ = লু :- তোহাৰি চৰণে সৰল লেলু হৰি (ক°), জানলু জীৱন নাথ নাৱে (ক°)। বংগদেশৰ ব্ৰজবুলিত কেতিয়াবা কেতিয়াবা উ-কৰ বৃত্ত অতীত কালৰ বপবোৰত নাসিক্যবপ পোৱা যায়। যেনে - গেলু, পৈখলু আদি।

- ল + ও = লো :- কাম সাগৰে মগন ভৈলো (বা°), কহত ববিব তপস্যা কয়লো (ক°)।

- ল + ও + হো = লোহো :- অজিলহো পতি সুত তুৰা ওণ গাই (বাম° ৬৫)

খ° দ্বিতীয় পুৰুষ :

১৪. সুকুমার সেন— ঐ পৃ° ৪২

- ল + ই = লি :- বংগদেশৰ ব্রজবুলিত ইয়াৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। যেনে - আগুলি, পৰি, পেয়িলি আদি^{১৫}।

- ল + ও + হো = হো = লোহো :- তুহ জানলহো ব্যৱহাৰ (পা°)

- ই + ল + আ = ইলা :- জগত উদ্ধাৰ কৰিলা বিহাৰ (ৰাম° ৩২)

গ° তৃতীয় পুৰুষ :

- ল :- উনিকৰ আণ্ড গোকুলক স্থি নাহি ৰহল (পা°), ক্ৰন্দন কয় লাগল (ক°), তাহেক কে লৈয়া গেল (ভূ°) আদি।

- ল + ই = লি :- সমদলে কয়লি পয়ানা (শ° ব°)

- ল + ও = লো :- কহ কাহে আ গেলো বন্ধু মখাই হামাৰি (কে°)।

- ই + ল + আ = ইলা :- ইটো দণ্ডে স্বামি ওহি এড়াইলা পাতক (কা°)

৭.৫০. পূৰ্ণভূতকাল :

- ইচ + ইল + ও = ইছিলো :- খেলাইছিলো সে চান্দ মুখ (শ° ব°)

- ইচ + ইল + অ = ইছিল :- থৈয়াছিল হয়ং গামি হৰি পুজিবাৰে (ভূ°)

৭.৫১. ভৱিষ্যৎ কাল

৭.৫১.১. অসম আৰু বংগদেশৰ ব্রজবুলিত ভৱিষ্যৎ কালৰ প্ৰথম অথবা উত্তম পুৰুষৰ প্ৰত্যয় হ'ল :-

- ব + অ = ব :- তোহাক নাহি ৰক্ষা কৰব (ক°), কিছু নাহি বোলক (পি°), আজ ভেটব মুখ চান্দ (শ° ব°), আৰু কি সহব (পি°)

- ব + ই = বি :- কহবি কমন উপায় পুনু পাই (ক°), দেবি, নেবি^{১৬}

- ব + ও = বো (দীৰ্ঘ ৰূপ ইবো অথবা ইবোহো) :- কেছে ধৰবো অব ব্রজবধু প্ৰাণে (শ° ব°), মাৰিবো বানৰা পাইলে লাগ (ভূ°), তোৰ মাথা খাইবো বলয় বানি (কে°), শুনহ উদ্ধাৰ কিবা কহিবহো আৰ (ৰামা° ২০)।

- ম + ও = মঃ — হৰি হৰি হে কি বুদ্ধি কৰিম কি গতি হৈব আমাৰ (ৰামা° ৫১)

৭.৫১.২. দ্বিতীয় পুৰুষৰ ভৱিষ্যতৰ ৰূপ

- ব :- হাতে পৰশি হামাক জিৰাব (ক°), পাচু কান্দি মৰব (পি°)

- ব + আ = বা :- বহবি আসিবা ব্ৰজে কমল লোচন (ৰামা° ২০)

- ব + ই = বি :- কৃষ্ণক নিমিষ্টে কিছু চিন্তা কৰবি নাহি (কু°)

- ব + এ = বে (ইবে) :- খাইবে জেদ দখি দুৰ্দ্ধ (ৰাম° ২৫)

৭.৫১.৩. তৃতীয় পুৰুষৰ ভৱিষ্যতৰ প্ৰত্যয় :

- ব :- বাৰ্হবি আৰব কৃষ্ণ (শ° ব°), উনিকৰ সংগে সবহি মৰম (ক°)

- বহ :- সুন্দৰিসৰ আপুন চোৰবহ (কে°),

- ব + এ = বে :- সবিসবে কি বুলিবে শুনিবে (ৰামা° ২৬), কুব দুখ পাইবে সুনি

তান মাতৃগণ (বামা° ২৭)।

৭.৫২. অনুজ্ঞা

৭.৫২.১. অনুজ্ঞাৰ পূৰ্বৰ দুটা - দ্বিতীয় আৰু তৃতীয়। কাল দুটা - বৰ্তমান আৰু ভবিষ্যৎ^{১৭}। ধাতুৰ পিছত সাধাবলভে - অ, -আ, - ও প্রত্যয় যোগ হয়। যেনে -

৭.৫২.২. দ্বিতীয় পূৰ্বৰ : বৰ্তমান কাল : তোমাসব সম্ভবে আৰ (চো°), বোম তেজি উঠহ (তু°), বাহুব উদ্ধৰ কহ (বামা° ৫), কৃষ্ণক নখাই হামাক খাব (অ°), আলো ভাই চল (মা° ব°), তোহো হামাক ছাড়হ (চো°), আপুন থানে সৰ্বস্ব চলি যাব (আ°) ইত্যাদি।

৭.৫২.৩. তৃতীয় পূৰ্বৰ : বৰ্তমান কাল :

(স্বার্থিক - ক প্রত্যয় সমেত) কৃষ্ণ পদে মন কৰোক আশ (বামা° ৪০), বৃন্দাবনে দেখোক আসিয়া (অ°), ই কথা বহোক (অ°), বহুধিকাব হৌক (প°) প্রভৃতি।

৭.৫২.৪. দ্বিতীয় পূৰ্বৰ : ভবিষ্যৎকাল :

তাহেক ভোজন কৰবি (অ°), মলিন বসন পৰিয়ে গোষ্ঠক চলিবি (অ°) তোহো দ্বাৰ নাহি চড়বি (চো°), গাই দুহিবি (অ°), গোপি কপে গোকুলে জনম ধৰব (জ°), যাদব নজায়ো নজায়ো তুমি ওহালব পৰা (চো°) আদি।

৭.৫২.৫. তৃতীয় পূৰ্বৰ : ভবিষ্যৎ কাল :

আবব নাহি আৰব (চো°) আদি।

৭.৫২.৬. প্রার্থনাসূচক :

ভবসিদ্ধি কৰহ নিবাব (বামা° ৭৩), কৃপা কৰা নাৰায়ণ (বামা° ৪৫), কক ককলা নাথ (শ° ব°), হামাক ওহি দান দেহ (বাম°), প্রভু মম সিদ্ধি কৰা বাম (ন°) ইত্যাদি।

৭.৫২.৭. বিধি অৰ্থক :

সোহি কবতু নিত্য মুকুতি বিধান (শ° ব°), মুকুতি মংগল কৰতু তোহাবি (শ° ভ°), মুকুতি কবতু সোহি বচুনাথ আদি।

৭.৫৩. অন্ত্যর্থক ক্রিয়া :

৭.৫৩.১. ব্রজবুলিত একাধিক অন্ত্যর্থক ক্রিয়াৰ প্রয়োগ মন কৰিবলগীয়া।

এই বিধ ক্রিয়াৰ ধাতু হ'ল - ✓ আছ, ✓ হ আৰু ✓ ভো। এইবিধ ক্রিয়াৰ প্রয়োগ বৰ্তমান কালৰ নিৰ্দেশক ভাৱত তিনিওটা পূৰ্বৰ উৎপত্তি জটীত কালতো হয়। যেনে- (ক) আছ ধাতুৰ ক্রিয়া : বৰ্তমান কাল : প্রথম পূৰ্বৰ - আহোঁ (বামা° ৬), আচো (নি°) বৰ্তমান কাল : দ্বিতীয় পূৰ্বৰ : আচ (তু°), আহব (বামা° ১৩), আহে (বামা° ৩২)।

অতীত কাল : প্রথম পূৰ্বৰ : আছিলো (বামা° ৬৬)

দ্বিতীয় পূৰ্বৰ : আছিলো (নি°)

(খ) বিক ধাতু : বৰ্তমান কালৰ তৃতীয় পূৰ্বৰত ইয়াৰ কৰকৰ আছে। যেনে -

১৭. সত্যনথ কহ—কহে কাকৰ, পৃ. ১৮২

আসনে ষিক বৈঠি সভ্যভামা (পা°), বিবয় সুখে কোন অবিলাস ষিক (কে°)

(গ) ভূ ধাতুৰ হ ৰূপ : বৰ্তমান কাল - হ এ (ক°), হয় (কে°), হুই (ৰামা° ৩১), হৈয়া (ৰামা° ২৪), হোই (ৰামা° ৭৫), ছয়াছে (কে°) আৰু অনুজ্ঞা হোক (পা°), অতীত কাল - হৈলো (ৰামা° ৩৬), ভৱিষ্যৎকাল - হৈবো (ৰামা° ৫১)।

(ঘ) ভূ ধাতুৰ ভ ৰূপ : বৰ্তমান কাল - ভয়ো (শ° ব°), অতীত কাল - ভৈলো (পি°), ভৈলি (ৰামা° ৭), ভেল (ৰামা° ২৭) ইত্যাদি।

৭.৫৪. নাস্ত্যৰ্থক ক্ৰিয়া :

ব্রজবুলিৰ নঞৰ্থ ধাতুটো হ'ল - নহ (পা° ভা° আ° ন + ভূ) অথবা নউ (নতু+হো ভূ)। সাধাৰণতে ধাতুৰ আগত আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা ধাতুৰ পিছত ন উপসৰ্গ বহুৱাই নঞৰ্থক প্ৰকাশ কৰা হয়। ধাতুৰ স্বৰধ্বনি সমীভৱন হোৱাৰ ফলত ন ৰ ৰূপ নে নো নু আদিলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়। অৱশ্যে তাৰ ব্যতিক্ৰমো নথকা নহয়। ব্রজবুলিত নঞৰ্থক ধাতুটো মৌলিক ৰূপে ব্যবহাৰ হ'লেও সহায়ক ৰূপেহে তাৰ প্ৰয়োগ বেচি। তেনেস্থলত ই সংযুক্ত ক্ৰিয়াৰ কাম কৰে। উদাহৰণ :—

ক° ৰজনী শয়ন নহি দিবস আন্ধাৰি (ৰামা° ৭৭), তোহোসব নাহি কেব (ৰামা° ১৪)।

খ° নাহি আৱব (শ° ব°), নাহি উপজল (অ°), নাহি খেলে (পা°), নাহি চাবব (পা°), নাহি জাব (পি°), নাহি জানত (অ°), নাহি ধৰব (কা°) নাহি পাৰল (কা°)

গ° উচিত নহে (পি°), কৰবি নাহি (কা°), গতি নাহি (পা°), চাড়ব নাহি (অ°), জায়ে নাহি (পা°), সেব নাহি (ৰামা° ৬৮), প্ৰবেশে নাহি (পা°), লংঘিয়ে নাহি (প°) আদি।

ঘ° ভিন্ন ধাতুৰ আগত ন বহি নঞৰ্থক বুজোৱা : অপৰিৱৰ্তিত ন = ন কৈলা (প°), ন খাই (ৰামা° ৩০), ন জাই (কে°), নজ্ঞাএ (অ°), ন পাৰল (অ°), ন মাগহো (ৰামা° ১), ন বৈলো (ৰামা° ২৮), নসৈলা (পি°) আদি।

ঙ° ধাতুৰ স্বৰৰ প্ৰভাৱত পৰিৱৰ্তিত ন -

ন আইলা = নাইলা (ৰামা° ৭৬), ন আব = নাৱে (ক°), ন উঠা = নুঠা (ৰামা° ৭), ন এবিলি = নেবিলি (প°), ন হেৰি = নেহেৰি (পি°) আদি।

চ° ন ব নালৈ পৰিৱৰ্তন -

ন চিত্ত = না চিত্ত (ৰামা° ১৩), ন দিঁবো না দিবো (ৰামা° ৬৮), ন বুজিয়ে = না বুজিয়ে (ৰামা° ৭৫) ন শোভে = না শোভে (শ° ব°) আদি।

৭.৫৫. অনিয়মিত ক্ৰিয়া

৭.৫৫.১. ব্রজবুলিত ব্যবহাৰ হোৱা অনিয়মিত ক্ৰিয়া কেইটা হ'ল :

ক° থাক - সকলো পুৰুষ আৰু সকলো কালত (সকলো ভাৱত নহয় কিন্তু) ইয়াৰ ৰূপ আছে। যেনে :— ইমানক ডাঙ্গিয়া থকা আন দুবতীয়ে সংগে (ৰামা° ৩১), ফলয়ে থাকো যিগাই (ৰামা° ২), সবহি থাকিব চাই (ৰামা° ৫৩) ইত্যাদি।

খ° নাই - নাই ধাতুৰ পিছত কোনো ধৰ্মৰ ক্ৰিয়া বিভক্তিব ৰূপ যোগ নহয়। বৰ্তমান কালৰ সকলো পুৰুষত ইয়াৰ ৰূপ পোৱা যায়। যেনে :— গোবিন্দ চৰণ বিনে নাই (ৰাম° ২২), দাতা নাই তোহো বিনে জন (ৰাম° ১৩)।

গ° আছ - বৰ্তমান আৰু ভূত কালত সকলো পুৰুষতে আছ ধাতুৰ ৰূপ পালেও তাৰ ভবিষ্যৎ ৰূপ পোৱা নাযায়। (অন্ত্যৰ্থক ধাতু চাওক)

৭.৫৬. অসমাপিকা ক্ৰিয়া

৭.৫৬.১. বৈয়াকৰণসকলে অসমাপিকা ক্ৰিয়াক কৰা বিভাজনৰ ভিত্তিত ব্ৰজবুলি ভাষাৰ অসমাপিকা সমূহ তলত শ্ৰেণীসমূহ কৰা হ'ল -

৭.৫৬.২. বৰ্তমান কালিক কৃদন্ত :— বৰ্তমান কালিক কৃদন্তৰ প্ৰত্যয় দুটা -অন্তে আৰু -ইতে। উদাহৰণ :— উলটি আসন্তেপথ সমিণে এক বেস্যাক ক্ৰীড়া দেখল (অ°), ভোজন কৰন্তে শয়ন কৰন্তে কন্তেকো নেথিলি মোক (প°), পুচিবে খোজন্তে চাৰি পৰিষদ অন্ত্যান ভৈল (অ°) বিপ্ৰক নেদন্তে কিসক বথিলি আসি (অ°)।

৭.৫৬.৩. -অন্তে প্ৰত্যয়ৰ পিছত নিৰ্দিষ্ট বাচক-তা লগ লাগিলে কৰ্ম্ববাচক সৃষ্টি হয়। যেনে :— বালক কেলি কৰন্ত (খ° ভ°), গিৰি নিয়ন্ত (খ° ভ°) ওহি তো নিয়ন্তা হৰি আতমা সবাৰে (মা° ব°), বিধিৰ কৰতা জগত ভবতা (ৰাম° ৪২), জয় জয় সৃষ্টি কৰন্ত (মা° ভ°) ইত্যাদি।

৭.৫৬.৪. -ইতে প্ৰত্যয়যুক্ত উদাহৰণ :

জল কেলি কৰিতে হুদক পৰম আন্দোল মিলল (কং°), ভৈল স্বীল বুধি অৰ্থ কৰিতে বিচাৰ (মা° ব°) মিনতি বুলিতে হাসিয়া থাকে চাই (ৰামা° ৪), নীৰ ভবাইতে হাসিয়া চাই (ৰামা° ৩৩), সুমৰিতে মোহে গোপিনীক জীৱ থাক (খ° ব°)।

৭.৫৬.৪. দ্বিধ প্ৰয়োগৰ উদাহৰণ :

কৃষ্ণক খুৰাইতে খুৰাইতে দুখ পাবল (অ°), গুলিতে গুলিতে চিত্ত কৰিতে নপাৰো থিৰ (মা° ব°), দেখিতে নবীন ৰূপৰ লাভ্য লুলে (মা° ব°), ঠমকে ঠমকে চলে অমিয়া মাধুৰী হাসেবে (মা° ব°)

৭.৫৭. কৃত্যৰ্ধ কৃদন্ত

৭.৫৭.১. অসমীয়া ব্ৰজবুলিত কৃত্যৰ্ধ অসমাপিকা অথবা কৃদন্তৰ প্ৰত্যয় হ'ল—ইল, -ইলা, -ইলে -ইবা, -ইবাৰ আৰু -ইবাবে। অতীত বুজোৱা -ইল প্ৰত্যয়ত অধিকৰণ বা কৰণ কাৰকৰ বিভক্তি-লা, -লে আদি যোগ হৈ-ইলে, -ইলা ৰূপ সৈছেই। আনহাতে -ইব প্ৰত্যয়ে ভবিষ্যতো সূচায়।

-ইল প্ৰত্যয়যুক্ত : হৈবাব নকৈল মোৰ যেনে পাৱা খটা চেৰ (মা° ব°)

-ইলা " : ব্ৰজাই ককিলা ছুৰি আনিলি থিয়ানে (মা° ব°),
আনিলো আনিলি ছুৰি যব নজানিলা (পি°)

-ইলে " : কনুপতি পাইলে আসি কৰকৰণে কয় (ৰামা° ৩)

-ইবাব " : দৰি দুজ্ঞ গবনু থাইবাব মিলা আসি (মা° ব°)

বিহানে বজাইল খেড়ি খেলাইবাব তৰে (মা° ব°)

- ইবাবে " :- যমুনায় গেলো হামু নীৰ ভৰিবাবে (মা° ব°),

তাৰে পুচিবাবে তৰে দুবাল জগাইলো (মা° ব°)

৭.৫৮. পূৰ্বকালিক বা সংযোজক অসমাপিকা :

৭.৫৮.১. - ই প্রত্যয়ন্ত অসমাপিকাৰ উদাহৰণ (ত্ৰিঅক্ষৰী) আনি (কে°), আসি (পা°), উড়ি (কে°), উঠি (কে°), এড়ি (কে°), কৰি (পা°), কাচি (পা°), কান্দি (পা°), ক্ৰিড়ি (পা°), খুস্পি (কং), খেপি (পা°), গাঞ্জি (পা°), ঘেৰি (কা°), চড়ি (কা°), চোড়ি (পা°), ছাদি (শ° ব°), ছেদি (কং), জানি (পা°), টানি (কে°), ডাকি (পা°), চলি (মা° ব°), তৰি (শ° ব°), থাপি (ৰাম° ৩৯), দেষি (অ°), ধৰি (পা°), নামি (কে°), পাসি (কে°), ফিৰি (ৰাম° ৮), বাজি (ৰাম° ২১), ভাবি (ৰামা° ৪৯), মাতি (ৰাম° ৩২), লাড়ি (কে°), হানি (ৰাম° ৪৯), আদি।

৭.৫৮.২. - ই প্রত্যয়ান্ত অসমাপিকাৰ উদাহৰণ (ত্ৰিঅক্ষৰী) :- আৱৰি (কে°), উফৰি (কা°), কামুড়ি (ৰা°), খেলাই (ৰাম° ৮), গৰসি (ৰাম° ১০), চাপৰি (ৰাম° ৩৮), থমকি (ৰাম° ৩৯), নকৰি (ৰামা° ৪৯), প্রকাশি (অ°), বিগাৰি (ৰা°), ভবসি (ৰাম° ৩৯), মুকচি (ৰাম° ৬৭), লবাড়ি (পা°) আদি।

৭.৫৮.৩. - ইয়া প্রত্যয়ান্ত অসমাপিকা :

আসিয়া (কে°) কৰিয়া (ৰাম° ৬), ঝায়া (ৰামা° ৫৬), গিয়া (পা°), চড়িয়া (কং), জানিয়া (শ° ব°), ডাকিয়া (কং), তুলিয়া (কে°), দৰসিয়া (শ° ব°), নাশিয়া (ৰাম° ৬৪), প্রবোধিয়া (ৰামা° ২৬), ফিৰিয়া (ৰামা° ৬৭), বাজিয়া (ৰাম° ৬৭), লভিয়া (ৰাম° ৬), শুনিয়া (ৰাম° ৪), হাসিয়া (ৰাম° ৩৩) ইত্যাদি।

৭.৫৮.৪. - অ এ প্রত্যয়ান্ত অসমাপিকা :

ক এ (কা°), চলয়ে (কা°), জুৰয়ে (কে°), ঝব এ (কে°), ধব এ (কা°), বোল এ (ৰাম° ৫৫), সাগৰে (ৰাম° ২), সুজৰে (কং) আদি।

৭.৫৮.৫. - ই এ প্রত্যয়ান্ত অসমাপিকা :

কৰিয়ে (অ°), খেদিয়ে (কং), খেপি এ (ৰা°), গৰসিয়ে (ৰাম° ১৬), চাপি এ (ৰা°), জিনিৰে (কা°), ঢাকি এ (অ°), দেষিয়ে (অ°), ধৰি এ (অ°), নাসিএ (পা°), পমি এ (কা°), ফন্দি এ (কং), বনিয়ে (অ°), ভণ্ডিয়ে (ভু°), থিয়ে (অ°), মাৰিয়ে (অ°), লভিএ (কা°), শুনিয়ে (ৰামা° ৭৪), হাঠিয়ে (কে°) ইত্যাদি।

৭.৫৮.৬. - কহো আৰু - কহ পৰসৰ্গভূক্ত অসমাপিকা :

আলিঙ্গকহো (কে°), উট্টিকহো (কে°), কৰিকহো (অ°), তুলিকহো (কা°), থৈয়াকহো (সু°), ধৰিকহো (কে°), পাইকহো (কে°), বড়াইকহো (কে°), সুচিকহো (কে°), শুনিকহো (সু°), ঝাইকেহো (স্যম°), জয়াকহো (কং) আদি।

৭.৫৯. ক্ৰিয়াৰ ভূমন্তৰণ

৭.৫৯.১. ব্রজবুলিত সংধাৰণতে - আই, -ইত, -ইড়ে, -ইবা, -ইবে, -ইবক, -ইবাবে

প্রভৃতি পৰসৰ্গৰ যোগত ক্ৰিয়াৰ ভূমন্ত ৰূপ হয়। যেনে - কহই, বহই, বুঝই^{১৮}, ওহি চৰণ সেৱা কৰিতে ধৰ্ম অৰ্থ সুখে পাই (কে°), ভোমৰ সংগে খেলাইতে বৰ দুখ পাই (ৰামা° ৪), হামাক মাৰিতে আশা কৰা খিক (অ°), ডাকিবাক কীকৰ পাচু পাচু জাই (পা°), তথাপি নোজোৰে হৰি খাইবাব ভোমাবে (মা° ব°), কহিতে বিশ্বয় বিপৰীত শুনিবাবে (ম° ব°) আদি।

৭.৬০. ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য

ধাতুৰ পিছত -অন, -অনা প্রভৃতি প্রত্যয়ৰ যোগত অসমীয়া ব্ৰজবুলিত ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য পদৰ সংৰচনা মন কৰিবলগীয়া। উদাহৰণ :- একমুখে কহন নজাই (ৰামা° ৫) মন মেৰি নাচিচু ভৰণ উপাই (ৰামা° ১০), মন পুনু বুজান নজাই (ৰামা° ১০), বুলাবনে নানান বসে খেলনা কয়ল (ভো°), নাহি নাহি ভৰকো ভাবনা (মা° ব°), মোহন কালিন্দী তীৰে মোহন খেলনা মোহন ত্ৰিভংগ ভাখি মোহন চালনা (ৰাম° ৯) আদি।

৭.৬১.১. বৈগিক কাল

৭.৬১.১. অসমীয়া ব্ৰজবুলিৰ বৈগিক কালৰ প্ৰথম অংশ শমন্ত বৰ্তমান (-ই, -ইতে) অথবা কৃদন্ত অতীত (-ই বা -ইয়া) অস্তিম অংশ 'আহ' ধাতুৰ সমাপিকা ৰূপেৰে গঠিত। যেনে :- কৈয়া আহ (মা° ব°), বাকি লৈয়া আছে (মা° ব°), বাখি আহ (কা°), হয়্যা আছে (মা° বা°) ইত্যাদি।

৭.৬২. ক্ৰিয়া পদৰ বাৰ্ষিক প্ৰত্যয়

৭.৬২.১. অসমৰ ব্ৰজবুলিত নিম্নলিখিত বাৰ্ষিক প্ৰত্যয়কেইটা আছে -

ক° - ক (অনুজ্ঞা) বৃদ্ধ নন্দে দেখোক আসিয়া (অ°), দীনবন্ধু নিয়োক উজাৰি (ৰামা° ৫৮), (বৰ্তমান) পাৰবো খাইবাক বাধ মাৰ নিদাকলী (ৰামা° ২৫), দেখিবাক কোপ ভাৰ (ৰামা° ৭৫), আক (অতীত) কি মতি পাইলেক ইটো (কা°)

খ°-আব, -এৰ আক -ব

খাইবাব নেদ মোৰে (ৰামা° ২৫), জীৱ তৰিবাবে (ৰামা° ৬৮), মৰিবাব তৰে (ৰাম° ৪), দেৱ নাহি বহিবাব (ৰামা° ৬৮), তৰণী খাইবাব আশে (ৰামা° ১৮)।

গ° সিয়া (দুটা অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ অনুজ্ঞাত প্ৰয়োগ) প্ৰাৰ্থনা কৰ সিয়া (প°), মাসিয়া গৈয়া অনু (প°) ইত্যাদি।

ঘ° সিয়া - (দুটা অসমাপিকা ক্ৰিয়াৰ অনুজ্ঞাত প্ৰয়োগ) ৰাখকলী কৰসিয়া (কে°), হামাক বোকে চড়সিয়া (কে°) ইত্যাদি।

ঙ° হা° -হ আক -হো।

দেখাইবাহা প্ৰভু মোক (ৰামা° ৭৬), চিত্ত মন চৰণ কৰাই (অম° ৪১), ভেজিবহে আভিকুল (ৰামা° ৩৩) আদি।

৭.৬৩. কৰ্ম্যাত্মক শব্দ

৭.৬৩.১. ব্ৰজবুলিত কৰ্ম্যাত্মক শব্দৰ প্ৰভু প্ৰয়োগ খহিহে। তলত অসমৰ

ব্ৰজবুলিত প্ৰয়োগ হোৱা কেইটামান ধ্বন্যাঙ্কক শব্দৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল —

৭.৬৩.২. ধৰা ধৰি (বো°), বগৰা বগৰি (বো°), বাটা-বোট (কা°), মক্‌মকি (ৰাম°২০), মৰামৰি (ৰাম°৭১) আৰু অংগি-ভংগি (ৰামা°২২), আলে জালে (কা°), আথে বেথে (কা°), উলট-পালট (কা°), খচ-মচ (ক°), খোচ মোচ (ভু°), তল বল (উ°), জিকি মিকি (ৰামা° ৪), ঝিক্‌মিক (কা°), তৰংগ বৰংগ (স্যা°), তিৰি মিৰি (ৰাম° ৭১), বাপ চাপ (কা°), ৰংগ চংগ (কে°), হাটে বাটে (ভু°) ইত্যাদি।

৭.৬৪. পুনৰুক্তি

ব্ৰজবুলিত ব্যৱহাৰ হোৱা পুনৰুক্তিবোৰ বেলেগ বেলেগ পদৰ দ্বাৰা গঠিত হৈছে। অসমৰ ব্ৰজবুলিৰপৰা নিদৰ্শন ডাঙি ধৰা হ'ল :—

৭.৬৪.১. বিশেষ্য : কৃষ্ণ কৃষ্ণ (কে°), গাৰে গাৰে (ক°), জয় জয় (কা°), ঠাৰে ঠাৰে (পা°), ঠমকে ঠমকে (ৰাম° ৪৬), তীৰে তীৰে (অ°), ভায়া ভায়া (ৰামা°৮), শাৰী শাৰী (ৰামা° ৬৩) সিবে সিবে (কা°), ৰাধা ৰাধা (ৰাম° ৬৮), হৰি হৰি (অ°)।

৭.৬৪.২. বিশেষণ : গদ গদ (কা°), ঢুল ঢুল (মা° ব°), ধন্য ধন্য (মা° ব°), ভালি ভালি (ৰাম° ৩৮), মধুৰ মধুৰ (ৰাম° ৫), সোটা সোট (মা° ব°)।

৭.৬৪.৩. সংখ্যাবাচক : কোনো কোনো (ৰাম° ৪৫), কোঁটি কোঁটি (শ° ব°)।

৭.৬৪.৪. পূৰ্বকালিক কৃদন্ত : কান্দি কান্দি (অ°), চায়া চায়া (মা° ব°), টানি টানি (অ°), ভোলি ভোলি (অ°), পৰি পৰি (ৰাম° ২৬), ফিৰি ফিৰি (মা° ব°), ফুৰি ফুৰি (ৰাম° ২৬), হালি হালি (পা°) হাসিয়া হাসিয়া (ৰাম° ৩৩)।

৭.৬৪.৫. ক্ৰিয়া বিশেষণ : আণ্ড আণ্ড (কে°), খল খলি (মা° ব°), গণি গণি (ব্ৰ°), মনে মনে (মা° ব°), ভিলে ভিলে (ৰামা° ৪৩), দিনে দিনে (ৰামা° ৯), ধীৰে ধীৰে (জ°), পাঁচু পাঁচু (ৰাম° ৩৭), পুনু পুনু (ৰাম° ৩৭), বাৰে বাৰে (অ°), বাহিৰে ভিতৰে (কে°), লুক্ষি লুক্ষি (মা° ব°)।

৭.৬৪.৬. ক্ৰিয়া : আৱল আৱল (ৰাম° ২৯), উঠ উঠ (ৰামা° ৫৩), উঠহ উঠহ (কে°), দেখো দেখো (কা°), পেখু পেখু (ৰাম° ৫০), ৰাখু ৰাখু (শ° ব°)।

৭.৬৪.৭. অব্যয় : নাহি নাহি (ৰাম° ৩৭), ৰে ৰে (ৰাম° ১০)।

৭.৬৪.৮. সৰ্বনাম-অন্যে অন্যে (কা°), কাহ কাহ (কে°), কাহো কাহো (কে°), সোই সোই (শ° ব°), যখন-সেখন (ৰামা° ২৯), যে-সে (পা°), বাহা-তাহা (পা°), যোহি-সোহি (কে°)।

৭.৬৫. কৰ্মবাচ্য :

৭.৬৫.১. ক্ৰিয়াৰ অতীত কৃদন্ত পদসহ সহায়ক ক্ৰিয়া বা লগ লগআই কৰ্মবাচ্য গঠন কৰাটো একাধিক নব্য ভাষাত্মক আৰ্য ভাষাৰ সাধাৰণ নিয়ম। ব্ৰজবুলিতে এই বৈশিষ্ট্যই বৰ্তমান। যেনে :— একমুখে কহন নজাই (ৰামা° ৫), হামাক লিয়া জাৱ (ৰা°), নমনকো নিৰ ধাৰে বহি আই (প°), এমন নিষিতি আৰু কথিহ না পেখিয়ে, বড বিহুবিহুে ডুত বিহু ন বাই, ন ডুৱত ন আওত^{১১}।

৭.৬৬. অব্যয় :

৭.৬৬.১. ব্রজবুলিৰ অব্যয়সমূহ নিম্নোক্ত ধৰণে শ্ৰেণীভুক্ত কৰি দেখুৱাব পাৰি

৭.৬৭. সংযোজক অব্যয় :

ক° আৰো - খাইবে নেদ দখি দুৰ্দ্ধ আৰো চোৰ বোল মোৰে (ৰাম° ২৫), খ° এতেক - এতেক প্রসাদ মাগো তোমাৰ চৰণে (ৰামা° ৫২), গ° তথাপি - তথাপি তোহাৰি আজ্ঞা পালিতে লাগয় (ৰা), ঘ° কেন - কমল কৰ্ণিকা বেড়ি যেন পত্ৰেৰ পৰকাশে (ৰামা° ২৪) আৰু ঙ° যেহে - যেহেন কমল খঞ্জল বহু (ৰাম° ৬)।

৭.৬৮. বিযোজক আৰু পৰিমাণবাচক অব্যয় :

ক° বা - তুহ বা কে হামু বা কুন (ক°), খ° তথাপি - তথাপি কুপালু দেৱ বাৰিও চৰণে (ৰামা° ১), গ° কিছু - কিছু নাহি যাৱত সংগে (ৰাম° ২৯), ঘ° কিঞ্চিত - থিৰ নুহি কিঞ্চিত (ৰামা° ৬) আৰু ঙ° বহু - বহু চান্দে চলি নৱ নীৰদ বিকাশ (ৰামা° ২১)।

৭.৬৯. প্রশ্নবাচক অব্যয় :

ক° কি - মোই কি ৰূপ পেখলো ৰাই (ৰাম° ২১), খ° কব - কৃষ্ণ কব আৱ (ৰাম° ৭), গ° কিক - তুমি লবনু মিৰা কিক (ৰাম° ২৫), ঘ° কাহা - কাহা গৈয়ো কিবা জানে মোৰে যদুমণি (ৰাম° ৬৩), ঙ° কাহাক - কাহাক থাকিব চাই (ৰামা° ৬), আৰু চ° কেন - নেদা কেন এনুৱা লবনী (ৰাম° ২৫)।

৭.৭০. বিভিন্ন অব্যয় :

ক° অন্তৰ - সম্ভব অন্তৰ হব (ৰা°), খ° অব - অব ওহি মোহ পাশা (ৰাম° ১২), গ° অধিক - অধিক দগধ প্রাণ (ক°), ঘ° কাৰণ - কাৰণৰো কাৰণ তুমি অকাৰণ (ক°), ঙ° তথাপি - তথাপি ভকতে জিনয় (ব্র°), চ° নাই - নাহি নাহি হৰি বিনে (প°), ছ° নিমিস্ত - ভূমিক ভাব হৰণ নিমিস্ত অবতাব (কা°), জ° পুনু - দেৰিতে পুনু পাৱয় (ৰাম° ২৪), ঝ° বিনে - হৰিক নাম সুমৰণ বিনে কমনে তৰিবি মন, ঞ° বুলি - ভাৱা ভাবা বুলি গলত বাহে (ৰাম° ৮), ট° যথা - চলি যাওঁ যথা মন (ৰামা° ৫৫), ঠ° যদি - যদি পাতকী মই নৰৈল বচনে (ৰামা° ১), ড° যদি - তোৰাসক প্রসাদে স্বামি যদি (ৰা°), ঢ° সম্ভব - গৰুড় পক্ষীৰাজ সম্ভবে আৱ (কে°), ন° সে - সে কাজে অভাগী (ৰামা° ৩৩), ত° হেন - হেন ওনি হৰি হাসি বুলিলা কন (ৰামা° ৫৫), আৰু থ° হেতু - ধৰ্ম বলা হেতু বত অবতাব (ৰাম° ৬৮)।

৭.৭১. সম্বোধনবোধক অব্যয় :

হে মাই জসোদে (চো°), হে সৰি কি ডেল কি ডেল (কে°), বে বে পুন্দৰ (পা°), অৰে ৰিজ (বু°), ঐয়ে মণিময় (ৰা°), অয়ে ফুলকটক কন্নি (ক°), আয়ে দুট ৰাজাসৱ (ক°), আহে সভাসদলোক (ক°), আয়ে দানৱক বেটি (পা°), আলো মাই (জ°), ওবে সৰি দেখবে হামাৰ জিহ্ন (কে°), এ সৰি চলহ (কে°), ভো ভো সভাস (ৰা°)।

୧.୧୨. ଭାବପ୍ରକାଶକ ଅବ୍ୟୟ :

ହା ହା ହବି ବିଧିକ ବିଢ଼ନ୍ନା କି ଡେଲ (କ°), ଆଃ ଆଃ ଓହି କୁସୁମକ ମହିମା କି କହବ (ପା°), ବହ ବହ କିଛି ଚିନ୍ତା ନାହି (କ°), ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କଳିକାଳ (ମା° ବ°), ହବି ହବି ବୟନି କୟଳ ପବ ମାହି (ବା°) ଆଦି ।

অষ্টম অধ্যায়

ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি সাধনাৰ ধাৰা

ক° প্ৰৱেশিকা

৮.০. দ্যুলোকৰ অন্যতম দেৱতা বিষ্ণুৰ অবলম্বন কৰি বৈষ্ণৱ সাধনাৰ বুলিলাদ গঢ়ি উঠিছে। শতপথ ব্ৰাহ্মণ, ঐতৰেয় ব্ৰাহ্মণ, তৈত্তিৰীয় সংহিতা প্ৰভৃতিত বিষ্ণুৰ আশ্ৰিত - এনে অৰ্থত 'বৈষ্ণৱ' শব্দৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। ধৰ্ম সন্দ্বন্দনায় বুজাবলৈ 'বৈষ্ণৱ'ৰ প্ৰথম প্ৰয়োগৰ থলী মহাভাৰত। খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতকৰ একাধিক শিলালেখ আৰু মুদ্রাপৃষ্ঠত বিষ্ণুৰ পৰা উদ্ধৃত 'বৈষ্ণৱ' শব্দৰ উল্লিখন চকুত লগা। বিষ্ণুৰ অবলম্বন কৰি প্ৰথম স্তৰত বৈষ্ণৱ ধৰ্ম বিকশিত হ'লেও দ্বিতীয় স্তৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতিপত্তি বাঢ়ি আহে আৰু তৃতীয় স্তৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভগৱান স্বয়ং আসনত সমাসীন হয়। মধ্যযুগত বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ পুনৰুত্থানৰ ফলশ্ৰুতিৰূপে ভাৰত ভূমিৰ ভিন্ন প্ৰান্তৰত বৈষ্ণৱ সাধু সন্ত অথবা মহাজনসকলে যি গীত-পদ-নাট আদি ৰচনা কৰি ভক্তিৰ মন্মাকিনী ধাৰা প্ৰবাহিত কৰিছিল, সেই গীত-পদাদিৰ কেন্দ্ৰ বিন্দুত আছিল ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিচিত্ৰ লীলা। গতিকে উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ ভাৰতীয় শ্ৰেণীগণত বৈষ্ণৱ সাধনাৰ ক্ৰমবিকাশৰ এটি খুলমূল ধাৰণা থকা প্ৰয়োজন।

৮.১. বিষ্ণুৰ ক্ৰমবিকাশ :

বিষ্ণু বৈদিক দেৱতা। চতুৰ্বেদৰ ভিতৰত ঋগ্বেদত ১০৫ বাৰ, সামবেদত ২৪ বাৰ, যজুৰ্বেদত ৫১ বাৰ আৰু অথৰ্ববেদত ৬৬ বাৰ বিষ্ণুৰ নামোক্তেৰ মন কৰিবলগীয়া। ঋগ্বেদৰ সপ্তম মণ্ডলৰ ৩২, ৩৬, ৩৯, ৪৩ আৰু ৯৩ সূক্তত আন মহাজন দেৱতাৰ লগতে বিষ্ণুৰো নাম লোৱা হৈছে যদিও তাত তেওঁৰ ক্ৰিয়া কৰ্মৰ কোনো পৰিচয় পোৱা নাযায়। উত্তৰবেদত বিষ্ণুৰ যি গুণ-ক্ৰিয়াৰ বিৱৰণ পোৱা যায়, তাৰ ভিতৰত সৰ্বাত্ৰে উল্লেখনীয় কথা হ'ল - তেওঁ পদক্ষেপেৰে বিশ্বভূকন পৰিক্ৰম কৰাটো। বৃহত-ক° বিষ্ণুৱে এই জগৎ পৰিক্ৰম কৰিছে। সমগ্ৰ জগৎ তেওঁৰ ঘূৰিমাৰ পদেৰে ব্যাপ্ত হৈ আছে। ৮° এক বিষ্ণু বহুলোকৰ ভূতিৰূপ। তেওঁ তিনিটা খোজ নিহে। এই খোজত দেৱলোক আনবিত°। ৯° উক বিক্ৰমী বিষ্ণু পৰম পদত মধুৰ উৎস বৰ্তমান।

১. অনুশাসন শিষ্টাচুৰণ - ভৱক-সংক্ৰান্তিৰ উপলক্ষ্য, পৃ. ৫০

২. ইংৰাজীকৃতক্ৰমে শ্ৰেণী নিৰ্ণয়ে পদং সঙ্কলনকৰ পদসূচী ॥ অঃ ১।২২।৩৭

৩. ব্ৰীহৎক উক গায়ে ক্ৰিয়ামে ৰম দেৱসেৰ মন্ত্ৰি ॥ অঃ ৫।২৯।৭

তেওঁ প্ৰকৃততে বন্ধু^৪। বিষ্ণুৱে তিনিটা ধোজ্জৰে ভুলোক অথবা জগৎ পৰিক্ৰমণ কৰাৰ সন্দৰ্ভত যাস্থে তেওঁৰ নিৰুপ্ত^৫ ঔৰ্গনাভ মূনিৰ উক্তি উদ্ধৃত কৰাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। উক্ত মূনিৰ মতে বিষ্ণু সূৰ্য। তেওঁৰ ত্ৰিপদ বিক্ষেপে পুৰা, দুপৰীয়া আৰু সন্ধিয়া সূচায়। কলত্ৰক প্ৰমুখ্যে এদল পণ্ডিতে বিষ্ণুৰ তিনিখোজত আকাশ পাৰ হোৱা কাৰ্যক বামন পুৰাণৰ বলিহুলন কাহিনীৰ বীজ ৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰে। উইলছন চাহাবে ঋগ্বেদ সংহিতাৰ ইংৰাজী পাতনিতো ইয়াৰ ইংগিত দিবলৈ পাহৰা নাই^৬। অৱশ্যে হপকিন চাহাবে ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰে^৭।

৮.২. ইন্দ্ৰৰ সখাকাপে বিষ্ণুৱে দেৱৰাজক বহুক্ষেত্ৰত সাহায্য দান কৰাটো ঋক্বেদিক বিষ্ণুৰ আন এটি লক্ষণীয় দিশ। বিষ্ণু ইন্দ্ৰৰ উপযুক্ত সখা^৮। তেওঁ বৃত্তবধ কাৰ্যত দেৱৰাজক সাহায্য আগবঢ়াইছে^৯। ইন্দ্ৰ আৰু বিষ্ণু একগোট হৈ সূৰ্য, অগ্নি, উষা জ্বাদিক সৃষ্টি কৰিছিল^{১০}। ইন্দ্ৰৰ দৰে তেওঁৰো দ্যাৱা-পৃথিৱী ধাৰণ কৰে^{১১} আৰু ইন্দ্ৰৰ দ্বাৰা সংগৃহীত জলধাৰা বৰ্ষণ কৰাত আগভাগ লয়^{১২}। উপযুক্ত কীৰ্তিৰাজিৰ কাৰণে দেশী-বিদেশী সকলো পণ্ডিতে বৈদিক বিষ্ণুক সূৰ্যৰ নামান্তৰ ৰূপে চিহ্নিত কৰিছে। সেয়ে হ'লে তেওঁ হ'ব অদিতিৰ পুত্ৰ। যাস্থে বিষ্ণু শব্দৰ বৃৎপণ্ডি নিকপণ কৰিবলৈ গৈ কৈছে যে যেতিয়া আদিভ্যৰ ৰশ্মিৰাজি পৰিব্যাপ্ত হয়, তেতিয়াই তেওঁ বিষ্ণু নামে পৰিচিত হয়। এই শব্দটো ✓ বিশ ধাতু অথবা বি-✓ অশ ধাতুৰপৰা নিস্পন্ন^{১৩}। সূৰ্যই কালক বিভাজন কৰাৰ উপৰি বৰ্ষৰো পৰিপূৰ্ণতা আনে। ঋগ্বেদৰ কথাত, বিষ্ণুৱে গতি বিশেষৰ দ্বাৰা বিবিধ স্বভাৱ বিশিষ্ট চতুৰ্থৱতি চক্ৰৰ দৰে বৃত্তাকাৰে চালিত কৰিছে। বিষ্ণু বৃহৎ শব্দৰ বিশিষ্ট আৰু স্তুতিৰ দ্বাৰা পৰিমেয়। তেওঁ নিত্য, ভৱণ আৰু অকুমাৰ বিৰাম বিহীন তেওঁৰ গতি^{১৪}। 'সূৰ্যৰ যি শক্তিৰ দ্বাৰা আহিক আৰু বাৰ্ষিক গতিৰ উদ্ভৱ সম্ভৱ হৈছে, যাৰ ফলত পৰ্যায়ক্ৰমে বড় ঋতুৰ সৃষ্টি হয় আৰু পৃথিৱী হয় মানৱ সমাজৰ বসবাসৰ উপযোগী' সেই শক্তিয়ে বিষ্ণু।

৪. উক্কৰমস্য সহি বন্ধুৰিণ্ডা বিধোঃ পদে পবনে যজ্ঞ উৎসঃ ॥ ৭ঃ ১। ১৫৪। ৪

৫. নিৰুপ্ত ১২। ১১। ১৩

৬. Wilson - Introduction to the *Regveda Samhita*, p.20

৭. Hopkin - *The Religions of India*, p.57

৮. ইন্দ্ৰস্য যুজ্যঃ সখা ॥ ৭ঃ ১। ২২। ১৯

৯. অথা ব্ৰহ্মী যু ব্ৰহ্মিণো হনিযন্তু সৰ্বে বিধো বিতৰা বিত্ৰসব ॥ ৭ঃ ৪। ১৮। ১১

১০. উক্কৰ যজ্ঞায় চক্ৰশুক লোকং জনয়ন্তো সূৰ্যভূবাসমজিৎ ॥ ৭ঃ ৭। ১৯। ১৪

১১. ৭ঃ ৪। ৫৪। ১৪

১২. বিধোজ্ঞা বিকৃলাভবদুৰ্ভয় জোবিতঃ ৭ঃ ১। ৭৭। ১৪

১৩. নিৰুপ্ত ১২। ১১। ১২-৩

১৪. ৭ঃ ১। ১৫৫। ১৬

৮.৩. বিকৃত সূৰ্য্যৰূপে বৰ্ণনা কৰাৰ লগতে ভেজোময়ী শক্তিৰ আধাৰ স্বৰূপ অগ্নি ৰূপেও ঋগ্বেদে অগ্নিক স্বীকৃতি দিয়াটো আন এটি মন কবিত লগীয়া বৈশিষ্ট্য। কৃষ্ণ যজুৰ্বেদত যজ্ঞই বিকৃত^{১৫}। তদুপৰি যজ্ঞ অৰ্থাৎ যজ্ঞায়িত্যে আদিত্য^{১৬}।

৮.৪. ঋগ্বেদত বিকৃত পালন কৰ্তা ৰূপেও পৰিকীৰ্তিত হোৱাটো মন কবিতলগীয়া। দুটি ঋকৰ উদ্ধৃতি এইখিনিতে প্ৰযোজ্য - ক^{১৭} বিকৃত পালন কৰ্তা। তেওঁ পৰম স্বৰ্গ ৰক্ষা কৰি থাকে^{১৮}। খ^{১৯} বিকৃত ৰক্ষক। তেওঁক কোনোৱে আঘাত নাহানিবা। তেওঁ সমস্ত ধৰ্ম ধাৰণ কৰি তিনি পদ পৰিক্ৰমণ কৰিছে^{২০}। ঋগ্বেদৰ সংহিতা ভাগতকৈ ব্ৰাহ্মণ অংশত বিকৃতৰ প্ৰতিপত্তি অনেক বেচি। বায়য়ণ, মহাত্মকত আৰু বিভিন্ন পুৰাণত বিকৃতই সৰ্বেসৰ্ব। ইয়াৰ অন্যতম কাৰণ : মানব জ্ঞানৰ অতীত বিকৃতৰ পৰমপদৰ প্ৰতি জনগণৰ ঐকান্তিক শ্ৰদ্ধাশীলতা। ঐতৰেয় আৱশ্যকত স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে যে অগ্নি দেৱতাসকলৰ অৱম (প্ৰথম) আৰু বিকৃত পৰম (অন্তিম) দেৱতা - আন সমস্ত দেৱতাই এওঁলোকৰ মাজত অবস্থিত^{২১}। বিকৃতৰ পৰমপদ প্ৰাপ্তিৰ কাৰণ নিৰ্ণেৰ কৰিবলৈ শতপথ ব্ৰাহ্মণ আৰু তৈত্তিৰীয়া আৱশ্যকত এটা কাহিনী সংযোগ কৰা দেখা যায়। কাহিনীটো হ'ল : এবাৰ দেৱগণে ঈ, শৌৰ্য আৰু অন্ন লাভৰ বাবে এক যজ্ঞৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। যজ্ঞত এটা প্ৰস্তাব গৃহীত হ'ল - তেওঁলোকৰ মাজত যিজন আশোন কৰ্ম সম্পাদনেৰে অন্যান্য দেৱতাৰ পূৰ্বে চৰম সিদ্ধি লাভ কৰিব, তেওঁকেই দেৱতাসকলে প্ৰথম আৰু প্ৰবীণ আসন আগবঢ়াব। বিকৃতৰ আন দেৱতাৰ পূৰ্বে উপৰ্যুক্ত সিদ্ধি লাভ কৰাৰ ফল ৰূপে তেওঁ দেৱতাসকলৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ আসনত সমাসীন হ'বলৈ সমৰ্থ হ'ল। বিকৃত পুৰাণৰ মতে বিকৃতৰ জগতৰ উৎপত্তি, সংস্থিতি আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কাৰণ^{২২}। দ্বিৰূপগৰ্ভ, হৰি, শংকৰ, বাসুদেৱ, অচ্যুত পুৰুষোত্তম, নাৰায়ণ প্ৰভৃতি এক বিকৃতৰেই প্ৰকাৰভেদ মাত্ৰ। বিকৃত এক শাস্তৰ আৰু পৰমাত্মা স্বৰূপ। ভাগৱত পুৰাণত আশোচিত দেৱতাজনৰ মহিমাই আৰু ব্যাপক ৰূপ লয়। কালক্ৰমত বিকৃতৰ বিভিন্ন অৱতাবে গা কৰি উঠে।

৮.৫. নাৰায়ণ :

পানীৰ এটা নাম নাৰ। এই নাৰত বি অন্ন অথবা নিবাস কৰে, তেঁৱে নাৰায়ণ^{২৩}। নাৰ শব্দ আকৌ আকাশৰো দ্যোতক। বৈদিক যুগত নাৰায়ণ আৰু সূৰ্য

১৫. বিকৃতৰূপে এবাৰতঃ প্ৰতিষ্ঠিত। কৃষ্ণ ১।১।১৭।৪
১৬. স যঃ স বিকৃতৰূপ। সন্ন স যজ্ঞোহসো স আদিত্যঃ। শতপথ ব্ৰাহ্মণ ১৪।১।১১।৬
১৭. বিকৃত পোণাঃ পৰম পাত্তি। কৃষ্ণ ৩।৪৫।১০
১৮. ঈণি পদা বিকৃতম্ বিকৃতপোণা আদিত্য অতো ধমনি ধাৱন্ত। কৃষ্ণ ১।২২।১৮
১৯. অগ্নি তেঁ দেৱতাসকলো বিকৃত পৰমপদন্তৰে সৰ্ব অন্নো দেৱতঃ। ঐতৰেয় ১।১
২০. বিকৃতঃ সকলশাং সন্তুতঃ জনং তেঁৱেৰ সংস্থিতম্। স্থিতি সংবৰ কৰ্ত্তাসৌ জনভেদেৰ জনন্ত সঃ। বিকৃত ১।১।১০৫
২১. অগ্নেৰ শব্দ ইতি দেৱতাসকলো অগ্নেৰ বৈ স্বকৃতম্। ভগ্ন কলসকল পূৰ্ণ ভেন অগ্নিকল স্বকৃত।। মনু ১।১০

অভিন্ন ৰূপত পৰিকল্পিত হৈছে। তৈত্তিৰীয়া আৰ্ণ্যকত দহৰ বিদ্যা উপলক্ষে নাৰায়ণৰ নাম পোৱা যায়^{২২}। তাত তেওঁ সহস্রশীৰ্ষযুক্ত দ্যুতিমান, বিশ্বদৰ্শী, বিশ্বৰ কাৰণ আৰু বিশ্বাত্মক পৰম প্ৰভু নাৰায়ণ। তেওঁ সমস্ত লোক পূৰ্ণ কৰে গুণে পুৰুষ পানীত শয়ন কৰা গুণে পুৰুষ ৰূপে শতপথ ব্ৰাহ্মণত স্বীকৃত হৈছে^{২৩}। মহাভাৰতৰ মতে, ক্ৰীৰ সাগৰৰ উত্তৰে থকা শ্বেত দ্বীপৰ দেৱতাজন হ'ল নাৰায়ণ। এই নাৰায়ণ আৰু বিষ্ণু অভিন্ন^{২৪}। শক্তিপৰ্বৰ আখ্যায়িকাবোৰ নাৰায়ণী উপাখ্যান ৰূপে খ্যাত। সিবোৰত বিষ্ণু, নাৰায়ণ আৰু বাসুদেৱৰ স্পষ্ট যোগসূত্ৰ স্থাপন হোৱাটো মন কৰিবলগীয়া। তৈত্তিৰীয়া আৰ্ণ্যকৰ নাৰায়ণোপনিষদত প্ৰাপ্ত নাৰায়ণ উপাসনাৰ যজ্ঞটিতো উপৰ্যুক্ত যোগসূত্ৰৰ বীজ বিৰাজমান-নাৰায়ণায় বিদ্যাহে বাসুদেৱায় ধীমহি তন্নো বিষ্ণুঃ প্ৰচোদয়াৎ^{২৫}। শতপথ ব্ৰাহ্মণত^{২৬} জয়জয়তে উল্লিখিত পুৰুষ নাৰায়ণে এটি বিশাল যজ্ঞ সম্পাদনেৰে পৰমাত্মাৰ আসুনত সমাসীন হৈ পঞ্চৰাত্ৰ সত্ৰ কৰিবলৈকেও মনস্থ কৰিছিল^{২৭}। পঞ্চৰাত্ৰ সত্ৰৰ দাৰ্শনিক ব্যাখ্যাত বিষ্ণুৰ পঞ্চৰূপৰ কথা আছে - পৰা, ব্যূহ, বিভৱ, অন্তৰ্যামী আৰু অচিৎ^{২৮}। পঞ্চৰাত্ৰৰ ঐকান্তিক ভক্তি ধৰ্ম স্বয়ং নাৰায়ণৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত হোৱাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। বিষ্ণু পূৰাণৰ সাক্ষ্য মতে নাৰায়ণেই একমাত্ৰ জ্ঞাতব্য। তেৱেই একমাত্ৰ অক্ষৰ পুৰুষ আৰু লক্ষ্য। তেওঁত প্ৰাপ্ত হ'লেই জীৱৰ পৰম মুক্তি সাধিত হয় -

নাৰায়ণঃ পৰা বেদা নাৰায়ণঃ পৰাকৰাঃ।

নাৰায়ণঃ পৰা যুক্তিনাৰায়ণঃ পৰা গতিঃ।

৮.৬. বাসুদেৱ

কৃষ্ণৰ অন্য নাম বাসুদেৱ। পণ্ডিতসকলৰ মতে এই শব্দটোৰ প্ৰয়োগ প্ৰাচীন। তৈত্তিৰীয়া আৰ্ণ্যকৰ দশম পাঠত নাৰায়ণ আৰু বিষ্ণুৰ সৈতে বাসুদেৱৰ নামোদ্ভেদ হোৱা সংবাদ ইতিমধ্যে দি অহা হৈছে। পালিগ্ৰন্থ নিৰ্দেশত বিভিন্ন ধৰ্ম সঙ্কলনৰ উল্লেখ কৰোঁতে বাসুদেৱ উপাসনাৰ কথা কবলৈ এৰা নাই। জৈনসকলৰ যাজ্ঞত গোষ্ঠীগতৰূপে বাসুদেৱ আৰু বলদেৱ বৰ জনপ্ৰিয়^{২৯}। পৰৱৰ্তী কালত ৰচিত ঋক্বেদৰ খিলসূক্তত (১০/১) কৃষ্ণ, বাসুদেৱ আৰু বিষ্ণু অভিন্ন ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে^{৩০}। বট জ্ঞাতকৃত বাসুদেৱ

২২. তৈত্তিৰীয়া ১০।১১।১

২৩. শতপথ ১৩।৬।৫

২৪. মহাভাৰত ১২।৩৩৬। ২৭-২৮

২৫. নাৰায়ণোপনিষদ, ১০।১।৬

২৬. শতপথ ১২।৬।৪

২৭. ঐ ১৩।৬।১১

২৮. জয়লচৰণ বিদ্যভূষণ - ভাৰত-সংস্কৃতিৰ উৎসৰূপ, পৃ. ৩৭৩

২৯. হৰেনাথৰান ভট্টাচাৰ্য - বিষ্ণুৰূপে দেৱ দেৱী, ৩য় বহু, পৃ. ৩০১

৩০. কৃষ্ণ বিষ্ণু বাসুদেৱ স্বৰূপেৰে বৰ্ণিত।

গল্পৰ সংযোজন মন কবিলগীয়া। ভগৱৎ গীতাত বাসুদেৱ বৃষ্ণিবংশী নৃপতি^{৩১}। মহাভাৰতত দুজন বাসুদেৱক লগ পোৱা যায়। প্ৰথমজন শ্ৰীকৃষ্ণ বাসুদেৱ^{৩২} আৰু আনজন সংকৰ্ষণ ভাতা, বসুদেৱৰ পুত্ৰ বাসুদেৱ^{৩৩}। পাণিনিৰ *অষ্টাধ্যায়ী*ত আলোচিত শব্দটি আছে (৬° ৩.৯৮)। পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ মহাভাৰতত এই শব্দটিৰে নিৰ্দেশ কৰি কৈছে যে ই কোনো কক্ৰিয়ৰ নাম নহয়, ই ভগৱানৰ হে নাম^{৩৪}। ভাগৱত পুৰাণত বাসুদেৱ বসুদেৱৰেই পুত্ৰ। বৌদ্ধায়নৰ *গৃহ্যসূত্ৰ*ত ভগৱদুপসনাৰ বীজমন্ত্ৰ হ'ল - 'ওঁ নমো ভগৱতে বাসুদেৱায়।' মহামান্য ভিলকৰ মতে বৌদ্ধায়নৰ কাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতাব্দী।

একাধিক শৈললেখতো বাসুদেৱ নামৰ উল্লিখন তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। এই ক্ষেত্ৰত জয়জয়তে উল্লেখ কৰিব পাৰি ৰাজস্থানৰ ঘোৰাণী লিপিৰ কথা^{৩৫}। এই লিপিত সংকৰ্ষণ আৰু বাসুদেৱৰ উপাসনাৰ অৰ্থে নিৰ্মিত পূজাৰ শৈলজংঘা এখনিৰ উল্লিখন চকুত লগা। আনুমানিক দুশ খ্ৰীষ্টপূৰ্বৰ বেসনগৰ লিপিত^{৩৬} উল্লেখ আছে - গ্ৰীকৰাজ এণ্টিয়াল কিডাছৰ দূত দিয়সৰ পুত্ৰ 'পৰম ভাগৱত' হেলিওডোৰাছে বাসুদেৱৰ সন্মানাৰ্থে গৰুড়ধ্বজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ কথা। খ্ৰীঃ পূঃ প্ৰথম শতাব্দীৰ নানাঘাট লিপি^{৩৭} হিন্দু দেৱতাসকলৰ স্তুতি প্ৰসংগত বাসুদেৱ-সংকৰ্ষণৰ নামোচ্চৈৰ্হ হৈছে। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ মথুৰাৰ নৃপতি ৰাজবুলৰ পুত্ৰ মহাক্ষত্ৰপ শোড়সৰ সময়ৰ শৈললেখ এখনিত বাসুদেৱৰ মহাস্থানত তোৰণ, বেদিকা আৰু চতুঃশাল্য নিৰ্মাণৰ বৰ্ণনা থকাটোও এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি^{৩৮}। মেগেস্থিনিছৰ ভাৰত ভ্ৰমণ বৃত্তান্তত উপাস্য দেৱতা ৰূপে উল্লিখিত হেৰাক্লিছ (Herakletis) বহুতৰ মতে হৰি। বাসুদেৱৰ অন্য নাম হৰি। গতিকে হেৰাক্লিছ হ'ল বাসুদেৱ। পালি সাহিত্যৰ ওপৰত ভেজা দি ড° আৰ' জি' ভাণ্ডাৰকৰে কয় যে বাসুদেৱ কল্পায়ন গোত্ৰভুক্ত আছিল আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ নামৰ সৈতে এই গোত্ৰৰ নাম একে হোৱাত কৃষ্ণ আৰু বাসুদেৱ অভিন্ন হৈ পৰে^{৩৯}।

৮°৭ কৃষ্ণ : সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষব্যাপী বিপুল সংখ্যক মনুহৰ মানন্ত বিকৃষ বিৰ্ণটি আজিও পূজাৰ্হ, যি বিৰ্ণটি সংখ্যক নব-নাৰীৰ প্ৰাণৰ দেৱতা, তেওঁ হ'ল শ্ৰীকৃষ্ণ-বাসুদেৱ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ দুটি মূৰ্ত্তি পুৰাণ কাব্যত প্ৰতিষ্ঠিত - এটি দক্ষ ৰাজনীতিক কুটকৌশলী

৩১. বৃষ্ণিাং বাসুদেৱেহুসি

৩২. মহাভাৰত ১।১৮৬।১২

৩৩. মহাভাৰত ৩।১৪৮

৩৪. অথবা নৈবা কক্ৰিয়াখ্য সংজ্ঞেবা ওয় ভগৱত।

৩৫. *Epigraphia Indica*, Luders Ins. no. 6

৩৬. ঐ Luders Ins. No. 669

৩৭. ঐ Luders Ins. No. 1112

৩৮, ৩৯ ক. *Memories of the Archaeological Survey of India No. 5*

যোদ্ধা'। মহাভাৰত যুদ্ধৰ কৰ্ণাধাৰ গীতা প্ৰবক্তা পাৰ্থ সাৰথি কৃষ্ণ-যাৰ এটি বৃন্দাৱনৰ যশোদা দুলাল বালগোপাল বা কিশোৰ কৃষ্ণ - শ্ৰীৰাধাৰ সৈতে যুগল ৰূপত আৱদ্ধ^{৭০}। শ্ৰীকৃষ্ণৰ চৰিত্ৰত ঋক্‌বৈদিক বিৰাট পুৰুষ, নাৰায়ণ, বিষ্ণু আৰু হৰিৰ সমন্বয় সাধিত হোৱাটো মন কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য।

৮.৮. ঋত্বেদত কৃষ্ণ নামেৰে এজন ঋষিৰ নামোল্লেখ হৈছে। তেওঁ ৮/৮৫ সূক্তৰ দ্ৰষ্টা। দশম মণ্ডলৰ ৪২, ৪৩, ৪৪ সূক্তৰো দ্ৰষ্টা ঋষি কৃষ্ণ। উক্ত বেদৰ দশম মণ্ডলৰ ৯৪ সূক্তৰ পঞ্চম ঋকত উল্লিখিত কৃষ্ণক টীকাকাৰসকলে চিকাৰী ৰূপে প্ৰতিপন্ন কৰা দেখা যায়। অথৰ্ববেদ^{৭১} আৰু শাখ্যায়ন আৱণ্যকতো^{৭২} উপবিউক্ত অৰ্থতে কৃষ্ণৰ প্ৰয়োগ হৈছে। তৈত্তিৰীয় সংহিতা^{৭৩} আৰু শতপথ ব্ৰাহ্মণত^{৭৪} আকৌ মৃগ অৰ্থতহে আলোচিত শব্দ পোৱা যায়। ঋত্বেদ, কৌশিতকী ব্ৰাহ্মণ আৰু ছান্দোগ্য উপনিষদ অনুযায়ী শ্ৰীকৃষ্ণ হ'ল অংগিৰসবংশী ক্ষত্ৰিয়। শ্বেষোক্ত উপনিষদখনিত কৃষ্ণক ঘোৰ অংগিৰস ঋষিৰ শিষ্য আৰু দেৱকীপুত্ৰ ৰূপে পৰিচিত হোৱাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ^{৭৫}। মহাভাৰততো কৃষ্ণক দেৱকীপুত্ৰ আৰু অংগিৰসঋষি ঘোৰৰ শিষ্যৰূপে পৰিচয় কৰোৱা হৈছে। বৌদ্ধ গ্ৰন্থত শ্ৰীকৃষ্ণই কণ্ঠ ৰূপ পাইছেগৈ। পালি গ্ৰন্থ দীৰ্ঘনিৰ্ণয়ত কহায়ন গোত্ৰ আৰু কণ্ঠ ঋষিক লগ পোৱা যায়^{৭৬}। বৌদ্ধ জাতকৰ ভিতৰত ঘট পণ্ডিত জাতকৰ গাথাতে (নং ৪৫৪) কৃষ্ণৰ শৈশৱ লীলাৰ অস্পষ্ট ছবি এখনি পোৱা যায়। এই জাতকত বলৰাম হ'ল ঘট পণ্ডিত আৰু তেওঁ কৃষ্ণৰ কনিষ্ঠ। জৈনসকলৰ মাজতো আলোচিত গল্পসমূহ বৰ জনপ্ৰিয় হৈছিল। তেওঁলোকৰ গোষ্ঠীপতিসকলৰ ভিতৰত বাসুদেৱ আৰু বলোৰামৰ নাম অন্যতম। কৃষ্ণ-বাসুদেৱৰ ভিতৰত কৃষ্ণৰ স্থান আছিল নৱমত^{৭৭} আৰু তেওঁৰ সম্পৰ্ক আছি দ্বাৰাবতী বা দ্বাৰকাৰ লগত। পৰৱৰ্তী কালত তেওঁ দ্বাদশ তীৰ্থংকৰ হৈ তেওঁৰ বংশৰ দেৱকী, বোহিণী, বলদেৱ আৰু জৱকুমাৰে পূৰ্ববদৰে অধ্যায় হৈ পৰে। মহাভাৰতৰ সাক্ষ্যমতে, কৃষ্ণ আৰু বিষ্ণু অভিন্ন। ভাগৱত পুৰাণে কৃষ্ণক পূৰ্ণ ব্ৰহ্ম ৰূপে স্বীকৃতি দিলেও বিষ্ণু পুৰাণে তেওঁক বিষ্ণুৰ অংশৰূপে সাব্যস্ত কৰাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

৮.৯. শ্ৰীকৃষ্ণৰ মানৱী জীৱনৰ আন এটি বৈশিষ্ট্য হ'ল - তেওঁ বৃদ্ধিবংশ সঙ্কত। সেইবাবে তেওঁ বাৰ্কেয় ৰূপে জনাজাত। মহাভাৰতত এই নায়কি বহু ঠাইত পোৱা

৩৯. হংসনাৰায়ণ ভট্টাচাৰ্য - প্ৰাচীন পুঁ ২৯৯

৪০. অৰ্ঘ ১১।২।২

৪১. শাখ্যায়ন ১২।২৭

৪২. তৈত্তিৰীয় ৫।২।৬৫

৪৩. শতপথ ১।১।৪১

৪৪. ছান্দোগ্য ৩।১৭।৬

৪৫. দীৰ্ঘ নিৰ্ণয় ৩।১।২৩

৪৬. হৈমলয় - অজিতান চিত্ৰকৰ্ম, পৃ. ১২৪

যায়^{৪৭}। মৎস্য পুৰাণেও স্পষ্টভাবে উল্লেখ কৰিলে যে বৃক্ষবংশত বসুদেবৰ পুত্ৰৰূপে শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বলভদ্ৰই জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল^{৪৮}। বৃক্ষ বংশৰ কথা পাণিনিৱে উল্লেখ কৰিবলৈ পাহৰা নাই^{৪৯}। মহাভাৰতৰ পতঞ্জলিৱে পাণিনি সূত্ৰৰ ভাষ্য দিবলৈ গৈ কৈছে- ‘বৃক্ষভাঃ বাসুদেবাঃ’। মথুৰা অঞ্চলত খ্ৰীষ্ট জন্মৰ দুই শতাব্দী পূৰ্বে নিৰ্মিত বৃক্ষ বংশৰ যি দুটা মুদ্ৰাৰ উদ্ধাৰ হৈছে, তাৰ এফালে আছে - অৰ্ধসিংহ আৰু অৰ্ধ হস্তিৰ প্ৰতিকৃতি আৰু আনটো পিঠিত বিষ্ণু চক্ৰ। মুদ্ৰাৰ সন্মুখফালে ব্ৰাহ্মীলিপিত লিখা ‘বৃক্ষ ৰাজ্য্য গণস্য ত্ৰা তাৰস্য’ কথাখিনিকে আনটো পৃষ্ঠাত খৰোষ্ঠী লিপিত খেদিত কৰাটো মন কৰিবলগীয়া^{৫০}। চাৰ আৱাহাম খ্ৰীয়াচিনৰ মতে চ্যাম্পোয়াগ্য উপনিষদৰ দেবকী পুত্ৰ কৃষ্ণ আৰু বসুদেবৰ পুত্ৰ কৃষ্ণ বাসুদেব অভিন্ন^{৫১}। ড° হেমচন্দ্ৰ ৰায়চৌধুৰীৰ গবেষণামতে, মথুৰাৰ বৃক্ষবংশীয় যুৱৰাজ শ্ৰীকৃষ্ণই ভাগৱত ধৰ্মৰ প্ৰতিষ্ঠাতা।^{৫২}

৮.১০. মহাভাৰত আৰু ভগৱদ্গীতাৰ একাধিক স্থানত কৃষ্ণক গোবিন্দৰূপে চিনাক্ত কৰা হৈছে^{৫৩}। শ্ৰীকৃষ্ণৰ এই নামটো বৌদ্ধায়ন ধৰ্মসূত্ৰতো (২/৫/২৪) পোৱা যায়। ইতিপূৰ্বে উল্লিখিত ঘটজাতকত কণ্ঠৰ লগতে কেশৱৰ সৈতেও মুখামুখি হোৱাৰ সুযোগ মিলে। পতঞ্জলিৱে মহাভাৰত পাণিনিসূত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰোঁতে উদাহৰণ দিবলৈ গৈ শ্ৰীকৃষ্ণই কংসবধ কৰাৰ কাহিনী উল্লেখ কৰাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ^{৫৪}। ড° হেমচন্দ্ৰ ৰায়চৌধুৰীৱে শ্ৰীকৃষ্ণক ঐতিহাসিক ব্যক্তিকৰূপে স্বীকাৰ কৰি কয় যে এই ঐতিহাসিক ব্যক্তিজনৱা খ্ৰীঃ পূঃ নৱম শতাব্দীৰ ভাৰত ভূমিত আবিৰ্ভাব হৈছিল^{৫৫}। তেওঁৰ মতে, উপনিষদৰ দেৱকী পুত্ৰ কৃষ্ণ আৰু মহাভাৰত-পুৰাণৰ কৃষ্ণ একেজনাই। অংগিৰসবংশী ঘোৰ ৰাৱি আছিল শ্ৰীকৃষ্ণৰ বেদশিক্ষাৰ গুৰু আৰু পুৰাণ প্ৰসিদ্ধ সাম্বীপনি মূনি আছিল তেওঁৰ অস্ত্ৰশিক্ষাৰ গুৰু^{৫৬}।

৮.১১. উত্তৰ ভাৰতৰ এক বিশাল ভূ-খণ্ডত শ্ৰীকৃষ্ণ ব্যাপক ভাৱে উপাসিত হৈছে - ৰুদ্ৰাৱন লীলাৰ নায়ক যশোদা দুলাল চিৰ কিশোৰ বসিকশেখৰ শ্ৰীকৃষ্ণ -

-
৪৭. মহাভাৰত, সভা ৩৬।২৭, ৩৭/২৩, আদি ২১৯।৮
 ৪৮. মৎস্য পুৰাণ ৪৪
 ৪৯. পাণিনি ৪।১।১৪
 ৫০. Chakravarty, S.K. - *Ancient Indian Numismatics*, P. 215
 ৫১. *Indian Antiquary*, 1908, pp. 251-253
 ৫২. Ray Chaudhury, H. - *Early History of the Vaishnava Sect*, p. 89
 ৫৩. মহাভাৰত, আদি ২১০।১২ আৰু শান্তি ৩৪২।৭০
 ৫৪. ৩।২।১১১ সূত্ৰৰ ভাষ্য
 ৫৫. *Early History of the Vaishnava Sect*, p. 89
 ৫৬. Raychaudhury, H. - *Political History of Ancient India*, p. 12

বিশেষভাৱে বাখ্যকান্ত ৰূপে যুগলভাৱে আৱদ্ধ প্ৰেমময় শ্ৰীকৃষ্ণ^{৫৭}। ভাগৱত পুৰাণ, ব্ৰহ্মবৈৱৰ্তপুৰাণ আৰু গীত-গোৱিন্দই উপৰ্যুক্ত চৰিত্ৰৰ ভালেখিনি পৰিৱৰ্তন সাধে। বাখ্য-কৃষ্ণৰ যুগল উপাসনাই ভাৰতৰ আন আন প্ৰান্তৰতকৈ বংগদেশত অনেক প্ৰোজ্জ্বল ৰূপত ধৰা দিয়াটো মন কৰিবলগীয়া বৈশিষ্ট্য। বাখ্য-কৃষ্ণৰ প্ৰেম-সাধনাৰ মূলত বহুতে আতীৰ জাতিৰ অৱদানৰ কথা স্মৰণ কৰে। কবিশুৰ ৰবীন্দ্ৰনাথৰ ভাষাত 'বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ এফালে ভগৱদ্গীতাৰ বিশুদ্ধ অবিমিশ্ৰ উচ্চ ধৰ্মতত্ত্ব ৰ'ল আৰু আ.ফালে অন্যৰ আতীৰ গোপজাতিৰ লোক প্ৰচলিত দেৱ লীলাৰ বিচিত্ৰ কথ্য তাৰ লগত সান মিহলি হৈ পৰিল'^{৫৮}। ড° ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকৰ আৰু ড° জিতেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়ে জাৰ্মান পণ্ডিত ৱেবাৰৰ সমৰ্থনত এই সিদ্ধান্তলৈ আহিছিল যে খ্ৰীষ্ট ধৰ্মালম্বী প্ৰাচীন আতীৰসকলে ভাৰত ভূমিত পদাৰ্পণ কৰি স্থানীয় বাসুদেৱ কৃষ্ণৰ পূজকসকলৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে আৰু খ্ৰীষ্ট-কৃষ্ণ নামৰ সাদৃশ্য হেতু শিশুখ্ৰীষ্টৰ অনেক কাহিনী বালক কৃষ্ণৰ সৈতে সাঙুৰি পেলায়। কিশোৰ কৃষ্ণৰ গোপিনী ৰমণ ৰূপটি তদনীন্তন আতীৰসকলৰ মাজত প্ৰচলিত স্নেহ সমাজ ব্যবস্থাৰ অতুজ্জ্বল প্ৰতিচ্ছবি বুলিব পাৰি^{৫৯}। মহাভাৰত (সভা, ভীষ্ম আৰু শল্যপৰ্ব), ৰামায়ণ (যুদ্ধকাণ্ড), বিষ্ণু (৩/১৮-১৭) আৰু ভাগৱত পুৰাণ (১, ১০, ৩৫), বৰাহমিহিৰৰ বৃহৎসংহিতা (শ্লোক নং ৪২) আদিৰ উপৰি টলেমিৰ বিষৰণী আৰু প্ৰখ্যাত *Peripulus of the Erythrean Sea* গ্ৰন্থতো আতীৰ জাতিৰ উল্লিখন মন কৰিবলগীয়া^{৬০}।

৮.১২. বিষ্ণু, বাসুদেৱ, নাৰায়ণ, কৃষ্ণ প্ৰভৃতি নামবোৰ বেলেগ বেলেগ হ'লেও এটা কালত সিবোৰ একীভূত হৈ পৰে আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতিপত্তি বাঢ়ি আহে। বিষ্ণু-কৃষ্ণৰ উপাসনা খ্ৰীষ্টজন্মৰ যে পূৰ্বৱৰ্তী তাক কোৱাৰ আবশ্যক নাই। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ গ্ৰীক ঐতিহাসিক কুইণ্টাছ কাৰ্টিয়াছে উল্লেখ কৰিছে যে আলেকজেন্ডাৰৰ সৈতে যুদ্ধ কৰা পূৰবে তেওঁৰ সৈন্যদলৰ আগত ৰাখিছিল হেৰাক্লিছৰ প্ৰতিমূৰ্তি। গ্ৰীক ঐতিহাসিক আৰিয়ানে উদ্ধৃত কৰা মেগেস্থিনিছৰ টোকাৰপৰা জনা যায় যে সৌৰসেনীসকল হেৰাক্লিছৰ বিশেষ অনুৰাগী আছিল অৰ্থাৎ তেওঁলোক কৃষ্ণৰ উপাসক আছিল^{৬১}। ঘোৰাশত্ৰী আৰু বেসনগৰ স্তম্ভলিপিত স্পষ্ট প্ৰমাণ থকা কৃষ্ণ বাসুদেৱ

৫৭. হিন্দুদেৱ দেৱ-দেৱী, তৃতীয় খণ্ড পৃ. ৩১৫

৫৮. পণ্ডিত, ৰবীন্দ্ৰ বচনামলী, জন্মশতবৰ্ষ সং ১৩ খণ্ড, পৃ. ১৬০

৫৯. জিতেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায় - পঞ্চোপাসনা, পৃ. ৪৭

৬০. আতীৰ জাতিৰ কৃষ্টি - সংস্কৃতিৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ সম্পৰ্ক জানিব বিচৰা সকলে ৰজেন্দ্ৰা বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা প্ৰকাশিত সূৰ্যবন্দীৰ *Adhiras : The History and Culture* গ্ৰন্থ পঢ়ি চাব পাৰে।

৬১. *Ancient India as described by Megasthenes and Arrian*, pp. 201, 325

পূজাৰ কথা ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। নৃপতি বসিষ্টি পুত্ৰৰ সময়ৰ নাসিক বৌদ্ধ গুহালিপিত কেশৱ-কৃষ্ণৰ নামোল্লেখ মন কৰিবলগীয়া। ৰাজপুত্ৰনাৰ পুত্ৰকণৰ নৃপতি চন্দ্ৰবৰ্মনক গুপ্তগীয়া লিপিত কৃষ্ণ বিষ্ণুৰ (চক্ৰ-স্বামী) সেৱক বোলা হৈছে। এওঁ বিষ্ণুপদ পৰ্বতত ভাগৱত বিষ্ণুৰ এখনি উচ্চ পতাকা উত্তোলন কৰিছিল। ৪৫৬ খ্ৰীঃত ৰাজত্ব কৰা ত্ৰৈকুটৰ ৰজা দহুসেনৰ উপৰি মগধৰ গুপ্ত সম্ৰাটসকলৰ মুদ্ৰাসমূহত তেওঁলোকক 'পৰম ভাগৱত' ৰূপে চিনাক্ত কৰা হৈছে^{৬২}। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীলৈকে ভাৰতভূমিৰ ভিন্ন প্ৰান্তৰত পোৱা বহুসংখ্যক শিলালেখ আৰু তাম্ৰ লেখে স্পষ্টকৈ প্ৰমাণ কৰে যে উক্ত সময়লৈকে ভাৰতত বিষ্ণু-বাসুদেৱ-কৃষ্ণৰ সাধনা আছিল তুংগশীৰ্ষত^{৬৩}।

৮.১৩. ৰাধা

ব্ৰজবুলিত সাহিত্য, প্ৰধানকৈ বংগীয় পদাবলী সাহিত্য মূলতঃ ৰাধাকৃষ্ণৰ লীলা বিলাসৰ ৰসময় কাহিনী। বৈষ্ণৱ মহাজনসকলৰ দৃষ্টিত কৃষ্ণ ভগৱান আৰু ৰাধা তেওঁৰ হুাদিনী শক্তি। 'ৰাধিকা হয়েন কৃষ্ণৰ প্ৰণয় বিকাৰ' স্বৰূপ শক্তি হুাদিনী নাম যাহাৰ। (চৈতন্য চৰিত্ৰামৃত) গতিকে ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ কাননত প্ৰৱেশ কৰাৰ পূৰ্বে ৰাধাৰ বিকাশ সম্পৰ্কেও এটি মোটা মুঠি ধাৰণা কৰি লোৱা প্ৰয়োজন। অন্ন, ঐশ্বৰ্য, সম্পদ প্ৰভৃতি বুজোৱাৰ ক্ষেত্ৰত ৰাধাস শব্দৰ প্ৰথম প্ৰয়োগ পোৱা যায় ঋতুদত্ত^{৬৪}। অৰ্ধৰ্ষদত নক্ষত্ৰ বুজোৱা ক্ষেত্ৰত ৰাধা বিশাখে (১/৯)ৰ ব্যৱহাৰ আছে। মহাবতী কৰ্ণৰ পালিতা মাতৃৰ নাম যে ৰাধা আছিল, তাৰ প্ৰমাণ - মহাভাৰত। সোমদেৱৰ যশস্তিলক গ্ৰন্থত গজৰ মাজতে কোৱা হৈছে - 'ৰাধাই নাৰায়ণৰ সৈতে ৰতি কৰা নাছিল জানো?' (কিং ন ৰেমে ৰাধা নাৰায়ণেন^{৬৫})। মহাযানী বৌদ্ধ গ্ৰন্থ ললিত বিস্তৰ চতুৰ্দশ অধ্যায়ত ৰাধা নামৰ নাৰী এগৰাকীৰ উল্লিখন মন কৰিবলগীয়া^{৬৬}। লোক প্ৰেম কবিতাৰ অপূৰ্ব সংকলন গাহা সন্তসঙ্গৰ এটি গাথাত (১/৮৯) পোৱা যায় - 'হে কৃষ্ণ তুমি তোমাৰ মুখ মাকতৰ দ্বাৰা ৰাধিকাৰ চকুৰপৰা ধূলি অগ্নীত কৰি পুৰোহতিনী অন্যান্য কল্পতী (গোপী) সকলৰ গৌৰৱ হৰণ কৰিছা'। কবি ভট্টনাৰায়ণৰ বেনী সংহাৰ নাটকৰ নাৰী শ্লোকত কলিঙ্গীৰ পাৰত বাসকীড়া কালীন কেলিকুপিতা অক্ষকলুৰা ৰাধিকা আৰু তেওঁৰ উদ্দেশ্যে কৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুন্নয় বাণী লিপিবদ্ধ হোৱাটো চকুতলগা। আলংকাৰিক

৬২. ৬৩ সন্নিবেশৰ বাবে আৰ. জি. ভাণ্ডাৰকৰ *Vaishnavism, Saivism and Minor Religions Systems* দ্ৰষ্টব্য

৬৪. ৰাধাসে ইয়মে, ৱ ৪/৫/১৫, ভদ ৰাধো ভদ্য সৰিকুৰ্বেণ্যে সেক্য প্ৰক্ৰেনানৰে। ৱ ১/১৫১/১

৬৫. Handiqui, K. K. - *Yasasthaka and Indian Culture*, p. 438 f a.

৬৬. Kakati, B - *Vanuise Myths and Legends*. p. 68

ইয়াব বড়লা পাঠ শাখাব দুটা ভবক রাখব ওপকল্পিত।^{১০} তবে এঁদের আছে 'সেই ভেজোবপক নমস্কাব যি ফেনুব আক লোক পালক শেব নামব ওপবত শাসিত (ক্ৰমাক৭৬)। ছান শতাবীর সম্ভব কামে বীকৃত ক্রীকব দাসব সন্নিতি কর্মসুত স্বা-কৃকব প্রেমলীলা লৈ কুজন পকিমাশব প্রোক দেখিলে শোভা যায়। কয়মেব গোষ্ঠীব অন্যতম চিত্ত-প্রমাণী সৌন্দৰ্য কবি উমানতি ধবেও রাখব সৌন্দৰ্য আক প্রেমলীলা কর্নাব কেবত সিহ হোহোক নাহিল।

৮.১৬. প্রাচীন ভাবতীর সংকৃত সাহিত্যব যাজেনি পবিসুট রাখব ক্রমবিকাশব চিত্রটি অঁকাব সিহত স্বাভাবিকতে এটি প্রশ্ন ফলৈ আছে, সংকৃত পুৰাণ-উপপুৰাণত রাখাব কর্না কিমানবিনি? পুৰাণ সাহিত্যব ভিতবত পুৰাণত কামে বীকৃত বিকৃত পুৰাণত গোণীসকলব সৈতে ভগবান ক্রীকৃকই কামে কাম লীলাব কর্না আছে কবিও ভাত রাখব নাম-শোভ পাবলৈ নাই। ভাত আছে - পূৰ্বজন্মত বিজনী ভাগবতীয়ে পুশাব ছাৰ সৰ্বশা ভগবান বিকৃক অর্চনা কবিলি, ভগবান কৃকই অজি ইয়াতে কহি তেওঁকে কুলেবে সজাইছে।^{১১} ভগবতব সূরীষ পাঠো অঙ্গারত শোণী-কৃকব কালীলাব কয়লাী কর্না আছে; কিন্তু ভাতো রাখব নামলৈ নাই। কামতল কতিত ছোকাব সিহত ক্রীকৃকই অন্যান্য গোণীসকলব আঁকত তেওঁব প্রিয়তমা শোণী জনীবে সৈতে বিবিধ ক্রীকৃত স্বস্ত হয়। কৃক-বিকৃ-কাকুলা আন শোণীসকলে কানুব সজান কবি কৃকাকব এহঁইত ক্রীকৃকব কামে কাকাকুশাশি প্রবৃত পদচিহ্নব লগতে ক্রককনুব ভবিব খোজ দেখিলে পাই সেই সৌভাগ্যবতীর উদ্দেশে তেওঁলোকে কৈছিল - এই কণীকণীব ছাৰ ভগবান ইকব, ইবি নিচয়কৈ আবধিত হৈছে। সেইকাবে গোবিন্দই আয়ক এবি প্রীতিকাজ তেওঁক এই নিভৃত হানলৈ লৈ আহিছে (অম্মাবধিতো নুং ভগবান ইবীবীকত যজো বিস্ময় শোভিব: প্রীতো বাসন্যগ্রহ)^{১২} উপকৃত প্রোকব অম্মাবধিত অংশব বিক্রে ক্রীকবকাণী নিয়াত, কিন্তু সনাতন শোকাণীয়ে তেওঁব কৈকজতকিনী টীকত ক'ইল কিাখিলে যে এই কামব ভিতবতে রাখব বীজ লিহিত হৈ আছে। পকতী কালত কৃকাস কবিছজেও তেওঁব চৈতন্য চবিত্তসুত গ্রহত উদ্যোব কবিছে - 'কৃক কহা পুঠি কাম কবে অকামনে। অত এয কবিল নব পুৰাণে কামনে (অনি'৪)। ইয়াতে 'সেত' অর্কত ✓কব কতু গুহীত। পর পুৰাণ এককিক হানত অসেচিত ককটি আছে। কাম শোকাণীয়ে উকলনীলসনিত অক কৃকাস কবিছজে চৈতন্য চবিত্তসুত পরপুৰাণকাণে রাখব উকৃতি নিয়াটে অববাবোব। উত পুৰাণ পাতলাবত ৩-৭ অঙ্গারত আছে - কবিল কৃক কাক আক অন্য প্রকৃতি। এই কবিলব পামবজ: প'প ইবি ককি বিকৃক অম সজ হৈছে। কাম পককব গ্রহত কাম শবাব ভাগ্যব স্বাভা

১০. ড. সুরীন্দ্রনাথ মে সম্পাদিত কৃককর্কৃত গ্রন্থ

১১. অম্মাবধিত ন জো কনি পুশলসকুলা।

অম্মাবধিত ক'ইল বিকৃকক'ইলো যাঃ ১১। বিকৃ ৫১৩১০৫

১২. ভাগবত পুৰাণ ১০।১০০।১৫

কৰিছে এনেদৰেঃ বা শব্দ উচ্চাৰণৰদ্বাৰা ভক্ত হয় আৰু তেওঁ পায়-ভক্তি আৰু মুক্তিৰ আনন্দ। ‘বা’ শব্দ উচ্চাৰণৰ দ্বাৰা হৰিৰ পদলৈ ধাবিত হয়^{১০}। মৎস্য পুৰাণ, বায়ু পুৰাণ, বৰাহ পুৰাণ, নাবদীয় পুৰাণ প্রভৃতিতো বাধাৰ নামোন্মেষ নোহোৱা নহয়। বাধাক অবলম্বন কৰি শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভিন্ন লীলা চকুত লগাকৈ সজাই তোলা হৈছে ব্ৰহ্মবৈবৰ্ত পুৰাণত; পিছে তাৰ ভালেখিনি বৰ্ণনাই অবচিহ্ন।

৮.১৭. ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা দেখা গ’ল যে বাধা-কৃষ্ণৰ কাহিনী একে দিনাই ভাৰত ভূমিত বিকশিত হোৱা নাই। কোনো কোনো সমীক্ষকৰ দৃষ্টিত আভীৰ গোপ জাতিৰ মাজত অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা যুৱক কৃষ্ণ আৰু চঞ্চল চপলা গোপ যুৱতীসকলক লৈ যি আদি ৰসাত্মক গীত প্ৰচলিত আছিল, সেই গীতবোৰ বাধা কৃষ্ণৰ বিভিন্ন লীলা সমৃদ্ধ সংস্কৃত চুৰ্ণ কবিতা ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰেৰণা যোগায়। সেয়ে হ’লে বাধাৰ জন্ম সম্ভৱ হৈছে - লোক সাহিত্যৰপৰা। কৃষ্ণ প্ৰিয়তমা প্ৰধানা গোপীৰ প্ৰসংগত দাক্ষিণাত্যৰ বৈষ্ণৱ আলৱাৰসকলৰ গানবোৰো স্মৰণযোগ্য। খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ ৰচনা কৰ্ম ৰূপে সাব্যস্ত কৰা তামিল কাব্য শিল্পপাদিকাৰম অথবা নৃপুৰৰ কাব্যৰ সপ্তদশ অধ্যায়ত আছে গোপী নৃত্যৰ বৰ্ণনা। ইয়াৰ নায়ক মায়াকন আৰু নায়িকা পিন্ময়ই হ’ল কৃষ্ণ আৰু বাধাৰ পূৰ্বাভাষ। উপর্যুক্ত পিন্ময়ই আলোৱাৰসকলৰ চাৰি সহস্ৰ সংগীত বা দিব্য প্ৰবন্ধমত নান্নিনালৈ মোট সলাইছে। নান্নিনা ফুলৰ নাম। তেওঁ এহাতে কৃষ্ণ প্ৰিয়তমা আৰু আনহাতে লক্ষ্মীৰ অৱতাৰ। গতিকে এই নান্নিয়ানো বাধালৈ মোট সলোৱা একো আচৰিত নহয়।

•••

খ° ভাৰতীয় বৈষ্ণৱ ভক্তি সাধনাৰ ধাৰা

৮.১৮. সংস্কৃত ভজ ধাতুৰপৰা নিস্পন্ন (✓ভজ + ক্তি) ভক্তি শব্দৰ মূলগত অৰ্থ হ'ল সেৱা অথবা আনুগত্য। ঈশ্বৰৰ প্ৰতি অনুৰাগপূৰ্ণ আসক্তিয়ে ভক্তি। বাধাকৃষ্ণদেৱ দৃষ্টিত এক সগুণ ভগৱানৰ সৈতে প্ৰেম আৰু বিশ্বাসৰ সম্পৰ্কই ভক্তিৰ উদ্বেক কৰে।^{১৪} ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলে ভক্তি শব্দটো বিভিন্ন ভাৱে ব্যাখ্যা কৰা দেখা যায়। ভক্তিৰ ভিত্তি শ্ৰদ্ধা। যি দেৱতাৰ প্ৰতি জন-সাধাৰণৰ শ্ৰদ্ধা আছে, সেই সকললৈকে তেওঁলোকে ভক্তিৰ অঞ্জলি আগবঢ়ায়।^{১৫} বৈদিক কালত শ্ৰদ্ধা ভক্তি বুজাবলৈ সাধাৰণতে নমস্কাৰ, বন্দন, অৰ্চন প্ৰভৃতি শব্দৰ প্ৰয়োগ হৈছে। বৈদিক সূক্তসমূহ পাঠ কৰিলে দেখা যায় যে সিৰোৰ বিভিন্ন দেৱতাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা অথবা ভক্তি ভাৱেৰে পৰিপূৰ্ণ।^{১৬} সমীক্ষকসকলৰ দৃষ্টিত আৰ্য্যক আৰু উপনিষদৰ উপাসনা কাণ্ডৰ ওপৰত ভক্তিমार्গ সংস্থাপিত। নীলকণ্ঠই মহাভাৰত-ভাষ্যত ভক্তিৰ বৈদিক উৎপত্তিৰ স্পষ্ট ইংগিত দিছে।^{১৭} যদিও ভক্তি শব্দটো বেদ কিংবা প্ৰাচীন উপনিষদত পোৱা নাযায়। এই শব্দৰ প্ৰথম উল্লেখ হৈছে ষ্ঠোত্ৰতৰ উপনিষদৰ ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ অন্তিম তৰংগত।^{১৮} আলোচিত উপনিষদখনিত প্ৰাপ্ত ভক্তি শব্দই শ্ৰীমদ্ভগৱৎ গীতাত পাৰিভাষিক শব্দ ৰূপে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।^{১৯} তাৰ পিছত নাৰদৰ ভক্তিসূত্ৰ আৰু নাৰদপঞ্চৱাৰত তথা স্বপ্নেশ্বৰ টীকা সম্বলিত শাণ্ডিল্যৰ ভক্তিসূত্ৰত ভক্তি দৰ্শনৰ এখন স্পষ্ট ছবি পোৱা যায়। ভাগৱত পুৰাণ ভক্তিৰ কথাকে পৰিপূৰ্ণ। মধ্য যুগত সমগ্ৰ ভাৰত ভূমিৰ ওপৰেৰে যি ভক্তিবাদৰ প্ৰচণ্ড স্ৰোতধাৰা প্ৰবাহিত হৈছিল - তাৰ ভিত্তি আছিল ভাগৱত পুৰাণ।

৮.১৯. ভক্তিৰ সংজ্ঞা নিকলণ কৰিবলৈ গৈ নাৰদে তেওঁৰ ভক্তি সূত্ৰত কৈছে যে ঈশ্বৰৰ প্ৰতি তীব্ৰ প্ৰেমেই ভক্তি (সা তন্মিন পৰম প্ৰেমৰূপা), ই ঈশ্বৰৰ প্ৰতি সৰ্বোচ্চ অনুৰাগ আৰু অমৃতময় ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে - ঈশ্বৰত পৰানুভৱিত্তিয়ে ভক্তি।^{২০}

১৪. বাধাকৃষ্ণ - শ্ৰীমদ্ভগৱৎগীতাব ইংৰাজী ভাঙনি, ছে। ১১

১৫. Ray Choudhury - The Bhakti Cult in Ancient India, p. 3

১৬, ১৭. অম্বল্যচৰণ বিদ্যাকৃষ্ণ, - ভাৰত সংস্কৃতিৰ উৎসসংগ্ৰহ, পৃ. ৩০০

১৮. বসুদেৱে পৰাভক্তিৰ্থবা দেৱে ভবা গুৰৌ।

১৯. গীতাত ভক্তি শব্দৰ প্ৰয়োগ হৈছে ১৪ ৰূপ

২০. সা পৰানুভৱিত্তীৰূপে (শাণ্ডিল্য ১/২)

আৰু ই অমৃত স্বৰ্গনিৰী^{১১}। শান্তিল্যব দৃষ্টিত, ইন্দবৰ প্ৰতি প্ৰকল বাসনা নিৰ্হেতুক। নহ'লেনো চৈতন্যসেৱে কয়নে - 'হে ইন্দব মই ধন, জন, সুখবী নাবী, কবি প্ৰতিভা - একেৰে নিৰ্ভাবোঁ। জনমে জনমে পৰমেশ্বৰত বচস্কৃত ভক্তিহে মোৰ কাম্য'^{১২}। ভক্তিয়ে জীৱক ইন্দবৰ কাৰলৈ লৈ যায় - জীৱক ভগৱদৰ্শন কৰায়। ই এক পতীৰ অভিজ্ঞতা - যি সমস্ত কামনা-বাসনা প্ৰত্যাখ্যান কৰি অন্তৰক ইন্দব অনুৰাগেৰে পবিশূৰ্ণ কৰিবলৈ সমৰ্থ। জ্ঞান আৰু কৰ্মকোণতকৈ ভক্তি যে শ্ৰেষ্ঠ (সা তু কৰ্মজ্ঞান যোগেভোহসি অধিকত্তবা) তাক ভাগৱত পুৰাণত স্পষ্ট ভাৱে কোৱা হৈছে^{১৩}। ভগৱানক লাভ কৰিবলৈকে তেওঁক ভক্তিৰ দ্বাৰা ভজনা কৰা প্ৰয়োজন। গতিকে ভগৱানত ঐকান্তিক ভাৱে আত্ম সমৰ্পণ কৰাটোৱে ভক্তিৰ মূলকথা। শান্তিলাই বৃত্ত দৰ্শাইছে যে জ্ঞান অবিহনে একমাত্ৰ ভক্তিৰ সহায়তে গোপীসকলৰ লেবীয়াকৈ^{১৪} জীৱে পৰমাৰ্থিক প্ৰশান্তি লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ।

৮.২০. ভক্তিক সাধকৰূপে দুটা ভাগত ভগোৱা হয় - সাধন ভক্তি আৰু সাধ্য ভক্তি। বিদ্বাৰ্থ চক্ৰৱৰ্তীয়ে তেওঁৰ ভাগৱতটীকাত এই দুবিধৰ সদৰ্ভত কৈছে : একল কীৰ্তন প্ৰভৃতি যি ধৰ্ম সেয়ে সাধন ভক্তি আৰু সেয়ে পবিত্ৰ অবস্থাত প্ৰেমভক্তি^{১৫}। সাধন ভক্তিৰ আন নাম দৌলী ভক্তি। ইয়াৰ অংশ পাঁচটা - উপাসক, উপাস্য, পূজাপ্ৰসাদ, পূজাৰ্থিবি আৰু মন্ত্ৰজপ। সাধ্য ভক্তিৰ আন নাম হল - পৰা ভক্তি। কামনাশূন্যভাৱে ভগৱানৰ পৰম প্ৰেমত নিমগ্ন হোৱাটোৱে পৰা ভক্তিৰ মূলকথা। ভক্তিবসাক্ষতসিদ্ধ প্ৰহৃত বৃন্দাৱনৰ ঐক্য পোহাৰীয়ে ভক্তিক চাৰিটা ভাগত ভগাইছে :-

ক) সাধন্য ভক্তি - আচৰণীয় ধৰ্মবশৰা এই ভক্তিৰ উদয় হয়।^{১৬}

ব) সাধন ভক্তি - বাহ্যিক বিশেষ আচৰণৰ দ্বাৰা এই ভক্তি আৱৃত হয়।^{১৭} ইয়াৰ প্ৰকাৰ তেজ - বৈধী আৰু বসান্তিক।^{১৮} আন্ত্ৰিক যিবি নিবেশৰ দ্বাৰা প্ৰৱৰ্তিত ভক্তিয়ে বৈধী^{১৯} - (বৰ্গহীন জন ভঙে শাস্ত্ৰেৰ আজ্ঞা/বৈধী ভক্তি বলি ভাবে সব শাস্ত্ৰে

৮১. ৪ অমৃতকণ ৫

৮২. নিলটিক ৪

৮৩. কল ভক্তিসূত্ৰ ৫৪

৮৪. অত এন ভক্তবন স্বাবীন্দ।

৮৫. একল কীৰ্তনৰি অংশে যে বৰ্ণ : সা ভক্তিবে সাধন বৰী। সেই পৰমপ্ৰসাদ প্ৰেম বৰী। তে যে অনি ভক্তি পৰোনেভেজতে॥

(অ ১২৯)

৮৬. ভক্তি কৰসুত্ৰসিদ্ধ পূৰ্বজৰ, প্ৰথম লবী

৮৭. ঐ, দ্বিতীয় লবী

৮৮. এইত সাধন ভক্তি দুইত প্ৰকাৰ।

এক বৈধী ভক্তি বসন্তুৰ ভক্তি আৰ।। চৈ. ৫ মন্তৱীন্দ, ২২

৮৯. ভক্তি কৰসুত্ৰ সিদ্ধ ১.২৪

গায়।' ৮° ৮' মধ্যলীলা ২২)। শাস্ত্রকাবসকলে বৈধী ভক্তিক মৰ্যাদা মার্গত স্থান দিছে। যাজ্ঞন কৰোঁতে কৰোঁতে এই ভক্তি পৰাভক্তিলৈ আপাত্তবিত হয়।^{১০} শ্ৰবণ, কীৰ্তন, শ্ৰবণ, বন্দন, পাদসেৱন, অৰ্চন, দাস্য, সখ্য আৰু আত্মনিবেদন - এই নৱবিধা অংগৰ^{১১} যি কোনো এটিৰ অবলম্বনত সাধকে ভজন কৰিব পাৰে।

বাগাশ্ৰিত্য ভক্তিৰ অৰ্থৰ - য'ত চিন্তৰ অনুৰাগ বিনে আন একো নাথাকে। আন কথাত, ভগৱানৰ পৰিকৰৰ অথবা শক্তিৰ অনুৰাগ মূলক ভক্তিয়ে বাগাশ্ৰিত্য। ৰূপগোষ্ঠ্যমীৰ ভাৱত - ইষ্ট অৰ্থাৎ কৃষ্ণৰ প্ৰতি সহজ, গভীৰ আৰু পৰম বিষ্টিতাই ৰাগ তন্ময়ী অৰ্থাৎ সেই ৰাগময়ী ৰাগময় যি ভক্তি, সেয়ে বাগাশ্ৰিত্য ভক্তি, তাৰ অনুসূতা ভক্তিয়ে ৰাগানুগা^{১২}। ইয়াত স্বতন্ত্ৰ অনুৰাগৰ প্ৰাধান্য মন কৰিবলগীয়া। কোনো কোনো কোনোৱে ইয়াক পুষ্টিমাৰ্গ ৰূপেও অভিহিত কৰিছে।

(গ) ভাব ভক্তি - এই ভক্তিত থাকে অন্তৰৰ প্ৰাধান্য। পিছে ইয়াৰ ভাব গৈ বসৰ পৰ্যায় নাপায় আৰু

(ঘ) প্ৰেম ভক্তি - এই ভক্তি সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ভক্তিবৰ্ণে স্বীকৃত^{১৩}।

৮.২১. কোনো কোনো সমীক্ষকে ভক্তিক সাধ্বিকী, ৰাজসী, তামসী আৰু নিৰ্গুণ এই চাৰি ভাগতো ভগোৱা দেখা যায়। ইয়াৰে প্ৰথম তিনিবিধ কাম্য ভক্তি আৰু অন্তিম বিধ নিষ্কাম ভক্তিৰ অন্তৰ্গত। সাধ্বিকী ভক্তিত থাকে যুক্তিৰ কামনা, ৰাজসী ভক্তিত আছে ধন-সম্পদ প্ৰাপ্তিৰ বাসনা আৰু তামসী ভক্তিত থাকে - শত্ৰু ক্ষয় বা আনৰ অহিত চিন্তা। আনহাতে নিৰ্গুণ ভক্তিত কামনা-বাসনাৰ স্থান নাই। সি অনন্য ভক্তি।

৮.২২. বৈদিক যুগত আৰম্ভ কৰি খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীলৈকে ভাৰত ভূমিত ভক্তিবাদে ভিন্ ভিন্ ৰূপত বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ যাজ্ঞেয় প্ৰচাৰিত হয়। শিৱ, শক্তি অথবা ৰামচন্দ্ৰক কেন্দ্ৰকৰি ভক্তিৰ চকৰি ঘূৰিলেও কৃষ্ণ-বাসুদেৱই আছিল ভক্তি সাধনাৰ বাহিৰে অৱলম্বন। যি কালত উত্তৰ ভাৰতত সংস্কৃত ভাষাৰ মাধ্যমত কৃষ্ণ-বাসুদেৱক কেন্দ্ৰ কৰি ভৰহে ভৰহে গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল, ঠিক সেই কালতেই দাক্ষিণাত্যত তামিল ভাষা আলোচকসকলে দেশীয় ভাষাত কৃষ্ণ ভক্তি বিষয়ক আদি ৰসাত্মক গীত ৰচনা কৰি বৈষ্ণৱ ভক্তি বাদৰ এক নতুন দিগন্তৰ উন্মোচন ঘটায়। এই সম্প্ৰদায়ত নীচ জাতিৰ

১০. ঐ ১.২.৮

১১. শ্ৰীমদ্ভাগৱত ৭।৪।২০-২৪

১২. ভক্তি ৰসামৃত সিদ্ধি ১-৩-১৩০-৩১ চৈতন্য চৰিতামৃতৰো মধ্যলীলাত (২২ পৰিচ্ছেদ) আছে - ৰূপময়ী ভক্তি হয় ৰূপাশ্ৰিত্য নাম /ভাৱা ওনি লব্ধ হয় কোন ভগৱান। লোভে ব্ৰহ্মবাসীৰ ভাবে কৰে অনুগতি /শাস্ত্ৰ যুক্তি নমানে ৰূপানুগান প্ৰকৃতি ॥

১৩. ভক্তি ৰসামৃত সিদ্ধি - ১-৪

লোকে শ্ৰদ্ধাৰ আসন পাইছিল আৰু স্ত্ৰীসকলৰো প্ৰবেশাধিকাৰ আছিল। কোনো কোনো সমীক্ষকৰ মতে ভক্তি ধৰ্মৰ প্ৰসূতি গৃহ দক্ষিণ ভাৰত। এটা সংস্কৃত শ্লোক আছে : ভক্তিযে দ্ৰাবিড় দেশত জন্ম গ্ৰহণ কৰি কৰ্ণাটকত বিকশিত হৈ অন্ধ্ৰদেশত কিছুকাল থাকি গুৰ্জৰ দেশত বিলীন হৈ যায়^{১৪}। ভক্তি চৰিত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থ এখনিতো অনুৰূপ শ্লোক এটি পোৱা গৈছে। পাঁচ শাৰীত সম্পূৰ্ণ হোৱা শ্লোকটিৰ অনুবাদ এনেধৰণৰ : মহাবাহু প্ৰদেশৰ কোনো ঠাইত আৰু দ্ৰাবিড় দেশৰ তাম্ৰপৰী, কৃতমালা, মহানদী প্ৰভৃতি পুণ্য সলিলা নদীৰ তীৰবৰ্তী প্ৰদেশত প্ৰায়ে বাসুদেৱ পৰায়ণ ভক্তই জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। পূৰ্বোক্ত নদীৰ পৱিত্ৰ পানী পান কৰি সেই দেশবাসীয়ে ভক্তি কৰিব।'

৮.২৩. সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে ভক্তি তত্ত্বক দাৰ্শনিক তত্ত্ববাদৰ সন্মতীয়া আসনত সমাসীন কৰাবলৈকে বেদান্ত সূত্ৰৰ বিভিন্ন ভাষ্য প্ৰণয়ন কৰা হৈছিল। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ বহু ভাষ্যকাৰৰ ভিতৰত শংকৰাচাৰ্য, ৰামানুজ, নিম্বাৰ্ক, মধৱ আৰু বল্লভৰ নাম একেলগে উচ্চাৰণ কৰিবলগীয়া। শংকৰাচাৰ্যৰ মতবাদ অদ্বৈতবাদ ৰূপে খ্যাত। তেওঁৰ মতে ব্ৰহ্ম সত্য, জগৎ মিথ্যা। ব্ৰহ্ম নিৰ্গুণ নিৰঞ্জন, সৎ, চিৎ আৰু আনন্দৰ প্ৰতিভূ। জীৱ আৰু জগৎ ব্ৰহ্মৰ বিবৰ্তমাত্ৰ; জীৱ আৰু ব্ৰহ্ম পাৰমাৰ্থিক দৃষ্টিত অভিন্ন যদিও ব্যৱহাৰিক দৃষ্টিত ভিন্ন। জীৱৰ অজ্ঞান বা অবিদ্যাই জগৎ সৃষ্টিৰ কাৰণ। অবিদ্যাৰ অন্য নাম মায়া। ব্ৰহ্মকৈমল্য লাভেই জীৱৰ মোক্ষ। ভক্ত দাৰ্শনিকসকলে মায়াবাদী শংকৰাচাৰ্যৰ মায়াবাদ অস্বীকাৰ কৰে আৰু জ্ঞানভুক্ত ভক্তিত উচ্চ আসনত বহুৱায়। গতিকে ভাৰতীয় ভক্তি সাধনাৰ ক্ৰমবিকাশত নিম্নোক্ত দাৰ্শনিক মতবাদ কেইটাৰ গুৰুত্ব ভালেখিনি।

৮.২৪ ৰামানুজাচাৰ্যৰ ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাষ্য শ্ৰীভাষ্য ৰূপে জনাজাত^{১৫}। এই ভাষ্যত তেওঁ শংকৰাচাৰ্যৰ মায়াবাদৰ সাতটি দোষ উলিয়াই তাক সমালোচকৰ তুলাচনীত তুলি দিয়ে। ৰামানুজৰ মতে ব্ৰহ্মই একমাত্ৰ সৎ যদিও তেওঁ নিৰ্গুণ নহয়। গুণৰ দ্বাৰা তেওঁ বিশিষ্ট কৰিব পাৰি। অগ্নি আৰু অগ্নিৰ উত্তাপৰ যি সম্পৰ্ক, জীৱ আৰু ব্ৰহ্মৰো সেই সম্পৰ্ক। সূৰ্যৰ কিৰণ সূৰ্য নহয় অথচ সি সূৰ্যৰপৰা পৃথকো নহয় বৰঞ্চ কিৰণ সূৰ্যৰ গুণ ৰূপেই প্ৰতিভাত হয়। একেদৰে জীৱ ব্ৰহ্ম নহয়, আকৌ ব্ৰহ্মৰপৰা তাক পৃথকো কৰিব নোৱাৰি। গতিকে জীৱ আৰু জগতক ব্ৰহ্মৰ গুণ আখ্যা দিব পাৰি। তেওঁৰ মতে জগৎ মিথ্য নহয় অথচ ব্ৰহ্মৰ দৰে নিত্য আৰু সত্যও নহয়। সেইবাবে তেওঁৰ মতবাদক বিশিষ্টাদ্বৈতবাদ কোৱা হৈছে। অনন্ত গুণৰ অধিকাৰী ব্ৰহ্মক স্বৰূপেৰে জনেই ভক্ত আৰু স্বৰূপেই ভক্তি। ভক্তিৰ অৰ্থ ধ্যান বা উপাসনা। তেওঁ ব্ৰহ্মক কৰুণাময় আৰু ভক্ত বৎসল বিষ্ণু ৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে আৰু ভাস্কৰত পুৰাণিক বাদি সি বিষ্ণু পুৰাণকহে প্ৰামাণ্য ৰূপে স্বীকৃতি দিছে।

১৪. উৎপল্লা দ্ৰাবিড়ে ভক্তিবুদ্ধি কৰ্ণাটকে গতা।

অন্ধ দেশে ভক্তিদ্ ভক্তিদ্ পূৰ্ণবে বিলয়নৌভা।।

১৫. সুব্ৰহ্মোদয় দাশগুপ্ত - ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ভূমিকা, পৃ ২১-২৩

৮.২৭. ব্রহ্মভাচার্যই খ্রীষ্টীয় চতুর্দশ-পঞ্চদশ শতাব্দীত বিতুচ্ছাৎতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ব্ৰহ্মভাচার্যৰ বিতুচ্ছাৎতহেতু স্থাপক বেদান্ত সূত্ৰৰ ভাষাৰ্থনি অনু ভাষা ৰূপে খ্যাত^{২৮}। উক্ত ভাষামতে জীব জগত উভয়ে সত্য। ব্ৰহ্ম বিদৰে সত্য সেইদৰে জীব জগতো সত্য। তেওঁ শংকৰাচাৰ্যৰ মায়াবাদ সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিহাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, ভগৱান হ'ল গোকুলৰ কৃষ্ণ আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ সাক্ষ্য লাভেই হ'ল ভক্তি সাধনাৰ মূল কথা। তেওঁ জ্ঞান আৰু ভক্তি উভয়কে মোক্ষৰ উপায় ৰূপে স্বীকৃতি দিছে। জানীয়ে ব্ৰহ্মৰ নিৰ্গণ আৰু অক্ষৰ ৰূপটো দেখিবলৈ পায় কিন্তু ভক্তই কৃষ্ণৰ পৰমানন্দ ৰূপ সাক্ষাৎ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। তেওঁৰ মতে ভক্তি দুবিধ-মৰ্যাদা মাৰ্গ আৰু পুষ্টি মাৰ্গ। যি ভক্তই শাস্ত্ৰীয় বিধি মানি ভগৱানক অৰ্চনা কৰে, তেওঁ মৰ্যাদা পন্থী আৰু বিসৰূপে কৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ ভক্তৰ অনুগ্ৰহ প্ৰাৰ্থনা কৰে অথবা তেওঁলোকৰ মাদুৰ্ভগীলা আৰ্হাদন কৰি বিচাৰে, তেওঁলোক পুষ্টিমাৰ্গী ৰূপে পৰিচিত।

୧୮. **ସୁବେଦନା ସମିତି - ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ**

৮.২৮. গৌড় বংগৰ শ্ৰীচৈতন্যদেৱ গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধনাৰ প্ৰবৰ্তক^{১১}। অকল প্ৰবৰ্তকেই নহয়, চৈতন্য প্ৰভু চৈতন্য সম্প্ৰদায়ৰ উপাস্যও বুলিব পাৰি। পিছে তেওঁ যি মতৰ প্ৰবৰ্তন কৰি গৈছে, সেই মতৰ কোনো লিখিত গ্ৰন্থ পোৱা নাযায়। চৈতন্যদেৱৰ শিষ্য ৰূপ, সনাতন আৰু তেওঁলোকৰ শ্ৰাতৃশূদ্ৰ জীৱ গোন্ধাখীয়ে গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধনাৰ দাৰ্শনিক তাৎপৰ্য ডাঙি ধৰে। উক্ত আচাৰ্য তিনিজনাই চৈতন্যদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্তিত বৈষ্ণৱ ভক্তি মতবাদক অচিন্ত্য ভেদাভেদ ৰূপে চিহ্নিত কৰিছিল। অৱশ্যে তেওঁলোকে ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ ভাষ্য অথবা বেদান্তৰ প্ৰকাশ গ্ৰন্থ প্ৰণয়নৰপৰা বিৰত আছিল^{১০০}। অচিন্ত্য ভেদাভেদৰ মূল উৎস সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য বৰ্তমান। কাৰো মতে ই মাধৱ মতৰ প্ৰকাৰ ভেদ মাত্ৰ। বলদেৱ বিদ্যাভূষণে তেওঁৰ বেদান্তৰ গোবিন্দ ভাষ্যত এই মত সাব্যস্ত কৰিবলৈ বিচাৰিছিল যদিও চৈতন্য চৰিত্ৰামৃতসমূহে সেই সবিধা ৰূপ নিদিলে। ড° সুশীলকুমাৰ দেই স্পষ্টভাৱে অভিযত দিছে যে বলদেৱৰ উক্তি ভিন্ন চৈতন্যদেৱ আৰু মাধবেন্দ্ৰ পুৰী প্ৰভৃতিৰ মাধৱ সম্প্ৰদায় ভুক্তিৰ কোনো প্ৰমাণ পোৱা নাযায়।^{১০১} শংকৰ সম্প্ৰদায়ৰ ঈশ্বৰীপুৰী আৰু কেশৱ ভাৰতী চৈতন্য মহাপ্ৰভুৰ আছিল যথাক্ৰমে দীক্ষা গুৰু আৰু সন্ন্যাস গুৰু। তদুপৰি চৈতন্যদেৱে নিজেও বহু সময়ত য়ায়াবাদী সন্ন্যাসীৰূপে আত্ম পৰিচয় দিয়াৰ^{১০২} পৰিপ্ৰেক্ষিতত কোনো কোনোৱে চৈতন্যদেৱৰ মতবাদৰ সৈতে শংকৰাচাৰ্যৰ মতবাদৰ সাদৃশ্য বিচাৰিবলৈ যায়। পিছে শংকৰ ৰচিত ব্ৰহ্ম সূত্ৰ, জগৎ মিথ্যা - এই মূলতত্বই চৈতন্যদেৱৰপৰা অস্বীকৃত হৈছে। অচিন্ত্য ভেদাভেদ তত্বৰ সৈতে আন কোনোৱে বামানুজাচাৰ্যৰ বিশিষ্টাৈষ্মতবাদৰ সাদৃশ্য বিচাৰি পালেও মোক্ষ ক্ষেত্ৰত দুয়োটা মতবাদ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ধৰ্মী। নিম্বাৰ্ক প্ৰচাৰিত ভেদাভেদ বাদৰ লগত চৈতন্য মতৰ মিল প্ৰধানতঃ ‘লোক বস্তু লীলাকেবলম্’ - লীলা প্ৰকাশৰ বাবে ই ব্ৰহ্মৰ সৃষ্টি কাৰ্য আৰু জীৱক ব্ৰহ্ম ৰূপে স্বীকৃতি দানত। ভক্তিৰ ৰক্ষণাত্মক সাদৃশ্য ধৰা পৰে। নিম্বাৰ্কৰ মতে ভক্তি ‘প্ৰেম বিশেষ লক্ষণ’। অৰ্থাৎ ভক্তি ‘স্বাধুৰ প্ৰধান’^{১০৩}। পিছে মিল থাকিলেও চৈতন্য প্ৰবৰ্তিত প্ৰেমভক্তি ধৰ্ম এক স্বতন্ত্ৰ ধৰ্ম। আনহাতে ৰক্তাচাৰ্যৰ পুষ্টি মাৰ্গৰ সৈতেও গৌড়ীয় মতবাদৰ একাধিক ক্ষেত্ৰত সাদৃশ্য বিচাৰি পোৱা যায়। পূৰ্বভাৰতৰ বংগীয় ব্ৰজবুলি সাহিত্যত অচিন্ত্য ভেদাভেদ তত্বই কৰ্মীয় ৰূপত বিকশিত হোৱা গুণে পৰৱৰ্তী এটি অধ্যায়ত উক্ত মতবাদৰ দাৰ্শনিক দিশটোত কিছু নতুন গোল্ৰ পেলাবলৈ বন্ধ কৰা হ’ব।

১১. Radhakrishnan, S. - (Ed). *Ibid* pp. 358-367

১০০. Day S. K. - *Early History of Vaishnava Faith and Movement in Bengal*, p. 108-118

১০১. হৰদাসৰ সৰ্বৰ্ণ কেব্‌জাৰ্ণ(খিটীৱণ্ড)ৰ অন্তৰ্ভুক্ত চৈতন্য সম্প্ৰদায় ও মাধৱ সম্প্ৰদায় ব্ৰটন।

১০২. চৈ ৪^ম স্কন্ধ ৮

১০৩. জাহ্নবীকুমাৰ চক্ৰৱৰ্তী - *প্রাচীন ভাৰতীয় সাহিত্য ও ৰাজনীতি*
উল্লেখবিহীন, প্ৰথম খণ্ড পৃ. ১৭২

৮.২২. ব্রীটিশ পঞ্চদশ শতাব্দীত কলকাত্ত শংকৰদেৱে গীতামণ্ডৰা একুশবৰ্ণ, ভাস্কৰত পুৰাণৰ সংস্কৰণ আৰু সহস্ৰনাম বণ্ড পঞ্চপুৰাণকণৰ নাম ধৰ্ম লৈ^{১০৪} অসম, কামৰূপ আৰু কোচকোষ - এই তিনি ৰাজ্যত ভক্তিৰ মৰ্যাদা দিয়া প্ৰবাহিত কৰে। ঠেতন্যদেৱতকৈ বয়সত কিছু জ্যেষ্ঠ শংকৰে কোন্ড সূত্ৰৰ ভাষ্যন কোনো আবশ্যকতা ৰোধ কৰা নাছিল। তেওঁই 'মহাভাগ্যী' ভৰ্ভব লগৰ কোন্ড সূত্ৰৰ দুৰ্গম কথকলৈ নগৈ 'সমস্ত কোন্ড সাব' ঐতিহাসিকত শাস্ত্ৰকণৰা উপনিষদৰ ধৰ্ম বস্ত্ৰ গ্ৰহণ কৰি জনগণৰ মন কৃষ্ণসুখী কৰি তুলিবলৈ বস্ত্ৰ কৰিছিল। অসমৰ আন আন বৈকল্প ভক্ত কবিসকলৰ ক্ষেত্ৰতো এই কথা প্ৰযোজ্য। অসমৰ নৱ বৈকল্প সাধনাৰ দাৰ্শনিক শিষ্য সম্বৰ্ভত পৰবৰ্তী এটি অধ্যায়ত কিছু কথা গোৱা যাব।

৮.৩০. ৰামানুজাচাৰ্যৰ তিৰোভাৱৰ পিছত বৈকল্প ভক্তি ধৰ্মৰ প্ৰবাহটি অনুক্ৰমে উত্তৰলৈ গতিশীল হয়। ব্ৰীটিশ ব্ৰহ্মোদয় শতাব্দীৰ অন্তিম লহবত স্বামী ৰামানন্দৰ আবিৰ্ভাৱ উত্তৰ ভাৰতৰ ভক্তি আন্দোলনৰ এটি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ঘটনা। কোৱা হয় যে ভক্তিক দ্ৰাৱিড় দেশৰপৰা ৰামানন্দই জয় জয়তে উত্তৰ ভাৰতলৈ আনে আৰু সেই ধৰ্মক সুচাৰক সিঁচি দিয়ে কৰীবে। অৱশ্যে ৰামানন্দই তেওঁৰ উপাসনাৰ বাবে বিষ্ণু সলনি তেওঁৰ অৱতাৰ ঐশ্বৰ্যস্বৰূপ নিৰ্ভৰন কৰে। এই স্বয় ভক্তি পিছলৈ দৃষ্টি শাখাত বিভাজিত হয় - এটি সত্ত্ব ভক্তিস্বৰূপ আৰু আনটো নিৰ্ভৰ। প্ৰথমটোৰ প্ৰকৰ্তক কৰি কৰীকাস আৰু আনটোৰ প্ৰকৰ্তক গোৱাৰী তুলসীদাস। কৰীকাসে ভাৰতীয় বন্ধনৰ সৈতে ছুৰীসকলৰ বহস্য বান, হুঁকোৱা-সকলৰ সাধনাত্মক বহস্যজন আৰু বৈকল্পসকলৰ প্ৰগতিস্বৰূপ সংমিশ্ৰণত স্বকীয় প্ৰেম সাধনাৰ প্ৰচলন কৰে^{১০৫}। তেওঁৰ দৃষ্টিত হৰি সৰ্বপ্ৰিয়-হৰি অনিহনে তেওঁ জীৱন ধৰিবলৈ অসমৰ্থ^{১০৬}। তেওঁ জাতি ভেদৰ দুৰ্য্যেৰ বিৰোধীতা কৰি হৰি সেৱাত বস্ত হ'বলৈ সৰ্বসংস্কাৰক আহ্বান জনাইছিল^{১০৭}। ৰক্ষকিত মনসেৰে আৰ্য্যবৰ্তন অগমন লোকৰ অন্তৰত ৰয় ভক্তিৰ জোৱাৰ জোলা তুলসীদাসে তেওঁৰ বিনয় পত্ৰিকাত সেৱাসেৱক ভক্তিৰ কথা প্ৰাণ-পৰী ভাৱে পবিত্ৰকৈ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

৮.৩১. দাৰ্শনিক স্বতন্ত্ৰাৰ্যৰ দ্বিতীয় পুৰ বিটলনৰূপে ৰাজভাৰত কৃষ্ণ ভক্তি বিকাশৰ হেতু ঐক্যৰ স্বপ্নোদয় কৰা অষ্টজন কবিক নিৰ্ভৰন কৰি অষ্টজন সম্ভাষণৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। এই অষ্টজনৰ ভক্ত কবিসকল হ'ল - সুকাস, কুলদাস, পৰমানন্দ দাস, কৃষ্ণ দাস, শ্ৰেণিৰ স্বামী, নন্দ দাস, দ্বীত স্বামী, আৰু চতুৰ্ভূজ দাস। এই কবিসকলে স্বপ্নোদয়, সন্ত আৰু সন্যাস ভক্তিবাদৰ পৰমৰূপ দেখুৱাইছিল। অষ্টজন কবিসকলৰ

১০৪. মহেশ্বৰ দেৱ, - ঐতী মনকৰদেৱ, পৃ ১৬

১০৫. হিন্দৱ - হিন্দী ভাষাত যে ভক্তি আন্দোলন ক তুলসীদাসৰ ভক্তদাস
পৃ ৩১

১০৬. হৰি মোৰ গীৱ ভবি হৰি মোৰ গীৱ।

হৰি বিন হৰি ন সঁক মোৰ স্বামী ॥

১০৭. জ্ঞাত পৰ্ব পুছে নহি কোৱা / কৃষ্ণক অমো সে হৰি কয় হেৱ ॥

পিছত কৃষ্ণ ভক্ত কবিসকলৰ ভিতৰত ভক্ত কবি মীৰাবাইৰ নাম বিশেষভাবে উল্লেখযোগ্য। ৰাজ কাৰেঙৰ অতুলন সুখ সম্পদ দুভৰিৰে ঠেলি দি ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণক নিজৰ পতি আৰু আৰাধ্য দেৱ ৰূপে মানি লৈ মীৰাবায়ে তেওঁৰ সাধনাত ৰত হয়। ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্যত মীৰাৰ ভজনসমূহ যেন স্মৃটিক উজ্জ্বল হীৰকখণ্ড। বৈষ্ণৱ কবি নৰসিংহ মেহতাই খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীত গুজৰাটত ভক্তিৰ বিমল স্ৰোতধাৰা বোৰাবলৈ সমৰ্থ হয়। সেই ভক্তিধাৰাত পাৰি দিয়া আন কবিসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেয়ানন্দ আৰু দয়্যামৰ নামো উল্লেখযোগ্য।

৮.৩২. নাথ সম্প্ৰদায়ৰ সৈতে সংযুক্ত জ্ঞানেশ্বৰ আৰু তেওঁৰ পৰৱৰ্তী নামদেৱে মহাৰাষ্ট্ৰত ভক্তিৰ এক নতুন ধাৰা প্ৰবাহিত কৰায়। নামদেৱ আছিল একেধাৰে নাথপন্থী আৰু ভাগৱতপন্থী। বিট্‌লৰ ভক্ত হৈয়ো তেওঁ আছিল অদ্বৈতবাদী। তেওঁ নিৰ্গুণ ভক্তিৰ পদ ৰচনা কৰিছিল — সাধুকড়ী খড়ীবোলীত আৰু সগুণ ভক্তিৰ পদ ৰচিছিল ব্ৰজ ভাষাত। মাৰাঠাৰ ভক্ত কবি তুকাৰামৰ অৱদানক ইতিহাসে অস্বীকাৰ কৰিবলৈ অসমৰ্থ। জ্ঞানেশ্বৰৰ পৰিচয় যেনেকৈ ভগৱদগীতাৰ টীকা জ্ঞানেশ্বৰীত, একনাথৰ পৰিচয় যেনেকৈ ভাগৱতৰ টীকা একনাথী ভাগৱত গ্ৰন্থত, ঠিক তেনেকৈ তুকাৰামৰ পৰিচয় তেওঁৰ পাঁচ হাজাৰ পদাবলীৰ মাজত^{১০৮}।

৮.৩৩. দক্ষিণ ভাৰতৰপৰা ভক্তি ধৰ্মৰ প্ৰবাহটি গৈ পঞ্জাব পোৱাৰ পূৰ্বে পশ্চিমা চুফী ভক্তিৰ বতাহ এচাটি আহি পঞ্জাবৰ জনগণৰ মন শীতলাবলৈ সমৰ্থ হয়। পঞ্জাবী ভক্ত চুফী কবিসকলৰ ভিতৰত শেখ ফৰীদ, লাল হুইচেন আৰু বুন্নেহু শাহৰ নাম উল্লেখযোগ্য। বুন্নেহু শাহৰ গীতত হিন্দু-মুছলমান আৰু আন সম্প্ৰদায়ৰ ঐক্য আৰু সংহতিৰ চিত্ৰ বিৰাজমান। নায়িকা ৰূপে আবিষ্কৃত হৈ ৰচনা কৰা বুন্নেহু শাহৰ কাফীবোৰ বৈষ্ণৱ মাধুৰ্য বসাক্ৰান্ত গীতেৰে অভিন্ন। পঞ্জাবত লিখ ভক্তি স্ৰোতধাৰা প্ৰবাহিত কৰোঁৱা ধৰ্ম গুৰুসকলৰ ভিতৰত নানক (খ্ৰী° ১৪৬৯-১৫৩৮), অংগদ (খ্ৰী° ১৫০৫-১৫৫২), অমৰনাথ (খ্ৰী° ১৫০৯-১৫৭৪), ৰামদাস (খ্ৰী° ১৫৩৪-১৫৮১), অৰ্জুন দেৱ (খ্ৰী° ১৫৬৩-১৬০৬), নৱম গুৰু তেগ বাহাদুৰ (খ্ৰী° ১৬২২-১৬৭৫), আৰু অন্তিম তথা দশম গুৰু গোবিন্দ সিঙৰ (খ্ৰী° ১৬৬৬-১৬৭৫) নাম উল্লেখযোগ্য।

৮.৩৪. খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগত মিথিলাৰ নৃপতি শিৱসিংহৰ ৰাজকবি বিদ্যাপতিয়ে ৰাধা-কৃষ্ণৰ বিভিন্ন লীলাৰ অৱলম্বনত প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলিত ৰচনা কৰা সুমধুৰ পদাবলীৰ ভক্তি নীৰৱ অৱগাহন কৰা লোক সামান্য নহয়। উৰিষ্যাৰ বৈষ্ণৱ ভক্তি ধাৰা প্ৰবাহ কৰোঁৱা কৰ্মত পঞ্চসখা, জগন্নাথ দাস, বলোৰাম দাস, অচ্যুতানন্দ দাস মোহান্তি, বশোন্ত দাস আৰু অজন্ত দাস মহাপাত্ৰৰ নাম সৰ্বাশ্ৰে উল্লেখনীয়। ৰামানন্দ ৰায় পট্টনায়কৰ অৱদানো কম নহয়। মধ্য যুগত বংগদেশ আৰু অসমত অগণন বৈষ্ণৱ কবিয়ে গীত-পদ আৰু নাটেৰে বৈষ্ণৱ ভক্তি সাধনাৰ বিস্তীৰ্ণ কেন্দ্ৰলৈ কেনেদৰে বৰ্ষাৰ প্লাৱন আনিছিল, তাক দোহাৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই।

নৱম অধ্যায় ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ ধাৰা ক° অসমৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য

৯.০. অসামান্য প্ৰতিভাশালী কবি শংকৰদেৱৰ অমৃতনিস্যন্দী লেখনিৰ জৰিয়তে জন্ম আৰু বিকশিত হোৱা অসমৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্যই নাট আৰু গীতৰ চলমান স্ৰোতধাৰাৰে অগ্ৰসৰ হোৱাৰ সুযোগ পায়। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ জীৱনৰ বিভিন্ন লীলা এইবিধ সাহিত্যৰ যোগেদি বিকশিত হৈছে। অসমৰ সন্ত-মহন্তসকলৰ দৃষ্টিত ৰাম আৰু কৃষ্ণৰ কোনো পাৰ্থক্য নাই গুণেই শ্ৰীৰামচন্দ্ৰৰ জীৱনৰো বিভিন্ন ঘটনাই ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ মাজেদি এঙামুৰি দিয়া দেখা যায়। বৃহত্তৰ অসমত নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰচাৰ আৰু প্ৰসাৰৰ কাৰণে মহাপুৰুষে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু ৰামচন্দ্ৰৰ অৱতাৰী লীলাৰ আধাৰত ব্ৰজবুলিত যি কেইখনি নাট ৰচনা কৰিছিল, তাৰে ছয়খনিহে আজি আমাৰ হাতত পৰিছেহি। এই নাটকেইখনি হ'ল— পত্নীপ্ৰসাদ, কালীয় দমন, কেলিগোপাল, (ৰাসক্ৰীড়া), কল্পিণী হৰণ, পাৰিজাত হৰণ, আৰু ৰাম বিজয় বা সীতা সম্বন্ধৰ। এই নাটকেইখনিৰ ভিতৰত ৰাম বিজয় সৰ্বশেষ ৰচনা। আভ্যন্তৰীণ সাক্ষ্য মতে এই নাটখনি চিলাৰায়ৰ অনুৰোধত ১৪৯০ শক বা ১৫৬৮ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচনা কৰা। বাকী পাঁচখনি নাটৰ ৰচনা লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য আছে। কালিৰাম মেধিৰ মতে, কালীদমন(কালিৰ দমন) তেওঁৰ প্ৰথম নাট আৰু সেইখনি ১৫১৮ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ওচৰে-পাঁজৰে ৰামৰায়ৰ অনুৰোধত কৰদোৱাত ৰচিত^১। ড° মহেশ্বৰ নেওগে আকৌ পত্নী প্ৰসাদকহে মহাপুৰুষৰ প্ৰথম নাট আখ্যা দিছে^২। বাকী পাঁচখনি নাট 'ভকতি ৰসিক সূজান' ৰামৰায়ৰ নেতৃত্বত অভিনীত হৈছিল। পাটবাউসীত থকা কালত গুৰুজনাৰ্থি লিখি ভাওনা কৰোৱা জন্মৰাত্ৰা খনি আজি পাবলৈ নাই। গোপী-উদ্ধৱ সংবাদৰ ভেটিত ৰচিতবলৈ লোৱা নাটখনি অসম্পূৰ্ণ অৱস্থাতে কন পোৱা জুইত অগ্নি দহ হোৱাৰ কথা গোপাল আতৰ পুথিত বিবৃত হৈছে^৩।

৯.১. কৰ্মকাণ্ডী, পাতিভ্যাতিমণী ব্ৰাহ্মণসৈতে কৃষ্ণ ভক্তি পৰামৰ্শ গোপ ৰালক আৰু বিপ্ৰ পত্নীসংৰৰ বিৰোধৰ ভেটিত পত্নী প্ৰসাদ নাট ৰচিত^৪। ভাসৱত্তৰ দশম স্বৰূপ

১ কালিৰাম মেধি— জন্মকালী প্ৰথম ৰণ, কৃষ্ণিক, পৃ° ১৭

২ মহেশ্বৰ নেওগ — শ্ৰীশ্ৰীশংকৰদেৱ, পৃ° ১৪৪

৩ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা— অসমীয়া নাট্য সাহিত্য, পৃ° ৩৯

৪ ৰামৰায় দাস— শংকৰী সাহিত্যৰ কৃষ্ণিক, পৃ° ২১৭

যোড়শ অধ্যায়ৰ ভেটিত বৰ্ণিত কলিঙ্গ দমন নাটত কালী হৃদয় বিকলানী বহি স্বেদন বালকসকলৰ মৃত্যু, ঐকৃষ্ণৰ সাহসাত্মক গুণত ভেৰ্তলোকৰ পুনৰ্জীৱন লাভ, কালী নামৰ ফলাৰ গুণ বত শিশু কৃষ্ণই নৰ্তন কৰি নাম পত্নীসকলৰ স্তুতি-নতিত ভেৰ্তক বশনক দ্বীপলৈ যাবলৈ আদেশ কৰা আৰু ঐকৃষ্ণৰ কন্যাপি পান বিকৃত হৈছে^১। কেলি স্বেদনালয় মূল হ'ল— ভাগৱত পুৰাণৰ দশম স্কন্ধৰ ২৬-৩৪ অধ্যায়। বিকৃত পুৰাণ, ভাগৱত পুৰাণ আৰু হৰিবংশৰ কথা কল্পৰে কৰা কৰা কল্পিত হ'ল নাটত মহাপুৰুষৰ ফল হস্তৰ পৰিচয় শ্ৰোতৃলৈ^২; পাবিজাত হৰাবো আখ্যৰ গ্ৰহ কল্পিত হ'লোৱে অভিন্ন। চৰিত্ৰ চিত্ৰণৰ ফলস্বৰূপ এইখনি মহাপুৰুষ শ্ৰেষ্ঠ নাট। ৰামায়ণৰ আদি কাণ্ডৰপৰা বিকৃত বস্তু চয়ন কৰা ৰামবিজয় নাটত হনুমাণ্টকবোৰ কীৰ্ত্তন প্ৰভাৱ নপৰা নহয়।

৯.২. শংকৰদেৱৰ পিছত ব্ৰজবুলি ভাষাত সাৰ্থকৰূপে নাট কৰা কৰা নাট্যকাৰ হ'ল— মাধৱদেৱ। অৰ্জুন ভঞ্জন, চৌকৰা, নিম্পৰা ওচোৱা, ভোজন ব্যৱহাৰ আৰু ভূমি লুটিয়া— এই পাঁচখনি মাধৱদেৱৰ আগোন হাতৰ সৃষ্টি। কোটোৱা কৈলা, ব্ৰজা মোহন, ভূষণ হৰণ আৰু ৰাস কুমুদা— এই চাৰিখন নাটো মাধৱদেৱৰ নামত চলা^৩। শুক্লজনাই ৰাস বাজা (ৰাস ভাঙনা) আৰু গোৱৰ্ণন বাজা নামেৰেও আন দুখন নাট কৰা কৰি অভিনয় কৰাৰ কথা চৰিত পুৰিত পোৱা যায়^৪। সিহে নাট দুখনিৰ সবিশেষ আঙিলৈ কোনোৱে পোৱা নাই। অৰ্জুন ভঞ্জন মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ প্ৰথম নাট^৫। শংকৰদেৱৰ নাটৰ প্ৰভাৱ ইয়াত স্পষ্ট। বাকী কেইখনি নাট কুমুদা নামে ব্যাভ^৬। সেইকেইখনি খটনা প্ৰধান নহয়— পৰিস্থিতি প্ৰধানহে। সকল শিশুৰ ইহি-যেমালি-সংযুক্ত কৰ্ম বীৰ্য্যৰ জৰিয়তে যোকৰ পথ প্ৰদৰ্শন মাধৱদেৱৰ নাটৰ মূল কথা^৭। অৰ্জুন ভঞ্জনৰ কথাবস্তু ভাগৱত পুৰাণৰ দশম স্কন্ধৰ নৱম-একাদশ অধ্যায়ত পোৱা যায়। চৌকৰা, নিম্পৰা ওচোৱা আৰু ভূমি লুটিয়াৰ কাহিনী ভাগ ভাগৱত পুৰাণত থাকিলেও ভক্ত কবিজনাই নাটকেইখনি নীলা গুৰু কৃষ্ণ কৰ্মসূত্ৰৰ আখ্যৰতহে কৰা কৰা কেন লাগে^৮। ভোজন ব্যৱহাৰ আৰু ব্ৰজা-মোহন দুয়োখনি নাট একেটি ভাগৱত আখ্যানৰ আলমত গঢ়ি উঠে। ইয়াৰ মূল দশম স্কন্ধ ভাগৱত। ৰাস কুমুদাৰ কাহিনী ভাগ পুৰাণৰ উপৰি হৰিবংশ আৰু

১ কলিঙ্গ দমন— কলিঙ্গ দমন নাট (সংস্কৃত) ৪৮ কৃষ্ণক ভট্টৰ

২ কলিঙ্গ দমন— কলিঙ্গ দমন নাট (সংস্কৃত) ৪৮ কৃষ্ণক ভট্টৰ

৩ হৰিবংশ ভট্টৰ— কলিঙ্গ দমন নাট সাহিত্যৰ ভিত্তিৰ, পৃ ৪৪

৪ উপদেশৰ দৈৰ্ঘ্য (সংস্কৃত)— কলি-গুৰু ভট্টৰ, পৃ ৪০২, ৪০৩

৫ হৰিবংশ ভট্টৰ— কলিঙ্গ দমন নাট, পৃ ১০৬

৬ কুমুদাৰ সবিশেষ আঙিলৈ ভক্তকৰ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কিত ব্ৰজবুলিৰ
সাহিত্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত ভ' সংস্কৃতৰ পৰ্বৰ 'কুমুদাৰ উপৰি' পদ

৭ হৰিবংশ ভট্টৰ— কলিঙ্গ দমন নাট, পৃ ১২৭

৮ সংস্কৃতৰ পৰ্ব— ব্ৰজবুলি, পৃ ৬০

বিষ্ণু পূৰ্ণাৰ্ণৱো আছে। পানী আনিবলৈ গৈ কাথাই নিদ্ৰাময় শিশু কৃষ্ণৰপৰা অলাকসকলমূহ চুৰি কৰি আনি মাকক দিয়া ঘটনাই ভূষণ হৰ্ষৰ মূল কথা। কৰুণাৰ বালিত গোপ বালকসকলৰে সৈতে কৰা কোটোৰা-খেলা, গোপীসকলৰ সৈতে মৰা যুথ বন্ধুৱাতি আৰু নৃত্যই কোটোৰা খেলা কৰুণাৰ বিষয় বস্তু।

৯.৩. শংকৰদেৱ-মাধৱদেৱৰ অনুগামীসকলে লোককল্প আৰু ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে বিধে বিধে অংকীয়া নাট ৰচনাত আগ ভাগ লৈছিল। সময় আনকাল লগে লগে সংহতি বিভাজিত হৈছিল-যাব ফলৰূপে সত্ৰৰ সংখ্যা বাঢ়ি আহিছিল। সত্ৰসমূহত অংকীয়া নাটৰ ভাওনাক এটি অপৰিহাৰ্য অংগ ৰূপে গণ্য কৰাৰ ফলত এইবিধ নাটৰ সংখ্যা বাঢ়ি আহিল। সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতাব্দীত কাল সংহতি আৰু পুৰণ সংহতিৰ সত্ৰীয়াসকলৰ মাজত নাট ৰচনাৰ প্ৰথাটো অধিক সজীৱ হৈ উঠে। নিৰ্মালি লোৱা অনুষ্ঠানত এৰনি নতুন নাট ভাওনা কৰাটো এটা দৃষ্টব্যত পৰিত হোৱাত নতুন নাটৰ সংখ্যা বাঢ়িবলৈ বাধ্য হ'ল^{১০}। অংকীয়া নাট ভাওনাই সময়ত সত্ৰ-নামঘৰৰ চাৰিবেৰৰ মাজতে আৰম্ভ নাথাকি ৰাজসভাৰ বিপুল পয়োভবৰ মাজতো প্ৰৱেশ কৰিছিল। ৰাজ অভিষেক আৰু যুদ্ধজয়ৰ অন্তত অংকীয়া নাট-ভাওনা কৰাটো এইখিনিতে সন্ধান কৰিব পাৰি^{১১}। চলিহা বাবেঘৰ সত্ৰৰ ভকতসকলে ৰঙ্গসিংহৰ ৰাজসভাত তিনিখনি ভাওনা পাতিছিল— নৃসিংহ যাত্ৰা, ৰামবিজয় আৰু অজামিল উপাখ্যান। স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহৰ ৰাজ দৰবাৰৰ মকত নৃসিংহ যাত্ৰা, অজামিল উপাখ্যান আৰু ভীষ্ম মোক্ষন নাটৰ অভিনয় হৈছিল^{১২}। ৰাজ্য আৰু মণিপুৰৰ নৃপতিৰ অভ্যৰ্থনা উপলক্ষে স্বৰ্গদেৱ ৰাজেশ্বৰ সিংহৰ ৰাজসভাত বি ৰাঘৱ বধৰ ভাওনা হৈছিল, তাত সাত শ অভিনেতাই অভিনয় কৰাটো মন কৰিকলগীয়া^{১৩}। কমলেশ্বৰ সিংহ স্বৰ্গদেৱ দিনত বাবেঘৰ সত্ৰৰ মহন্তই কৱিণী হৰ্ষ আৰু বিহিং নামটি সত্ৰৰ মহন্তই অক্লৰ গমননাটৰ অভিনয় কৰি প্ৰশংসা পাইছিল। সৌৰীনাথ সিংহৰ মিনজো পছমবীয়া বা ন গোহাঁইৰ পুতেকে ৰাজ বাহকত পছমবীয়া বধত ভাও লৈ প্ৰশংসা পোৱাৰ কথা পোৱা যায়^{১৪}। নাট্যকাৰ লক্ষ্মীনাথ দাসৰ কৃষ্ণ হৰ্ষ নাটৰ প্ৰথম অভিনয় সম্পন্ন হৈছিল স্বৰ্গদেৱ চক্ৰকান্ত সিংহৰ নিৰ্দেশত^{১৫}। ৰাজ কবি কবিত্ত্ব দ্বিজ প্ৰশন্ন কৰা কামকুমাৰ হৰ্ষ নাট শিৱসিংহৰ ৰাজসভাত অভিনীত হোৱাটো সৰ্বজনবিনিত।

৯.৪. ৰাজ দৰবাৰত অভিনীত হোৱাত হাস্যৰস সৃষ্টিৰ কাৰণে কল্প চৰিত্ৰৰ সংযোজন ঘটাব লগত পৰিল। গুৰু দুৰ্জনাৰ কাহিনী অথবা ৰাম সৰস্বতীৰ কৰকল্লব নাটিকাৰ

১০ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা— প্ৰভুত জ্ঞ, পৃ ৬১

১৪ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা— প্ৰভুত জ্ঞ, পৃ ১০

১৫ অতুলচন্দ্ৰ দত্তকিল— বৰদৈব, পৃ ৬২

১৬ সূৰ্যকুমাৰ ভূঞা (সম্পাদ)— কুৰুপুৰীৰ কুৰুপুৰী, পৃ ১৪

১৭ সূৰ্যকুমাৰ ভূঞা— প্ৰভুত জ্ঞ, পৃ ১০, ৩২১ আৰু ৩৩২

১৮ অতুলচন্দ্ৰ দাস— লক্ষ্মীনাথ দাসৰ কৃষ্ণ হৰ্ষ নাটৰ কবিত্ত্ব, পৃ ২-৭

শংকৰোত্তৰ নাটসমূহৰ এটি সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য। জ্ঞান গণে যুদ্ধ-বিগ্ৰহ ভাল পোৱা হেতুকে বধ নাটৰ সংখ্যা হৈছিল সৰ্বাধিক। শংকৰোত্তৰ নাটসমূহত নটিকাৰৰ সৃজনী প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ যেন কিছু স্তিমিত। ব্রজবুলিৰ ঠাঁচো অনুক্ৰমে সৰল হৈ আহে।

৯.৫. শংকৰ-মাধৱৰ পৰৱৰ্তী নটিকাৰসকলৰ ভিতৰত ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা (আনুমানিক ১৫৩৩-১৬০৮ খ্ৰীঃ) অন্যতম। তেওঁৰ নাট তিনিখন - জন্মযাত্ৰা, বোকা যাত্ৰা (জন্মযাত্ৰাৰ নন্দোৎসৱ) আৰু গোপী-উদ্ধৱ সংবাদ বা উদ্ধৱযান অংক। আটাইকেখনি নাটৰ মূল ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধ^{১৯}। মাধৱদেৱৰ অগ্নিৰ ৰামচৰণ ঠাকুৰ (খ্ৰীঃ ১৫২১-১৬০০)। তেওঁ ভাগৱতৰ কাহিনীৰ আধাৰত ৰচনা কৰে— কংস বধ। ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ পুত্ৰ দৈত্যাবি ঠাকুৰে (আনুমানিক ১৫৬৪-১৬২২)^{২০} মহাপুৰুষৰ কীৰ্তন পুথিৰ প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ আৰু স্যামন্ত হৰণৰ আলমত ৰচনা কৰে নৃসিংহ যাত্ৰা আৰু স্যামন্ত হৰণনাট। দৈত্যাবিৰ সম সাময়িক^{২১} আনজন নটিকাৰ হ'ল— দ্বিজ ভূষণ। তেওঁ ৰচনা কৰা অজামিল উপাখ্যানত মহাপুৰুষৰ পদ অজামিল উপাখ্যানৰ প্ৰভাৱ প্ৰচুৰ। দ্বিজ ভূষণৰ ভণিতায়ুক্ত— স্যামন্ত হৰণনামৰ এখনি নাট কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ পুথি সংৰক্ষণ বিভাগত আছে (নং ৫০৫)। বাঁহবীৰ আৰু দিহিং সত্ৰৰ আদি পুৰুষ যদুমণিদেৱে ৰচনা কৰা ফলু যাত্ৰাত শ্ৰীকৃষ্ণৰ ফাকুখেলাৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

৯.৬. গোপাল আতাৰ অন্যতম শিষ্য আৰু কামৰূপৰ সত্ৰৰ ধৰ্মাচাৰ্য ৰাম আতাই (ৰামদেৱ) ৰচনা কৰা সুভদ্ৰা হৰণ^{২২} নাটত মধ্যম পাণ্ডৱ অৰ্জুনে সন্ন্যাসীৰ বেশেৰে দ্বাৰকালৈ গৈ সুভদ্ৰাক হৰণ কৰাৰ কাহিনী বিবৃত হৈছে। ৰামানন্দ দ্বিজৰ পুত্ৰ ৰামগোপালে কৃষ্ণহৰণ নাট ৰচনা কৰা বুলি চৰিত পুথিত পোৱা যায়। বৰ চৰিতৰসাক্ষ্য মতে, মায়ামবীয়া সত্ৰাধিকাৰ হৰিৰাম দেৱে কংস বধ আৰু অজামিল উপাখ্যান তথা নিত্যানন্দদেৱে মাৰীচ বধ নাট ৰচনা কৰে^{২৩}। প্ৰথম দুখনিৰ বিষয় বস্তু ভাগৱত পুৰাণৰপৰা আৰু অন্তিম খনিৰ ৰামায়ণৰপৰা চয়ন কৰা। শংকৰ নাতি হৰিচৰণৰ কন্যা গোৱিন্দ প্ৰিয়াৰ নাতি নৰোৱা সত্ৰৰ ৰমাকান্ত আতাই 'কীৰ্তন ঘোষাৰে পদ ভাঙি ভাঙি' স্যামন্ত হৰণ নাট নাট কবিতা গ্ৰন্থন' বুলি অনিৰুদ্ধ দেৱৰ চৰিত্তত পোৱা যায়^{২৪}। এই নাটত শংকৰ-মাধৱে ব্যৱহাৰ

১৯ গোপাল আতাৰ নাটৰ সন্ধিৰেৰে জাৰিৰ কিৰাসকলো আমাৰ সম্পাদিত জন্ম যাত্ৰাৰ আগ কথক পট্ট চাব পাৰে।

২০ হৰিচৰ ভট্টাচাৰ্য্য— প্ৰাৰম্ভিক গ্ৰন্থ, পৃঃ ৫৯

২১ মহেশ্বৰ নেওগ— জন্মযাত্ৰা সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃঃ ২১৮

২২ সুভদ্ৰা হৰণ নাটৰ সন্ধিৰেৰে জাৰিৰ কিৰা সকলে আমাৰ সম্পাদিত আলোচিত নামৰ নাটখনিৰ কৃষিকৰ্ম ১০-৩৩ পৃষ্ঠা পট্ট চাব পাৰে।

২৩ মহেশ্বৰ নেওগ— পূৰ্বোক্ত গ্ৰন্থ, পৃঃ ২১৮

২৪ অনিৰুদ্ধদেৱৰ চৰিত্ৰ, পদ ৩৯৪

নকৰা দুটি বাঁগ পোৱা গৈছে— চালেংগি আৰু বামগিৰি^{১৭}। বমাকান্তৰ নাতি লক্ষ্মীদেৱে *বাক্ষৰ বধ নাট* আৰু নৰোৱাৰ বামচন্দ্ৰ আতাই *কংস বধ নাট* সৃষ্টি কৰিছিল^{১৮}। সিহঁত খনিৰ বিষয় বস্তু কীৰ্ত্তনৰূপৰা চয়ন কৰিলেও তাত নাট্যকাব্য সৃজনী প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ উজ্জ্বল।

৯.৭. পূৰ্ববোস্তম ঠাকুৰৰ কন্যা কেশৱপ্ৰিয়াৰ নিবন্ধন গাভৰু গিৰীৰ তৃতীয় পুত্ৰ গদাপাণিৰূপৰা বঢ়া নগাওঁ চৰাই খোৰোঙৰ গোঁসাই বংশোদ্ভূত শঙ্কৰদেৱেই সম্ভৱতঃ ৰচনা কৰে অমৃত মখন আৰু *গোৱৰ্ধন যাত্ৰা*^{১৯}। দুয়োখন নাটতেই শংকৰ গুৰুৰ দশমৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট। নিবন্ধন গাভৰুগিৰীৰ তৃতীয় পুত্ৰ, চক্ৰপাণিৰূপৰা বঢ়া চামগুৰি গোঁসাই বংশজাত কালিয়াবৰ-চামগুৰি সত্ৰৰ বিশ্বম্ভৰদেৱেই সম্ভৱতঃ বিশ্বম্ভৰ দাস নামেৰে ৰচনা কৰে— *কংস বধ নাট*^{২০}। আনহাতে মাজুলী চামগুৰি সত্ৰৰ বিশ্বম্ভৰদেৱে ৰচনা কৰিছিল *বাগীৰথ* নাট। বমাকান্তৰ ভগিতা থকা *বাক্ষৰ বধ* নামৰ এখনি নাট বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত হৈছে (নং ৮০৯)। *বাক্ষৰ বধ*ৰ আনজন নাট্যকাৰ লক্ষ্মীদেৱ। তেওঁ স্বৰ্গদেৱ চন্দ্ৰকান্তসিংহৰ অনুৰোধত ৰচে— *কুমৰহৰণ নাট*^{২১}। এই জনা নাট্যকাৰৰ আন দুখনি লেখৰ নাট হ'ল— *নৃসিংহ যাত্ৰা* আৰু *হৰমোহন*। সেতেবি-শলগুৰি সত্ৰত দুয়োখনিৰে এটিকে প্ৰতিলিপি আছে^{২২}। এলোঙি সত্ৰৰ কামদেৱে লিখা *কুমৰ হৰণ*ৰ আধাৰ গ্ৰন্থ চন্দ্ৰ ভাৰতীৰ একে নামৰ জনপ্ৰিয় কাব্যখনি। একে বিষয় বস্তুৰ ওপৰত গুৰুদল সৰুৰবি সত্ৰৰ কচিদেৱৰ পুত্ৰৰ মদন আতা আৰু ঊন্থম বামদেৱেও দুখনি নাট ৰচনা কৰা বুলি জনা যায়।

৯.৮. এলোঙি সত্ৰৰ বামকান্তই ৰচনা কৰা *সম্বাসুৰ বধ নাট* প্ৰতিলিপি এটা (শক ১৮০৯) লক্ষীমপুৰ জিলাৰূপৰা আনি বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সুৰক্ষা দিয়া হৈছে (নং ৩১৪)। একেস্থানৰূপৰা পুৰাতত্ত্ব বিভাগে সংগ্ৰহ কৰা আন দুখনি ভাল নাট হ'ল— বাপুকৃষ্ণ বৰভকতিৰ নাতি কামদেৱৰ *কুমৰ হৰণ নাট* (নং ৩২১) আৰু কমলেশ্বৰ স্বৰ্গদেৱৰ অজ্ঞাত ফুলবাৰী সত্ৰৰ ভৱকান্ত বিপ্ৰ মহন্তই লিখা *সম্বাসুৰ বধ নাট*^{২৩}। ইয়াৰ আখ্যান ভাগ ভাগৰত পূৰ্বাশ্ৰুপৰা চলন কৰা। নগাওঁ চাণেকিৰূপৰা পুৰাতত্ত্ব বিভাগে সংগ্ৰহ কৰা পূৰ্ণকান্তৰ হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যানৰ বিষয় বস্তু মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ একে নামৰ কাব্য খনিৰূপৰা লোৱা। পূৰ্ণ কান্তৰ পুত্ৰ লক্ষকান্তই পাঁচখনি নাট ৰচনা কৰা বুলি ড° কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামীয়ে উল্লেখ কৰিছে^{২৪}। তাৰে ভিতৰত *ভীষ্মপৰ্ব*, *অভিমন্যু বধ*, *পাতালী কাম* আৰু *কালপৰ্ব* বিশেষ ভাৱে উল্লেখযোগ্য। আটাইকেইখনি নাটৰে

২৫ কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী— *সত্ৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা*, পৃ ১৯

২৬ কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী (সম্পাদ)— *কেশৱ চৰিত্ৰ*, পদ ১১৬

২৭-২৮ মহেশ্বৰ নেওগ— *প্ৰাকৃতিক গ্ৰন্থ*, পৃ ২১৯

২৯-৩০ কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী— *সত্ৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা*, পৃ ২০৯, ২০৩

৩১ মহেশ্বৰ নেওগ— *প্ৰাকৃতিক গ্ৰন্থ*, পৃ ২২০

৩২ কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী— *প্ৰাকৃতিক গ্ৰন্থ*, পৃ ২০৫

বিষয় বস্তু মহাভাবতৰ। গোপাল নামৰ একাধিক নাট্যকাৰ আছে। এক দীন গোপালে মহাভাবতৰ কথা বস্তুৰে ক'ব পাৰিছে জবাসন্ধ বধ^{৩৩}। দ্বিতীয়জন গোপালে ক'ব পাৰে সীতাহৰণ নাট^{৩৪}। মাধৱ কন্দলিৰ প্ৰভাৱেৰে পৰিপূৰ্ণ এই নাটত সীতা হৰণৰ সমস্ত কথাই চমুকৈ সোমাইছে। এই গোপালেই সম্ভৱতঃ পতালী কাত আৰু সীতাৰ পাতাল গমন নাটৰো নাট্যকাৰ। তিনিচুকীয়াৰ মোহনচন্দ্ৰ ব্ৰহ্মদেৱৰ যোগেদি কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ প্ৰহ্লাদাৰে লাভ কৰা বালি হলমৰ লেখক হ'ল— আন এজন গোপালদেৱ^{৩৫}।

৯.৯. নগাওঁ-সোণাৰীগাৱঁত প্ৰাপ্ত গোৱৰ্ধন যাত্ৰাত লক্ষ্মীকান্তৰ নাম গোৱা যায়। এই গাঁৱতেই হৰিচৰণৰ ভণিতাযুক্ত বিৰাট পৰ্ব শীৰ্ষক নাট এখনি গোৱা গৈছে। উক্ত গাঁৱৰ কৃষ্ণকান্তই ভীষ্ম বিহাৰ, শংখচূড় বধ আৰু কুলাচল বধ ক'ব পাৰে। শেষৰখিনি অৰ্বাচীন। ইংৰাজী ১৯৩১ চনত লিখা^{৩৬}। কোৱামৰা সত্ৰৰ বক্তৃতাৰে লিখে তিনিখনি নাট— সহস্ৰাৰ্জুন বধ, গয়াসুৰ উপাখ্যান আৰু শল্য-গদা পৰ্ব^{৩৭}। নগাওঁ-পটীয়াপামৰপৰা সংগৃহীত কেশৱানন্দৰ জীৱনীমূলক নাট শ্ৰীশংকৰ দেৱৰ জন্ম যাত্ৰাত (বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, নং ৭৭) গুৰুজনাৰ অৱতাৰী ৰূপত অংকন কৰাৰ প্ৰচেষ্টা আছে।

৯.১০. সংগ্ৰহৰ সূত্ৰ হেৰোৱা কেবাখনো নাট অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ উপৰি কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতিত আছে^{৩৮}। এনে নাটৰ ভিতৰত লক্ষ্মীনাথৰ নৃসিংহ যাত্ৰা (নং ৮৩৫), লক্ষ্মীনাথ দাসৰ হৰমোহন, জগজীৱনৰ অজামিল, পুৰুষোত্তম দাস- চিৰঞ্জীৱ দাসৰ সীতাৰ পাতাল গমন (নং ৮৩০), কৃষ্ণ দাসৰ ব্ৰহ্মাহনৰ যুদ্ধ, জয়দেৱৰ ৰাম কন্যাস (দুটা প্ৰতিলিপি নং ৮৩১ আৰু ৮৩২) আৰু গোপীকান্ত দেৱৰ পুত্ৰই লিখা কৰ্ণ বধযাত্ৰা লেখ। আন নাটৰ ভিতৰত পূৰ্ণকান্তৰ সিদ্ধ যাত্ৰা, হৰেন্দ্ৰ দাসৰ পুত্ৰনা বধ আৰু দুৰ্ৱসা ভোজন নাটৰ নাম ল'ব পাৰি। উত্তমৰামৰ উৰা হৰণৰ বিষয় বস্তু কবি বৃষকেতুৰ একে নামৰ কাব্যৰে অভিন্ন^{৩৯}।

৯.১১. নগাওঁ ভোগবাৰী সত্ৰত মোহকান্তৰ বালি বধ আৰু প্ৰিয় কান্তৰ দ্ৰোণ বধ অংক সংৰক্ষিত হৈছে। কালমিলাৰ যোগানন্দই বহাসুৰ বধ আৰু দক্ষ বজ্জৰচে। চলচলিৰ বলোৰামে লিখে ধ্ৰুৱ চক্ৰি। অহি ভেটিৰ কামকান্তই বিজয়াসুৰ বধ আৰু নসত্ৰৰ আত্মানন্দই

৩৩ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা (সম্পাদক)— জংক্সনৰ দ্বিতীয় নট

৩৪ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা — এই দ্বিতীয় নট

৩৫ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা — এই পঞ্চম নট

৩৬-৩৭ Deva Goswami. K - Early History and Development of Purusa-Samhati of Assamese Vaishnavism. Unpublished Ph. D. Thesis. G. U. 1969, PP 339-40

৩৮ ফ্ৰেণ্ডস কথকিনি অসমীয়া সাহিত্যৰ কল্পৱক পৰ সূত্ৰভেদ

৩৯ নটৰ কামকান্তৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ

দশী পৰ্ব, অগ্নি পূৰণ, পাণ্ডৱ স্বৰ্গবোহন, অভিমনু বধ আৰু শ্ৰীবৎস চিন্তা আৰু শুকদেৱৰ
বৰিচন্দ্রই ৰাজসুয় নাট ৰচি অসমীয়া নাট্য সাহিত্যৰ ভঁৰাল চহকী কৰি থৈ যায়^{৪০}।
কোৱামৰা শলগুৰি সত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠাপক জগজীৱন আতাৰ অজামিল উপাখ্যান ভদ্ৰদেৱ
ওৰফে যদুদেৱৰ আন দুখনি লেখৰ নাট।

৯.১২. নাট্যকাৰৰ নাম নথকা কেবাখনি নাটৰ লেখ ড° মহেশ্বৰ নেওগে তেওঁৰ
অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখাত উল্লেখ কৰিছে^{৪১}। এনে নাটৰ ভিতৰত শ্ৰভাস যাত্ৰা,
পাণ্ডৱ বিজয়, কুলাচল বধ, সীতা ৰঞ্জন আৰু কুশৰ যুদ্ধৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি^{৪২}।
শতত্ৰুজ ৰাৱণ বধৰ কাহিনী ভাগ অঙ্কত ৰামায়ণৰ ভেজা দি গঢ়ি উঠা^{৪৩}। সংস্কৃত প্ৰবোধ
চন্দ্ৰোদয়ৰ অসমীয়া ৰূপান্তৰৰ দুটা প্ৰতিলিপি উদ্ধাৰ হৈছে। তাৰে এটা আছে— বুৰঞ্জী
আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত (নং ৬৭) আৰু আনটো কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ গ্ৰন্থাগাৰত (নং ৪৪)।

৯.১৩. অভিনয়ৰ উপযোগীকৈ অসমৰ সত্ৰত অগণন নাট ৰচিত হৈছিল। গিছে
সিবোৰৰ সংগ্ৰহ কিম্বা সুৰক্ষণহে ভালদৰে কোৱা নাই। ফলত বহুতো নাট পাণ্ডু লিপিতে
নষ্ট হ'ল। অধ্যাপক অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকাই বিভিন্ন সত্ৰৰ সংৰক্ষিত নাট সমূহৰ এখনি
আহল-বহল 'কৰণি' সন্নিবিষ্ট কৰিছে মঞ্চলেখা^{৪৪}ত। সেই কৰণি মতে আউনী আটী
সত্ৰত নিৰঞ্জন দেৱ গোস্বামী ৰচিত মহামোহ নাট; দম্ভদেৱ গোস্বামী ৰচিত সীতা হৰণ,
উদ্যোগপৰ্ব ঘোষাযাত্ৰা, কলংকভঞ্জন, কংস বধ, পদ্মীহাসাদ, কালিয় দমন আৰু হৰিশ্চন্দ্ৰ
উপাখ্যান, কমলদেৱ গোস্বামী ৰচিত বলি ছলন, যুগ মিলন তথা শুক দক্ষিণা আৰু
হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ৰচিত দণ্ডিপৰ্ব, দ্ৰৌপদীৰ সয়ম্বৰ, অভিমনু বধ, কীচক বধ, পাৰ্থ
পৰাজয়, কুবলা শ্ব, সুভদ্ৰা হৰণ, দক্ষ যজ্ঞ, কৰ্ণাজুৰ্ন, জয়্যাস্টমী আৰু তাৰকাসুৰ বধ নাট
সংৰক্ষিত হৈ আছে। দক্ষিণ পাট সত্ৰত আছে— কনমালী দেৱৰ শ্ৰীকৃষ্ণ জন্ম যাত্ৰা
শ্ৰীধৰ গোস্বামীৰ কংস বধ, বাসুদেৱ গোস্বামীৰ ৰাসলীলা আৰু কালীয় দমন; শুভ
দেৱ গোস্বামীৰ প্ৰভাত যজ্ঞ; নৰদেৱ গোস্বামীৰ সখী সংবাদ; হৰিদেৱ গোস্বামীৰ কৰ্ণৰ
অমৰাত্মক; টংকেশ্বৰ দেৱ ৰব ভাগৱতীৰ বীৰবাহ বধ; পদ্মকান্ত ওজাৰ ঘটোৎকচ বধ
নাট; ধীৰেশ্বৰ শৰ্মাৰ ভীষ্মৰ শব শয্যা আৰু যজ্ঞেশ্বৰ বৰকাকতীৰ পাণ্ডৱ নিৰ্বাসন আৰু
গোষ্ঠ-লীলাৰ অপ্ৰকাশিত প্ৰতিলিপি আছে^{৪৫}।

৯.১৪. অসমৰ সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত গড়মূৰ সত্ৰৰ অৱদান ভালেখিনি। এই সত্ৰত
যোগানন্দ দেৱগোস্বামীৰ দ্বাৰা বিৰচিত কৰ্ম পৰ্ব, লীতাশ্বৰ দেৱগোস্বামীৰ ৰচিত বলিছলন,

৪০ কেশৱদেৱ দেৱ গোস্বামী— সত্ৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা, পৃ ১০৭

৪১ মহেশ্বৰ নেওগ— অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃ ২১২

৪২ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা (সম্পাদ)— অক্ষয়কাম, অষ্টম নম্বৰ

৪৩ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা— উক্ত গ্ৰন্থ, সপ্তম নম্বৰ

৪৪ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা— বক্তৃতা, পৃ ১৩-১৬

৪৫ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা— প্ৰবন্ধ গ্ৰন্থ, পৃ ১৩

প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ, ঘোষা যাত্ৰা আৰু শ্ৰীকান্ত ভাগৱতী ৰচিত ভীষ্ম পৰ্ব লগত কুবলয় বধ সুৰক্ষিত। কমলাবাৰী সত্ৰত আছে— কৃষ্ণকান্ত দেৱঅধিকাৰৰ দূতীসংবাদ, জবাসন্ধ বধ আৰু ৰুক্মিণী হৰণ; লক্ষ্মীকান্ত দেৱঅধিকাৰৰ কৰ্ণ বধ, মুকুতা হৰণ, কংস বধ, অভিমুখ্য বধ, তাৰিণীসেন বধ, মকৰুক বধ, অংগদ ৰায় বাব, বস্ত্ৰ হৰণ, পাণ্ডৱ নিৰ্বাসন, ভীষ্ম পৰ্ব, গদা পৰ্ব, বীৰ বাহ বধ আৰু জয়দ্রথ বধ প্ৰধান^{৪৬}।

৯.১৫. দিহিং সত্ৰত সংৰক্ষিত নাটৰ ভিতৰত যদুৰ্মণি দেৱৰ ফলু যাত্ৰা, জগবন্ধন দেৱৰ গোপী হৰণ, কৈৱল্যানন্দন দেৱৰ কংস বধ, সামন্ত হৰণ আৰু ভগৱান চন্দ্ৰ দেৱৰ বলিছলন প্ৰখ্যাত^{৪৭}। শ্ৰীৰাম আতাৰপৰা বঢ়া ভোলাগুৰি সত্ৰত সংৰক্ষিত নাটৰ সংখ্যা ভালেখিনি। সিৰোৰৰ ভিতৰত ৰাম আতাৰ সুভদ্ৰা হৰণ আৰু অন্ন ভোজন, ৰামানন্দৰ মোহন আৰু ৰাস যাত্ৰা, ৰামগোবিন্দ দেৱৰ কালযৱন বধ, ৰাম গোপাল দেৱৰ পাণ্ডৱৰ ৰাজসূয়, কঠ ভূষণ দেৱৰ খটাসুৰ বধ আৰু বলিছলন; নৰনাথ দেৱৰ ভীষ্ম নিৰ্যাতন, থিৰেশ্বৰ দেৱৰ কুলাচল বধ, দামোদৰ চন্দ্ৰ দেৱগোস্বামীৰ দ্ৰোণপৰ্ব, কৰ্ণপৰ্ব, বিৰাট পৰ্ব, কংস বধ, পাণ্ডৱৰ উপাখ্যান, অমৃত মছন, ৰাম নিৰ্যান আৰু ৰামৰ অশ্বমেধ; ঈশ্বৰচন্দ্ৰৰ দাতাকৰ্ণ বধ, পাতালী কাণ্ড আৰু কীৰ্ত্তিবীৰ্য্যার্জুন বধ, জয়ানন্দদেৱৰ অশ্বকৰ্ণ বধ, নছবৰ ৰজা প্ৰাপ্তি, নৃসিংহ যাত্ৰা, হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান আৰু হংস ডিম্ব উপাখ্যান; মদনচন্দ্ৰ দেৱৰ সিদ্ধুৰা বধ, খটাসুৰ বধ, ভীষ্মৰ দিগ্ৰিজয়, দ্ৰৌপদীৰ সয়ম্বৰপন্থাকান্ত দেৱৰ ৰাম পৰাজয়, সীতা হৰণ, হিড়িম্বাসুৰ বধ আৰু বকাসুৰ বধ, লক্ষ্মীকান্ত গোস্বামীৰ কুব্জকেন্দ্ৰ আৰু ৰুক্মেশ্বৰ গোস্বামীৰ পাণ্ডৱৰ স্বৰ্গাৰোহন উল্লেখযোগ্য^{৪৮}।

৯.১৬. বৃন্দবাৰী সত্ৰত ৰাম আতাৰ অজামিল মুক্তি, মুহিচন্দ্ৰ আতাৰ কুলাচল বধ, কুমৰ হৰণ আৰু সীতা বনবাস, সূৰ্যকান্ত দেৱআতাৰ ককি দিগ্ৰিজয়, জয়ৰাম আতাৰ কলি ধৰ্ষণ, আত্মাৰাম আতাৰ কালিয় দমন, ৰঘুনাথদেৱ আতাৰ ধৃতৰাষ্ট্ৰৰ দিগ্ৰিজয় আৰু গজকেতু বধ; যোগানন্দ আতাৰ সামন্ত হৰণ আৰু জবাসন্ধৰ যুদ্ধ; শঙ্কৰাম ডেকা অধিকাৰৰ সুন্দ-উপসুন্দ বধ; চন্দ্ৰ খাটনিয়াৰ ৰাৱণ দিগ্ৰিজয়, মহানন্দ মহন্ত অধিকাৰৰ পাৰ্শ্ব-পৰাজয়, প্ৰভাতী হৰণ আৰু গান্ধাৰীৰাজ বধ, নৰায়ণ আতাৰ শৈল্যপৰ্ব, গদাপৰ্ব আৰু কংসবধ, সোণাৰাম বৰাৰ কীৰ্ত্তি বীৰ্য্যার্জুন বধ, পৰশুৰামৰ মাতৃহত্যা, দ্ৰৌপদীৰ সয়ম্বৰ, বকাসুৰ দিগ্ৰিজয় আৰু লক্ষ্মীনাথ শৰ্মা-পূজাৰীৰ সীতা হৰণ সংৰক্ষিত হৈছে^{৪৯}।

৯.১৭. নগাওঁ-আমগুৰি-কৰতিপাৰ সত্ৰৰ গ্ৰন্থাগাৰত আছে— বোগেশ্বৰ আতাৰ হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, বটপুৰ, ৰাৱণ বধ আৰু অমৃত মছন, অনন্তদেউ আতাৰ পাতালীকাণ্ড

৪৬ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা— একেৰুহ, পৃ ৮২

৪৭ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা— একেৰুহ, পৃ ৮২

৪৮ লীলাধৰ বৰা— ঐতিহাসিক কলিকট, পৃ ৫৩

৪৯ অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা— একেৰুহ, পৃ ৮৪

বামায়ণ, শ্রীকৃষ্ণ নিৰ্বান আৰু শিব শত্ৰু ভংগ; কল্পকান্ত গোস্থায়ীৰ হৰমোহন, কৰ্ণপৰ্ব, শল্যপৰ্ব, ভীষ্মপৰ্ব, ভীষ্ম দৈত্য বধ, জয়দ্রথ বধ, পত্নী বিক্রম, শ্রীৰাম অৰণ্যবাস, কুব্জক্ষেত্ৰ, কহিতৰ সিদ্ধিলাভ, ক্ষেত্ৰবাহ বধ, কৰ্ণপাল, দণ্ডিপাল বধ, কৃষ্ণাকন বা তুলসী বধ, সীতাহৰণ, বালিবধ আৰু কৰ্মফল নাট^{৫০}। নগাৰ্ঘ-কৰ্ণাতিপাৰ-নসত্ৰত সংৰক্ষিত নাটসমূহৰ ভিতৰত জয়দেউ আতাৰ বাম কন্যাস, দ্ৰোণ পৰ্ব, অভিমুখ্য বধ আৰু জয়দ্রথ বধ; মুক্তিদেব গোস্থায়ীৰ শ্ৰৌপদীৰ সন্ন্যাস আৰু যজ্ঞদেব গোস্থায়ীৰ বাম জন্ম নাট উল্লেখযোগ্য^{৫১}।

৯.১৮. চলিহা বাবেঘৰ সত্ৰত আছে— শ্রীকৃষ্ণদেৱৰ ভাগৱত বিজয় আৰু শ্রীৰংস বা ভৃগুমুনিৰ শুক পৰিচয়; সুদৰ্শন দেৱৰ যজ্ঞোৎপত্তি নব-নাৰায়ণ, দুৰ্বাসা দমন বা অশ্ববীণ বজাব একাদশী পালন; শ্রীৰামদেৱৰ ভীষ্মৰ মোক্ষণ, বলিহলন, পুৰীক্ষিত মোক্ষ আৰু অজামিল উপাখ্যান; পূৰ্ণ কামদেৱৰ শ্রীকৃষ্ণৰ শিশুশীলা, বাজসূয়, মহেশ মোচন আৰু বামবিজয়; বঘুনাথ দেৱৰ প্ৰদ্যুম্নহৰণ বা সন্থবাসুৰ বধ বজ্জনাথ দেৱৰ ভানুমতী হৰণ, নিকুন্ত দৈত্যবধ, বজ্জলাভ বধ আৰু কাশীনাথৰ শ্ৰৌণ্ড বধ; লক্ষ্মীনাথ দেৱৰ পৃথুবজাব শতাব্ধিমেধ যজ্ঞ আৰু কৰ্মম দেৱাছতিৰ বিবাহ; শিবচন্দ্ৰ ডেকা অধিকাৰ সিদ্ধি বা পৰ্ব, বিৰাট পৰ্ব আৰু বালিবধ, কুৰালাখ উপাখ্যান, মৰুৎ যজ্ঞ, পৰশুৰামৰ কীৰ্ত্তিবীয়া বধ, ত্ৰিপুৰাসুৰ বধ, গয়ামুৰৰ হৰি পদ লাভ, শল্য বধ, শকুনি বধ, হৰ্য-বিবাদত দুৰ্যোধনৰ মৃত্যু, খাণ্ডৱ দাহ, সুভদ্ৰা হৰণ, কৰ্ণ পৰ্ব, কঙ্কি দিগ্বিজয়, কালকুব্জ, খটাঙ্গ বধ, অৰ্জুনৰ দৰ্পচূৰ্ণ, বিধপুত্ৰ আনয়ন আৰু জলদাসুৰ বধ, নাট^{৫২}।

৯.১৯. নগাৰ্ঘ-জগাজন সত্ৰত বীৰচন্দ্ৰ দেৱৰ ভীষ্ম পৰ্ব, দ্ৰোণ পৰ্ব, কৰ্ণ পৰ্ব, শৈল্য পৰ্ব, বকাসুৰ বধ, নিৰ্মলা উপাখ্যান বা কুতাসুৰ বধ, হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান, শ্রীৰংস চিহ্ন, সীতা হৰণ, বালি বধ, বৰদা বালা, মদালসা উপাখ্যান, বামৰ কন্যাস, লংকা দহন হনু দৈত্য বধ, বীৰেন্দ্ৰ বিজয়, যযাতি উপাখ্যান, বলি হলন আৰু কংস বধৰ হস্তলিখিত প্ৰতিলিপি^{৫৩}। জৰাবাৰী সত্ৰত থকা অংকীয়া নাটমালাৰ ভিতৰত সৌৰীকান্ত দেৱগোস্থায়ীৰ দক্ষ যজ্ঞ, ত্ৰিপুৰাসুৰ বধ, ধ্ৰুৱ চৰিত্ৰ, শ্ৰৌপদীৰ সন্ন্যাস, ঘটোৎকচ বধ, ঘোৰ যাত্ৰা, শ্রীৰামচন্দ্ৰৰ কন্যাস, সন্থবাসুৰ বধ, মহীৰাষণ বধ, পাতালীকান্ত, ত্ৰিশংকুৰ বৰ্ণ লাভ আৰু শিৱসত্ৰত উপাখ্যান লেখৰ^{৫৪}। বৰদোৱাৰ বিভিন্ন সত্ৰত পোৱা নাটসমূহৰ কথা ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰি অহা হৈছে। তেজপুৰৰ নিকামূল সত্ৰত আন আন অংকীয়া নাটৰ লগতে আছে - শ্রীৰাম কন্দলীৰ ফুলচা কীৰ্ত্তন আৰ্হিত ৰচিত দেৱনাথৰ ফুলচা যাত্ৰা নাট। ওপৰত উল্লেখ কৰা আটাইবোৰ নাটত ব্যবহৃত ব্ৰহ্মবুলি সম পৰ্যায়ৰ নহয়। বহুবোৰ অক্ষয়

৫০ লীলাবধ বধ— উপনৃতা গ্ৰন্থ পৃ° ৬৫

৫১ লীলাবধ বধ— উক্ত গ্ৰন্থ পৃ° ৬৫

৫২ অৰ্জুনৰ হাৰবিলাস— বৰদোৱা পৃ° ৮৫

৫৩ লীলাবধ বধ— প্ৰত্নতত্ত্ব গ্ৰন্থ, পৃ° ৭৫

৫৪ লীলাবধ বধ— একেৰূপ, পৃ° ৮৫

নাট্যকাৰৰ নাটত ব্রজবুলি সীমিত পৰিষৰত ফেকুবিব লগত পৰিছে। হ'লেও অসমৰ ব্রজবুলি নাট সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত তাক স্থান নিদিলে সুবিচাৰ কৰা নহ'ব। নাটমালাত ব্যৱহৃত বিভিন্ন ৰাগ সমৃদ্ধ গীতমালাৰ (অংকৰ গীত) আন এটি সুকীয়া বৈশিষ্ট্য বিদ্যমান।

৯.২০. প্ৰত্ন অসমীয়া শুৰৰ চৰ্যাপদৰ দিনৰপৰা ঊনবিংশ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগলৈকে অসমীয়া গীতি সাহিত্যৰ প্ৰবহমান স্ৰোতধাৰা ক্ষণেকলৈকেও থমকি ৰব লগা হোৱা নাই। মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে ব্রজবুলিত বৰগীত আৰু ভটিমা কেইটা ৰচনা কৰি অসমীয়া গীতি সাহিত্যত এক নৱ জাগৰণৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। 'মন মেৰি ৰাম চৰণ হি লাগু' গুৰুজনাৰ প্ৰথম বৰগীত। সেইটি প্ৰথমবাৰ তীৰ্থ পৰ্যটন কৰিবলৈ যাওঁতে বদৰিকাশ্ৰমত ৰচনা কৰে : তৎকালীন অসমত প্ৰচলিত কথিত ভাষাৰ সৈতে উত্তৰ ভাৰতৰ ভিন্ন প্ৰান্তৰ বৈষ্ণৱ সন্তসকলৰ কাব্য-গীতত ব্যৱহাৰ হোৱা ভাষাৰ আশ্চৰ্য মিলে গুৰুজনাক সেই কথিত ৰূপটোত গীত আৰু নাট ৰচিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। গুৰুজনাই ব্রজবুলিত মুঠতে 'বাৰকুৰি গীত' ৰচনা কৰিছিল যদিও কমলা গায়নে আওৰাবলৈ নিওঁতে সেইখিনি চ'ত মইয়া বনপোৰা জুইত পোৰা গ'ল^{৫৫}। তেতিয়া শংকৰদেৱে মাধৱদেৱক খেদকৈ বুলিলে, 'বৰা পো, অনেক শ্ৰমকৈ গীতখানি কৈলো, পুইলে। গীত কিছু কৰা, মই নকৰো আৰু'^{৫৬}। গুৰুৰাক্য শিৰত তুলি লৈ মাধৱদেৱে নকুৰি এঘাৰটা গীত ৰচনা কৰে^{৫৭}। বৰ্তমানলৈকে শংকৰদেৱৰ ৩৪ টা বৰগীত উদ্ধাৰ হৈছে। বৈষ্ণৱ সন্ত মহন্তসকলে শংকৰ-মাধৱ বিৰচিত এই গীতখিনিকে বৰগীত বুলি কয়। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ ঐশ্বৰিকত্ব আৰু পুৰুষত্ব প্ৰকাশেই বৰগীতৰ মূল কথা। সংগীত শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন ৰাগ সম্বলিত, আধ্যাত্মিক উচ্চভাৱ সম্পন্ন, জাগতিক শ্ৰেয় কাহিনী বৰ্জিত, দুজনা গুৰুৰ দ্বাৰা ব্রজবুলি ভাষাত বিৰচিত উপাসনা প্ৰসঙ্গৰ গীতকেই পণ্ডিতসকলে 'বৰগীত' আখ্যা দিছে^{৫৮}।

৯.২১. শংকৰদেৱ বিৰচিত বৰগীতত সৰ্বমুঠ ভেৰটো ৰাগ ব্যৱহাৰ হৈছে। ৰাগবোৰ হ'ল— অহিৰ, আশোৱাৰী, কল্যাণ, কেদাৰ, গৌৰী, তুৰবসন্ত, ধনত্ৰী, বসন্ত, ভূপালি, মল্লাব, মাউৰ, ধনত্ৰী, শ্ৰী আৰু সুহাই। অৱশ্যে বৰগীততকৈ নাটৰ গীতত ব্যৱহাৰ হোৱা ৰাগৰ সংখ্যা অনেক বেছি। ছখনি নাটত মুঠতে ২৯ টা ৰাগ পোৱা যায়— অহিৰ, আশোৱাৰী, কল্যাণ, কনাড়া, কাকণ্য-কেদাৰ কৌ, গান্ধাৰ, গৌৰী তুৰ, তুৰ-বসন্ত, ধনত্ৰী, নাট, নাট মল্লাব, পূৰ্বী, বসন্ত, বেলোৱাব, ভাটিয়াগী ভূপালী, মল্লাব, মাধৱ-ধনত্ৰী, শ্যাম,

৫৫ ৰাসীকান্ত কাকতি — পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য, পৃ ৭৩

৫৬ কথা-গুৰু চৰিত, পৃ ২১২

৫৭ মাধৱদেৱ বৰগীতৰ সংখ্যালৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত মতানৈক্য দেখা যায়

৫৮ মহেশ্বৰ নেওগ — শ্ৰীশংকৰদেৱ, পৃ ১৩৩-১৩৮

শ্রী, শ্রীগৌরী, শ্রী গঙ্গাব, শ্রীপন্নাব, সৰস্বতী, সিদ্ধাব আৰু সুহৃদ^{৫১}। মাধৱদেৱে তেওঁৰ বৰগীতত ২৯ টা ৰাগ সন্নিবিষ্ট কৰিছে যদিও নটত ব্যৱহাৰ কৰা ৰাগৰ সংখ্যা হ'ল— সোডৰ। শংকৰদেৱে ব্যৱহাৰ কৰা তুব, ভূগালী, পূৰ্বী আৰু সাৰে ৰাগৰ গীত বিনাৰে মাধৱদেৱে ৰচনা কৰা নাই, ঠিক ভেনেদেৱে মাধৱদেৱে ব্যৱহাৰ কৰা শ্যাম গড়া, বৰাড়ী, কামোদ আৰু ললিত ৰাগক শংকৰদেৱে তেওঁৰ ৰচনাৰ ভিতৰলৈ অনা নাই। অসম্ভৱ বৈষ্ণৱ গীতত বাগিনীৰ প্ৰয়োগ নহ'লেও তালৰ ওপৰত ভালেখিনি। শংকৰ-মাধৱ গীতত ব্যৱহাৰ হোৱা তালসমূহ হ'ল— একতালি, কল্যাণ, ধৰ্ম্মান, চুট, চুটিকলা ঢোক, দোয়ানি ধৰ্ম্ম যতি, পবিতাল, বিৰম, মাধৱ্যোতি আৰু বতিমান। ধ্ৰুপদী সংগীত হেতুকে বৰগীত গাওঁতে আৰম্ভণিতে ৰাগ দি গিহুত ছাত্ৰ শ্ৰাবি আশ্ৰিত্যত সেই ৰাগত নিবদ্ধ গীত গোৱা হয়। প্ৰতিটো ৰাগেই পঞ্চাংগ বিনিষ্ট— উকাৰ, হকাৰ, তাৰ ঘোৰ আৰু মৰ্দ্ধন^{৫২}।

২.২২. ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ ঐশ্বৰিকত্ব আৰু পুৰুষত্ব প্ৰকাশেই বৰগীত সমূহৰ মূল কথা। ক্ৰম ভংগৰ জীৱনত হৰি ভক্তিৰ সাৰৱেণ্যকে শংকৰদেৱে বৰগীতবোৰৰ মাজেদি পৰিস্ফুট কৰি তুলিছে। মাধৱদেৱৰ গীততো উক্ত ভাৱৰ প্ৰতিফলন নথকা নহয়। ই'লেও মাধৱদেৱৰ সবহা যি গীতৰে আকৰ্ষক বিন্দু হ'ল— শিশু কৃষ্ণৰ বৰ্ণাঢ্য জীৱনৰ জীৱন্ত চিত্ৰৰ অংকন^{৫৩}। শংকৰ-মাধৱ গীত যি অসমীয়া ধ্ৰুপদী সংগীতৰ আকাৰ স্বৰূপ^{৫৪}। চৰিত পুৰিসমূহত বৰগীতৰ ছটি বস থকা বুলি নিৰ্দেশিত হৈছে—বিবহ, বিৰক্তি, চোৰ, চাভুৰী, লীলা আৰু পৰমাৰ্থ^{৫৫}। এই বস শব্দই প্ৰকৃততে বিষয় বস্তুৰহে সন্দেশ দিয়ে। কেতিয়াবা আকৌ লীলা বিষয়ক গীত বিনিক জাগন, চলন খেলন আৰু নৃত্য— এই চাৰিটা ভাগত ভগোৱা দেখা ৰাব। ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ আদি, মধ্য আৰু অন্তঃলীলাৰ বিভিন্ন কাৰ্য্যকালী বৰগীতসমূহৰ ভিতৰেই কবিত্বটো হৈ উঠিছে। মাধৱদেৱ ৰচনাত লীলা বিষয়ক গীতসমূহৰ বৰ মনোৰম। জাগনৰ গীতৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ হ'ল— 'ভেজাবে কমলাপতি পৰভাত নিশ' গীতটো। ইয়াৰ মাজেদি প্ৰকাশিত ৰাতিপূৰণৰ চিত্ৰ-ভূমিত ৰূপটিয়ে সকলোৱে চিত্ৰ স্পৰ্শ কৰিবলৈ সমৰ্থ। চলনৰ গীতত থাকে শিশুকৃষ্ণৰ কৃষ্ণকন যাত্ৰাৰ চমকপ্ৰসৰ চিত্ৰ। বংশীৰ ধ্বনিৰে কেনু ডাকি আনি ব্ৰজৰ হৰাণ^{৫৬}। কলসৈৱতে ৰঙ্গে ৰঙ্গে কৰা কেতিয়া বৰ্ণনাই খেলন গীতৰ মূল কথা। নৃত্যৰ গীতত থাকে নৃত্যমুগ্ধলী কৃষ্ণৰ নৃত্য ভৱিসিৰ বৈচিত্ৰ। শংকৰ-মাধৱ অংকন গীত বিনিৰে মূল্য কম নহয়। প্ৰথমজনা মহাপুৰুষৰ ছবি নটত মূঠতে দুখ পৰাৱলি উচ্চাংগ সংগীতৰ সৰ্বোচ্চ

৫১ বৰদাস দাস (সম্পাদ)— কবিতা-বিহাৰ নবীন কলকাতা, পৃ ১১

৫২ বৰদাস দাস (সম্পাদ)— কবিতা-বিহাৰ নবীন কলকাতা, পৃ ৫৫

৫৩ বৰদাস দাস (সম্পাদ)— কবিতা-বিহাৰ নবীন কলকাতা, পৃ ১০৩

৫৪ M. Nang.— The Bhakti Circle of Assamese Lyrics, Rangit and other in Journal of the University of Calcutta, I, 1930.

৫৫ বৰদাস দাস (সম্পাদ)— কবিতা-বিহাৰ নবীন কলকাতা, পৃ ১৬

মন কৰিবলগীয়া। মাধৱদেৱৰ ঝুমুৰা কেইখনতো গীতৰ সংখ্যা কম নহয়। গুৰুজনাৰ ভোজন ব্যৱহাৰৰ ঝুমুৰাৰ গীতবোৰ ভোজন বেহাৰক; অৰ্জুন ভঞ্জনৰ গীতবোৰ দধি মথনৰ আৰু ভূষণ হৰণ ঝুমুৰাৰ গীতবোৰ ভূষণ হৰণ গীতৰূপে পৰিচিত।

৯.২৩. ভটিমাৰ মূলগত অৰ্থ স্তুতি বা প্ৰশস্তি। শংকৰদেৱৰ ভটিমাসমূহক সমীক্ষকসকলে তিনিটা শ্ৰেণীত ভগাইছে— নাটকীয় ভটিমা, নাটকৰ বাহিৰৰ দেৱ ভটিমা আৰু ৰাজ ভটিমা। মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ইয়াৰ লগত গুৰু ভটিমাত সংযোজন ঘটায়^{৬৪}। মাধৱদেৱৰ ভোজন ব্যৱহাৰত যিটি ভটিমা দিছে সেইটি বিষয় বস্তুৰ ফালৰপৰা প্ৰভাত সংগীতৰ লেখিয়া। মাধৱদেৱে গুৰু ভটিমাৰ গুৰুজনাৰ দৈহিক সৌন্দৰ্য আৰু মানসিক সম্পদৰ যিটি মধুৰ মূৰ্তি আঁকিছে, সিয়ে আজিও সহস্ৰ ভক্তৰ চিন্তা পৰাশি যায়।

৯.২৪. মহাপুৰুষ দুজনৰ বৰগীত আৰু অংকৰ গীতৰ অনুকৰণত তেৰাসকলৰ অনুগামীসকলে ভালেখিনি গীত ৰচনা কৰে। ভক্তিৰ উচ্ছাস আৰু ৰচনা ভংগিৰ বৈচিত্ৰ্য সিবোৰত নাই বুলিব নোৱৰিলেও তাক পিছে বৰগীত আখ্যা দিয়া নহয়— গীত ৰূপেহে সিবোৰ পৰিচিত। শংকৰোত্তৰ কালত কালসংহতি সত্ৰসমূহৰ অধিকাৰসকলেই সৰ্বাতোকৈ সৰহ গীত ৰচনা কৰা দেখা যায়। অৱশ্যে আন সংহতিৰ সত্ৰসমূহতো গীত ৰচনাৰ প্ৰযত্ন শলাগিবলগীয়া। মায়ামৰা, দিহিং, কাটনিপাৰ, চেটা, আইতগুৰি প্ৰভৃতি সত্ৰৰ গৌসাইসকলে ৰচনা কৰা ভালেখিনি গীত পোৱা গৈছে^{৬৫}। শংকৰোত্তৰ কালত বিশুদ্ধ অসমীয়াতো কিছুখিনি গীত ৰচিত হৈছিল। তাৰ আলোচনা ইয়াত অপ্ৰাসংগিক। শ্ৰীমাধৱ-ভণিতা যুক্ত ভালেখিনি গীত মনুহৰ মুখে মুখে আজিও শুনা যায়। সেইবোৰ নিঃসন্দেহে মাধৱদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নহয়। হ'লেও মাধৱদেৱৰ নামৰ কল্যাণতে সিবোৰ লোক স্মৃতিত আজিও জাগ্ৰত হৈ আছে^{৬৬}। অনা-অসমীয়া কবিৰ ভণিতা যুক্ত গীতো অসমৰ লোক-স্মৃতিত সজীৱ হৈ ৰোৱাটো আন এটি মন কৰিবলগীয়া কথা। এনে কবিৰ ভিতৰত বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসী কবীৰ দাস আৰু দ্বিজ কৃন্দাৱন দাসৰ নাম উল্লেখযোগ্য^{৬৭}। শংকৰোত্তৰ ব্ৰজবুলিত লিখা গীত খিনিৰ দুই-এটাত ৰাধা চৰিত্ৰই ভূমুকি মৰাটো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ। আহোম স্বৰ্গদেৱসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ৰচিত গীত মাত খিনিৰ শৃংগাৰ ৰসে বৰগীৰা পাৰি বহাটো সাধাৰণ পাঠকৰো চকুত পৰিব^{৬৮}। শংকৰোত্তৰ কালত নামনি অসমৰ ঠায়ে ঠায়ে

৬৪ মহেশ্বৰ নেওগ — অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃ ২০৯

৬৫ বিৰিকিকুমাৰ বৰুৱা (সম্পাদক)— শ্ৰীৰাম আতা আৰু ৰায়ানন্দ

দেৱৰ গীত, কুৰ্মিকা, পৃ ২৬

৬৬ মহেশ্বৰ নেওগ (সম্পাদক)— ভ গী সং ভূমিকা, পৃ ১৭

৬৭ ড° নেওগ সম্পাদিত ভক্তি-গীত সংকলনত বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ ভণিতা থকা এটা কবীৰৰ এটা আৰু কৃন্দাৱন দাসৰ ভণিতাযুক্ত ৩ টা গীত সংকলিত হৈছে।

৬৮ সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা (সম্পাদক)— ভক্তি গীত সংকলন, কুৰ্মিকা, পৃ ১৭

বংগীয় বৈষ্ণব সম্প্রদায়ৰ প্ৰভাৱ পুষ্টি গীত মাত্ৰৰ সৃষ্টি আৰু এটা উল্লেখযোগ্য বিষয়। শুক নাতি চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ দিনত বংগীয় ‘চাপৰি কীৰ্ত্তন’ কৰাৰ দোহৰ ঠাকুৰে জনৈক ভক্তক সমাজৰপৰা বহিষ্কাৰ কৰাৰ সংবাদ বিদ্যানন্দ ওজাৰ চৰিত্ৰত উল্লিখিত হোৱাটো এই খিনিতে উল্লিখিত পাবি।

৯.২৫. শংকৰ-মাধৱৰ পৰৱৰ্তী উল্লেখযোগ্য গীতিকাৰ হ’ল— কাল-সংহতিৰ প্ৰৱৰ্তক, ‘কথাৰ সাগৰ’, কালজাৰ, গোৰা উৰাল আৰু জোৰাবাদি সত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠাপক, মাধৱদেৱৰ দ্বাদশ আচাৰ্যৰ অন্যতম ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা (জন্ম ১৪৬৩ শক, মৃত্যু ১৫৩৩ শক)। ড° নেওগৰ সম্পাদিত গ্ৰন্থৰ আতাৰ ৪২ টা গীতে স্থান পাইছে, ‘য’ৰ দুই এটি অতি সুন্দৰ’^{৬৯}। শংকৰদেৱৰ প্ৰিয় শিষ্য ভৱানন্দ সাউদ ওৰফে নাৰায়ণ দাস ঠাকুৰ আতায়ো (জন্ম ১৪১৭ শক) দুই এটি ভক্তিমূলক গীত ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছিল। ‘উদ্ধৱ গোকুল আইলা’ গীতটিত মাধৱ বিবহৰ চিত্ৰখনি বেচ উজ্জ্বল।^{৭০} ভৱানীপুৰীয়া আতাৰ দ্বাৰা থাপিত ছজন ব্ৰাহ্মণ সত্ৰীয়াৰ অন্যতম শ্ৰীৰামদেৱ ‘ভাটি আতা’ ই ‘খোৰাৰ পটল’ সংকলন কৰাৰ উপৰি ভালেখিনি ভক্তি গীতো ৰচনা কৰিছিল। গীতৰ বিষয় বস্তু শংকৰ-মাধৱৰে অভিন্ন হ’লেও প্ৰকাশ ভংগিত মৌলিকত্ব বৰ্তমান। ৰাগ-ৰাগিনী যুক্ত ৰায় আতাৰ ৭৯ (বা ৮১) টা গীতে আতাৰ সৃজনী প্ৰতিভাত এচেৰেঙা পোছৰ পেলায়’^{৭১}। ৰায় আতাৰ দুই পুত্ৰ — বৰ আতা আৰু ৰামানন্দ। শ্ৰীৰামৰ তিৰোভাষ্যৰ পিছত ৰামানন্দ কালজাৰ সত্ৰৰ অধিকাৰ পদত সমাসীন হৈ ‘শংকৰ চৰিত’ পুথিৰ উপৰি ৭৮ টি বিতৰ্জপন গীত ৰচনা কৰে।^{৭২}

৯.২৬. কাল সংহতিৰ মায়ামৰা সত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠাতা ‘ভূঞাৰ পো’ অনিৰুদ্ধ দেৱে (জন্ম ১৪৭৫ শকৰ ১৫ বহাগ, বৃহস্পতিবাৰ, মৃত্যু ১৫৪৮ শকৰ ১১ পূহ) পঞ্চম ঋতু ভাগৱতৰ পদ ভাঙনি কৰা উপৰি পুৰঞ্জন উপাখ্যান নকুৰি গীত ভটিমা’^{৭৩} ভক্তি মংগল ভটিমা’^{৭৪} আৰু ‘কথা আৰু শ্লোক সমে’ ‘অত্যন্ত গুপ্ত’ এখনি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেওঁৰ গীত আৰু ভটিমাখিনি ‘কবিত্ব বস বিশেষ আছয়’। ভৱানীপুৰীয়া আতাৰ আজ্ঞাপন মহন্ত যদুমণিদেৱে (জন্ম ১৪৮৬ শক, মৃত্যু ১৫৫৩ শকৰ ২৮ ফাগুন, শনিবাৰ) সান্তকুৰি

৬৯ মহেশ্বৰ নেওগ — ভ গী সং, পৃ ১৪-১২৯

৭০ ভ গী সং ২২, ৭২

৭১ শ্ৰীৰাম আতা আৰু ৰামানন্দৰ গীতখিনি সম্পাদনা কৰি ইং ১৯৫৪ চনত প্ৰকাশ কৰে ড° বিবিধিকুমাৰ বৰুৱাই। ভ গী সংত আতাৰ ৮১ টা গীত সন্নিবিষ্ট হৈছে

৭২ ভ গী সংত ৰামানন্দ দ্বিজন ৮৮ টা পদ সংকলিত হৈছে

৭৩ ভাত ছয় পেলা আয়ে ভেটিল ভটিমা/নকুৰি দুইজন গীতে ভৈল গীয়া॥

৭৪ ইয়াত ৮৫০ টা খোৰো আছে। ভ গী সংত অনিৰুদ্ধৰ ১৮১ টা গীত পোৱা যায়।

গীত, কুৰিটি ঘোৰা আৰু কুমুৰা বচনা কৰা বুলি তেওঁৰ চৰিত্তত উল্লিখিত হৈছে।^{১৫} শংকৰদেৱৰ বৰপো বামানন্দৰ পুত্ৰ পুৰুষোত্তম হ'ল 'পুৰুষ সংহতি'ৰ প্ৰৱৰ্তক। ঠাকুৰে ন-ঘোৰা নামৰ ভক্তি জ্ঞাপক গ্ৰন্থ এখনি বচনা কৰাৰ উপৰিও ভালেখিনি গীতো বচনা কৰি থৈ যায়।^{১৬} অসম্ভৱ নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অন্যতম প্ৰচাৰক মহাপুৰুষ দামোদৰ দেৱে এঘুঠিমান গভীৰ আধ্যাত্মিক গীত বচনা কৰাটো গৌৰৱৰ বস্তা^{১৭}।

৯.২৭. মায়ামৰীয়া অনিৰুদ্ধ দেৱৰ বংশৰ হৰিৰাম দেৱে ১৬৮ টা গীত বচনা কৰিছিল। তাৰে ভালে সংখ্যক গীত মায়ামৰা সত্ৰত সংৰক্ষিত হস্ত লিখিত পুথিত পোৱা যায়। তাৰে দুটামান গীত প্ৰকৃততে সুন্দৰ^{১৮}। ভগা ৰজাৰ নিৰ্দেশত বধ কৰা মায়ামৰা সত্ৰৰ চতুৰ্থ গৰাকী অধিকাৰ নিত্যানন্দদেৱ আঠকুৰি গীতৰ ৰচক। বামানন্দ দেৱ কায়স্থ হ'ল— যদুমণিদেৱৰ শিষ্য। তেওঁ বহুগীত আৰু ভক্তি বিষয়ক পুথি এখনিৰ ৰচক^{১৯}। বামানন্দ দেৱৰ শিষ্য কৃষ্ণদেৱ, তেওঁৰ পুত্ৰ জগত মোহন, তেওঁৰ পুত্ৰ ব্ৰহ্মানন্দ, চতুৰ্ভুজ, জয়দেৱ, পদ্মনাভ তথা সহাদেৱ আৰু ব্ৰহ্মানন্দৰ পুত্ৰ শুকদেৱৰ ৰচিত ভালেখিনি গীত ইতিমধ্যে সংকলিত হৈছে^{২০}। শংকৰদেৱৰ শিষ্য চান্দ সাহিৰ গীত এটা ভক্তি-গীত-সংকলনত পোৱা যায়। ভাৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ কন্যা পদ্মাপ্ৰিয়াৰ ৰচিত গীত দুটিত দেখা যায়— ভক্তিৱেই তেওঁৰ জীৱনৰ উচ্ছ্বাস শুহি লৈছিল^{২১}। ৰমাকান্ত, ৰামচন্দ্ৰ, ৰামকৃষ্ণ আদিৰ নামতো কেইটামান গীত পোৱা যায়^{২২}। পাটবাউসী সত্ৰৰ শ্ৰীধৰগুৰু নাথ পাঠক সংকলিত গীতাকলীত হৰি আতা, ৰতিকান্ত দামোদৰদেৱ, গোপাল মিশ্ৰ, কৃষ্ণানন্দ, ভট্টদেৱ ৰত্নাকৰ, লক্ষ্মীপতি, জয়ধ্বজ সিংহ, শ্ৰীহৰি আৰু দেউপতিৰ তিনিকুৰি, দুটা ব্ৰজবুলি গীত সন্নিবিষ্ট হৈছে। দিহিং সত্ৰৰ শ্ৰীশ্ৰীৰাজীৱলোচন চন্দ্ৰ গোহাঞিমহাৰা সাংগৃহীত আৰু সম্পাদিত গীত মন্দাকিনীত^{২৩} যদুমণি দেৱৰ পুত্ৰ সনাতনদেৱৰ ৪৭ টা, তেওঁৰ পুত্ৰ জগবন্ধন দেৱৰ ২১ টা, তেওঁৰ পুত্ৰ পেমভূষণ দেৱৰ ১৫ টা, কৈৱল্যানন্দন দেৱৰ ৭৩ টা, ব্ৰজানন্দন দেৱৰ ১২ টা, বৃন্দাবনচন্দ্ৰ দেৱৰ ২১ টা, ৰত্নচন্দ্ৰ দেৱৰ ২৩ টা, নিৰ্মল চন্দ্ৰ দেৱৰ ২৩ টা আৰু ভগৱানচন্দ্ৰ দেৱৰ ৯ টা গীত পোৱা যায়।

৯.২৮. আহোম স্বৰ্গদেৱসকলৰ ভিতৰত জয়ধ্বজ সিংহৰ সাহিত্য কৰ্মৰ প্ৰতি

৭৫ সাতকুৰি গীত ঘোৰা কুমুৰা ৰচিলা। — যদুমণিদেৱৰ চক্ৰি, পদ ৯৮৭

৭৬ ভ গী সত্ৰ ঠাকুৰ ২২ টা গীতে সংকলিত হৈছে

৭৭ ভ গী সত্ৰ ৯ টা আৰু দেৱ দামোদৰ গুৰু গ্ৰন্থত দাঙেৰন দেৱৰ ৩
টা গীত সংকলিত হৈছে

৭৮ ভ গী সত্ৰ হৰিধ্বজদেৱ ২ টা গীত সংকলিত হৈছে

৭৯ ভ গী সত্ৰ ৰামানন্দদেৱ সাৱলী গীত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে

৮০ ভ সত্ৰজয়মহাৰা বৰ্ণা সম্পাদিত ভক্তি-গীত-পদ-সকলৰ ভাৰত

৮১ মহাবল নেওগ (সম্পাদক) — ভ গী সত্ৰ কুৰিটা পৃ ৯৮

৮২ মহাবল নেওগ — অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, পৃ ২০৭

থকা অনুশীলনৰ কথা শ্ৰদ্ধাৰে স্বৰ্ণীয়। দিহিং সত্ৰৰ ব্যতিক্রমৰ পুত্ৰ উদিত্ৰায় দেৱৰ
ওক চৰিত্তত কল্পসিংহ স্বৰ্গদেবে গীত বচনা কৰাৰ উল্লেখ আছে। ড° নেগুৰ ভক্তি-
গীত-সংকলনত আলোচিত নৃপতিজনাৰ হুঁটা গীতৰ অন্তৰ্ভুক্তি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। শিবসিংহৰ
নামতো এটি গীত পোৱা যায়। ড° কেশৱানন্দ দেৱ গোস্বামী সম্পাদিত শংকৰোত্তৰ
গীত সংকলনৰ তৃতীয় খণ্ডত ১৬১ টা শংকৰোত্তৰ যুগৰ যি গীত সংকলিত হৈছে, তাৰে
৭০ টা গীতত ৰচয়িতাৰ নাম নাই। বাকীখিনিত ২৬ জন গীতিকাৰ নাম আছে। সেই
গীতবোৰত ব্যৱহাৰ হোৱা ৰাগৰ সংখ্যা ৪৪ আৰু তালৰ সংখ্যা হ'ল- বাব। সেই গীতখিনিৰ
বিষয় বস্ত্তৰ সন্দৰ্ভত ড° দেৱ গোস্বামীৰ মন্তব্য মন কৰিব লগীয়া: 'এই কবিসংকলন
কোনো জনে হয়তো আহোম স্বৰ্গদেউৰ ছত্ৰ ছায়াত জীৱন নিৰ্বাহ বা সমাজত প্ৰতিপত্তি
লাভৰ নিমিত্তে গীত-মাতৰ যোগান ধৰি ৰাজ-পোষণৰ অৰ্থে এনে আচৰ্য্য সত্তাৰ আশ্ৰয়
লৈছিল আৰু দুই এজন হয়তো আগৰ কামৰূপ ৰাজ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত কোনো বংগ ভাষা
ভাষী লোক আছিল'^৬।

৯.২৯. শংকৰোত্তৰ গীত-মাতসমূহক শান্ত, দাস্য, সখ্য, ৰাৎসল্য আৰু মধুৰ
এই পাচোটা ভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব আলোচনা কৰিব পাৰি'^৭। বৈষ্ণৱ কবিসকলে নিজকেই
ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ দাস, সখা, পিতৃ-মাতৃ আৰু প্ৰেমিকা বুলি ভাবি আপোন অনুভৱ ব্যক্ত
কৰিছিল। 'কোনো গীতত মাক যশোদাৰ দৃষ্টিৰে পুত্ৰ-কৃষ্ণলৈ চাইছে, কোনো ক্ষেত্ৰত
আতীৰ বালকৰ সখ্য স্নেহেৰে কৃষ্ণক সন্মোহন কৰা হৈছে; কোনো গীতত প্ৰণয়িনীৰ
প্ৰেম কটাক্কেৰে কৃষ্ণৰ ভুবন-মোহন ৰূপ সুখা পান কৰিছে'^৮।

৯.৩০. এনেদৰেই আজি পাঁচ শ বছৰে অসমৰ চুকে কোণে থকা শ শ সত্ৰত
ব্ৰজবুলি ভাবাত অগণন নাট আৰু গীত-মাত ৰচিত হৈ আহিছে। অৱশ্যে অস্বীকাৰ কৰি
লাভ নাই যে শংকৰ-মাধৱে যি প্ৰাণ স্বচ্ছল ব্ৰজবুলিত গীত নাট বচনা কৰিছিল, পিছলৈ
সেই প্ৰাণ স্বচ্ছলতাৰ অভাৱ হ'ল।

খ° উৰিষ্যাৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য

৯.৩১. বৰ্তমান গ্ৰন্থৰ প্ৰথম অধ্যায়ত উৰিষ্যা আৰু নেপালৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ
সন্দৰ্ভত এটি চমু আভাস দি অহা হৈছে। এই অধ্যায়ৰ দুটিমান স্লেহত পূৰ্ব উল্লিখিত
কথা বিনিৰে পুনৰ্বিচাৰ কৰা হ'ব। মহাপ্ৰভু চৈতন্যদেৱৰ উৰিষ্যা আগমনৰ পূৰ্বে উক্ত

১৩ ভীৰৱৰ্ষ শৰ্মাৰ আউনী আৰী সত্ৰৰ কুৰীজ কল্পসিংহ গীত সংকলিত
হৈছে, (পৃ ৪২০-২১)

১৪ ড গী স পৃ ৬০০

১৫ শংকৰোত্তৰ গীত সংকলন, উপক্ৰমণিক, পৃ ১১

১৬, ১৭ বিজিকৃষ্ণৰ কবজ— শ্ৰীমত আতা আৰু শ্ৰীকালকলেশ্বৰ গীত,
কৃষ্ণিক, পৃ ১৬

ভূখণ্ডৰ ভক্তি ধৰ্ম দুটা স্ৰোতধাৰাত বিভাজিত হোৱা দেখা যায়— কং বাধা-কৃষ্ণ কেন্দ্ৰিক আৰু ঋং বুদ্ধ জনাৰ্দ্দন কেন্দ্ৰিক। বৈষ্ণৱ ভক্তিদৰ্শন পুনৰুত্থান কালত ভাৰতবৰ্ষৰ ভিন্ন-প্ৰান্তৰ সাধু সন্তসকলৰ পুৰী ধামলৈ আগমন এটি তাৎপৰ্যপূৰ্ণ ঘটনা। খ্ৰীষ্টীয় এয়োদশ শতাব্দীৰ মধ্যম তৰংগত ৰচনা কৰা মাৰ্কণ্ডেয় দাসৰ *কেশৱ কেলিত* মাতৃ যশোদাৰ মৰ্মস্তদ বেদনাৰ ছন্দোময় প্ৰকাশ চকুত লগা। গৌৰাংগ প্ৰভু নীলাচলত উপস্থিত হোৱা কালত (১৫০৯ খ্ৰী°) তেওঁৰ পাঁচজন অনুচৰে বৈষ্ণৱ ভক্তি তৰংগিনীলৈ বৰ্ষাৰ প্ৰাবন আনিবৰ বাবে কৰা প্ৰযত্ন সুখৰ। পঞ্চসখাৰ অন্যতম জগন্নাথ দাসে *দাক ব্ৰহ্মগীতা*, *বট অৱকাশ*, *তুল ভিন*, *অৰ্থ কোইলি*, *বাসক্ৰীড়া* বিষয়ক কাব্য আৰু *ভাগৱত পুৰাণ*ৰ ভাষানুবাদ কৰাৰ উপৰি ব্ৰজবুলি ভাষাতো কেইটামান পদ ৰচনা কৰে^{৮৮}। বলৰাম দাসৰ প্ৰহুৰ ভিতৰত সপ্ত যোগসাৰ টীকা, বেদান্তসাৰ, গুপ্ত গীতা, অমৰ কোষ গীতা, লক্ষ্মী পূৰাণ সৌংগ, মৃগুনী স্তুতি, ভাৱ সমুদ্ৰ আৰু জগমোহন ৰামায়ণ লেখৰ। কৃষ্ণভক্ত অচ্যুতানন্দ দাস মোহান্তিয়ে ৰচনা কৰে— *শূন্যসংহিতা*, *অনাকাৰ সংহিতা*, *শুক ভক্তি গীতা* আৰু *হৰিবংশৰ* ভাষানুবাদ। যশোৱন্ত দাসৰ *প্ৰেম ভক্তি ব্ৰহ্মা গীতা*, *শিৱ সূৰোদয়* আৰু *গোবিন্দচন্দ্ৰ* টীকা প্ৰখ্যাত। অনন্ত দাস মহাপাত্ৰই 'বাস', 'শূন্য নামভেদ' প্ৰভৃতি ৰচি বৈষ্ণৱ সাহিত্যৰ ভিন্ন দিশ প্ৰোজ্জ্বল কৰি তোলাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ।

৯.৩২. উৰিষ্যাতে অসমৰ দৰে নাট আৰু গীতৰ মাজেদি ব্ৰজবুলিয়ে আত্ম প্ৰকাশৰ সুযোগ লয়। ইয়াৰ ব্ৰজবুলিত ৰচিত পদাকাৰসকলৰ ভিতৰত বহুতে নৃপ বৈদ্যনাথৰ নামটো প্ৰজ্ঞাৰে স্মৰণ কৰে। বিদ্যাপতিৰ ভাৱ আৰু ভাষাৰ অস্বীকাৰ কবিৰ নোৱাৰা প্ৰভাৱত প্ৰোজ্জ্বল হৈ উঠিছে নৃপতি বৈদ্যনাথৰ পদাবলী। অভিনৱ গীত-গোবিন্দৰ ৰচয়িতা পুৰুষোত্তম দেৱৰ পুত্ৰ নৃপতি প্ৰতাপকন্দেৱ (১৪৯৭-১৫৪০ খ্ৰী°) নিজে কবি আৰু বিদ্যোৎসাহী আছিল। *শ্ৰীসৰস্বতী বিলাস*, *পৌঢ় প্ৰতাপ মাৰ্তণ্ড*, *কৌতুক চিত্ৰমণি* আৰু কেইটামান ব্ৰজবুলি পদৰ ৰচয়িতা^{৮৯} প্ৰতাপকন্দেই চৈতন্যদেৱৰো অনুগ্ৰহ আদায় কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল^{৯০}। প্ৰতাপ কন্দেৱৰ ৰাজকৰ্মচাৰী চম্পতিৰায়ে (খ্ৰী° ১৪৭৯-১৫৩২) ৰচনা কৰা ব্ৰজবুলি পদত বংগদেশৰ সমীক্ষকসকলে বঙলা ভাষাৰ প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰিলেও^{৯১} সেই মত অবিসম্বাদী নহয়। *বসিকমংগল* প্ৰহুৰ প্ৰণেতা বসিকানন্দৰ শিষ্য, নীলাচল নিবাসী কানুৰাম দাসৰ নামত এমুঠিয়ান ব্ৰজবুলি গীত সংৰক্ষিত হৈছে। *বৃদ্ধা তপস্বিনী* আৰু *শ্ৰীবাধাৰ দাসী* মাধৱী দাসীৰ ব্ৰজবুলি গীতগুচ্ছত নীলাচলবাসী গৌৰাংগদেৱৰ ভিন্ন দিশৰ ছন্দোময় বৰ্ণনাৰ লগতে শ্ৰীকৃষ্ণৰো লীলামালা বিবৃত হোৱা দেখা যায়। গজপতি প্ৰতাপকন্দেৱ ৰাজকৰ্মচাৰী আৰু সুকৰি ৰায় ৰামানন্দ নিঃসন্দেহে উৰিষ্যাৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ

৮৮ কবিকা ভোমৰ— *ব্ৰজভাষা আৰু ব্ৰজবুলি সাহিত্য* পৃ° ৪৪০

৮৯ সুবৰ্ণচন্দ্ৰ বিদ্যাবিনোদ— *শ্ৰীকৃষ্ণ* পৃ° ৪৫৮

৯০ Dr. S. K. - *Early History of the Vaishnava Faith and Movement in Bengal*, P. 45

৯১ Sen. S.- *History of Brajabuli Literature*, P. 155

ব্রজবুলি গীতিকার। পূৰ্বী ধামত বচিত জগন্নাথ বন্দ্যোপাধ্যায় বায়ানন্দৰ শ্ৰেষ্ঠ নাটক। গীত-গোবিন্দৰ প্ৰভাৱ সেই নাটত স্পষ্ট। মহাপ্ৰভু চৈতন্যদেৱ দক্ষিণাত্যলৈ যোৱা কালত বাসুদেৱ সাৰ্বভৌমৰ মুখে ৰায় বায়ানন্দৰ প্ৰতিভাৰ কথা শুনি তেওঁৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিবলৈ উদ্ভীৰ হৈ পৰে আৰু গোদবৰী তীৰৰ বিদ্যা নগৰত দুয়োৰে দেখা দেখি হয়। বায়ানন্দই মহাপ্ৰভুৰ আগত ‘পহিলিহি ৰাগ নয়ন ভংগ ভেল’ শীৰ্ষক প্ৰখ্যাত ব্রজবুলি গীতটো গাই শুনোৱাৰ কথা চৈতন্য চৰিত্ৰামৃতত (২/৮) বিবৃত হৈছে। চৈতন্য-প্ৰবৃত্তি ৰাগময়ী ভক্তিবাদত বায়ানন্দৰ বিশেষ অৱদান হ’ল— গোপীভাৱ বা ‘ৰাধা ভাৱ’ৰ সংযোজন^১। কবি জয়দেৱ, বিদ্যাপতি আৰু চণ্ডীদাসৰ ভাৱ, ভাৱা আৰু ছন্দৰ প্ৰভাৱেৰে পৰিপূৰ্ত্ত ৰায় বায়ানন্দৰ দ্বাৰা ভণিত প্ৰায় এশটি পদ পোৱা যায়^২। সপ্তদশ অষ্টাদশ শতাব্দীৰ উৰীয়া বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ ভিতৰত ৰায় দামোদৰ দাস, চণ্ডীদাস (গোপী চন্দন কবি), কপিলেশ্বৰ দাস (কপট কেলি কবি) দেৱ দুৰ্লভ দাস (বহস্য মঞ্জৰী কবি), চান্দ কবি সদানন্দ কবিসূৰ্য, দীন কৃষ্ণ দাস প্ৰভৃতি লেখক। উৰিষ্যাৰ প্ৰবল প্ৰতাপী সূৰ্যবংশী নৃপতি কপিলেশ্বৰ সিংহই ৰচনা কৰা পৰশুৰাম বিজয় শীৰ্ষক সংস্কৃতত লিখা নাট এখনৰ এটি গীতত ব্রজবুলিৰ সাৰ্থক প্ৰয়োগ দেখা যায়। দহ শাবীত সম্পূৰ্ণ হোৱা গীতটোৰ প্ৰথম ছব্দটো হ’ল—

চন্দ্রবদনা জমৰ ৰামেন সীয়েত
কেবল মুনি কুমৰ পৰত দক্ষিণ কৰ
ৰামেশ সোহে ধনুসৰ না।
কোপেশ বোলই বীৰতা তু সে মো বধিলু তাত
আজ তোৰে ছিদিবই মাখ না।
শুণ ৰাজন হো কি এ তোৰ বাক্যে ব্ৰহ্ম বধে না।

এনেদৰে দেখা যায় যে খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীৰপৰা উৰিষ্যাত ব্রজবুলি পদাবলীয়ে আত্ম প্ৰকাশৰ সুযোগ পায়। অৱশ্যে বিজুত অনুশীলনৰ অভাৱত বংগদেশৰ দৰে উৰিষ্যাত বৈষ্ণৱ পদাবলীয়ে গা কবি উঠিব নোৱাৰিলে^৩।

গ° নেপালৰ ব্রজবুলি সাহিত্য

১৩৩. মিক্সিলাৰ নৃপতি হবিসিংহ দেৱে (১২৯৬-১৩২৪ খ্ৰী°) বাৰে বাৰে হোৱা মোগলৰ আক্ৰমণ প্ৰতিহত কৰিব নোৱাৰি অৱশেষত মিক্সিলাৰপৰা সৈ নেপালৰ মোৰংগত খিতাপি লয় আৰু তাত শিৱা সংস্কৃতিৰ কেন্দ্ৰ গঢ়ি তোলে। নৃপতিৰ ৰাজত্বকালী উপাৰ্ণতি ওকাৰ প্ৰায়খিনি ৰচনাই নেপালত উদ্ধাৰ হোৱাটো জন কবিসংগীয়া। হবিসিংহদেৱৰ

১২ Majumdar, A. K. - Chaitanya-His life and Doctrine, P-195

১৩ মিক্সিলাৰ সৈন্য সম্প্ৰদায়ৰ কবি ৰাজদেৱৰ ভণিতাবৃত্ত পদাবলী হ’ল

১৪ সুসুৰ্য্যৰ সৈন্য— বৈষ্ণৱীৰ মিত্ৰ, পৃ° ১০৮

মৃত্যুৰ পিছত তেওঁৰ নাতি জয়সিংহৰ কন্যাক নেপালৰ প্ৰাচীন নৃপতি জয়স্থিতিমল্লই বিয়া কৰোৱাৰ পিছৰেপৰা নেপাল-মিথিলাৰ সম্পৰ্ক অধিক গাঢ় হয়। জয়স্থিতিমল্লই মিথিলাৰপৰা কেবাজনো পণ্ডিতক আপোন ৰাজ্যলৈ নি সাহিত্য চৰ্চা কৰিবলৈ উদগনি দিয়াৰ কথা পোৱা যায়^{১৫}। নেপালৰ বিভিন্ন স্থানত পোনতে নাটৰ গীত ৰূপে ব্রজবুলিয়ে আত্ম প্ৰকাশৰ সুযোগ লয় যদিও শেহলৈ স্বতন্ত্ৰ পদাৱলীয়েও ডুমুক নমৰা নহয়। বিদ্যাপতি আৰু চণ্ডীদাসৰ ভাব আৰু ভাষাৰ অখণ্ড প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়— নেপালৰ ব্রজবুলি সাহিত্যত।

৯.৩৪. খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতাব্দীৰেপৰা নেপালৰ বিভিন্ন ৰাজধানীৰ ৰাজকবিসকলে ৰচনা কৰা ব্রজবুলি ভাষাৰ (কাৰো মতে মৈথিলী আৰু বঙলা মিশ্ৰিত) ভালেখিনি-সংগীত নাটক উদ্ধাৰ হোৱাটো মন কৰিব লগীয়া। অৱশ্যে ইয়াৰ পূৰ্বেও ৰচনা কৰা কিছু সংখ্যক নাটৰ সন্ধান নোপোৱা নহয়। সিৰোৰ অধিকাংশৰে বিষয় বস্তু ৰামায়ণৰপৰা চয়ন কৰা। ললিতাপুৰৰ নৃপতি সিদ্ধি নৰসিংহ মল্লৰ ৰাজত্ব কালত খ্ৰী° ১৬৫১ ত ৰামভদ্ৰই লিখা *হৰিশ্চন্দ্ৰ নৃত্য*^{১৬}ত সংস্কৃত শ্লোক, সূত্ৰধাৰৰ কথা আৰু ব্রজবুলিত লিখা গীতিমালাই অসমীয়া অংকীয়া নাটলৈ মনত পেলায়। উপৰ্যুক্ত নৃপতি জনাৰ ৰাজত্ব কালতে *গোপীচন্দ্ৰ নাটকো* ৰচিত হয়। নাটখনি বহু অংক আৰু দৃশ্য বিভাজিত^{১৭}। সিদ্ধি নৰসিংহ মল্লৰ পুত্ৰ শ্ৰীনিবাস মল্লই একাধিক নাট ৰচনা কৰোৱা বুলি জনা যায়। ইয়াৰে ভিতৰত *মুদিত কুবলয়াশ্ব* (১৬২৮) আৰু *ললিত কুবলয়াশ্ব* (১৬৬৬) উল্লেখযোগ্য^{১৮}। ভাতগাঁৱৰ নৃপতি বিশ্বমল্লৰ (খ্ৰী° ১৫৩৩) ৰাজত্ব কালত বিদ্যাসুন্দৰৰ বিষয় বস্তুৰে ৰচনা কৰা ব্রজবুলি মিশ্ৰিত নাট *বিদ্যাবিলাপক* মৈথিলী পণ্ডিতে প্ৰথম মৈথিল নাটৰ নিদৰ্শন ৰূপে থিয় কৰাইছে^{১৯}। মহাৰাজ হৰিসিংহৰ উত্তৰাধিকাৰী দ্বিজুবন মল্লৰ (খ্ৰী° ১৫৭২-১৫৮৫) ৰাজসভাত কবি ৰামচন্দ্ৰ আৰু বীৰনাৰায়ণে ব্রজবুলিত ৰচনা কৰা কিছু সংখ্যক গীত হস্তলিখিত নাটত পোৱা গৈছে। গীতৰ নিদৰ্শন :

সফন বৰসিএ মেহা সুমৰি সুবন্ধু মহা।

জীৱ ছট পট নীন্দ ন অএ বিবহ দগধ দেহা।।

১৫ Misra, J. - A History of Maithili Literature, P. 146

১৬ ১৮১১ খ্ৰীষ্টাব্দত ইয়াক এ. কনথেডিয়ে প্ৰকাশ কৰে

১৭ হস্তলিখিত পুৰিখনি কেব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয় গ্ৰন্থাগাৰত সুৰক্ষিত

১৮ দয়োৱনি নাট বিজিতকুমাৰ দত্তৰ সম্পাদনাত অৰ্থমান বিশ্ববিদ্যালয়ৰপৰা প্ৰকাশ পাইছে— খ্ৰী° ১৯৮০ চনত

১৯ Misra, J. K. - A History of Mithili Literature, P. 262. নটৰ গদ্য এনে কথনৰ; খ্ৰীতন্ত পদ্য নৰমৈ কিত্যকিত্তপ নাটক প্ৰবৰ্ত্ত হৈছে। তা বেবি নিবিলে আৰু জায়ে (নেপালে জন্ম নটক, পৃ° ১৭২)

চন্দন চোবি ন ভায়ে কুসুম সেক ন সুহায়ে।

অংগ যেবি যেবি আংগন থাকিঅন চৌদিক চায়ে।^{১০০}

৯.৩৫. ত্রৈলোক্যময়্যর পুত্র জগজ্যোতিময়্য আছিল নিজে এখন ভাল নাটিকাৰ।
তেওঁ লিখা মুদিত কুবলয়াৰ নাটক, হৰ গৌৰী বিবাহ আৰু কুঞ্জ বিহাৰী উদ্ধাৰ হৈছে।
পিছৰখনত বাধা-কৃষ্ণ আৰু গোপীসকলৰ লীলামালাৰ বৰ্ণনা মধুৰ। সপ্তদশ শতাব্দীৰ
মধ্যম ভবংগত অৰণ্ড প্ৰভাপেৰে বাজন্ত কৰা জগৎ প্ৰকাশ ময়্যৰ কেবাখনো সফল নাটকৰ
পাণ্ডুলিপি নেপালৰ ৰাজদৰবাৰ পুথিখালাত সংৰক্ষিত হোৱাটো মন কৰিবলগীয়া।
নৃপতিজনাই লিখা নাটৰ ভিতৰত *উষা হৰণ*, *নলীয় নাটক* পাবিজাত হৰণ, *প্ৰভাতী*
হৰণ, *মল্লৰ গন্ধিনী* আৰু *মদন চৰিত* উল্লেখযোগ্য^{১০১}। ইয়াৰ উপৰি সুবীৰজিৎ ময়্যদেৱৰ
নামতো আঠখনি নাট আছে— *কালীৰ মথনো পাখান*, *মদালসা হৰণ*, *জৈমিনীৰ ভবত*
নাটক, *উষা হৰণ*, *নব দুৰ্গা নাটক*, *ভাৰা নাটক* আৰু *ভাবত নাটক*। উপৰ্যুক্ত
আটাইকেইখনি নাটেই অৰ্ধনাৰীশ্বৰ শিৱৰ বৰ্ণনাৰে উদ্ভোচিত। জগৎপ্ৰকাশ ময়্যৰ পুত্র
জিতামিত্ৰময়্যৰ পৃষ্ঠপোষকতাত অৰ্দ্ধমৈথ নাট (ব্ৰী ১৬১০), আৰু উক্ত নৃপতিজনাৰ
পুত্র ভূপতিময়্যৰ ৰাজন্ত কালত ৰচিত নাটৰ ভিতৰত *উষা হৰণ*, *গৌৰী বিবাহ*, *গোপীচন্দ্ৰ*,
পতুপতি বা *ভৈৰৱ পাদুৰ্ভাৰ* (১৭১৩), *মাধৱানল*, *কল্পিনী হৰণ* প্ৰভৃতি প্ৰখ্যাত। এওঁৰ
আমোলত সংকলিত আৰু নেপাল ৰাজদৰবাৰ গ্ৰাহ্যগবত সংৰক্ষিত *ভাৰা সংগীত*ত
ব্ৰজবুলিত লিখা ১৩৯ টা অপূৰ্ব গীত পোৱা যায়। ভূপতিময়্যৰ যোগ্য উত্তৰাধিকাৰী
ৰাজ্জিৎময়্যই *অঙ্কাসুৰ বধোপাখান*, *উষাহৰণ*, *কৃষ্ণ চৰিত*, *কোলাসুৰ বধোপাখান*,
মদন চৰিত কথা আৰু *ৰামায়ণ* নাটক ৰচনা কৰা বুলি ড° প্ৰবোধচন্দ্ৰ বাগচী ডাঙৰীয়াই
উল্লেখ কৰিছে।^{১০২}

৯.৩৬. কাঠমাণ্ডুৰ নৃপতি প্ৰতাপময়্যদেৱো বিদ্বাৎসাহী আছিল ; তেওঁৰ নামত
অৱলোকিতেশ্বৰ চত্বাৰজ, *অবিদ্যাধৰী গীতন্তৱ*, *সংগীতভাবোগয় চূড়ামণি* প্ৰভৃতি নাট
পোৱা যায়। এইজন্য নৃপতিৰ সভাকবি বংশমণিয়ে *গীত নিগম* আৰু *হৰকলি কব্য*
ৰচনা কৰে। নৃপতি অমৰময়্যৰ নাতি নৰেন্দ্ৰময়্যই মিশ্ৰিত ভাষাত *ৰামায়ণ নাটক* আৰু
মহাভাৰত নাটক ৰচনা কৰিছিল। অৱশ্যে গোৰ্খা ভাৰাই প্ৰসাব লাভ কৰাৰ পিছৰেপৰা
নেপালৰ ব্ৰজবুলি নাট ৰচনাৰ ধাৰটি অনুক্ৰমে নিভেজ হৈ পৰে। হাটোও প্ৰায় দুই শতাব্দী
কাল নেপালত ব্ৰজবুলিয়ে অৰণ্ড প্ৰভাপেৰে নাট সাহিত্যৰ প্ৰকাশ মাধ্যমৰূপে চিহ্নিত
হ'ব পৰাটো গৌৰৱৰ বতৰ।

৭° বংগদেশৰ ব্ৰজবুলি সাহিত্য

৯.৩৭. 'নবীন নগৰ' বৌদ্ধৰ টোডৰ মহাশয়ৰ অধিষ্ঠিত কৰীয় ব্ৰজবুলি

১০০. প্ৰবোধচন্দ্ৰ বাগচী— নেপালৰ অৰণ্ড ৰাজক. পৃ ১৭৩

১০১. কবচৰ ভাষা— হিন্দী ৰাষ্ট্ৰীয় উদ্ধাৰ ঠাণ্ডা বিবাহ, পৃ ৬০

পদাবলীৰ সৃষ্টিত এক উল্লেখযোগ্য বৰঙনি আগবঢ়ায়। ‘পদ’ৰ প্ৰথম প্ৰয়োগ দেখা যায় ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত (বিজ্ঞেয়ং শব্দতাল পদাশ্ৰয়ম্)। পৰবৰ্তী কালত সংগীত আৰু কাব্য অৰ্থত পদৰ প্ৰয়োগ কৰে মহাকবি কালিদাসে^{১০৩}। কবি জয়দেৱে জয়জয়তে ‘পদাবলী’ৰ প্ৰয়োগ ঘটায়— পদময় গীতৰ অৰ্থত^{১০৪}। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে আলোচিত শব্দটো নিংসন্দেহে জয়দেৱৰপৰা গ্ৰহণ কৰে। বৈষ্ণৱ পদাবলী ৰচয়িতাসকল আছিল মহাজন কিংবা ‘মহান্ত’। সেইবাবে সপ্তদশ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগৰপৰা বৈষ্ণৱ গীতি কবিতাসমূহ ‘মহাজন পদাবলী’ ৰূপে প্ৰসিদ্ধ হয়^{১০৫}। বংগীয় বৈষ্ণৱ পদাবলীৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হ’ল— বাধা আৰু গোপীসকলৰ সৈতে শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিবহ-মিলন। আন কথাত, প্ৰেমধৰ্মৰ বৈচিত্ৰ্য প্ৰকাশেই বংগীয় পদাবলী সাহিত্য। অৱশ্যে বাধা, গোপী আৰু শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰণয় লীলাৰ উপৰি যশোদাৰ বাৎসল্য ভাৱনাৰ চিত্ৰণো কিছু নথকা নহয়। চৈতন্যদেৱক শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৱতাৰ ৰূপে গণ্য কৰি ৰচনা কৰা কিছু সংখ্যক গীতো বংগীয় ব্ৰজবুলিত আছে। মান, বিবহ প্ৰভৃতি ভাব অনুযায়ী গৌৰাংগ পদাবলী ভিন্ন ভক্তজনৰ দ্বাৰা ৰচিত হৈছিল আৰু সিবোৰ কীৰ্তন গোৱাৰ পূৰ্বে ‘এস হে গৌৰ চন্দ্ৰ নিত্যানন্দ সংগে কৰি’ আদিকৈ গোৱাৰ ৰীতি প্ৰচলিত হৈছিল। এনে ধৰণৰ পদাবলী ‘গৌৰ চন্দ্ৰিকা’ ৰূপে খ্যাত। এই শ্ৰেণীৰ গীতসমূহত যতী বৈষ্ণী চৈতন্যতকৈ যৌৱন মূৰ্তি গৌৰাংগৰ নৱ দ্বীপ লীলাইহে ভক্ত কবি সকলক অধিক আকৃষ্ট কৰা দেখা যায়^{১০৬}। বাধাৰ পূৰ্বৰাগৰ সকলোখিনি সৌন্দৰ্য আৰু বৈশিষ্ট্য গৌৰাংগত আৰোপ কৰাৰ ফলস্বৰূপে ৰচিত হোৱা অগণন পদাবলীয়ে গৌৰচন্দ্ৰিকা। ইয়াৰ পদাবলীৰ দৰে পদাকাৰৰ সংখ্যাও ভালেখিনি। খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীৰপৰা ৰচিত হোৱা বাবে ৰহনীয়া বৈষ্ণৱ পদাবলীক কেবাজনো বৈষ্ণৱ মহাজনে খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতাব্দীৰ ভিন্ন তৰংগত সংকলন কৰাৰ মহান ব্ৰতত ব্ৰতী হয়। তলত সিবোৰৰ নামোল্লেখ কৰা হ’ল—

ক° হৰি বন্দন ওৰফে বিষ্ণুনাথ চক্ৰৱৰ্তী সংকলিত *কংসদাগীত চিন্তামণি*। ইয়াত ৪৫ জন পদাকাৰৰ ৩০৯ টা সংকলন কৰা হৈছে। হৰিবন্দনৰ ভণিতাৰ ৫১ টি গীতৰ

১০২ প্ৰবোধচন্দ্ৰবাগচী— উপযুক্ত ব্ৰহ্ম, পৃ° ১৭০-৮

১০৩ উদ্ভব মেধ, শ্লোক ২৫

১০৪ মধুৰ-কোমল-কলপদাবলীঃ শুনু ভদা জয়দেৱৰ সববতীম্॥

১০৫ সুকুমাৰ সেন— *কংসদাগীত সাহিত্যৰ ইতিহাস* প্ৰথম/পূৰ্বাৰ্ধ, পৃ° ৩৯৬

১০৬ অসিতকুমাৰ বৰ্মাোপাধ্যায়— *বাংলা সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, দ্বিতীয়খণ্ড,

সংকলন। এই সংকলনৰ আন এটি বৈশিষ্ট্য।

খ* বাধা মোহন ঠাকুৰৰ পদ্যমৃত সমুহ। ইয়াত সংগৃহীত ৭৬৪ টা গীতৰ ভিতৰত ২২৮ টাৰ বছৰিভা স্বয়ং ঠাকুৰ।

গ* নৰহৰি চক্ৰৱৰ্তী সংকলিত গীত চম্ভোদয়। ইয়াত মুঠতে ১১৬৯ টা পদ আছে।

ঘ* গোকুলানন্দ বা বৈকুণ্ঠদাস সংকলিত পদকল্পতক। ইয়াত ৩১০১ টা পদৰ সমুচ্চয় মন কৰিবলগীয়া।

৯.৩৯. উপৰ্যুক্ত চাৰিটা সংকলনৰ উপৰি ১১১৯ টা পদৰ সংকলন কীৰ্ত্তনামল (সংকলক-গৌৰসুন্দৰ দাস), ৮৯ টা পদৰ সমুচ্চয় সংকীৰ্ত্তনামৃত (সংকলক বীন বন্ধু দাস) আৰু ১৩৫৮ পদৰ সংকলন পদবল্লাকৰ (সংকলককৰ্ত্তা- কমলানন্দ দাস) আৰু ২৭০০ টা পদৰ সংকলন পদ বসসাৰ (সংকলকনিয়ানন্দ দাস) লেখৰ। ছপাখানাব অগ্ৰগতিয়ে বৈকুণ্ঠ পদ্যমূলীক নতুন ৰূপত সংকলন কৰিবলৈ উৎসাহ যোগায়। মুম্বিক সংকলনৰ ভিতৰত ইং ১৮৪৯ খ্ৰীঃ প্ৰকাশিত ৩৫০ টা পদবৃত্ত গৌৰমোহন দাসৰ পদকল্প লভিকাই জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰে। ইংৰাজী ১৯০২ চনত প্ৰকাশিত জগদম্ভু ভট্টৰ গৌৰ পদ ভবংগিনীৰ জনপ্ৰিয়তা আজিও কমান নাই। বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ আৰু শ্ৰীশচন্দ্ৰ মজুমদাৰ (১২৯২ ভাস্কৰাৰ) পদ-বল্লাবলী, খগেন্দ্ৰনাথ মিত্ৰাদিৰ বৈকুণ্ঠ পদাবলী আৰু হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়ৰ বৈকুণ্ঠ পদাবলী পদাবলীৰ উৎকৃষ্ট সংকলন।

৯.৪০. আজিলৈ উদ্ধাৰ হোৱা বংগীয় ব্ৰজবুলি গীতৰ ভিতৰত যশোবাস্ত বানৰ গীতটিয়ে প্ৰাচীনতম^{১০৭}। সপ্তদশ শতাব্দীৰ বৈকুণ্ঠ কবি গীতাখৰ দাসে ভেওঁৰ কসমত্ৰী শীৰ্ষক গ্ৰন্থত উদ্ধৃত কৰা উল্লিখিত বানৰ গীতটোত গৌড়ৰ নবাব হোসেন শাহৰ (খ্ৰীঃ ১৪৯৩-১৫১৯) নামোদ্ভাৱ ভাংপৰ্ষ পূৰ্ণ—

শ্ৰীবৃত্ত হুসন জগত ভূষণ সেই ইহ কসজান।

পঞ্চ গৌড়েধৰ ভোগ পুৰন্দৰ ভনে কৰবাজ বান।।

শ্ৰীকৃষ্ণ গোষ্ঠবন্দনা প্ৰভাকৰ্ণনৰ কাল চমু দানি অহাত ভেওঁৰ নৰ্শনৰ বাবে যথা হৈ পৰিহে উদ্ভিন্ন।। ব্যত হৈয়ো কথাই অংগ ভূষণ সমাপ্ত কৰিব পৰা নাই। যশোবাস্ত

গীতৰ বিষয় বস্তু ইমানেই। বঙলা ব্রজবুলিৰ দ্বিতীয় পুৰাতন গীতটোৰ ৰচয়িতা হ'ল—
ত্ৰিপুৰাৰ নৃপতি ধনমাণিক্যৰ (খ্রীঃ ১৪৯০-১৫২২) সভা কবি 'ৰাজপণ্ডিত' জ্ঞান'^{১০৮}।
দ্বিতীয়ে উদাসীন শ্ৰীকৃষ্ণক মানিনী বাধাৰ কাষলৈ উভতি যাবলৈ কৰা বিনয় ৰচনেই
গীতটোৰ মূল কথা।

৯.৪১. চৈতন্য মহাপ্ৰভুৰ আৰ্হিৰ পূৰ্বে পঞ্চদশ শতাব্দীত তিনিজন পদকৰ্তাৰ
নাম পোৱা যায়— চণ্ডীদাস, মালাধৰ বসু আৰু মাধৱেন্দ্ৰ পুৰী। চৈতন্য পূৰ্ব চণ্ডীদাস জন
বিশেষণহীন। মালাধৰ বসুৰ *শ্ৰীকৃষ্ণ বিজয়* প্ৰখ্যাত। মাধৱেন্দ্ৰ পুৰী শ্ৰীচৈতন্যৰ গুৰু
ঈশ্বৰ পুৰীৰ গুৰু আছিল। ষোড়শ শতাব্দীৰ ভিতৰত ৰচিত পদাবলীক সমীক্ষকসকলে
বৈষ্ণৱ পদাবলীৰ স্বৰ্ণ যুগ ৰূপে অংকিত কৰিছে। প্ৰখ্যাত সমালোচক ড° বিমান বিহাৰী
মজুমদাৰ ডাঙৰীয়াই আলোচিত শতকৰ বৈষ্ণৱ পদাবলী ৰচকসকলক পাঁচটা পৰ্বৰ
অন্তৰ্ভুক্ত কৰাৰ প্ৰয়ত্ন কৰিছে এনেদৰে'^{১০৯} —

ক° প্ৰথম পৰ্ব : এই পৰ্বৰ কবি যশোৰাজ খান।

খ° দ্বিতীয় পৰ্ব : নিমাই পণ্ডিতৰ নৱ দ্বীপ লীলাৰ সহচৰ— মুৰাৰি গুপ্ত, নৰহৰি
সৰকাৰ, গোবিন্দ ঘোষ, গোবিন্দ আচাৰ্য, ৰামনন্দ বসু, শিবানন্দ সেন, পৰমানন্দ গুপ্ত,
বংশীবদন, যদুনাথ ঋষিচন্দ্ৰ, বলৰাম দাস আৰু শংকৰ ঘোষ।

গ° তৃতীয় পৰ্ব : শ্ৰীগৌৰাংগই সন্ন্যাস গ্ৰহণৰ পিছত যিসকল মহাজন গ্ৰন্থজনাব
সংস্পৰ্শলৈ আহি পদ ৰচনাত প্ৰবৃত্ত হৈছিল, সেই সকলৰ ভিতৰত শ্ৰীৰূপ, ৰঘুনাথ
গোস্বামী, অনন্ত দাস, দেৱকী নন্দন, নয়নানন্দ আৰু কানুৰাম দাস প্ৰখ্যাত।

ঘ° চতুৰ্থ পৰ্ব : মহাপ্ৰভুৰ তিবোভাৱৰ পৰৱৰ্তী কালীন কিন্তু শ্ৰীনিবাস নৰোত্তম
যুগৰ পূৰ্বৱৰ্তী কবিসকলৰ ভিতৰত কুন্দাৱন দাস, লোচন দাস আৰু কৃষ্ণদাস কবিৰাজ
উল্লেখযোগ্য।

ঙ° পঞ্চম পৰ্ব : এই অন্তিম বৰ্গৰ কবিসকলৰ ভিতৰত শ্ৰীনিবাস আচাৰ্য আৰু
তেওঁৰ শিষ্য গোবিন্দদাস কবিৰাজ, গোবিন্দ চক্ৰৱৰ্তী, বীৰ হাৰীৰ নৃসিংহদেৱ, নৰোত্তম
ঠাকুৰ, বসন্তৰাম, বল্লভ দাস, চম্পতি আৰু শ্যামানন্দ অন্যতম।

৯.৪২. ত্ৰীতীয় সপ্তদশ শতাব্দীক 'অনুবাদ আৰু আলাংকাৰিক অনুসৰুৰ যুগ
বুলি ধৰিব পাৰি'^{১১০}। এই শতকৰ কবিসকলৰ ভিতৰত বল্লভ, দিৱ্যসিংহ বলাৰাম কবিৰাজ,
ৰঘুনন্দন কবিৰাজ উল্লেখযোগ্য। বঙলা ব্রজবুলি সাহিত্যৰ কেৱল অষ্টাদশ শতাব্দীটো

১০৮ সুভদ্ৰা ৰাঃসম্পাদক) — বিদ্যাপতি বীৰ সৰস্বত, পৰিচিষ্ট ক, পৃ° ৮

১০৯ বিমান বিহাৰী মজুমদাৰ — ষোড়শ শতাব্দীৰ পদাবলী সাহিত্য, পৃ° ৪

১১০ বিমান বিহাৰী মজুমদাৰ — পাঁচ শতকৰ বৈষ্ণৱ পদাবলী, পৃ° ১১০

‘পদস্বলনৰ যুগ’^{১১১}। এই শতাব্দীৰ কবিসকলৰ ভিতৰত কামিনেশ্বৰ, চন্দ্ৰশেখৰ আৰু জগদানন্দৰ নাম একে ঊশাহতে ল’ব পাৰি। যোড়শ শতাব্দীৰ পদ্যকাব্যসকলৰ পাদকলীত প্ৰাপ্ত স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্যৰ অভাৱ স্বীকাৰ কৰি লৈয়ো কামিনেশ্বৰ আৰু জগদানন্দৰ পদ্যকলীত পৰিস্ফুট শব্দৰ লাগিত্য, ভাষাৰ প্ৰাণময় সৌন্দৰ্য আৰু হৃদয় বৈচিত্ৰ্য তাৰিফ নকৰি উপায় নাই। ঊনবিংশ শতাব্দীৰ পদ্যকাব্যসকলৰ ভিতৰত কৃষ্ণ কমল গোস্বামী, বন্ধুনন্দন গোস্বামী, অকিঞ্চন দাস, কমলাকান্ত দাস, প্ৰাণদাস, গদাধৰ প্ৰভৃতি উল্লেখযোগ্য। কবিত্বক ববীজনাথ ঠাকুৰৰ ভাসুসিংহৰ পদ্যকলী (ব্ৰী ১৮৮৬) ঊনবিংশ শতাব্দীৰ বঙলা ব্ৰজবুলিৰ মধ্যমণি স্বৰূপ।

...

দশম অধ্যায়

ব্রজবুলি সাহিত্যৰ ভিন্ন দিশ

ক° ব্রজবুলি সাহিত্যৰ বসতত্ত্ব

১০.০. নাট্যাশাস্ত্ৰকাৰ ভৰত মুনিয়ে বসৰ সংজ্ঞা নিকপণ কৰিবলৈ গৈ কৈছে যে 'বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সজ্ঞাবী ভাৱৰ সংযোগত বস নিষ্পত্তি হয়'। সাহিত্য দৰ্পণকাৰ বিষ্ণনাথ কবিৰাজৰ মতে, কাব্যৰ বস বেদ্যাত্তৰ সম্পৰ্ক শূন্য ব্ৰাহ্মবাদ সহোদৰ, স্ব প্ৰকাশ, অখণ্ড, চিন্ময়ানন্দ আৰু লোকোত্তৰ-চমৎকাৰ প্ৰাণ^১। ধ্ৰুপদী আলংকাৰিকসকলৰ সৃষ্টিত বসৰ সংখ্যা হ'ল ন-শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, বোদ্ভ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত^২। তেওঁলোকে ভক্তিক বসৰ সন্মানীয় আসন আগবঢ়াবলৈ টান পাইছিল। কিয়নো ভক্তি হ'ল দেৱাৰ্থি বিষয়ক ৰতি। গতিকে ৰতিভাৱৰ অন্তৰ্ভুক্ত গুণে ই বসতাৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ অসমৰ্থ। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ মহাৰাষ্ট্ৰী পণ্ডিত বোণদেৱ গোস্বামীয়ে তেওঁৰ প্ৰখ্যাত মুক্তাফলগ্ৰন্থত বিষ্ণু ভক্তৰ লক্ষণাদি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৈ ভক্তিক বসৰূপে স্বীকৃতি দি কয় : এক ভক্তিবসেই হাস্য, শৃংগাৰ, কৰুণ, বোদ্ভ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস অদ্ভুত আৰু শান্ত এই ন প্ৰকাৰে আৱাদিত হয় হেতুকেই ভক্তও ন বিষ^৩। 'ব্যাসাদিৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত বিষ্ণু অথবা বিষ্ণু ভক্তসকলৰ নৱ বসাত্মক চৰিত্ৰৰ প্ৰকাশনিৰূপণা হৃদয়ত যি চমৎকাৰিত্বৰ উদয় হয়', সেয়ে বোণদেৱৰ ভাৱত 'ভক্তিবস'^৪। শ্ৰীকণ গোস্বামীয়ে তেওঁৰ ভক্তিবসানুত সিদ্ধপ্ৰন্থত আলোচিত বসৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণৰ প্ৰয়ত্ন কৰিছে এনেদৰে- 'ব্ৰহ্ম-কীৰ্তন-স্বৰূপ আদিৰ দ্বাৰা জাত স্থায়ী ভাৱ 'কৃষ্ণৰতি' বিভাৱ, অনুভাৱ, সাংখ্যিক আৰু ব্যক্তিচাৰিতাৰ দ্বাৰা ভক্ত হৃদয়ত আত্মাদ্য অবস্থালৈ আনিব পাৰিলেই সি ভক্তিবসত

১ বিভাৱানুভাৱ ব্যক্তিচাৰি সংযোগাৎ বসনিষ্পত্তিঃ ।

২ সা ৩/২

৩ সা ৩/১৮৪

৪ ভক্তেৰ্বেদাৰ্থি বিষয়া ৰতিয়েন, ভাৱাত্তৰ্গততয়া বসাত্মনুৰ পত্তেৰিতি । —

বস পংগাব

৫ মুক্তাফল ১১/১ কৃতি

৬ এই ১১/১ কৃতি

পৰিণত হয়'। 'মনৰ সুখকৰ প্ৰিয় বস্তুত চিত্তৰ যি অনুৰাগ, সেয়ে বতি ৰূপে স্বীকৃত'। বৈষ্ণৱ আলংকাৰিকসকলে এই বতিৰ অৰ্থ সন্মতসাৰণ কৰি 'কৃষ্ণ বতি'ত পৰিণত কৰিছে। 'কৃষ্ণবতি' লৌকিক নহয়— ই অলৌকিক। স্থানিভাৱ কৃষ্ণবতিৰ (কৃষ্ণ বিৰমা বতিঃ) বিভাৱ দুপ্ৰকাৰ— আলম্বন আৰু উদ্দীপন। আলম্বন বিষয় শ্ৰীকৃষ্ণ, আধাৰ কৃষ্ণ ভক্ত ; কৃষ্ণ গুণ, চেষ্টা, প্ৰসাধন, বংশী, ক্ষেত্ৰাদি উদ্দীপন বিভাৱ আৰু নৃত্য, গীত, ক্ৰন্দন, দীৰ্ঘশ্বাস প্ৰভৃতি অনুভাৱ। ভক্ত, হেদ, ৰোমাঞ্চ, স্বৰভংগ, বেপথু, বৈৰাগ্য, অক্ৰ আৰু প্ৰলয় — এই আঠটা সাধ্বিক আৰু নিৰ্বেদ, বিবাদ, দৈন্য, হৰ্ষ, নিদ্ৰা, চাপল্য প্ৰভৃতিকৈ তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰি ভাৱ।

১০.১. ভক্তি বস দুই প্ৰকাৰ— মুখ্য আৰু গৌণ ভক্তি বস। শাস্ত্ৰ, দাস্য, সখ্য, বাৎসল্য আৰু মধুৰ— এয়া হ'ল মুখ্য ভক্তি বসৰ পাঁচ-প্ৰকাৰ ভেদ'। এই পাঁচ প্ৰকাৰ বসৰ ভিতৰত মধুৰ বা শৃংগাৰ অথবা উজ্জ্বল বসৰ স্থান তুংগ শীৰ্ষত। গৌণ ভক্তি বস সাত বিধ। যেনে— হাস্য, অভূত, বীৰ, কৰুণ, বৌদ্ধ, ভয়ানক আৰু বীভৎস।

ক° শাস্ত্ৰ বস— শাস্ত্ৰ বসৰ স্থায়ী ভাৱ 'শয়' বতি। ঐকান্তিক কৃষ্ণ নিষ্ঠাই ইয়াৰ প্ৰাণ। বিষয় কামনা বিমুখ চিত্তৰ আত্ম সমৰ্পণ বেদনা এই বসৰ পদত প্ৰকাশ পায়। বিদ্যাপতিৰ 'মাধৱ বস্তু মিনতি কৰি তোয়' অথবা 'তাতল সৈকতে ববিবিন্দু সম' প্ৰভৃতি পদ এই বসৰ। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সিদ্ধান্তত এই বসৰ সমাদৰ নাই।

খ° দাস্য বস— দাস্য বসৰ স্থায়ী ভাৱ সেৱা। শাস্ত্ৰ বসৰ কৃষ্ণনিষ্ঠাৰ সৈতে এই বসৰ সেৱা ভাৱনাৰ মণি কাঞ্চন সংযোগ মনোবস। ইয়াক প্ৰীত ভক্তি ৰূপেও জনা যায়। সেৱাৰ দ্বাৰা শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰীতি বিধানৰ আকাঙ্ক্ষা প্ৰীত ভক্তৰ হৃদয়ত বৰ্তমান। 'দাস্য ভক্তৰ বতি হয় ৰাগ দশা অন্ত'— অৰ্থাৎ দাস্য বতিত ৰতি, প্ৰেম, স্নেহ, মান আৰু প্ৰশংসা— এই কেইটা ভাৱ পোতা যায়। শংকৰদেৱ, মাধৱদেৱ, মীৰাৰাৱী আৰু নৰোত্তম দাসৰ ৰচনাত দাস্য ভক্তি বস পৰ্যাপ্ত পৰিমাণৰ যদিও বংগীয় বৈষ্ণৱ পদাঙ্কণীত ইয়াৰ প্ৰাধান্য নাইকিয়া।

হ° সখ্য বস— ৰূপ গোছাধীয়ে এই বসক 'প্ৰেমো বস' আৰু জীৱ গোছাধীয়ে 'মৈত্ৰী বস' ৰূপে চিনাক্ত কৰিছে। ইয়াৰ স্থায়ী ভাৱ বিত্ৰস্ত আৰু বিৰয়ালম্বন শ্ৰীকৃষ্ণ। ভক্ত আৰু ভগৱানৰ সমতাৰোধ এই বসৰ মূল কথা। শাস্ত্ৰ কৃষ্ণ নিষ্ঠা আৰু দাস্যৰ সেৱাৰ লগত সংকোচহীনভাৱে সংগ্ৰহেই সখ্য বস। পোত লীলা পৰ্যায়ৰ অনেকবিধি গীত-মাতেই এই বসৰ অঙ্গীভূত। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সিদ্ধান্তত এই বস অপেক্ষাকৃত ভাৱে প্ৰিয়। চৈতন্য চৰিতামৃত কাকৰ ভাষাত, 'আপনাকে বড় যানে আমাকে

১ ভক্তিকাম্যত সিদ্ধ

৮ শাস্ত্ৰ দাস্য সখ্য বাৎসল্য মধুৰ নাৰ / কৃষ্ণ ভক্তিকল হৰে এপক প্ৰথম//

চৈ' চৈ' মধ্য' ১১/ অসমীয়াৰ ভাষাতলি সহিতভত শাস্ত্ৰ দাস্য ভাৱৰ প্ৰকাশ

আছে। মধুৰ বসৰ শ্ৰেষ্ঠত স্বীকৰন নহয়।

সম্বন্ধীন /সৰ্বভাৱে হই আমি তাহাৰ অধীন।।’

৮° বাৎসল্য বস— ইয়াৰ স্থায়ী ভাৱ ‘অনুকম্পাকাৰণা’ কৃষ্ণ বিষয়ক বাৎসল্য বৰ্তি। আলম্বন— কৃষ্ণ, উদ্দীপন বিভাৱ— নবীন বয়স, স্মিতহাস্য প্ৰভৃতি। ইয়াত শাস্ত্ৰৰ কৃষ্ণ নিষ্ঠা, দাস্যৰ সেৱা, আৰু সখ্যৰ সমপ্ৰাণতাৰ সৈতে সংযোগ ঘটে লাগ্নন-পালন আৰু অনুগ্ৰাহ্যত্বৰ ভাৱধাৰাৰ। মাধৱদেৱৰ দাস্য ভাৱৰ গীতসমূহ সৌন্দৰ্যত অতুলনীয়। বলৰাম দাস আৰু দ্বিজ মাধৱৰ কেইটিমান পদত প্ৰকাশিত বাৎসল্য ভাৱৰ স্নিক্ততা পাহৰিব নোৱাৰা।

৯° মধুৰ বস— মধুৰ বসৰ স্থায়ী ভাৱ ‘মধুৰ বৰ্তি’। বিষয়-আলম্বন নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু আশ্ৰয়-আলম্বন বিভাৱ হ’ল— কৃষ্ণৰ প্ৰেমিকাসকল। বংশীধ্বনি প্ৰভৃতি উদ্দীপন বিভাৱ। ইয়াৰ অন্যান্য নাম বোৰ হ’ল— ‘শৃংগাৰ’, উজ্জল, কান্ধা আৰু শুচিবস। মধুৰ বস সকলো বসৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ— ‘ভক্তি বসৰাজ’। ৰামানন্দৰ কথাত ‘কান্ধা প্ৰেম সৰ্বসাধ্যসাৰ’। শাস্ত্ৰৰ নিষ্ঠা, দাস্যৰ সেৱা, সখ্যৰ সমপ্ৰাণতা, বাৎসল্যৰ লাগ্ন্য-পাল্যত্ব ভাৱনাৰ লগত একাধ্যাত্মৰ মধুৰ মিশ্ৰণেই মধুৰ বস’ (শাস্ত্ৰ-দাস্য-সখ্য-বাৎসল্য গুণ মধুৰেতে বসে’)।

১০.২. মধুৰ বৰ্তিৰ প্ৰকাৰ ভেদ তিনিটা— সাধাৰণী, সমঞ্জস্যা আৰু সমৰ্থা। শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰূপ লাৱণ্য দৰ্শন কৰি তেওঁৰ লগত মিলিত হৈ আপোন ইন্দ্ৰিয় বৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰিবলৈ হৃদয়ত যি বাসনাৰ উদ্বেগ হয়, সেয়ে ‘সাধাৰণী’। কুজা বৰ্তি ইয়াৰ উদাহৰণ। কৃষ্ণৰ ৰূপ-লাৱণ্য-ঋণৰ নিহত শাস্ত্ৰ সত্ত্বত পৰিণয় বন্ধনৰ দ্বাৰা পাৰম্পৰিক সংগসুখ লাভৰ বাসনাপৰা যি বৰ্তি ভক্ত হৃদয়ত উদ্ভূত হয়, সেয়ে ‘সমঞ্জস্যা’। দ্বাৰকাৰ কল্পিত-সত্যভামাৰ বৰ্তি এই পৰ্যায়ৰ। কৃষ্ণ বৰ্তি ৰাৰ হৃদয়ত স্বতঃসিদ্ধ কৃষ্ণ ভক্তিৰ সমুখত, যাৰ জাগতিক কামনা-বাসনা অতি তুচ্ছ-সেইজনৰ বৰ্তিয়ে ‘সমৰ্থা’। ব্ৰজ গোপীৰ বৰ্তি এই পৰ্যায়ৰ। গতিকে ক’ব পাৰি, ‘বৈকুণ্ঠীয় শৃংগাৰ বসৰ কুন্দান লীলাত স্থায়ী ভাৱ ‘সমৰ্থা’ নামৰ মধুৰা, বৰ্তি ‘নায়ক কৃষ্ণ, নায়িকা ৰাধা আৰু প্ৰতিনায়িকা চন্দ্ৰাৱলী’।

১০.৩. মধুৰ বস দুই প্ৰকাৰ— বিশ্লব আৰু সন্তোষ। নায়ক আৰু নায়িকাৰ যুক্ত বা অযুক্ত অৱস্থাত পৰস্পৰৰ অন্তৰীণ আলিঙ্গন আদিৰ অপ্ৰাপ্তিত যি ভাৱে দেখা দিয়ে তাক বিশ্লব বোলে। ই সন্তোষৰ উদ্ভূতিকৰক^১। বিশ্লবত বিনে সন্তোষৰ পৰিপূৰ্তি অসম্ভৱ। বিশ্লবতৰ ভাগ চাৰিটা— পূৰ্বৰাগ, মান, প্ৰেম, বৈচিত্ৰ আৰু প্ৰৱাস।

১০.৪. মিলনৰ পূৰ্বে দৰ্শন আৰু ঋণাদিৰ দ্বাৰা যি বৰ্তিৰ উৎপন্ন হৈ

১. মিত্ৰ, সেন, চৌধুৰী আৰু চক্ৰৱৰ্তী— (সম্পাদ) বৈকুণ্ঠ পদ্যমাণী,

ভূ পৃ ১৭

১০. কুনৰো বৃত্তোৰোৰো বৃত্তোৰোৰোৰো যো বিষ্ণু।

অন্তীমালিঙ্গনাদি-গায় বাণৌ প্ৰকৃততে ।। উ. শ্ৰীকৃষ্ণভক্ত, ৩

নায়ক-নায়িকার চিত্ত উন্নীলিত কৰে অৰ্থাৎ বিভাবাদিৰ মিশ্ৰণত আত্মদৰ্শন হয়, পণ্ডিতসকলে তাকে পূৰ্ববাগ বুলিছে^{১১}। নায়ক নায়িকা উভয়ৰে পূৰ্ববাগ সম্ভৱ যদিও অলংকাৰ শাস্ত্ৰত জয়জয়তে নায়িকাৰ ক্ষেত্ৰতহে উপৰ্যুক্ত পৰ্যায়টি সম্ভৱ বুলি বান্ধা দিয়া দেখা যায়^{১২}। পূৰ্ববাগ বৰ্ত্তিৰ উন্নীলন ঘটে— দৰ্শন আৰু শ্ৰৱণৰ বাৰা। দৰ্শন আকৌ তিনি প্ৰকাৰ— সাধাৰণ দৰ্শন, চিত্ৰ দৰ্শন আৰু স্বপ্ন দৰ্শন। কল্পী বা কৃত্তিকাব, দূত, সখী, প্ৰভৃতিৰ মুখত শুনি বা গান শ্ৰৱণ কৰি নায়ক সম্পৰ্কে নায়িকাৰ পূৰ্ববাগৰ সজ্জাৰ হ'ব পাৰে।

১০.৫. পূৰ্ববাগ তিনি প্ৰকাৰৰ— সাধাৰণ, সমঞ্জসা আৰু পৌঢ়। এই বিধ পূৰ্ববাগৰ মূলত থাকে চৰিতাৰ্থৰ বাসনা। কুজ্জাৰ পূৰ্ববাগ ইয়াৰ নিদৰ্শন। সঁতাভাষা আৰু কল্পিত কৃষ্ণ বিবয়ক বৰ্ত্তি সমঞ্জসা পূৰ্ববাগৰ অন্তৰ্গত। পৌঢ় পূৰ্ববাগ উপৰ্যুক্ত দুয়োবিধ পূৰ্ববাগতকৈ উচ্চ পৰ্যায়ৰ। পৌঢ় পূৰ্ববাগৰ নায়িকাৰ দহোটা দশা উপস্থিত হয়— লালসা, উদ্বেগ, জাগৰ্ণা, তানব, জড়িমা, বৈয়গ্ৰা, ব্যাধি, উন্মাদ, মোহ আৰু মৃত্যু^{১৩}। পূৰ্ববাগ লালসাত উৎপন্ন হৈ মৃত্যু দশাত চৰমসীমা পায়গৈ।

১০.৬. পৰম্পৰৰ প্ৰতি অনুবক্ত আৰু একত্ৰ অৱস্থিত দম্পতিৰ অথবা নায়ক নায়িকাৰ বাঞ্ছিত আলিঙ্গন আৰু বীক্ষণাদি অৰ্থাৎ পৰম্পৰে মুখলৈ চোৱা আদি কাৰ্যত যি মনোভাৱে বাধা দিয়ে নাইবা নিৰোধ কৰে, তাকে মান বোলে^{১৪}। এই মানত নিৰ্বেদ, শংকা, অমৰ্ষ (ক্ৰোধ), চপলতা, গৰ্ব্ব, অসূয়া, অৱহিমা (ভাৱগোপন), প্ৰাণি, চিত্তা প্ৰভৃতি সঞ্চাৰীভাৱে পৰিলক্ষিত হয়^{১৫}। মানৰ উপবিভাগ দুটা— সহেতুক মান আৰু নিৰ্হেতু মান। বাধা বা চম্পদালীক শ্ৰীকৃষ্ণই ছলনা কৰাৰ ফলত কৃষ্ণক্লেশতা অভিমানিনী হ'লে তাৰ নাম সহেতু মান। সহেতু মানৰ উপাংগ হ'ল আঠটা— সখীমুখে শ্ৰৱণ, শুক মুখে শ্ৰৱণ, সুবলী ধ্বনি শ্ৰৱণ, বিপক্ষ গাত্ৰত ভোগাকৈ দৰ্শন, প্ৰিয়জনৰ গাত ভোগচিহ্ন দৰ্শন, গোত্ৰ স্মৃলন, সপোনত দৰ্শন আৰু অন্য নায়িকাৰ সৈতে দৰ্শন। কোনো কাৰণ নথকাতে প্ৰেমৰ অভিলাষ্যৰ হেতু যি অভিমান পৰিস্ফুট হয় তাকে নিৰ্হেতু মান বোলে। পণ্ডিত সকলে প্ৰশয়ৰ পৰিণামক সহেতুক মান আৰু প্ৰশয়ৰ বিলাসজনিত বৈভৱক নিৰ্হেতু মান ৰূপে স্বীকৃতি দিয়াটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। নিৰ্হেতু মানৰ পদত প্ৰেমৰ বৈচিত্ৰ্য অধিক যক্ষুৰ। সাধ, দান, ভেদ, নতি, উপেক্ষা আৰু বসন্তাৰ— মানভঞ্জনৰ এই ছটা পদ্ধতিৰ কথা কল শাস্ত্ৰত বিবৃত হৈছে।

১১ বৰ্ত্তিৰা সংগ্ৰহাৎ পূৰ্ব দৰ্শন শ্ৰৱণানিভা।

ভুলো কল্পিতপ্ৰতি প্ৰাৰ্থ্যঃ পূৰ্ববাগ স উচ্যত— ট, শৃংখৰভট্ট, ৫

১২ আদৌ বাচ্য দ্বিত্বা জন ; পাশ্চাত্য পুংসকনিৰ্ব্বিহিত ২- সা

১৩ ট-শৃংখৰ ভেদ, ১

১৪ দম্পত্যভেদৰ একত্ৰ যজ্ঞৰপদ্যুভয়ভেদে ।

বাৰ্ত্তিভাৱেই বীক্ষণ নিৰ্হেতু মান উচ্যতে ॥ ট, দ্বাৰী, ৭৩

১৫ ট, শৃংখৰভট্ট, ৩১

১০.৭. প্ৰেমৰ উৎকৰ্ষহেতু প্ৰিয়তমৰ ওচৰত থকা সত্ত্বেও মনত যি বিচ্ছেদ ভয় জাগে তাকে প্ৰেম বৈচিত্ৰ্য বোলে^{১৬}। 'বসকল্পবল্লী'ত প্ৰেম বৈচিত্ৰ্যৰ বৈশিষ্ট্য বৰ্ণনালৈ গৈ কৈছে—

‘দম্পতিৰ পৰস্পৰ প্ৰেমোৎকৰ্ষ হয়, অধিকাৰিকা সেই বিচাৰি নালায় ॥

অঞ্চলে বাকিয়া বড় চাহি ফিৰে ফিৰে, কোলেতে থাকিয়া হয় বিচ্ছেদ অন্তৰে ॥’
প্ৰেমৰ উৎকৰ্ষ আৰু এই উৎকৰ্ষৰ হেতু নিজৰ ভাগ্যৰ প্ৰতি আক্ষেপেই প্ৰেম বৈচিত্ৰ্যৰ মূল কথা। আন কথাত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ অনুৰাগৰ কাৰে কাৰে বিবাহ হাতধৰী লিগিৰী হৈ যুবে। বৈষ্ণৱ পদাবলীত ইয়াকে আক্ষেপানুৰাগৰূপে চিহ্নিত কৰিছে। ৰূপ গোষ্ঠাস্বৰূপ মতে, প্ৰেম বৈচিত্ৰ্য হেতু বাধাৰ মনত আঠোটি বিষয়ত আক্ষেপৰ সৃষ্টি হয়। সি বোৰ হ’ল— শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্ৰতি আক্ষেপ, বিধাতাৰ প্ৰতি আক্ষেপ, কন্দৰ্পৰ প্ৰতি আক্ষেপ, নিজৰ প্ৰতি আক্ষেপ, স্বৰ্গীৰ প্ৰতি আক্ষেপ, দূৰীৰ প্ৰতি আক্ষেপ, মূৰলীৰ প্ৰতি আক্ষেপ আৰু গুৰুৰ প্ৰতি আক্ষেপ।

১০.৮. পূৰ্ব মিলিত নায়ক-নায়িকাৰ দেশান্তৰ গমন জনিত ব্যৰ্থধানেই প্ৰবাস^{১৭}। প্ৰবাস অদূৰ আৰু সুদূৰ— এই প্ৰকাৰ হ’ব পাৰে। কালিয়-দমন, গোচাৰণ, নন্দ মোক্ষণ আৰু ৰাস উপলক্ষে শ্ৰীকৃষ্ণৰ অন্তৰ্ধান অদূৰ প্ৰবাসৰ নিদৰ্শন। আনহাতে বৃন্দাৱন এৰি শ্ৰীকৃষ্ণই মথুৰালৈ কৰা গমনেই সুদূৰ প্ৰবাস। এই অংশ মাধুৰ্যৰূপে পৰিচিত। মাধুৰ্য লীলা বিকল্প পালা। বিকল্প দশা দহোটি— লালসা চিত্ত, জাগৰ, উদ্বেগ, ভানৱ (কৃপতা), প্ৰলাপ, উদ্ভাদ, ব্যাধি, মোহ আৰু মৃত্যু।

১০.৯. বৈষ্ণৱ কবিসকলে সন্তোগ অথবা মিলনৰ ওপৰত বৰ বেছি গুৰুত্ব দিয়া নাই। সন্তোগৰ সম্বন্ধত উজ্জ্বল নীলমণিত কোৱা হৈছে— দৰ্শন আৰু আলিঙ্গনাদিৰ আনুকূল্য হেতু নায়ক-নায়িকাৰ যি ভাবোজ্ঞাস সেয়ে সন্তোগ^{১৮}। মুখ্য আৰু গৌণ ভেদে সন্তোগ দুই প্ৰকাৰৰ। জাপ্ৰত অবস্থাত হোৱা মিলনজনিত ভাবোজ্ঞাসেই মুখ্য সন্তোগ আৰু স্বপ্নাবস্থাব কল্পমিলনৰ উজ্ঞাসেই গৌণ সন্তোগ। মুখ্য সন্তোগৰ উপবিভাগ চাৰিটা— সংক্ৰিপ্ত, সংকীৰ্ণ, সম্পন্ন, আৰু সমৃদ্ধিমান। সংক্ৰিপ্ত সন্তোগ হ’ল— পূৰ্বৰাগৰ পৰৱৰ্তী স্বপ্নকালীন মিলনৰ উজ্ঞাস। যি সন্তোগত নায়িকাই সম্পৰ্ণ ৰূপে ধৰা নিদিৱে, সেয়ে সংকীৰ্ণ সন্তোগ। মানব লিহত এই সন্তোগ সম্ভৱ হয়। অদূৰ প্ৰবাসৰ লিহত সম্পন্ন আৰু

১৬ প্ৰিয়স্য সন্নিবৰ্হহসি প্ৰেমোৎকৰ্ষ স্বভাৱভঃ ।

বা বিশেষবিয়াৰ্হিত্বং প্ৰেমবৈচিত্ৰ্য মূঢ়ভেতঃ । ট’, প্ৰেমবৈচিত্ৰ্য, ৫৭

১৭ পূৰ্বসংগতরোৰ্ নোৰ্ত্তম্ভদেশাক্ষৰনিতিঃ ।

ব্যৰ্থধানন্ত ২২ প্ৰাইজঃ স প্ৰজ্ঞান-ইতীৰ্যতে ॥ ট’, প্ৰজ্ঞান ৬০

১৮ দৰ্শনং লিংকৰলীলায়ানু সুলভ্যজিমে বলা ।

মূলোক্তগাসবাবোহন্ত ভাৱঃ সন্তোগ ইৰ্যতে ॥ ট’, সন্তোগ, ৪

সুদূৰ প্ৰসাৰণৰ নিছক হয় সম্বন্ধিমান সন্তোষ। গৌণ সন্তোষকো দুৰ্ভাগ্যত ভগোৱা হৈছে—
সামান্য আৰু বিৰোগ।

খ° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ নায়িকা-ভেদ

১০.১০. অসমীয়া ব্ৰজবুলিক বাদ দি আন ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ এটি অতুল্য দিশ হ'ল— নায়িকা-ভেদৰ চিত্ৰ স্ৰিষ্ট কৰাৰ ক্ষমতা দিয়াটো। বৈষ্ণৱ পদাৱলী সাহিত্যৰ কথা বাদেই, সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত সাহিত্যতো ভিন্ন প্ৰকাৰৰ নায়িকাৰ মনোপ্ৰাৰ্থী বৰ্ণনা পোৱা যায়। বৈষ্ণৱ আলংকাৰিকসকলে পূৰ্বসূৰীসকলৰ পদাংক অনুসৰণ কৰি নায়িকা-ভেদৰ নতুন সংজ্ঞা প্ৰদানত ব্ৰতী হোৱাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। ধনঞ্জয়ৰ দশ কৰণক (২।১৪) আৰু বিশ্বনাথ কবিতাজৰ সাহিত্য দৰ্পণৰ (৩।৬৮) দৰে উজ্জ্বল নীলমণিয়ে (নায়িকা-ভেদ, ৭) ৰূপ গোছাৰীয়ে নায়িকাক তিনি ভাগত ভগাইছে— স্বকীয়া, পৰকীয়া আৰু সামান্যা।

১০.১১. শান্ত স্বভাৱ সম্পন্ন স্বকীয়া বা স্বীয়ৰ সন্দৰ্ভত বিশ্বনাথৰ সংজ্ঞা হ'ল— 'বিনয় সৰলতা আদি গুণেৰে বিকৃতিতা, গৃহকমনিপুনা আৰু পতিভ্ৰতা স্ত্ৰী'। উজ্জ্বল নীলমণিয়ে উক্ত নায়িকাৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিছে এনেদৰে— 'যি পাণি গ্ৰহণ বিধি অনুযায়ী প্ৰাপ্তা, পতিৰ আদেশ পালনত তৎপৰা আৰু পতি ব্ৰতধৰ্ম পালনত অবিচলা তেওঁকে স্বকীয় নায়িকা বোলে।' স্বাক্ষৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বোল হাজাৰ এশ অঠজনী মহিষী আছিল। সেইসকল তেওঁৰ স্বকীয়া কান্ত। তেওঁলোকৰ ভিতৰত কল্পিণী, সত্যভামা, জাহ্নবী, কালিন্দী, শৈব্যা, ভদ্ৰা, কৌশল্যা আৰু শ্ৰাৱী— এই আঠজনী শ্ৰেষ্ঠ। এই আঠ নায়িকাৰ ভিতৰতো ঐশ্বৰ্য্যত কল্পিণী আৰু সৌভাগ্যত সত্যভামা শ্ৰেষ্ঠ। স্বকীয়া নায়িকাসকল আকৌ মুক্তা, মধ্যা আৰু প্ৰগলভা— এই তিনি ভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মুক্তা হ'ল— নববয়ঃ প্ৰাপ্তা, বতি বিমুখী আৰু ক্ৰোধৰ কালতো মৃদুস্বভাৱ সম্পন্ন। বিচিত্ৰ বতি ক্ৰীড়াতে অভিজ্ঞা, গভীৰ কাম-উদ্বাদনা, বৌদ্ধা, ঈৰ্ষা প্ৰগলভ ৰচনা আৰু ভলপ লাজ থকা স্বীয়া নায়িকাই মধ্যা। বসন্তৰাজীৰ ভাষাত, 'বিচিত্ৰ সুবতা আৰু মত্ত বৌদ্ধা/ঈৰ্ষা প্ৰগলভা আৰু লজ্জায়ে মধ্যমা।' প্ৰগলভা হ'ল— বৌদ্ধৰ দ্বাৰা অৰু, প্ৰেমত উদ্ভত, দয়িত লম্বা আৰু বতি আকৰ্ষক আনন্দত নায়কৰ অংগেৰে বিলীনঘনন অভিসাসী। মধ্যা আৰু প্ৰগলভা নায়িকা আকৌ তিনি প্ৰকাৰ— বীৰা, অৰীৰা আৰু বীৰাবীৰা। কেতিয়াবা কেতিয়াবা উপবিভক্ত দুপ্ৰকাৰ নায়িকাক শ্ৰেষ্ঠা আৰু কনিষ্ঠা ৰূপেও বিভাজিত কৰা দেখা যায়।

১০.১২. অত্যধিক কৃষ্ণসক্তি ৰশভঃ যি ৰংবীৰে ইহলোক-পৰলোকৰ চিত্ৰ

নকৰি কৃষ্ণ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰে, তেওঁ পৰকীয়া^{২৪}। 'বাপে আত্ম সমৰ্পণ দুই লোক এই/ধৰ্মত গৃহীতা নোহে পৰকীয়া নাকী।' এই নায়িকাৰ প্ৰকাৰ ভেদ দুই— কন্যা আৰু পৰোঢ়া। যি অবিবাহিতা বা কুমাৰী ব্ৰজবালা শ্ৰীকৃষ্ণ সৈতে প্ৰেমলীলাত বত হয়, সেই সকলোই কন্যা পৰকীয়া। আনহাতে যি সকল লৌকিক ভাৱে আনৰ বিবাহিতা স্ত্ৰী হৈয়ো গোপনে কৃষ্ণ প্ৰেমত অনুৰক্তা আৰু পৰম মাধুৰ্য বসত আনন্দদায়িনী, সেই সকলোই পৰোঢ়া পৰকীয়া। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধনা মতে, পৰকীয়া নায়িকাৰ সৈতে ৰতি সজোগত যি আনন্দ মাধুৰ্য পোৱা যায় তাৰ তুলনা নাই। বিধি নিষেধৰ সকলো বাধা অতিক্ৰম কৰি আকুল আগ্ৰহ আৰু অসীম ধৈৰ্যৰে আগবাঢ়ি পৰকীয়া ৰতি আশ্বাদন কৰিব লাগে বাবেই ইয়াৰ বাসোৎকৰ্ষ আৰু সকলো বসানুভূতিতকৈ প্ৰশস্ত^{২৫}। পৰোঢ়া নায়িকা তিনি প্ৰকাৰ— সাধনপৰা, দেৱী আৰু নিত্যপ্ৰিয়া। শ্ৰীৰাধা, চন্দাৱলী, বিশাখা, ললিতা প্ৰভৃতি হ'ল নিত্যপ্ৰিয়া। এই নিত্যপ্ৰিয়াসকলোই দেৱী ৰূপে বৃন্দাৱনত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। অবস্থাভেদে পৰোঢ়া নায়িকা সকলকো মুখা, ধীৰ মধ্যা, অধীৰ মধ্যা, ধীৰাধীৰা মধ্যা, ধীৰ প্ৰগলভা, অধীৰ প্ৰগলভা, ধীৰাধীৰা প্ৰগলভা— এই সাত ভাগে গণ্য কৰা চকুত পৰে।

১০.১২. নায়িকাৰ অষ্টাৱস্থা

প্ৰেমলীলাৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত অবস্থাভেদে নায়িকাসকলক আঠ ভাগত ভগোৱা হৈছে— অভিসাৰিকা, বাসকসজ্জা, উৎকণ্ঠিতা, বিপ্লৱকা, খণ্ডিতা, কলহাস্তৰিতা, প্ৰোষিতভৰ্তৃকা আৰু স্বাধীন ভৰ্তৃকা^{২৬}।

ক° অভিসাৰিকা নায়িকা

যি নাৰীয়ে কামৰ্ত হৈ কান্দৰ কাৰণে গমন কৰে অথবা কান্দক লৈ আহে, তেওঁ অভিসাৰিকা ৰূপে পৰিচিত^{২৭}। বিষ্ণুনাথ কবিৰাজৰ সংজ্ঞা একে ধৰণৰ : 'মদন পৰবশ হৈ যি ৰমণী নিজে প্ৰিয়ৰ ওচৰলৈ যায় অথবা প্ৰিয়ক নিজৰ কাবলৈ অনায় তেওঁকে জানীসকলে অভিসাৰিকা বুলি কয়' (সি ৩।২৮) ৰূপগোবামী কৃত উজ্জল নীলমণ্ডিত আছে— অভিসাৰিকা জ্যোৎস্না বা অন্ধকাৰ ৰাতি বগা বা কলা ৰঙৰ কাপোৰেৰে গা ঢাকি অভিসাৰ কৰে। ওক্লপকৃত ওপ্ৰবসন পৰিহিতা নায়িকাক 'জ্যোৎস্নাভিসাৰিকা' আৰু কৃষ্ণপকৃত কলা কাপোৰেৰে গা ঢাকি যোৱা অভিসাৰিকাক কোৱা হয়

২৪ বাগেনৈষাপিতাস্থানো লোকমুখ্যানপেক্ষি।

ধৰ্মেনা স্বীকৃতা যাত্ৰ পৰকীয়া ভৱন্তি তাঃ ॥ ট°, কৃষ্ণজ্ঞানভা, ৬

২৫ ট°, কৃষ্ণজ্ঞানভা, ৭

২৬ ভাবত নট্যপাত্ৰ ২৪/২১০-১১, অভিসাৰিকা বাসকসজ্জা উৎকণ্ঠিতা / বিপ্লৱকা খণ্ডিতা আৰু কলহাস্তৰিতা // স্বাধীন ভৰ্তৃকা আৰু প্ৰোষিত ভৰ্তৃকা এই আঠ নায়িকা বসডক্সেতে উক্তিকল ॥ — কস°

২৭ কামাৰ্ভাৱান্তি সৰ্বং কান্দং সাধয়েন্ বাহু ভিসাৰিক। — কামৰূপ ২/২৫

তমোহতিসাবিকা^{২৮}। গীতাধৰ দাসে ডেওঁৰ বসন্তৰূপী প্ৰস্তুত অভিসাবিকাক আঠোটা উপবিভাগত ভগাই কৈছে—

সেই অভিসাব হয় পুন আঠ প্ৰকাৰ/জ্যোৎস্নী তামসী বৰ্ষা দিবা অভিসাব।
কুজখাটিকা তীৰ্থযাত্ৰা উদ্ভাস্তা। সখৰা/গীত পদ্য বসন্তান্তে সৰ্বজনোৎসৱা।।

(ক) জ্যোৎস্নাভিসাবিকা— মল্লিকা আভৰণ আৰু চন্দন চৰ্চিতা বাধাই শুভ্ৰবস্ত্ৰ পৰিধান কৰি জ্যোৎস্না অভিসাবত পাবি দিয়ে। বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ ‘আজ পূৰ্ণিমা তিথি জানি যোয়ে ছলিহ’, বায় বায়ানন্দৰ ‘চিকুৰ ডবংগক বেশ পটলজিন’ (জগন্নাথ বজ্জত নাট ৪।৫১), গোবিন্দদাসৰ ‘কুন্দ কুসুমে ভক কবকিক ভাব’ অথবা কবিশেখৰৰ ‘কুন্দ কুমুদ গজমোতিম হাব’ প্ৰভৃতি জ্যোৎস্নাভিসাবৰ অভ্যুজ্জ্বল নিদৰ্শন।

(খ) তিমিৰাভিসাবিকা— কলা অগৰুৰে মূৰ বিচিত্ৰা, অংগত নীল নিচোল পৰিহিতা বাধাই চম্ভ্ৰালোক পৰিহাৰ কৰি কৃষ্ণপঙ্কত অভিসাবৰ পদ পেলায়। সদুক্তি কৰ্ণামৃতত কেইবাটাও প্ৰাচীন তিমিৰাভিসাবিকাৰ শ্লোক সম্বৃষ্টিত হৈছে। কবিৰাজ গোবিন্দদাসৰ ‘নীলিম মৃগমদে অনু অনুলেপন’ ‘নীলিম হাব উজ্জোৰ’ (পদকল্পতক ৭।৯৮৯) নাইবা ‘কি কৰব মৃগমদ লেপনে ভোৰ’ অথবা বিদ্যাপতিৰ ‘কহ কহ সুন্দৰি নকৰ বেআজ’ পদত তিমিৰাভিসাবিকা বাধাৰ যি বৰ্ণনা চিত্ৰিত হৈছে, তাৰ তুলনা বিৰল।

(গ) দিবা অভিসাবিকা— প্ৰাচীন ভাৰতীয় সাহিত্যত দিবাভিসাবৰ কবিতাৰ অভাৱ নাই। সদুক্তি কৰ্ণামৃত (২।৬৩।৩, ২।৬৩।৪), প্ৰাকৃত পৈম্বলম্ (নং ১৯৩), গাহা সন্তসই (৬।৫১, ৬।৫৯) আদিত উদ্ধৃত দিবাভিসাবৰ শ্লোক-গীতামিৰ কথা এই বিনিমিত শ্ৰবণযোগ্য। অৱশ্যে সেই কবিতাই লৌকিক গভী অতিক্ৰম কৰিব পৰা নাই। আনহাতে বৈষ্ণৱ পদাৱলীৰ দিবাভিসাবৰ পদাৱলীৰ ব্যঞ্জন গভীৰ। ই লৌকিকতাৰ দ্বাৰ খুলি অলৌকিক ভগৱৎ প্ৰেমৰ চিন্ময় মাধুৰ্য প্ৰকাশ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত জয়জয়তে ফনৈল আছে গোবিন্দদাসৰ ‘গগনহি নিমগন দিনমণি কীৰ্তি/লখই না পাৰিয়ে কিয়ে দিন ৰাতি’ (পদকল্পতক ১২।১৯১৪), অথবা ‘মাৰ্থ হি উপন উপত পথ ৰালুক আতপ দহন বিখৰ’ (পদকল্পতক ২২।১০০৪)ৰ কথা।

(ঘ) বৰ্ষাভিসাবিকা— বৰ্ষাভিসাব দুৰ্গিমাভিসাবৰ নামান্তৰ। কবি কালিদাসৰ মেঘদূতবৰ্ষাভিসাবৰ বৰ্ণনাৰে ভাস্কৰ। বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ দৰ্শন দুখ-সাধনৰ ইস্তিত বাহী ‘গগন সখন মহিগৰো বিবিনি বিখৰত উপজয় শংকো’, গোবিন্দদাসৰ ‘গগনহি নিমগন দিনমণি কীৰ্তি’, ‘মন্দিৰ বাহিৰ কঠিন কবাটি’ (পদকল্পতক ১৮০) আৰু ‘অৰবে ডহক ডক নৰ মেহ’ (পদ কল্পতক ৬৪২), অথবা বায় শেখৰৰ ‘দগনে অৰ মেহ দাকশ সখনে দাকিনী কলকই’ (পদ কল্পতক ১৮৪) বৰ্ষাভিসাবৰ ঠিক স্পষ্টী পদ্য সুন্দৰ নিদৰ্শন।

(৬) কুজ্জ্বাটিকা—‘আজু ভেল ভাল কুজ্জ্বাটি আছিয়াব/অবন্তনে ধনিক ভেলি অভিসাৰ’ কবি চন্দ্ৰশেখৰৰ ‘কমিনী নাহি হৰি যামিনি জাগল’ কুজ্জ্বাটি অভিসাৰৰ সুন্দৰ নমুনা।

(৮) তীৰ্থবাত্ৰাভিসাৰিকা—(গ্ৰহপাদি উপলক্ষে গা ধোৱা, দেৱ দৰ্শন কৰা আদিৰ ফলে অভিসাৰ)

‘আজু তিনি যোগ পাওল পুণ্যবান/সবহ চলন তিথি কালিন্দী সিনান //

বিদম্ব নাগৰ বসিক মুৰাৰি/নিৰভয়ে তোয়ো মিলন বৰ্ণাবী //’ (বস)

(৯) উন্নত—মেতিয়া নারিকাব আগ-পিছ ভাবিবৰ অবকাশ নাথাকে—বংশী ধ্বনি শুনি বলিয়াৰ দৰে ঘৰৰ বাহিৰলৈ ধাৰমান হয়, তেতিয়াই তেওঁ উন্নত নাম পায়^{২১}। গোৱিন্দদাসৰ পদত ইয়াৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন আছে।

(১০) সঞ্চৰাভিসাৰিকা—সঞ্চৰাভিসাৰিকাও বলিয়াৰ দৰে ঘৰৰপৰা ওলাই যায়। ‘নিজ অংগেৰ বেশ কৰিতে না পাৰে। ভুজে নূপুৰ দেই কংকণ পদে ধৰে।’ (বস)^{২২} বৈষ্ণৱ পদাৱলীৰ অভিসাৰৰ আধ্যাত্মিক ব্যঞ্জনা হ’ল—ভক্তৰ দ্বাৰা ভগৱানৰ অৱৰিত অনুসন্ধান। এই অনুসন্ধানৰ পথ পংকিল, শংকিল, কষ্টকাৰীণ আৰু ভ্ৰমসাজহ। পিছে সাধনাক বিপদ শংকুল পথেদি বিৰাম বিহীন ভাৱে আগ বঢ়াৰ পিছত ব্যক্তিৰ সৈতে মিলন হোৱাৰ লগে লগে পথত অত দিনে পাই অহা সমস্ত বেদনা আনন্দলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। পৰম তৃপ্তিত ভনু মন হৈ পৰে ৰোমঞ্চিত। অভিসাৰৰ সাৰ্থকতা এইখিনিতে।

১০.১৩. বাসকসজ্জিকা

নাট্যাঙ্গকৰ ভৰত মুনিৰ মতে, উপযুক্ত বাস গৃহত যি নাৰী সুবত সন্তোষ লালসাত আনন্দিত হৈ সুসজ্জিত হৈ থাকে, তেওঁৰ নাম বাসকসজ্জিকা (যন্তনং কুৰুতে হস্তা সা বৈ বাসকসজ্জিকা-২৪।২১২) ধনঞ্জয়ৰ মতেও প্ৰিয় সমাগমৰ সজ্জানাত যি নাৰীয়ে নিজকে সজ্জিত কৰে, তেওঁ বাসকসজ্জিকা ৰূপে পৰিচিতা^{২৩}। সাহিত্য দৰ্শকত আছে—‘প্ৰিয় মিলন হ’ব বুলি জানিব পাৰি যি নারিকাই বাসভঞ্জন সুসজ্জিত কৰায় আৰু নিজেও প্ৰসাধন আদি সম্পন্ন কৰে, সেই নারিকাক বাসকসজ্জিকা ৰূপে জনা যায়’^{২৪}। ৰূপ গোছাৱীৰ ভাৱত, নিজৰ অৱসৰ অনুযায়ী প্ৰিয়তম আহিব—এই ভাবি যিয়ে নিজৰ দেহ আৰু বাস গৃহ সুসজ্জিত কৰে, তেঁৱে বাসকসজ্জিকা^{২৫}। বিদ্যাপতিৰ পদত আছে—

২১ কুলীৰ নাম যব ওসই ব্ৰহ্মণ/উন্নত হইলা নারক মিলনো //

বিভূষণ হইলা নিঃসংক চলি যায়/বাট পাড় লম্পট নাহি ভয় //

২০ কলকলক ২/২৩

৩১ সাও/৭১

৩২ বাসক বৰাং কান্তে সন্তোষাভি নিজং বপুঃ।

সজ্জী কৰোতি গেহক বা সা বাসকসজ্জিকা ॥ উ. কল্যাণ

প্ৰকাশক ৪২

বাধাই সখীসকলৰ সহযোগত কুঞ্জগৃহ সজাই নিজকে মণ্ডিত কৰি কল্যাণীয়াৰি কাটি থৈ
শ্রীকৃষ্ণৰ বাবে অপেক্ষা কৰিছে। গিছে কৃষ্ণ নাছিল। নারিকাব অন্তৰ ব্যথাৰে উপচি
পৰিল—

‘শংখ কৰ চুব বসন কৰ দুব ভোড়হ গজমতি হাব বে।

গিয়া যদি তেজল কি কাজ শৃংগাবে জমুনা পুলিনে সব ডাব বে।।’

নবহবি দাসৰ পদৰ মাজত থকা ‘বাসকসজ্জা’ৰ বৰ্ণনা এনেধৰণৰ :

‘খিক বৰ নাৰীৰ যোৱানে। গিৰীতি কৰয়ে শঠ সনে।

যাব লাগি প্ৰাণ সাদা কুৰে। কিৰিয়া না চাহে সেই মোৰে।।’

চণ্ডীদাসৰ ‘বাসকসজ্জা’ৰ সৌন্দৰ্যও কম নহয় :

‘বন্ধুৰ লাগিয়া সোজ বিহাইলু পাখিলু ফুসেৰ মালা।

তাম্বুল সজালু দীপ উজ্জ্বলু মন্দিৰ হইল আলা।।

বাসকসজ্জিকা নারিকা আঠ প্ৰকাৰ— মোহিনী, জাগ্ৰতী, বোদিতা, মধ্যোক্তিকা,
সুপ্তিকা, প্ৰগল্ভা, সুবসা আৰু উদ্দেশা। গীতাৰ দাসে প্ৰতিবিধৰ পৰিচয় দিছে এনেদৰে—

(ক) মোহিনী (সুবেশ ধাৰিনী) সজ্জা কৰি মোহিনী বহে সখীৰ
সহিতে/শ্রীকৃষ্ণকে কৰিবে মোহ জন্মহানে চিত্তে //

(খ) জাগ্ৰতী (প্ৰতীকাত জাগ্ৰতা)—

নিজ অংগেৰে ভূবা কৰি কৰে জাগৰণ/উঠে বসে ঘাবে ঘাই কৰে
নিৰীক্ষণ//

(গ) বোদিতা (বোদন পৰায়ণা)—

বিলাপ কৰিয়া ধনি কৰয়ে বোদন/অন্তৰে হৰ্ষ হইলা নায়কেৰ মিলন//

(ঘ) মধ্যোক্তিকা (কাত আহি প্ৰিয় বাক্য ক’ব এই প্ৰতীক)—

কানন ধনি কৰে পৰিভ্ৰম/নিজ গুণ গৰিয়া কিছু কৰএ বিস্তাৰ //
নাৱক আহিলে সেমতে কৰিব মিলন/মনে কত আশা কৰে কেলি শ্ৰবণ//

(ঙ) সুপ্তিকা (কপট নিদ্রাবৃত্তা)—

কুসুম শয়ানে মকুতাপাত শয়নে উজ্জাস/সখী সংগে কৰে সলা হাস
পৰিহাস//

(চ) প্ৰগল্ভা (= চকিতা)—

প্ৰগল্ভা এককী বহে কুঞ্জতে মসিলা/অৱক আসিবে বসি উলসিত
হিলা।

(ছ) সুবসা (সংগীত পৰায়ণা)—

বিলম্ব দেখিয়া কিছু কৰে অনুবাদ/দুতী পাঠাইয়া আনে নায়ক সংবাদ ।।

(জ) উদ্দেশ্য (দুতী প্ৰেক্ষাকাৰী)—

নায়কেৰ উদ্দেশ্য নিজ সখীৰে পাঠায়/নানা উপাচাৰ কৰি যংগল গায়//

১০.১৪. উৎকণ্ঠিতা—

‘বহু কামত ব্যাপ্ত থকা হেতু বাৰ প্ৰিয়জন নাহে আৰু অনা গমন হেতু দুঃখিতা যি, তেওঁ বিবাহোৎকণ্ঠিতা’ (ভৰত নাট্যশাস্ত্ৰ ২৪।২১৩) দায়িত্ব বিলম্ব হেতু বিবাহ পীড়িত ভাৱেই উৎকণ্ঠিতা কিংবা বিবাহোৎকণ্ঠিতা। সাহিত্য দৰ্শন কাৰে কৈছে— ‘মিলনৰ বাবে আহিবলৈ সংকল্প প্ৰকাশ কৰিও বাৰ প্ৰিয়তম দৈববলতঃ আহিব নোৱাৰে, প্ৰিয়ৰ অনাগমনত দুঃখাৰ্তা সেই বয়সীয়ে বিবাহোৎকণ্ঠিতা নায়িকা’^{৩০}। উজ্জ্বল নীলমণিৰ মতে, নিৰপবাধ প্ৰিয়তম বহু পৰলৈ সংকেত খলীলৈ নহা ওপে যি নায়িকা উৎসুক হয় তেওঁৰে উৎকণ্ঠিতা’^{৩১}। উৎকণ্ঠিতা কান্ত পথ কৰে নিৰীক্ষণ// কতকণ্ঠে হইবে নায়ক মিলন// জয়দেৱৰ গীত গোবিন্দৰ এটি পদত বাধাৰ উৎকণ্ঠাই ব্যঞ্জনাত্মক ৰূপ পৰিত্ৰাহ কৰিছে এনেদৰে— ‘কথিত সময় অতিবাহিত হ’ল— হৰি নাহিল হ’লে। মোৰ এই অমল ৰূপ যৌৱন অথলে গ’ল। সখীসকলে মোক বঞ্ছনা কৰিছে। হায় মই কাৰ শৰণ লও’ (৭।১৩) জ্ঞানদাসৰ এটি আঠ শাৰীৰ গীতত উৎকণ্ঠিতা নাৰীৰ চিত্ৰটি কেনে সুন্দৰ ভাৱে পৰিস্ফুট হৈছে, তাক চাবলগীয়া—

কি লাগি গৌৰ মোৰ/নিজ বসে ডেল ভোৰ/অবলত কৰি মুখ/ভাষয়ে

পুৰুষ মুখ/বিহি নিকৰস ডেল/আখ নিশি বহি গেল/জ্ঞানদাস

কহে গোৰা/নিজ বসে ডেল ভোৰা—ভক ৩১২

বড়ু চণ্ডীদাসৰ শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্ত্তনৰ অন্তৰ্গত বিবাহপুৰ্ব ‘মেঘ আছাৰী আতি ভয়কৰ নিশী’ শিৰক পদতলীত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাবে অধীৰ অপেক্ষাবতী বাধাৰ বিবাহোৎকণ্ঠিতা চিত্ৰ প্ৰকাশ পোৱাটোও উল্লেখযোগ্য। এই বিধ নায়িকাত্মক আঠবিধ উপবিভাগ আছে— দুৰ্ঘতি (কিনোনা খলব কথা বিশ্বাস কৰিলোঁ, এই চিত্ৰিত কথিত), বিকলা (পৰিতাপ যুতা), ভুতা (চিতিতা), উৎকণ্ঠিতা (পছৰ পাড সৰাত, পৰীৰ পাৰি জোকৰাত কলত আহিছে— এই আশাত চকিতা), অচেতনা (দুঃখাতিযুতা), সুকোৎকণ্ঠিতা (কৃষ্ণ কান যুতা), মুখৰা (দুতীৰ সৈতে কলহ পৰায়ণা) আৰু নিৰ্বজা (মোৰ কৰ্ম মোৰত কলত নাহিল মই আৰু জীৱিহ নাথাকে। এনে খেদোতি) বসন্তৰতীত দুৰ্ঘতিৰ ঠাইত আছে উল্লেখ।

১০.১৫. বিপ্লবজ্ঞা

কথা দি নায়ক ঠিক নাহিলে অভিমানিনীক কোরা হয় বিপ্লবজ্ঞা^{৩৫}। বিপ্লবজ্ঞা কবিবাজে 'সাহিত্য দৰ্পণ'ত কৈছে— 'পূৰ্বে সংকেত দিও যদি প্ৰিয়তম প্ৰিয়তম্যৰ কবীলৈ নাহে, তেন্তে নিতান্ত অমনমানিতা সেই নায়িকাক বিপ্লবজ্ঞা কোরা হয়'^{৩৬}। উজ্জ্বল চিত্ৰকল্প আছে—

'সংকেত কবিতা যায় পতি নাহি মিলে/দুঃখিত হৃদয় তাৰে বিপ্লবজ্ঞা বোলে।' এই অবস্থাত নায়িকাব নিৰ্বেদ, চিন্তা, কেন, অজ্ঞানত, দুৰ্ভাগ্য আৰু দীৰ্ঘ নিঃশ্বাস চিহ্ন লগায়ীয়া। বিপ্লবজ্ঞাৰ ভেদ আঠটা— বিকলা, প্ৰেমযন্তা, ক্ৰোধা, বিনীতা, নিৰ্দয়া, প্ৰথবা, দূত্যানবা ভীতা। গীতাংঘৰ দাসে 'বিকলা'ৰ স্থলত 'নিৰ্বজা' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। বিদ্যাপতিৰ বচনাত বিপ্লবজ্ঞা নায়িকাব চিত্ত প্ৰমত্তী কৰ্মা পোৱা যায়— 'দুৰ্ভাগীৰ আশা নিশ্চল হ'ল। হৰি হৰি হৰি বাতি হৰিক এৰি দূতী কিবি নাহিল। অজ্ঞানবদন মাজতহেই অতিসাবলৈ সাজিছে। এতিয়াও সময় পাব হৈ যোৱা নাই। আৰতিৰ বেলা যদিহে মিলন ঘটে, তেন্তে কনিক সুখো লক্ষ গুণ ৰূপে বিবেচিত হ'ব— 'হৰি হৰি হৰি বাতি ডেকা হৰি পলটলি নাহি দূতী। সাজি অতিসাবা পাড় আধিৱাস্য উলি অনু জা বোলা। আৰতি বেলা অঞল হো মেৰা লাখ গুণ সুখ খোৰা।' বৰ্ণনেশব্দৰ বিপ্লবজ্ঞা বাখৰ কাকশ্যও হৃদয় স্পৰ্শী—

'কপাল উপৰে সিদ্ধু অথৰে কাকৰ দেখি।

হিয়াৰ মাৰাৰে যাবকেৰ বেথা নখচিহ্ন আছে সাধি।।'

কবি জ্ঞানদাসে বিপ্লবজ্ঞা নায়িকাব ছবিখনি মাৰ্ঘ্যন এডালি বেথাৰেই স্পষ্ট কৰিছে এনেদৰে—

'বিকলে সজাৱলু কুজ। কী কল উপচাব পুজ।।

কী কল অন্ধ সৰীপ। উজ্জ্বলু বডন প্ৰদীপ।।'

চণ্ডীদাসৰ বাথাই কুজ আহিব বুলি সুন্দৰকৈ বিচনা সজাই ফুলৰ মালা গাঁথি তামোল পাশ হুঁৱৰাই চাকি-বস্ত্ৰিৰে কোঠটো আলোকমণ্ডিত কৰি ৰাখিলে যদিও তেওঁৰ সকলো প্ৰথম অঙ্কণে গ'ল— "সই পায়ে এসব হইৰে জন/সে হেন নান্দ গুণেৰ সান্দ কহে না মিলন কল।'

১০.১৬. বখতিয়া

প্ৰেমিক জন বখতীৰ সন্তোষ চিহ্ন ধৰ্ম কবি কবলৈ আহাত বি নায়িকাব অস্তৰ স্বৰ্ণাত বিকৃত হৈ পৰে তেওঁকেই বখতিয়া নায়িকা বুলি পণ্ডিতসকলে

৩৫ বিপ্লবজ্ঞাত সময়ৰ প্ৰভেদেই বিশেষিত। — কলকাতা ২/২৫

৩৬ স্ব ৩/১৫

কয়^{৩১}। উজ্জ্বল নীলমণিত আছে সমস্ত পাৰ হৈ যোজৰ পিছতো যেতিয়া নায়ক কুণ্ডলৈ নাহি আনৰ সৈতে বাতিটো কটাই দেহত সন্তোষৰ চিহ্ন লৈ প্ৰিয়াৰ আগত হাজিৰ হয়, তেতিয়াই নায়িকাৰ খতিতা অৱস্থা হয়^{৩২}। 'আন্যেৰ সন্তোষ চিহ্ন কৰিয়া ধৰণ/আসে প্ৰাতে প্ৰিয় বাৰ— খতিতা সে জন'^{৩৩}। নিশান্তে অতি ক্ৰোধাধৰে বয়/হেন কালে নায়কেৰ আগমন হয়// কাৰ্ত্তেৰ অংগেতে দেখি ভোগ চিহ্ন যত/অধৰ মলিন বাংগা নয়ন বেকত/^{৩৪} খতিতা নায়িকাৰ সাধাৰণতে বোৰ, নিঃশ্বাস, বৌনভাৱ প্ৰভৃতি প্ৰকাশ পায়। প্ৰিয়জনৰ সৈতে মিলন হোৱাৰ অদম্য আশা বুকুত বান্ধি উজাগৰী নিশা এটি অভিৰাহিত কৰাৰ পিছত জয়দেৱৰ খতিতা নায়িকা বাধাই কৃষ্ণক তিৰন্ধাৰ কৰি কৈছে— 'যোৱা নিশা উজাগৰে থকাৰ ফলত তোমাৰ চকুজুৰি ঢুলাঢুলীয়া হৈ পৰিছে। বসালসত অৰ্থ নিৰীক্ষিত চকু জুৰিৰ এই আৰম্ভিমা অন্য নায়িকাৰ প্ৰতি তোমাৰ অনুৰাগৰ অভিযুক্তি। হৰি হৰি! মাথৰ তুমি যোৱা, মিত্ৰা কোৱা দৰকাৰ নাই। পুণ্ডৰীকাক! যিয়ে তোমাৰ দুখ দুৰ কৰিব পাৰে, ভেওঁৰে ওচৰলৈ যোৱাগৈ'^{৩৫}। বিদ্যাপতিৰ খতিতা বাধাৰো একে সুৰতেই কৃষ্ণক তিৰন্ধাৰ কৰি ক'বলৈ পাহৰা নাই— 'সেই নাৰীৰ চকুৰ কাজল তোমাৰ ওঁঠে চুৰি কৰিছে। তোমাৰ ওঁঠৰ ৰক্তিম চকুজুৰিয়ে চুৰি কৰি নিলে। বদন আৰু বসননো কিমান সময় লুকুত্ৰাৰ পাবি? কপটতা ধৰা পেলাবলৈ তিলমাথো সময়ো নালাগে—

'নয়ন কাজৰ তু অ অধৰ চোৰাঅল নয়নে চোৰাওল বাগে।

বদন বসন অৰ লুকাওব তিলা এক কৈতৰ লাগে।।'^{৩৬}

কবি ৰায় শেখৰৰ বাধাৰো বিদ্যাপতিৰ দৰেই কৃষ্ণক তিৰন্ধাৰ কৰি কৈছে—

'ভালে বিৰাজিত সিন্দূৰ বেথ/মুকুৰ কৰে কৰি দেখ পৰভেক//

লোহিত লোচন পংকজ ভৌতি/মলিন ভয়ো ভূয়া অধৰহি কাতি'^{৩৭}।

জ্ঞানদাসৰ খতিতা বাধাই আৰু এথোজ আগবাঢ়ি ব্যঞ্জনাময় ভাষাৰে কৈছে—

'নয়নক কাজৰ অধৰক শোভা/বান্ধি ৰাখল অলি অতি মধুসোভা।।

আজু ৰামৰ অতি শ্যামৰ অংশ/যতনে ওপুত ৰহ যায়নি বংশ।।'^{৩৮}

চণ্ডীদাসৰ খতিতা ৰাধাৰো ৰামকেলি ৰাগত কৃষ্ণক তৰ্ফনা কৰিবলৈ এৰা নাই—

৩১ সা' ৩ ৮৮; ভৰতৰ মতে, ব্যাসংগ হেতু অধোভিত্ত বান্ধুৱলৈ যাব প্ৰিয়জন মায়ে, সেই জ্ঞানগমন নাৰী খতিতা নাৰী নামে অভিহিত হয়— *নট্যশাস্ত্ৰ* ২৪।২১৬

৩৮ টা' কাম্যৰ প্ৰকাশকৰ্ত্তা, ৩৫

৩৯ গীতাৰব দাস— *কমলকণী*

৪০ *কলকলিকা*

৪১ গীত শ্ৰেণী ১৭।১

৪২ *কৈতৰ পদকণী* পৃ' ৯১

৪৩ *ঐ. পৃ' ৩২৫*

৪৪ *ঐ. পৃ' ৪০৫*

‘টাচব কেনেব চিকণ চুড়া সে কেন বুকেব মাখে ।

সিন্দূরের দাগ আছে সর্ব গর মোখা হ’লে মবি লাগে ॥^{৪৫}

খতিভা নারিকা আঠ প্রকাশ— সিন্দূরা (কান্তক সিন্দূরাবিধী),

- (১) ‘সাক্ষাতে সিন্দা কবে নারক পেখিরা/
বিক্ থিক্ ভাছনা কবে লাভ ভেরাগিরা//
- (২) ক্রোধা (অনুন্ন বত কান্তক ডিবকামকবিধী)
‘ক্রোধ কবি বহে নারিকা নারক সাক্ষাতে ।’
- (৩) ভয়ানকা (কান্তক সিন্দূর-কজ্জল যুগিত দেবি ভীতা)
‘নারকব সব অংগ বীভৎসে দিখিরা/
আপন মোখে ভয় পান্ন লজ্জা লাগিরা//
- (৪) প্রগল্ভা (কান্তক সৈতে কলাহ পবারণা)
‘নারকে দেখিরা সেই নারিকা কলাহ/
ভুতি সিন্দা আদি বত সোলাউন করে’//
- (৫) মধ্যা (অন্য নারিকার সন্তোপ চিহ্নত লজ্জানতা)
‘নারকেব অংগ দেবি ক্রোধে কিছু ভাসে/
আছিল শংকরমেয়ে পূজাব অভিসাসে ।’
- (৬) মুখা (বোষ বাচল ঘোঁসা)
‘মুখা খতিভা গবিয়া মজ্জানে/ঠমকি হাসে নারক বিন্যামানে ।’
- (৭) বোলতা (ক্রোধা কিন্তু বোলন পবারণ)
‘অন্তবে মহাক্রোধ বাহিবে নিবাবে/দুই এক কর কোণ পমিহাবে’//
- (৮) প্রেমমত্তা (= সন্তপ্তা; কান্তক অংগত ভোগ চিহ্ন দেবি ভাগমত্তা)
‘প্রমত্তা নারিকা কিছু কহরে না জানে/
ক্রোধ কবি বাক্য কহে নারক বিন্যামানে’//^{৪৬}

১০.১৭. কলহান্তবিভা

খতিভা অবস্থাত প্রিয়ভবক উপেক্ষা কবি অনুভব কর নারিকাই কলহান্তবিভা^{৪৭} ।

উজ্জল নীলমণি হতে, বি নারিকাই সর্বসকল সমুদত প্রিয়ভবক ভয়ান কবি শিহত অনুভব কবে, তেওঁকে কলহান্তবিভা (কামিরাবণার আঁতবি বলা) বোলে ।

৪৫ হ’লী পৃ ৪৫

৪৬ খতিভা নারিকার উপবিভাবক সমস্তসমূহ কলহান্তবিধী পদ্য দেখে ।

৪৭ সা ৩১৪ ; কলিঙ্গরহতে (২৪।২।১৪) অব প্রিয়ভবক ইহঁর বা কলহ
কলহ বলাবদ কলহই ঠিক পুঁজিহায়ে, তই কলহান্তবিভা কলি হ্র কলহান্তবিভা ।

যা সৰ্বীনাং পুৰঃ পাদ পতিভং বহুভং কৰা।

নিৰস্য পশ্চন্তপতি কলহান্তৰিতা হি সা।।

ইয়াৰ প্ৰচেষ্টা-প্ৰলাপ, সন্ত্ৰপ, শ্লানি আৰু দীৰ্ঘ-নিঃশ্বাস ত্যাগ^{৪৮}। ৰূপগোন্ধামীক অনুসৰণ কৰি শটীনন্দনে লিখিছে—

‘খতিভা হইয়া কৰে পতিৰ তাড়ন/পশ্চাতে তাপ পায় অনুক্ষণ।। প্ৰলাপ, নিঃশ্বাস, শ্লানি, সন্ত্ৰপিত মন/কলহান্তৰিতা তাৰে কহে কবিগণ/’ বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ কলহান্তৰিতা নায়িকাই সৰ্বীক কৈছে, সখি। মোৰ অজ্ঞানতাৰ কথা কি কম? গোটেই বাতিটো মানেৰে কটালোঁ। যেতিয়া মন মোৰ প্ৰসন্ন হ’ল, তেতিয়া নিদাৰুণ সুবুয় উদয় হ’ল। গুবুজনে সঁচা পালে। তেতিয়ানো কেলি কৰা সম্ভৱনে? দেহ ঢাকিবলৈ মই আকুল হ’লোঁ। অতি চতুৰ হ’বলৈ গৈ বুৰ্বক হ’লোঁ। লাডৰ লোভত লোকচানহে খালোঁ—

‘অধিক চতুৰপন ভেলাহ অয়ানী/লাডকে লোভে মূলহ ভেল হানী।’^{৪৯}
প্ৰণয়কুণিভা বাধাই শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৈতে কাজিয়া কৰি তেওঁক প্ৰত্যাখ্যান কৰা সৰ্বীৰ চিত্ৰ চণ্ডীদাসে আঁকিছে এনেদৰে—

না এস না এস বঁধু আংগিনাৰ কাছে।

ভোমাৰ দেখিলে মোৰ ধৰম যাব পাছে।।^{৫০}

গোবিন্দদাসৰ বাধাই দুখেৰে সৰ্বীৰতক উদাইছে— ‘প্ৰেমত অন্ধ হৈ মই পোনতে ভাবিবই পৰা নাহিলোঁ যে কৃষ্ণ একমাত্ৰ মোৰে নহয়— তেওঁ বহুসংখ্যক। আদৰ খোৱাৰ আশাত তেওঁৰ সৈতে কাজিয়া কৰি এতিয়া দিনে বাতি দহ হৈছে—

‘আকুল প্ৰেম পহিলে নাহি জানলো সো বহুসংখ্যক কন।

আদৰ সাথে যাব কবি তা সঞে অহনিশি জলত পৰা।।’^{৫১}

গোবিন্দদাসৰ আন এটা গীতত কলহান্তৰিতা নায়িকাৰ মৰ্মবেদনা প্ৰকাশ পাইছে এনেদৰে: ‘বোসে দোখলু পিৱা বিনি অপৰাধে/না জানিয়ে এত কি পড়ব পৰামায়ে।’^{৫২} জানদাসৰ বাধাই অভিমান কৰি কৃষ্ণক খেদি পঠাই চকুলৈ বৰ্ষাৰ প্লাবন আনিবলৈ বাধ্য হৈছে—

‘আঁচৰে মুখ-শৰী গোহি ঘন ৰোৱানি কহইতে কহন না কুব।

সো গিৰিকণ্ঠৰ অন্ত চকল ভল্ল মিলন কহ কুব।।

সখি হো বো এছন যতি দেল।’^{৫৩}

৪৮ টি, কল্যাণ প্ৰকাশনভণ্ড, ৮৭

৪৯ বৈ, পৃ ১০০

৫০ পদকল্পতক ৩১১

৫২ স্ব ৩।২১০

৫১ কল কলিঙ্গ, পৃ ৩৭

৫৩ স্ব দী, পৃ ৫

কলহান্তবিভা নায়িকাব প্রকাৰ ভেদ আঠটা— ক° আশ্রয় (আশ্রয়হীন নায়কক কিয়নো উপেক্ষা কৰিলোঁ), খ° কুলা বা বিকলা (পদ পতিত নায়িকক কিয়নো দুৰ্ব্বাক্ষ প্রয়োগ কৰিলোঁ), গ° ধীবা (পাদ পতিত চেনাইকে মেদেৰা, কিমেৰে জ্বরে লগা চকু), ঘ° অধীবা (সৰীৰ তিবদ্ধতা), ঙ° কুপিতা (কান্তৰ মিথ্যা ভাষণ স্বৰূপত কোপবৃত্তা), চ° সন্না (যিহে ভাবে অকল কান্তৰ দোষ নহয়— দৃষ্টীৰ, মোৰ নিজৰ আৰু ভাগ্যৰ দোষভয়ে দুখ পালোঁ), ছ° মৃদুলা বা মন্থৰা (পৰিতাপে বোমন পৰামৰ্শা) আৰু জ° বিধুবা (সৰীৰ প্রবোধ দানত আশঙ্ক্য)।

১০.১৮. প্রোষিতভৰ্জকা

নায়ক প্রবাসত থকা কালত যেতিয়া বিবাহী নায়িকাব অবস্থা বৰ্ণোক্ত হয়, তেতিয়া সেই নায়িকাক প্রোষিত ভৰ্জকা ৰূপে জনা যায়। ‘দূৰ দেশে গতে কান্ত ভয়েৎ প্রোষিত ভৰ্জকা’। এই অবস্থাত নায়িকাব ভাব— শ্রিয়সংকীৰ্তন, জাভা, অংগেৰ মালিন্য/কীৰ্ত অংগে চিত্ত অধিব আগমন সৈন্য/ প্রলাপাদি চেষ্টা প্রোষিত ভৰ্জকা/শ্রিয়েৰ আগতি চিত্ত কৰে বাৰ বাৰ/”

‘দূৰ দেশে গতি গেলে নারীৰ দুঃখ হয়/প্রোষিত ভৰ্জকা পদে ভাষ্যক কহয়//
শ্রিয়সংকীৰ্তন, জাভা, অংগেৰ মালিন্য/কীৰ্ত অংগে চিত্ত অধিব আগমন সৈন্য//
প্রলাপাদি চেষ্টা প্রোষিত ভৰ্জকা/শ্রিয়েৰ আগতি চিত্ত কৰে বাৰ বাৰ//”

প্রবাস দুই প্রকাৰ— বুদ্ধি পূৰ্বক আৰু অবুদ্ধি পূৰ্বক। কাৰ্য্যক প্রবাস বুদ্ধি গুণে ইয়াৰো তিনিটা উপবিভাগ আছে— ভাৰী প্রবাস, ভক্ত প্রবাস আৰু ভূত প্রবাস^{১১}।

ক° ভাৰী প্রোষিতভৰ্জকা :— নায়ক বিদেশলৈ যোৱাৰ সংবাদ শুনাৰ নিহত নায়িকাব যি অবস্থা হয় সেয়ে ভাৰী প্রোষিতভৰ্জকাৰ অবস্থা।

‘নায়ক বিদেশে যাবে শুনিয়া সুন্দরী।

সহচরী সংগে নানা বিলোপন কৰি।।’

খ° ভক্ত প্রোষিতভৰ্জকা :— নায়ক বিদেশলৈ গৈছে— বিদেশে ইতিমধ্যেই সংঘটিত হৈছে, মিলনৰ আশা সুদূৰ পৰ্য্যন্ত— এনে অবস্থায় নায়িকাই ভক্ত।

‘কুক গোবুল হইতে মধুৰা চলিলা।

অনুতাপ কৰে গোপী কিসকৈ হিলা।।’

গ° ভূত প্রোষিতভৰ্জকা :— নায়ক প্রবাসলৈ যোৱা বন্ধন হ’ল। এতিয়াও প্রত্যাবৰ্তন কৰা নাই। এনে অবস্থায় নায়িকাব কৰ্মাই ভূত প্রোষিতভৰ্জকা।

‘নানা প্রলাপ কৰে কবিতা কিসে।

কি বলিতে কিসা কৰে কুহিতে না পারে।।”^{১২}

ওপৰৰ তিনি বিধ প্ৰোৰিতভৰ্জকাৰ উপৰি আৰু পাঁচ বিধ নাৱিকাৰ নাম পোৱা যায়— দশদশা (চিন্তা, জাগৰণ, উৎসৰ্গ, কৃশতা, জড়তা, প্ৰলাপ, ব্যাধি, উদ্ভাদ, মোহ আৰু মৃত্যু), দূত সংবাদ (উদ্ধাৰাদিৰ মুখে) বিলাপা (বিলাপ পৰায়ণা), সখ্যভিন্ধিকা (যাব সৰি কান্তৰ কাৰলৈ গৈ বিবহ বেদনা নিবেদন কৰে) আৰু ভাৱোদ্ধাসা (ভাৱ সন্নিৱলনত উদ্ধাসিতা)

বিদ্যাপতিয়ে বাধাক উলন-ভৰ্জকাৰ সাজত সজাবলৈ গৈ গাইছে ‘হৰি কি মধুপুৰলৈ গ’ল? আজি গোকুল খুণ্য। নিজৰাত শুক পখীয়ে কান্দিছে। ধেনুবোৰ মথুৰামুখে ধাৱমান হৈছে। এতিয়া সেই যমুনাৰ পাৰত গোপ-গোপী নুফুৰে’—

‘হৰি কি মথুৰাপুৰ গেল। আজু গোকুল সুন ভেল।
বোদতি পিঞ্জৰ সুকে। ধেনু ধাবই মাথুৰ মুখে।।’^{১৬}

বসন্ত কাল সমাগত। প্ৰিয় পৰদেশত। এতিয়া যদি গৈ কানুক খবৰ দিয়া হয়, তেন্তে তেওঁ আহিব পাৰে— এনে মোৰ আশা। এনে সুখৰ কালত সেই মোৰ প্ৰিয় কাৰ সৈতে বিলাস কৰিব— এই কথা কোনে তেওঁক ক’ব— এই বুলি বিদ্যাপতিয়ে ছুত বিবহৰ বৰ্ণনা দিবলৈ এৰা নাই— ইহ সুখ সময় সেহো মঝ নাহ/কা সময় বিলসৰ কে কহ তাহ/’^{১৭} প্ৰোৰিতভৰ্জকা বাধাই অঙ্কুলি মূৰত দিন গণি গণি কৰিব কথাতঃ ‘দিসলি দিবি দিবি মখৰ খোয়াঙলু বিছুবল গোকুল নাম।’ কানু আহিব আহিব বুলি আশা পালি থকা বাধাৰ আশা লতা শুকাই গ’ল। পিছে চন্দ্ৰকিৰণত যদি নলিনী জীৰ্ণ হয়, বহাগ মাহত কি কৰিব? সূৰ্য সন্ধ্যাপত যদি অংকুৰ নক্স হয় তেন্তে জল ভৰা মেঘত কি কৰিব? এই নৱ বৌদ্ধন যদি বিবহতেই কটাব লাগে তেন্তে প্ৰিয়ৰ প্ৰেম লৈ কি কৰিব?—

‘অংকুৰ উপন তাপ জদি জাৰব কি কৰিব বাবদ মেহে।

ইহ মৰবৌদ্ধন বিবহ গোঙায় কি কৰব সে পিয়া নেহে।।’^{১৮}

বৰ্ষাকাল সমাগমৰ লগে লগে জ্ঞানদাসৰ প্ৰোৰিত ভৰ্জী নাৱিকাই বিবহৰ স্বলনত ব’ব নোৱাৰি টিএবি উঠিছে—

কানু বহল পৰদেশ/জলদ সময় পৰবেশ//

দামিনী দশ শিখ ধাৱ/নিককল কান্ত না আৰ/’^{১৯}

মধু কড় বসন্ত সমাগমৰ লগে লগে গোবিন্দদাসৰ প্ৰোৰিতভৰ্জী বাৰিকাৰো বিবহাৱস্থা বৰ্ণনাৰ অতীত—

‘হালদ বিলাসত কনকৰ কল/কো জায়ে কাহে নহত দুই ঠৈল//

জলু বিবহাল কন মাহা পোৱ/কটিল পখীৰ ভৰি নহি হেই/’^{২০}

১০.১৯. স্বাধীন ভৰ্জকা

নারক যি নারিকার প্রেমত বশীভূত হৈ তেওঁৰ কথাতা স্বীকার কৰে, সেই নারিকার স্বাধীন ভৰ্জকা ৰূপে পৰিচিত। ভৰত নাট্য শাস্ত্ৰত পোৱা যায়— ‘সুৰত ত্ৰিশাৰ অতিসুখ হেতু যাব ত্ৰিয়জন কাষত থাকে, আমোদবুজা সেই নাৰী স্বাধীন ভৰ্জকা’ (২৪।২১৪) সাহিত্য মৰ্ণণকাৰে লিখিছে— ‘বতিগুণত আকৃষ্ট হৈ ত্ৰিতম যাব কাষৰপৰা অন্তৰ্ভোকা আঁতৰি থাকিব নোৱাৰে আৰু যি নাৰী বিভিন্ন বিলাসৰ প্ৰতি অনুৰাগিনী— তেওঁৰ স্বাধীন ভৰ্জকা।’^১ আলংকাৰিক ৰূপ গোছাৰীয়ে এই বিধ নারিকার সম্বন্ধত কৈছে— দৱিত যি নারিকার অধীন হৈ সততে সৰীপত থাকে, সেই নারিকা স্বাধীন ভৰ্জকা^২। জলকেলি, কনবিহাৰ, কুসুম চয়ন প্ৰভৃতি তেওঁলোকৰ প্ৰচেষ্টা। কসমপ্ৰাৰীয়ে অলপ বহল ভাৱে নারিকার লক্ষণ বৰ্ণাইছে এনেদৰে—

স্বাধীন ভৰ্জকা ৰহে নায়কেৰ পাশে।

নায়ক যে বশ হয় তাহাৰ প্ৰেমৰসে।।

যখন যে কহে নায়ক তাহাতে অনুকূল।

সকল নারিকা হৈতে হএ বহুমূল।।’

স্বাধীন ভৰ্জকাৰ বেশ বিভিন্ন আৰু উজ্জ্বল; যুগ্মগুণ আনন্দতে দ্যুতিমান আৰু সৌন্দৰ্যৰ অভিশায়াত উদ্দীপ (নাট্যশাস্ত্ৰ ২৪।২২৪)।

এই নারিকা আঠ প্ৰকাৰ— কোপনা, মানিনী, মুগ্ধা, মধ্যা, উজ্জ্বলা, উল্লাসা, অনুকূলা আৰু অতিবেকা। বিলাস কালত তিতবি তিতবি আনন্দিতা হৈয়ো বাহিৰত থং দেখুৱা নারিকা কোপনা। নায়কৰ দেহত নিজে কৰা বিলাস চিহ্ন চাই মান কৰা নারিকা মানিনী ৰূপে পৰিচিত। নায়কে যি নারিকার চুলিবাছি দিয়ে তেওঁ মুগ্ধা। নায়ক যাব ওচৰত কৃতজ্ঞ তেওঁ মধ্যা। সৰীচীন উক্তি কবিনী উজ্জ্বলা কিংবা সমুজ্জ্বলা। কান্তৰ ব্যক্তব্যক্ত উল্লাসিতা হোৱা জনী উল্লাসা বা সোৱাসা। নায়ক যাব প্ৰতি অনুকূল তেওঁ অনুকূলা। যি নারিকার নায়কে অতিবেক কৰি চামৰ ব্যক্তনামি কৰে তেওঁ অতিবেকা বা অতিবিভা। কবি নবোত্তম দাসৰ স্বাধীনভৰ্জকা ব্যংগ ‘নাপৰ কানে’ ভাৱে সজাই দিয়া, শিবৰ সেওঁতাত সেনুৰ লিছাই দিয়া, বৌ গুণি কুতুপত কুংকুৰ সংযোগ কৰি দিয়া প্ৰভৃতিৰ চিত্ত প্ৰমত্তী কৰ্মা পোৱা যায়—

‘চিনুৰে কান্দল ৰেণি ললীত, কুংকুৰ কুত যুগে কল কলীত।

যাক লোক জানুল চহণে, জীৱন সিহঁত লেগল ভু পৰণে।।’^৩

গোপালদাসৰ এটি পদত শ্ৰীকৃষ্ণই স্বৰূপ বেশ কৰা কন্তৰ দৃষ্টান্ত চমকপ্ৰসং:

বসন ভূষণ দেই অংগ সজায়ত শিছায়ল নীল দুকুল।

গোপাল দাস পহু মন ভুলল নিজ গুণে ভেল অনুকুল।।^{১০৪}

বলোৰাম দাসৰ পদতো উপৰ্যুক্ত ভাৱৰ প্ৰতিধ্বনি শুনা যায়—

বসন পৰাইতে মুগধল নাগৰ ধাশ্বি বহল যব নাহ।

তব দিঠি কুণ্ঠিত ৰংগ দেবি সখি উহি বলৰাম মুখ চাহ।।^{১০৫}

১০.২০. অষ্ট নায়িকাৰ অষ্ট বিভাগ সুস্বল্প মনস্তত্ত্বৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। বিদ্যাপতিয়ে প্ৰাক্ চৈতন্য যুগৰ অলংকাৰ মছন কবি তাৰপৰা অমৃত চয়নেৰে পদাৱলী আলোক-উজ্জ্বল কৰি তুলিছিল। গোৱিন্দদাস কবিতাজ্ঞ, ৰাধামোহন ঠাকুৰ, নবহৰি চক্ৰৱৰ্তী আদিয়ে উজ্জ্বল নীলমণিৰ আলোকত নায়িকা ভেদৰ চিত্ৰ অংকন কৰিছিল যদিও ৰূপ গোন্ধাশ্ৰীৰ নিৰ্দেশনাৰ বাহিৰতো বহুখিনি পদ ৰচিত নোহোৱা নহয়^{১০৬}।

গ° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ নায়ক-ভেদ

১০.২১. বৈষ্ণৱ বস সাহিত্যৰ নায়িকা বহু হ'লেও নায়ক এজন। সেই জন হ'ল গুণৰ আকৰ স্বৰূপ শ্ৰীকৃষ্ণ। স্বকীয় আৰু পৰকীয় ভেদে নায়ক কৃষ্ণ কেতিয়াবা হয় পতি, কেতিয়াবা উপপতি। নিখিল নায়ক চূড়ামণি কৃষ্ণৰ ভক্ত-ভক্তি ভেদে অধিকাৰিক প্ৰকাশ তিনি প্ৰকাৰঃ পূৰ্ণতম, পূৰ্ণতৰ আৰু পূৰ্ণ। গোকুলত তেওঁ পূৰ্ণতম, যথুৰাত পূৰ্ণতৰ আৰু দ্বাৰকাত পূৰ্ণৰূপে ব্যক্ত। গুণভেদে নায়ক চাৰিবিধ— ধীৰোদাস্ত ধীৰ ললিত, ধীৰ প্ৰশান্ত আৰু ধীৰোজ্জ্বল।

(১) ধীৰোদাস্ত— ধনঞ্জয়ৰ মতে, 'ধীৰোদাস্ত নায়ক হ'ল— মহাসম্মত, অতি গভীৰ প্ৰকৃতি, কৰ্মাবান, আত্ম প্ৰচাৰত বিশ্বাস, স্থিৰ নিগা, প্ৰত্যেকাবী আৰু দৃঢ়তৰ কোনো ব্যক্তি'^{১০৭}। শ্ৰীকৃষ্ণ ধীৰোদাস্ত নায়কৰ নিদৰ্শন।

(২) ধীৰ ললিত—ৰূপ গোন্ধাশ্ৰীৰ দৃষ্টিত বিদগ্ধ, নৱযুবা, পৰিহাস বিশাল আৰু নিশ্চিত প্ৰকৃতিৰ নায়কেই ধীৰ ললিত, এওঁলোক প্ৰায়ে প্ৰেমসীৰ প্ৰেমানুসাৰে কণ্ঠতী হয়^{১০৮}। কমলপাইৰাৰ উত্থাৰ নিদৰ্শন। নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতে নৃপতিমণ্ডলীক এই শ্ৰেণীৰ নায়কৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে^{১০৯}।

(৩) ধীৰ প্ৰশান্ত— যি নায়ক শান্ত প্ৰকৃতিৰ, ক্ৰোধ সহিষ্ণু, বিবেচক, মিনয়ালি গুণবান, তেওঁৰে ধীৰ প্ৰশান্ত^{১১০}। শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু বনিকসকল হ'ল এই শ্ৰেণীৰ নায়ক^{১১১}।

৩৪ বৈ পৃ° ১৭৫

৩৫ বৈ পৃ° ৭৫১

৩৬ বিদ্যাপতিৰ মন্তব্যৰ— পৰিপাকৰণেৰে পদাৱলী তুলিলে, পৃ° ১৬

৩৭ কৰ্মাবান ২/৪

৩৮ ঠ° নায়ক ভেদ, ৬

৩৯ নাট্যশাস্ত্ৰ ৩৪/১৮

১০ ঠ° নায়ক ভেদ, ৬

১১ নাট্যশাস্ত্ৰ ৩৪/১৯

(৪) ধীবোদ্ধত— অভিশয় দৰ্প আৰু মাৎসৰ্য সম্বন্ধিত, জ্বাৰা হুৱ পৰায়ণ, অহংকাৰী চঞ্চল আৰু চণ্ড স্বভাৱৰ ব্যক্তিক ধীবোদ্ধত নায়ক কোৱা হয়^{১২}। কল গোৱাবীয়ে উপবৃত্ত চাৰিবিধ নায়কক সম্বন্ধ আৰু সংযোগ অনুৱাৰী দুটা ভাগত ভগাইছে— পতি আৰু উপপতি। যিয়ে বিধিমতে কন্যাৰ পানি গ্ৰহণ কৰে, তেওঁ পতি আৰু ইহলোক, পৰলোক তথা পাপ-পুণ্যৰ ভয় নাৰাধি অনুৰাগভৰণতঃ যি প্ৰেমিকে পৰকীয়া নাবীৰ সৈতে বিহাৰ কৰে, তেওঁ উপপতি। ‘শৃংগাৰেৰ মাধুৰ্য অধিক ইহাতে/উপপতি বসন্তেই ভৰভেব মতে।।’ অৱশ্যে উপপতিৰ সৈতে সংগবিহাৰ কৰাটো লোক চকুত নিম্বিত হ’লেও শৃংগাৰ বসৰ যি পৰিতৃপ্তি এই মিলনত আৱাদিত হয়, সি অন্তৰলীন। পতি আৰু উপপতিৰ প্ৰত্যেককে বৃত্তিভেদে চাৰিটা জ্বৰীত ভাগ কৰা হয়— অনুকূল, দক্ষিণ, শঠ আৰু ধুষ্ট। একমাত্ৰ এজনী নায়িকাৰ প্ৰতি আসক্ত নায়কেই অনুকূল। বাধাৰ সৈতে থকা কালত শ্ৰীকৃষ্ণই আন কোনো নাবীৰ কথা চিন্তা কৰাৰ নজিৰ নাই। যি নায়কে প্ৰথমে এজনী নায়িকাৰ প্ৰতি আসক্ত হৈ পিছত আন এগৰাকী নায়িকাৰ প্ৰতি অনুৱাৰী হৈয়ো পূৰ্ব প্ৰণয়িনীৰ গৌৰৱ, ভয় প্ৰভৃতি পাহৰিব নোৱাৰে, তেঁৱে দক্ষিণ নামে অভিহিত। যিয়ে নায়িকাৰ সম্মুখত তেওঁৰ প্ৰশংসা কৰি পিছত নায়িকাই বেয়া পোৱা কাম সমূহ কৰি ফুৰে, তেঁৱে শঠ আৰু অন্য নায়িকাৰ ভোগ চিহ্ন গাত অভিব্যক্ত হোৱা সত্ত্বেও যি নায়ক নিৰ্ভয় আৰু মিত্ৰ কোৱা দক্ষ তেঁৱে ধুষ্ট।

১০.২২. চেট, বিট, বিদূষক, পীঠমৰ্দ আৰু প্ৰিয় নৰ্যসখা— এই পাঁচ জ্বৰী নায়ক সহায় ৰূপে পৰিচিত।

৬° নায়িকাৰ সৰ্বী-মুঠী ভেদ

১০.২৩. বিসৰূপে হল-চাভুৰী পৰিতাগ কৰি পৰম্পৰক ভাল পাইছে, পৰম্পৰক বিৰাস কৰিছে; বিসৰূপৰ বয়স আৰু বেশ একে থকাৰ, সেই সৰূপেই পৰম্পৰৰ সৰ্বী। বাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰেমলীলাত সৰ্বীৰ ভূমিকা পূৰ্ব্বপূৰ্ণ। সৰ্বীসকলে বাধা-কৃষ্ণৰ মিলন সম্পাদনত শান্তি পায়-আনন্দ উপভোগ কৰে। তেওঁলোকৰ নিজৰ কোনো কামনা বাসনা নাই। ‘কৃষ্ণসহ ৰাখিকাৰ লীলা যে কৰয়/নিজ কেলি হৈতে তাহে কৌটি সুখ পায়।।’ কল গোৱাবী কৃত উজ্জ্বল নীলমণ্ডিত সৰ্বীমিত্ৰৰ লেখ নিচে এনেদৰে

(১) নায়ক-নায়িকা পৰম্পৰৰ প্ৰেম-ওপানি কীৰ্তন (২) পৰম্পৰৰ অসন্তি কবিতা (৩) পৰম্পৰক অভিসাৰলৈ প্ৰেৰণ (৪) কৃষ্ণৰ ওচৰত সৰ্বীক সমৰ্পণ কৰা (৫) পৰিহাস (৬) আশ্বাস প্ৰদান (৭) নেপথ্যত নায়িকক সুসজ্জিত কৰা (৮) দুজনৰ ফল কৰা উদযতিল কৰা (৯) এজনৰ এচকত আনজনৰ দোৰ চকিবলৈ বন্ধ কৰা (১০) পতিক হল কৰি আন ঠাইলৈ পঠোৱা (১১) শিল্প প্ৰদান (১২) কথা সম্বন্ধত মিলন সম্পাদন (১৩) চাকৰানি ব্যৱস্থান কৰা (১৪) + (১৫) নায়ক-নায়িকক ডিবকাৰ (১৬) সৰূপ

প্ৰেৰণ আৰু (১৭) নায়িকাৰ প্ৰাণৰক্ষাৰ্থে প্ৰযত্ন^{১০}।

বৈষ্ণৱ বস সাহিত্যত গুণ ভেদে সৰ্বীসকলক পাঁচ ভাগে বিভক্ত কৰা হৈছে—
সৰী, নিত্যসৰী, প্ৰাণ সৰী, প্ৰিয় সৰী আৰু পৰম শ্ৰেষ্ঠ সৰী। পৰম শ্ৰেষ্ঠ সৰীসকলৰ
ভিতৰত ললিতা, বিশাখা, চিত্ৰা, চম্পক লতা, তুংগবিদ্যা, ইন্দুলেখা, বংগদেবী আৰু
সুদেবী সৰ্ব গুণ যন্তিতা।

১০.২৪. নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰ মিলন সাধনোই দূতীৰ কাম। দূতী বাহকৈ
দুই প্ৰকাৰ— স্বয়ং দূতী আৰু আপ্ত দূতী। যাৰ লাজ আঁতৰি গৈছে, বি অনুৰাগত বিমোহিত
আৰু স্বয়ং নায়কৰ ওচৰত অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰে, তেওঁক স্বয়ং দূতী বোলে। যিয়ে প্ৰাণ
পালেও বিশ্বাস ভংগ নকৰে, বাক্য প্ৰয়োগত নিপুণ আৰু মেহশীলা তেওঁকে আপ্তদূতী
কোৱা হয়। আপ্তদূতী তিনি প্ৰকাৰ— অমিতাৰ্থ, নিঃসৃত্যাৰ্থ আৰু পত্ৰ হাবী। আপ্তদূতীৰ
ভিতৰত সৰীও বৰ্তমান। তেওঁলোকে শ্ৰীকৃষ্ণৰ সংগম প্ৰাৰ্থনা কৰিলেও আত্ম সমৰ্পণ
নকৰাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। গোবিন্দদাসৰ এটি পদত আপ্তদূতীৰ এটি সুন্দৰ ছবি দেখা যায়—
'মই লাগিলে তোমাক জীৱন দান দিম— তথাপি সমৰ্পণ নকৰো; যাৰ কোলাত মূৰ থৈ
নিশ্চিত ভাৱে টোপনি যাওঁ— তেঁৱে যদি বিপৰীত আচৰণ কৰে তেনেহ'লে পীৰিতিৰ
বীতি ইয়াতে শেষ। (যাহে শিব সোণি কোড় পৰ সুতিয়ে সো যদি কৰু বিপৰীতে/নিবিভিক
বীত এহে তৰ বীতিৰ গোবিন্দদাস চিতে ভীতে//'

৩° ব্ৰজবুলি গীত-পদত মাধুৰ্য্যৰ বিবহৰ ছবি

১০.২৫. প্ৰেমৰ চৰম বিকাশ সম্ভৱ হয়— বিবহ-বনামিৰ তীৱ্ৰ দহনত। ইয়াৰ
মাজেদি নায়ক-নায়িকাই প্ৰকৃত প্ৰেম আচ্ছাদন কৰে। কবি ধৰ্মবীৰ্তিয়ে তেওঁৰ এটি চমু
কবিতাত কৈছে— মিলন আৰু বিবহৰ ভিতৰত বিবহেই শ্ৰেষ্ঠ কিন্তু সংগম নহয়। মিলনত
তেওঁ মোৰ ওচৰত অকলসখীয়া কিন্তু বিবহত তেওঁ বিশ্বব্যাপ্ত (সংগম-বিবহ-বিকৰে
কৰমিহ বিবহো ন সংগমন্তস্যাঃ/সংগে সৈব তথৈকা ত্ৰিভূবনমনি ভৱন্নয় বিবহে)^{১১}
বিবহ অবিহনে মিলনৰ আনন্দ অন্তঃসাৰ শূন্য। আৰম্ভ দেখৰ ফকৰা এটিত পোৱা যায়—
'Seperation in Love is like a quick journey across a long stretch of
desert of an oasis.' মিলনৰ তৃপ্তি কণিক আৰু সসীম, কিন্তু বিবহৰ আনন্দ অসীম
আৰু দীৰ্ঘ স্থায়ী। কবিতাকৰে পাবৰ দৰে— 'মিলনে আছিল বাঁধা/তথু এক ঠাই বিহয়ে
টুটিল বাধা/আজি বিশ্বময় ব্যাপ্ত হয়ে গেছ, যিয়ে/ভোমৰ দেখিতে পাই সৰ্ব্ব চাৰি।'^{১২}
সংকৃত বস সাহিত্য বিবহৰ বেদনাকন বৰ্ণনাৰে ভৰা। লৌকিক গীত-আভ্যন্তৰে উক্ত ভাবৰ
প্ৰকাৰটি প্ৰাণময় আৰু তেজাল। ব্ৰজবুলি গীত-পদৰ 'মাধুৰ্য্য-বিবহ'ৰ পৰ্যায়টি জুয়ে পোৱা
সোন্দৰ দৰে উজ্জ্বল।

মাথুর বিবহৰ পদত বিদ্যাপতিৰ এখনি সুকীয়া স্থান আছে। অতুল আহিল—
 শ্রীকৃষ্ণক মধুপালে হৈ যাবলৈ। এই সংবাদে গোবিন্দদাসৰ ভাবান্ত, ‘বহে বহে জোবাই
 দ্বন্দ্ব অমংগল’। পিছে এই সংবাদে জয়-জয়তে বাধক ব্যাকুল কবিকণা নাছিল, কাকণ
 শ্যাম, কানু যে তেওঁৰ অন্তৰ মলিকৰ অনুকাগৰ তুলিকা শয্যাতে নিশ্চিত। গতিকে ‘ঐ কুক
 চিবিয়া বাহিৰ কবির গো তৰে তো শ্যাম মধুপুৰে যাব।’ বিদ্যাপতিৰ বাথিকাই আসন্ন
 বিচ্ছেদৰ বতৰা পাই কৃষ্ণক কৈছে— ‘হে মাধৱ, তুমি বিদেশলৈ নাযাবা। তুমি গ’লে
 মোৰ আমোদ-প্ৰমোদক লগত লৈ যাবা কিন্তু তাৰ বিনিময়ত মোলৈ নো কি সন্দেশ
 আনিবা’ (মাধৱ তোহে অনু জাহ বিদেশ/হুমাৰো বংগ বহুত লএ জএ কোন সন্দেশ//)।
 পিছে বাধাৰ প্ৰেম-প্ৰীতিয়ে কৃষ্ণক আবদ্ধ কৰি ৰাখি নোৱাৰিলে। তেওঁ গৈ মধুবা
 পালেগৈ। বিবহ-কাতৰা বাধাই বিলাপ কৰি ক’বলৈ ধৰিলে ‘হে সবি, একেখনি বিচনাতে
 কৃষ্ণৰ সৈতে মই গুইছিলোঁ- কিন্তু কেতিয়া যে তেওঁ মোক এৰি গুছি গ’লগৈ। চাকৈ—
 চকোৱাৰ জোৰ ভাগিল! (শূণ ডেল মলিক শূণ ডেল নগৰী/শূণ ডেল দশ দিস শূণ
 ডেল সগৰি//)

বিশ্ব-জগতত বাধা আজি অকলশৰীয়া। প্ৰিয়ৰ সৈতে এটা সময়ত বৌদ্ধ মধুৰ
 দিনবোৰ কটাইছিল। এতিয়া মাথোঁ সি ৰোদৰ স্মৃতি চৰাণা ! পিছে ‘কৈছনে বন্ধৱ ইহ
 দিন স্বজনী।’ চকুত টোপনি নাই— দুখত হাঁহিব বেঙনি নাই। প্ৰিয় সংগ-সুখৰ স্মৃতিও
 আজি বিন্দুতিৰ কোলাত। দুখৰ অমানিশাই তেওঁৰ একমাত্ৰ সংগী। প্ৰতিমূল ভাগ্যৰ
 নিষ্ঠুৰ পৰিহাসৰ বাবেই আজি প্ৰয়োজন যেন দুখৰ প্ৰবাসী (আন অনুবাগে পিয়া আন
 মেসে গেলা। পিয়া বিনা পাঁজৰ স্বৰীৰ ডেলা।”)

১০.২৭. ঋতুচক্ৰৰ আৱৰ্তনে বাধাৰ মন অধিক ভাবাক্ৰান্ত কৰি তোলে। বৰ্ণনামধুৰ
 ভাৱে মাহৰ শূন্য মলিকত অকলশৰীয়া বাকিনী জাগ্ৰতা বাধা ! মন্ত দাদুবি, মধুৰ, বৰা
 আৰু বৰ্ণা— সকলোৱে মিলি বাকিকাৰ শূন্যতাৰ বেদনা কৰি তুলিছে অধিক কৰীকৃত :
 ‘এ সবি হুমাৰি দুখেৰ নাহি ওৰ এ ওৰ বাদৰ মাহশূন্য মলিক মোৰ।।’ ‘সকলত দুখ দেৱ
 বসুৱে এবাৰ কৈছিল ‘এটি মুহূৰ্ত্তত বৈকল্প কবিয়ে বি ক’ব পাৰিছে, শতোত্তৰ মনকান্ত
 য়োক ভাঙেই বিকল হৈছে।’ শংকৰী প্ৰসাদ বসুৱে উপৰ্যুক্ত মন্তব্যৰ সংশোধনী লিছে
 এনেদৰে— ‘বৈকল্প কবি আৰু পৰৱৰ্তী কবীকল্পনাৰসৈকে বহু কবিয়ে এটি আৰু অজস্ৰ
 য়োকত শতোত্তৰ মনকান্তক ‘সকল’ (‘বিকল’ নহয়) কৰি তুলিছে।’^{১০} তদুপৰি
 আৰু বায়, কিন্তু বাধাৰ কিছু বেদনাৰ উপশম নকটে। বাধা উদ্ভিন্ন নৰ বৌদ্ধ। প্ৰিয়
 অবিহনে পিছে সেই বৌদ্ধৰে বা মূল্য কিমান বিনি?

‘সবজিল কিছু সব সব কিছু সবজিল কি সবজিল কিছু সুখে।

বৌদ্ধ কিছু তল তল কিছু বৌদ্ধ কি বৌদ্ধ নিম দুখে।’ এই কবিতাই বাধাই

পৰিধেয় অলংকাৰ পাতি ত্যাগ কৰিবলৈ ব্যগ্ৰ হয়। 'পিয়া যদি তেজল কি কাজ সিংগাবে যমুনা সলিলে সব ডাৰ বে।' অথচ বসন-ভূষণ ত্যাগ কৰিও বাধাই বিবহ বেদনাৰ পৰা নিষ্কৃতি পাব পাৰা নাই কিয়নো কৃষ্ণই তেওঁৰ জপ, তপ সকলো। অনুক্ষণ কৃষ্ণ চিত্ত কৰোঁতে কৰোঁতে কোনো এটি ক্ষণত বাধা নিজেই কৃষ্ণ ভাৱত ভৱিত হৈ পৰিছে আৰু বাধাৰ বাবে বেদনা অনুভৱ কৰিছে—

অনুখন মাধৱ মাধৱ সোঙৰিতে সুন্দৰী ভেলি মধাঈ।

ও নিজ ভাব স্বভাব হি বিসৰল আপন গুণ লুবুধাঈ— এয়া নিঃসন্দেহে অদ্বৈত ভাৱ প্ৰাপ্তি অথবা সম্পূৰ্ণ সন্তা ৰূপান্তৰৰ বিৰল দৃষ্টান্ত। এনে দৃষ্টান্তৰ নিৰ্মূল চিত্ৰ অংকন কৰাটো একমাত্ৰ বিদ্যাপতিৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ।

১০.২৮. কবি চণ্ডীদাস প্ৰকৃতাৰ্থত মাধুৰ্য কবি বুলিব নোৱাৰি। আক্ষেপ অনুৰাগেই বাধাৰ সুখ-দুখময় প্ৰেমানুভূতিক শেষ কৰাৰ পিছত নতুনকৈ প্ৰবাস দুখৰ প্ৰয়োজন ক'ত? যত মিলনৰ সুখময় মুহূৰ্ততো 'দুহ কেৰে দুহ কাঁদে বিচ্ছেদ ভাবিয়া'— তাত মাধুৰ্য বিবহ সৃষ্টিৰ সুকণ্ঠা বিচাৰি পোৱা টান। তুলনামূলক ভাবে বড়ু চণ্ডীদাসৰ কবিতাতেই মাধুৰ্য বিবহৰ চিত্ৰখনি কিছু সজীৱ।

১০.২৯. স্বপ্নমিলনৰ বমন্যাসিক চিত্ৰাংকন অথবা আক্ষেপ অনুৰাগৰ তন্ময় ভাৱ চিত্ৰণত কবি জ্ঞানদাসে যি নৈপুণ্যৰ পৰিচয় দিছে, সেই নৈপুণ্য তেওঁৰ মাধুৰ্য বিবহৰ বৰ্ণনাত প্ৰদৰ্শন কৰিবপৰা নাই। এই পদত বিবহিনী বাধাৰ এটি সংক্ষিপ্ত কিন্তু জীৱন্ত চিত্ৰ আঁকিছে এনেদৰে—

সোনাৰ বৰণ দেহ	পাথুৰ ভৈ গেল সেহ।
গলয়ে নয়ন লোৱ	মূৰহে সৰীকে কোৰ।।
দাক্ষ বিবহ জ্ববে	সো ধনি গেয়ান হবে।।
জীৱনে নাহিক আশ	কহএ এ জ্ঞানদাস।।

কান্ত প্ৰবাসত। বিবহিনী বাধা শুকাই ধীনাই গৈছে। তেওঁ কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা কান্দে। নয়ন তুণ্ড হ'ব বুলি একেধৰে বাটলৈ চাই থাকে যদিও কানুৰ হ'লে দেখা দেখি নাই 'নিবস কবি মাস বৰিখ গেল, বৰিখে বৰিখে কত ভেল।' বৰবাৰ আগমনত সমস্ত আকাৰত কলীয়া মেঘৰ মেলা। ভালৈ চাই বাধাৰ ফল হৈ থুবে বেদনা বিধুৰ—

'জলধৰ অক্ষৰ ছাড়ল বে গাহকু ঝড়ু পৰবেশ।

হেবি হেবি হিয়া ডাডবায়ল বে নাহ নাহিক নিজ দেশ।।'

উপমাৰ চমৎকাৰিত্বৰে বৰ্ষাশোস্তাৰ নিশা বাধাৰ স্মৰ্যবেদনা প্ৰকাশ কৰিবলৈ নৈ কবিয়ে কৈছে—

উন্মত্তি শক্তি, আৰোপণে নিতি নিতি স্নানৰ সাধন লয়ি।

ভালৰ সৰলৰ অস্তৰ দোলন বশিৰে একলি অজ্ঞানী।।'

(মগ্নে তাৰ সাধনৰ বাবে মোৰ দেহতে প্ৰতিদিনে শক্তি অৰ্হণ কৰিছে। ভাসব মুখল ধাবৰ বৰ্ষণ ! হৃদয়ত বেদনাৰ দোলন ! স্বৰত অভ্যাসিনী আজি অকলসবীৰা) প্ৰিয় অবিহনে বাধাৰ যৌক্তিক কাঁচকদৰে মূল্যহীন। সেইবাবে তেওঁ চৰ্তীলাসৰ দৰে যোগিনী হোৱাৰ স্বপ্ন বচি সন্মেলনৰ পথত পাৰি দিয়ে— 'যোগিনী বেণে যাৰ সেই দেশে বেখানে নিঠুৰ হবি।'

১০.৩০. মাথুৰ বিবহত বৰ্ণনাত গোবিন্দদাস কবিৰাজৰ কৃতিত্বও কম নহয়। কঠিন কৰ্তব্যৰ আহ্বানত কৃষ্ণই গোবুল এৰি মথুৰালৈ যাব। অক্লেশ আহিছে তেওঁক বথত তুলি লৈ যাবলৈ। নাম যদিও অক্লেশ, ব্ৰজনাৰীসকলৰ দৃষ্টিত পিছে তেওঁ ক্লেশতাৰ জীৱন্ত প্ৰতিমূৰ্তি। তেওঁৰ আগমনৰ লগে লগে গোবুলৰ ঘৰে ঘৰে অমংগল ঘোৰিত হৈছে (নাম হি অক্লেশ ক্লেশ নাহি যা সময় সো আউল ব্ৰজ মাৰ/ঘৰে ঘৰে ঘোৰই ব্ৰজ অমংগল কালি কালিই সাজ।।) যাৰ কাৰণে বাধাই ওক পঞ্জনা উপেক্ষা কৰি অথবা কুলবৰ্তীৰ ধৰ্ম জলাঞ্জলি দি 'কষ্টক কুঞ্জে আগি নিশি বাসৰ পহু নেহুৰত মোৰি', সেই কঠিন প্ৰাণ শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁক এৰি গুছি গ'ল। বিবহ তাপত অজ্ঞবিভা বাধা ভাৰাইন বেদনাত চিঞৰি উঠিল— 'হায় সাগৰে তেজৰ পৰাণ। অল জনমে হব কান।। কুল হোয়ব যব বাধা ভব জ্ঞানৰ বিবহ বাধা।।' প্ৰেমৰ অংকুৰ নিদাঘৰ দহনত দহু হ'ল যুগল পলাশৰ প্ৰকাশ নঘটিল। প্ৰতিপদৰ চক্ৰৰ দৰে শ্ৰীকৃষ্ণই বাধাক নিবিড় অন্ধকাৰত পেলাই থৈ চিৰদিনলৈ আতৰি গ'ল—

প্ৰেমক অংকুৰ জাত আত না ভেল যুগল পলাশ।

প্ৰতিপদ চাঁদ উদয় যৈছে যামনী সুখ লব তৈ গেল দুৰাশ।।'

কানুৰ প্ৰেমৰ বীতি দেখিলে ভাষ হয়— বিধাতাৰ সমস্ত বীতিয়ে যেন বিপৰীত ধৰ্মী (কে জানে চাঁদ চকোৰিনী বকৰ মাধবী যথুপ সূজান/অনুভবি কানু শিৰিতি অনুমানিয়ে বিচাৰিত বিহি নিবমান।) বিদ্যাপতিয়ে কৈছিল যে মাধৱ নিকৰন কিন্তু গোবিন্দদাস কবিৰাজৰ দৃষ্টিত তেওঁ বসপুৰ (বিদ্যাপতি কহ নিকৰন মাধৱ গোবিন্দদাস কসপুৰ)।

ব্ৰাহ্মণ ধাৰাৰ দৰে গোবিন্দদাসৰ কাধাৰো অবিৰল চকুলো সৰে (অবিৰল বাৰি নয়নে কব নিকৰ জনু জন শাওন ধাৰা), তেওঁৰ কনককান্তি দিনে দিনে বিবহত মলিন হয় (কলেবৰ কাঁতি কনক জ্বলি কমিনী দিনে দিনে কালিৰ ভেলা) আৰু দিনে দিনে ফেল গলি গলি তেওঁৰ বিবহকিৰ শুনু বাঢ়িত মিলি যায় (দিনে দিনে বীন বীন শুনু আভকল গলি গলি মিলত থকা) অকল বাধাইনে? মথুৰাগত কুলৰ কাৰে সজা ব্ৰজকুল আবুল—

তেরে কল মথুপুৰ।

ব্ৰজৰ আবুল দোকল কলৰ কানু কানু কৰি কুল।' আৰু 'অকলসবীৰা/অল সময় বৈভৱ।'

১০.৩১. অসমৰ ব্ৰজবুলি নাট-গীততো মাধুৰ্য্য বিৰহৰ ছবিখনি ধুৰৰ নহয়। গিছে সমীপৱৰ্তী বংগদেশ, নাইবা মিথিলাৰ গীতত বাধাই যেনেকৈ কবীৰা পাৰি বহিব পাৰিছে, অসমীয়া ব্ৰজবুলি সাহিত্যত তেনেদৰে বহিব পৰা নাই। পৰৱৰ্তী প্ৰীতিৰ কোনো আভাস অসমীয়া গীত-মাতত পোৱা নাযায়। ড° বাণীকান্ত কাকতিয়ে ক'ব দৰে, 'গোপী সৰসৰ আলাসৰ লাক হ'লেও বিদ্যাপতি, চণ্ডীদাস আদি কবিসকলৰ পদাৱলীৰ দৰে তেওঁলোকৰ লগত শ্ৰীকৃষ্ণৰ অবৈধ প্ৰেমৰ কোনো চিত্ৰ নাই। শ্ৰীকৃষ্ণ বৃন্দাৱনৰ অধিষ্ঠাতা দেৱতাৰ নিচিনা আছিল আৰু জীৱ জন্তুৰ কথাই নাই তৰু-তৃণ আদিয়ে তেওঁৰ হৃদয়তা অনুভৱ কৰিছিল।'^{১৮} শ্ৰীকৃষ্ণ একমাত্ৰ বাধাবেই লীলা লগৰী নাছিল, তেওঁ আছিল গোকুলৰ সমগ্ৰ 'গোপিনী-প্ৰাণ'। কৃষ্ণৰ মধুৰ মুকলী ধ্বনিত গোপিনীসকলৰ লগতে তাৰ গৰু-গাইবোৰেও আনন্দ অনুভৱ কৰাটো তাৎপৰ্য্যপূৰ্ণ।

১০.৩২. মধুৰাবপৰা অক্লেশ আছিল গোকুললৈ শ্ৰীকৃষ্ণক লৈ যাবলৈ। বনজুইৰ দৰে এই দুঃসংবাদ নিমিষতে চাৰিওফালে বিয়পি পৰিল। আসন্ন বিচ্ছেদৰ বেদনাত গোপীসকলৰ প্ৰাণ হাহাকাৰ কৰি উঠিল। গোকুল সূৰ্য কৃষ্ণক গোপীসকলৰ হাতৰপৰা আজুৰি নিবলৈ অহাত গোপীসকলে খঙেৰে কৈছে :

'আহে সৰিসৰ, গোকুল মাথোঁ তহি অক্লেশ মিলল ধুৱকেতু। হামাব জিহনে প্ৰাণ শ্ৰীকৃষ্ণ নিয়া জাই, ওহি পৰম দাৰুন। কি নিমিত্ত ইহাক অক্লেশ বোলয়।।' (কংসবধ)^{১৯} গোপীসকলৰ মৰম নেওচা দি শ্ৰীকৃষ্ণ মধুৰালৈ যোৱাত ব্ৰজনাৰী সকলে দশোদিশে আত্মাৰ দেখিছে : 'গোপিনী প্ৰাণ কাহানু গয়ো বে গোবিন্দ/হামু পাণিনী পুনু পেখবো নাহি আৰ/সোহি বদন অবকিন।।' ^{২০} মাধৱদেৱৰ গোপীসকলবোৰে একেই দুখবন্ধা :

'আজু গোপাল বিনে ভয়ো অক্লিয়াবি/উপত সুৰ দুখ গয়োৰে মুখাৰি।
হমাৰি জীৱন ধন গয়োৰে গোবিন্দ/নয়নে নেদেখা আৰু পদ অবকিন।।'

কৃষ্ণ গৈ মধুৰাত উপস্থিত হোৱাৰ লগে লগে তাৰ নাৰীসকলৰ সৌভাগ্য উদয় হ'ব, তাত মহোৎসৱ মিলিব আৰু কৃষ্ণই মান-সংকাৰ লাভ কৰিব। উক্ত চিন্তাই গোকুলৰ গোপীসকলৰ মন আৰু অধিক ভাবাক্ৰান্ত কৰি তুলিলে :

কহন ভাগ্যৱতী ভয়োৰে সুপৰভাত আজু ভেটব মুখ চীন্দা।
উপত সুৰ দুখ গয়ো বে গোবিন্দ ভয়ো গোপনমু আত্মা।।'^{২১}

১৮ বাণীকান্ত কাকতি— পুথি অসমীয়া সাহিত্য, পৃ ৭১

১৯ গোকুলৰ মাথোঁ অক্লেশ নামে আসি ভৈল ধুৱকেতু।

প্ৰাণেৰ কলত বাকৰ শ্ৰীকৃষ্ণ হৰাইলৈ ভাঙেৰে হেতু।।

ক্লেশ অক্লেশ বেণী আইল দেখাই।

সে সিন্দেৰ কক্লিয়া পুনু নহিল প্ৰেৰণাই।। ক

৮০.৮১ মাধৱদেৱৰ কবীৰূপ

চকুৰ মনি, হালদাৰ ধন কানু আতৰি যোৱাৰ লগে লগে মাতৃ বশোদাৰ চকুতো নামিল বৰ্ষাৰ প্ৰাক্তনখাৰ। মাতৃ বশোদাৰ মৰ্মবেদনা মাথৰসেৱৰ বচনাত অধিক প্ৰাণস্পৰ্শী

‘আলো মঞি কি কহব দুখ। পৰাণ নিগড়ে নেদেখিলা চান দুখ।

কত পুথো লভিলো ওপেৰ নিধি শ্যাম। বাকিলা নিলেক নিককল দ্বিধি বাম ॥

শ্যাম কানু বিনে মোৰ নাৰহে জীৱন। হা পৰাৰ কুলিতে আকুল কৰে মন ॥’^{১৭}

১০.৩৩. শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৰ্ঘ্যমানত গোপীসকলৰ বি পানীত দীহ নচৰা অৱস্থা হৈছিল, সেই একে অৱস্থাই সংঘটিত হৈছিল— গোপীসকলক এৰি যোৱা কৃষ্ণৰো প্ৰাপ্ত। কিয়নো তেওঁৰ মানত ‘নাই সুহান মোহে গোপিনী সমান।’ তেওঁ নথকাত গোপীসকলৰ কেনে দুৰাৱস্থা হ’ব পাৰে, তাক তেওঁ মনে প্ৰাণে উপলব্ধি কৰি তেওঁলোকৰ দুখ লাঘৱ কৰিবলৈ প্ৰিয় বাক্যৰ উচ্চৰক গোবুললৈ প্ৰেৰণ কৰে—

উজৰ চলহ গোবুলে লাহি। হামু বিনে গোপীৰ ভিলেক দুখ যায়।

বিবহে আকুল গোপী হামাকু নিমিত্ত। যুবে মৱনক নিব বিব মোহে চিত ॥

মাধৱ কহয় উজৰ ধৰি হাত। কহ মোহে গোপিনীক সন্দেহ বাত।

মাধৱসেৱৰ কৰ্ম্মৱো কৈছে ১—

‘গুনৰে-গুন বহু উজৰ হে সুমৰি গোবুল মন দহে।

গোপী আকুল হামু বিনে।’

১০.৩৪. কৃষ্ণৰ আদেশ অনুযায়ী উজৰ আহি গোবুলত উপস্থিত হ’ল। দুৰৱস্থা কৃষ্ণ সখাক দেখা পোৱাৰ লগে লগে কৃষ্ণৰ গুণ-গান গাই নিজৰ নিজৰ মনৰ বেদনা পাতলাবলৈ উদগীৰ হৈ পৰিল। উজৰ অহা কালতে এটা ভ্ৰমৰ দেখি ‘ওহি কৃষ্ণ দৃত্ত যানি ভ্ৰমৰ লগাই উচ্চৰক জে বোলল ভা সুনহ— আহে সুন মধুকৰ হে বুজলহো তোমাৰ অভিপ্ৰায়। হামাবি পাসক দৃত্ত কৰি ভোক সন্তপন। জানলো পঠিলো অখাই ॥’^{১৮} কৃষ্ণৰ অবিহনে বৃন্দাৱনৰ সকলো আনন্দৰ সমাধীয়ে দুখৰ সত্তাবলৈ মোট সলাইছে। কালিন্দী হুহ, বৃন্দাৱনৰ গোবৰ্দ্ধন প্ৰকৃতি দেখি থকাৰ ফলত গোপীসকলৰ দেহ-মন দগ্ধ হৈছে, মধুৰ মলৱা আজি বিব সন্ম। কুণিনি কুজনে আনন্দৰ সলনি মনত ব্যৱসাহে আগবঢ়ায়। কানুৰ অবিহনে গোপী সকলৰ দেহ-গেহ সকলো মলিনঃ

১২ পংকজসেৱৰ বদনীভৱে মাতৃ বশোদাৰ কৃত বিচ্ছেদৰ বেদনা আছে—

অজি ভৱমি সূত চল পৰশেশ/

কতমে দিহিল দ্বিধি অভাৱীক প্ৰেম ॥

দ্বিধু বহব জীৱন নহি মোহ/

কহ পৰাৰ কুলকেনে সন্তপেই ॥

১৩ উচ্চৰকৰ কণ্ঠ

কালিন্দী পেৰি সৰি ফুটয় বুক।

এ ঠায়ে খোলাহিছিলো সে চান্দমুখ হৰি নয়ন সুখ॥

বিবিন্দা বন বৈৰী হামাৰি ভেলি/পেৰিতে না বিছুৰো গোপল কেলি॥

× × ×

চান্দ চন্দন মন্দ মলয় সমীৰে।

কেশব বিনে বিষ বৰষে শৰীৰে॥

× × ×

শীতল চন্দন মলয় পকন লাগি আগি মাৰি গৰে বে।

কানুৰ বিৰহে জীৱন নাৰহে মাৰিলে এ দুখ পলাবে বে॥^{১৪}

কানুৰ অবিহনে গোপীসকল আজি জীৱন্তে মৰাৰ দৰে। সেইবাবে তেওঁলোকে উদ্ধৱক বাবে বাবে সৰীয়াই দিছে যে যদিহে তেওঁলোকৰ প্ৰাণখন সোনকালে ঘূৰি নাহে তেন্তে তেওঁৰে হ'ব তেওঁলোকৰ বধৰ ভাগী 'ভেলি মাধৱ বধ ভাগী'।

গোপীসকলৰ দৰেই কৃষ্ণ-মাতৃ যশোদাবো অৱস্থা অৱণীয়া। উদ্ধৱক দেখি তেওঁ সিন্ত নয়নেৰে সুধিছে :

উদ্ধৱ প্ৰাণ কহ কানু মিলিব মিলিব দুনাই।

ধৰণ নজাই জীৱ বোলে যশোমাই॥

× × ×

হামু অভাগী নাহি পেখৰো সোহি প্ৰাণ মথাই।

পৰাণ নবহে কানু বিৰহে গিৰি বৃন্দাকন চাই॥^{১৫}

১০.৩৫. ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে অসম ভিন্ন আন ঠাইৰ মাথুব বিহৱ পদাবলীত বাধা-কৃষ্ণৰ ঐহিক বিচ্ছেদ বেদনাৰ উদ্ভাল ভৰংগ জনা যায়। অসমৰ মাথুব বিহৱ গীতাবলীত বাধাৰ স্থানত বহিছে গোপীসকল। একৰ ঠাইত কহ। বহ জনব বিহৱ বেদনাক ধৰণীৰ ধূলিয়ে ধূবিত কবিব পৰা নহি। অলৌকিক বিহৱ সুৰহে ভাত অনুবানিত হৈছে। যশোদাৰ বিহৱ বেদনাৰ কাৰে কাৰে বাৎসল্য ভাৱনাই হাতখৰী লিগিৰি কপত ঘূৰি ফুৰাটো মন কৰিবলগীয়া।

ড° ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ দাৰ্শনিক দিশ

১০.৩৬. মহাপুৰুষ শংকৰদেৱৰ দ্বাৰা প্ৰভৱিত অসমৰ নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ অৰূপ

৮৪ বাস্তৱ্য দাস ঠাকুৰ আত্মৰ গীত

৮৫ কহ আত্মৰ গীত

৮৬ উদ্ধৱক অৰূপ

আৰু তাৰ দাৰ্শনিক দিশটোৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে ব্ৰজবুলি গীত-মটৰ উপৰি মহাপুৰুষ
দুজনৰ আন আন গ্ৰন্থৰো পাঠ লুটিয়াব লগাত পৰে। সন্দেহ নাই, অসমৰ নৱ বৈষ্ণৱ
ধৰ্মৰ মূল বস্তু চাৰিটা— নাম, দেৱ, গুৰু আৰু ভকত —

গুৰুদেৱ নাম ভক্ত চাৰিটি শব্দ ॥

শংকৰদেৱ পুনৰনি দেখাইলন্ত ॥

গুৰু দেৱ নাম ভক্ত চিনাই দিলন্ত ॥ অসমীয়া বৈষ্ণৱসকলৰ বিশ্বাস, শংকৰদেৱে
জয়জয়তে দেৱ, নাম আৰু ভকত— এই তিনি বস্তুৰ প্ৰচাৰ কৰিছিল। মাধৱদেৱে 'গুৰু'ৰ
সংযোজন ঘটায়।

১০.৩৭. দেৱ : এক শব্দীয়া নামধৰ্মত 'সৰ্বকাল কালম', পৰমেশ্বৰ, পৰম
গতিদাতা আৰু পৰম ভজনীয় দৈৱকীপুত্ৰ শ্ৰীকৃষ্ণই একমাত্ৰ উপাস্য দেৱতা। ভাগৱত
পূৰাণৰ দ্বিতীয় স্কন্ধ অনুবাদ কৰোঁতে মহাপুৰুষে লিখিছে—

'অন্য দেৱী দেৱ নকৰিবা সেৱ ॥

নাথহিবা প্ৰসাদ তাৰ ॥

মূৰ্ত্তিক নচাইবা গৃহ নপশিবা ভক্তি হইবে ব্যতিচাৰ ।'

ভক্তি ধৰ্মীপত আছে

'একচিন্তে তুমি মোক মাত্ৰ কৰা সেৱা ।

পৰিহাৰা দূৰত যতোক আন দেৱা ।'

১০.৩৮. নাম : অসমৰ নৱ বৈষ্ণৱ ধৰ্মত বাধানাই, আছে একমাত্ৰ কৃষ্ণ। কৃষ্ণ
নাম শ্ৰৱণ কীৰ্তনেই কলিযুগত মুক্তি আৰু ভক্তি সাধনৰ একমাত্ৰ পথ। 'কীৰ্তনাসেৱ
কৃষ্ণস্য যুক্তযত্নঃ পৰং ব্ৰহ্ম২ ॥' (ভাগৱত, ১২.১৩.৫১)। 'হৰি নাম যিনে জন বস্তু দানে
সাধিবে নপাৰে গতি। নামৰ সমান নাই পুণ্য আন জানিবা ছুৰি নৃপতি ।' (বট ভক্ত)।
মাধৱদেৱে নাম-যোগ্যত গাইছে 'হৰি গুণ নাম শ্ৰৱণ কীৰ্তনে কৰৱ চিত্ত নিৰ্কল। হৰি
চৰণে কেৱল ভকতি লভিবাৱা সুযোগল ॥' (২৭১)

১০.৩৯. গুৰু : ভক্তি ব্যাকৰণ প্ৰথম অধ্যায়ত গুৰু সাহায্য নিন্দা ভাৱে
বৰ্ণিত হৈছে। বাসুদেৱ শ্ৰীকৃষ্ণই অসমীয়া বৈষ্ণৱ গুৰু। সান্না পাশৰপৰা মুক্ত হ'বলৈ
পথ-প্ৰদৰ্শক গুৰুৰ প্ৰয়োজন। গুৰুই পৰম ঈশ্বৰ আৰু পৰ প্ৰদৰ্শক। শংকৰদেৱে স্বয়ং
শ্ৰীকৃষ্ণক গুৰুৰূপ স্বীকৃতি দিছিল— 'হময়ৰ পৰম ঈশ্বৰ মোৰ গুৰু। প্ৰভু ভগৱত
ভকতৰ কৰতক।' পৰৱৰ্তী অসমৰ বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ে গুৰুক চাৰিটা শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত
কৰে—ক' ইট গুৰু (শ্ৰীকৃষ্ণ) ব' উপাস্য গুৰু (ভক্তপদেৰ বা শীল নিকা দাতা), গ'
অসমীয়া গুৰু (শীল গুৰু) আৰু ঘ' সূচক গুৰু (ভক্ত গুৰু)। ভক্তি ব্যাকৰণত আছে—
'সকলৰ বিদ্যাক গুৰু উপদেশ পাই। হৰিৰ ভকতি গুৰু সেৱা থিয় নাই ॥'

১০.৪০. ভকতঃ ভকতৰ সংগ পৰম ভাগ্যৰ ফল। দবাচলতে 'বিষ্ণু বৈষ্ণৱ কথিতো নহি ভেদ।' ভকতৰ সংগই ভক্তিক প্ৰকাশ কৰে। ভক্ত তিনিবিধ— উত্তম, মধ্যম আৰু প্ৰাকৃত। উত্তম ভক্ত নিষ্কাম, কৃষ্ণকেন্দ্ৰিত। তেওঁ নিখিল বিশ্বৰ বুকুত ভগবানক প্ৰত্যক্ষ কৰে আৰু বিশ্বক বিষ্ণুমায়া বুলি ভাবে। মধ্যম ভক্তই কৃষ্ণক সৰ্বনিয়ন্ত্ৰা জ্ঞান কৰে আৰু প্ৰাকৃত ভক্তই বিগ্ৰহত পূজা আগবঢ়ায়। একাদশছন্দ ভাগৱতত শঙ্কৰদেৱে ভক্তৰ সহায়ত ভগৱান প্ৰাপ্তিৰ কথা কৈছে এনেদৰে : 'আন কৰ্ম কৰিয়া মিহাত পৰে লোক। ভকতৰ সংগত সম্যকে পাৱে মোক।' ভকতক নিন্দা কৰা মানেই ভগৱানক নিন্দা কৰা। নামঘোষাত আছে—

'হৰিৰ পৰম প্ৰিয়তম নাই নিজ ভকতত পৰে।

হেন ভকতক বিজনে নিন্দয় হৰিকেসে নিন্দা কৰে।' (২৭৬)

১০.৪১. ঈশ্বৰঃ অসমৰ নৱ-বৈষ্ণৱ ধৰ্ম দ্বাৰিকৈ ভাগৱত পুৰাণ আৰু শ্ৰীমদ্ভাগৱৎ গীতাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মহাপুৰুষে ভাগৱত পুৰাণক সৰ্ব বেদান্তসাৰ ৰূপে স্বীকৃতি দিছিল আৰু ঈশ্বৰ স্বামীৰ ভাগৱত ভাৱাৰ্থ দীপিকাৰ আলোকত নিজস্ব মত জনগণক ব্যক্ত কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। ভাগৱত পুৰাণত কোৱা হৈছে— তত্ত্বজ্ঞ লোকসকলে অ স্বয়ং জ্ঞানক পৰমতত্ত্ব অথবা শ্ৰেষ্ঠতত্ত্ব বোলে। এই তত্ত্ব কৰোবাত ব্ৰহ্ম, কৰোবাত পৰমাশ্ৰা আৰু আন কৰোবাত ভগৱান ৰূপে কথিত হয়। অৰ্থাৎ পৰমতত্ত্বই নামভেদে বেদান্তত 'ব্ৰহ্ম' সাংখ্য দৰ্শনত 'পৰমাশ্ৰা' আৰু কোনো কোনো দৰ্শনত ভগৱান আখ্যা পাইছে। ভাগৱত পুৰাণে বেদান্তৰ নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম সাংখ্যৰ পৰমাশ্ৰা আৰু সগুণ ব্ৰহ্মক অ স্বয়ং তত্ত্বৰ ভিত্তৰত স্থান দিছে। ব্ৰহ্ম বা ঈশ্বৰ সৰ্বশক্তিমান, সৰ্বজ্ঞ, সত্য আৰু আনন্দ স্বৰূপ। তেওঁ সৃষ্টি, স্থিতি আৰু লয়ৰ নিমিত্ত আৰু উপাদান কাৰণ। সমস্ত জগত-পণ্ডিত ভগৱানৰ পৰাই সৃষ্টি হৈ কালত তেওঁতে মিলিবগৈ। জীৱ আৰু জগত দুয়ো মায়ায়, অসত্য। শংকৰদেৱ নিজৰ কথাত, 'তুমি সত্য ব্ৰহ্ম ভোমাত প্ৰকাশে জগত ইটো অসত্য। জগতভো সদা তুমিও প্ৰকাশা অন্তৰ্যামী ভগৱন্ত।' (বেদান্তি : কীৰ্তন); 'বত জীৱ অংগম কীট পতংগম অগ জগ নগ ডেবি কাৱা।' (কবীত) অথবা 'তুমিয়ে কেৱলে সচা সৰে মায়ায়ৰ। ভোমাতেনে হন্তে হোৱে সৃষ্টি স্থিতি লয়'।। (দশম ৮১ অধ্যায়)

১০.৪২. মায়াঃ বেদান্তত স্পষ্টভাৱে কোৱা হৈছে যে সকলোৱে ব্ৰহ্মৰ অন্তৰ্গত (সৰ্বং খণ্ডিভবং ব্ৰহ্ম)। গতিকে মায়াও ভগৱানৰে শক্তি। শক্তি ঈশ্বৰতকৈ তিমিও অধৰ— অতিমিও বুলিব নোৱাৰি। তেওঁ হ'ল অনিৰ্বাচ্য ভাৱ সম্পন্ন বিদ্যেৰ। ভগৱন্ত অতিম পৰমাৰ্থিক মহত্ব— প্ৰতিভাসিকহে। ব্ৰহ্মৰে মায়া শক্তিৰ কাৰণেই বিশ্ব জগৎ সত্য কালত প্ৰতিষ্ঠাত হয়। ব্ৰহ্ম নিৰ্গুণ কিন্তু ঈশ্বৰ সগুণ। ব্ৰহ্মৰেই একশক্তি মায়াই বহুতক আৰ্থকৈ ৰাখি অৱতক বহু বিকল্প কৰে। অৰ্থাৎ মায়াৰপৰা বিধ প্ৰপঞ্চ ব্ৰহ্মৰ মায়া শক্তিৰ

সংকল্পনা। মায়াব শক্তি দুটা—অবস্থাপন আৰু বিক্ষেপ। এই দুই শক্তিব দ্বাৰা ই আচল ঈশ্বৰ তত্ত্বক ঢাকি বাধি অসত্য বাসনাৰ বন্ধুবোৰক সত্য কৰি দেখুৱায়। মহাপুৰুষে এইবিধি কথাকে ছন্দোময় ৰূপ দিছে এনে ধৰণে—

‘অবস্থাক দেখাবয় বন্ধক আৱৰি।

এহিসে মোহোৰ মায়া জানা নিষ্ট কৃৰি।।

এইমতে মায়া আৰু কৰি ঈশ্বৰক।

আশাৰ বিষয় তাক দেখাৰে জীৱক’।। (বিভীৰ ব্ৰহ্ম ভাগৱত, ২২৮-১)

১০.৪৩. জীৱ আৰু ব্ৰহ্ম : শংকৰাচাৰ্য বিবৰ্তবাদৰ পক্ষপাতী। তেওঁৰ মতে জীৱ আৰু জগত ব্ৰহ্মৰ বিবৰ্তমাত্র। জীৱ আৰু জগত ব্ৰহ্মৰ পৰিণতি নহয়, আপাত দৃষ্টিত নাম ৰূপ। অৱশ্যে পৰমার্থ বিচাৰত অংশ মাত্র। বিবৰ্তবাদত বিশ্বাসী মহাপুৰুষ শংকৰদেৱেও শংকৰাচাৰ্যৰ সুৰতেই গাইছে— ‘হামু যত জীৱ তেতি অংশা কাহে ওহি মোহ বন্ধ।’ (বৰ্ণাভ); ‘ঈশ স্বৰূপে হৰি সব ষটে বৈঠহ জৈছন গগন বিৱাসি।’ (বৰ্ণাভ), ‘তোমাৰে অংগ আমি যত জীৱ বাক, (বেদান্তত) এই বিনিতে এটা কথা উল্লেখ কৰা ভাল : ‘ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা সৃষ্টৰূপে কিছু পৰিমাণলৈকে বা ব্যৱহাৰিক বায়ে জীৱ ঈশ্বৰৰূপৰা বেলেগ আৰু ঈশ্বৰৰ অধীন। শংকৰদেৱৰ পাৰমাৰ্থিক বিচাৰত অৱৈতবাদে এইবিনিতে সাময়িকভাৱে হ’লেও দ্বৈত স্বীকাৰ কৰি তত্ত্বৰ বাবে সুকল্য উলিয়াই দিছে— ‘ব্যাপি তোমাত কৰি জীৱ নোহে ভিন্ন। তথাপিভো ভৈল প্রভু তোমাৰ অধীন।’ (ভাগৱত, দশম)।’^১

১০.৪৪. তত্ত্বৰ শ্ৰেষ্ঠতা : মহাপুৰুষ শংকৰদেৱে তত্ত্বক সৰ্বদা জ্ঞান আৰু কৰ্মভকৈ উচ্চাসন দিছিল। অজ্ঞানতাৰ কাৰণে জীৱে নিজৰ স্বৰূপ বুদ্ধিৰ দোহাৰি সংসাৰ চক্ৰত নিজৰ ভুলিলেও ঈশ্বৰ-শক্তিব দ্বাৰা জীৱৰ বি জ্ঞানৰ উদয় হয় তৰ দ্বাৰাই সংসাৰ বন্ধনৰূপা মুক্ত হব পাৰে। জ্ঞান কথাত তত্ত্বৰ সহায়ত জীৱদ্বাই মুক্তিৰ দ্বাৰ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। মহাপুৰুষৰ কথাত, ‘কহতু শংকৰ এ দুখ সাগৰ পাৰ কৰ হৰীকেশ। তুহ গতি যতি দেহ শ্ৰীপতি তত্ব পদ্ব উপদেশ।’ (বৰ্ণাভ) অৱশ্যে শংকৰদেৱে জ্ঞান আৰু কৰ্মক সমূলকৈ পৰিহাৰ কৰা নাই। ‘তত্ত্বি তত্ত্বি’ কৰি জ্ঞান-কৰ্মক গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। ‘তত্ত্বি তত্ত্বি’ৰ সন্মুখ হ’ল— হৰি নামৰ ব্ৰহ্ম কীৰ্তন। তত্ত্ববিহীন জ্ঞান-কৰ্ম অসমৰ ‘তত্ত্বি বিহীন জ্ঞান কৰ্ম সৰে ব্যৰ্থ। কহিলো স্বৰূপে কোন্‌দন তত্ব অৰ্থ’ (প্রথম ব্ৰহ্ম ভাগৱত) তদবদন শ্ৰীকৃষ্ণৰ পাদমূলত আশ্রয় সমৰ্পণ কৰি কিংবা ঐকান্তিক ভাৱে হৰি ওপ কীৰ্তনৰ সহায়ত জীৱে মুক্তি পাব পাৰে। তিনিওটা অতিশয় পায় ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ।’ ওকলন্যৰ দৃষ্টিত মুক্তি বা মোক্ষ হ’ল ‘জ্ঞানক স্বৰূপ, ‘পৰমাত্মৰ’ আৰু ‘পৰম পুৰুষাৰ্থ।’

১০.৪৫. **গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ দৰ্শন** : শ্ৰীচৈতন্যদেৱৰ আশ্চৰ্য্যজনক জীৱন লীলাই গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ বুনিয়াদ। সম্বেদ নাই, বৈষ্ণৱ ধৰ্ম প্ৰধানতঃ ভক্তি মাৰ্গৰ সাধনা। জ্ঞানমাৰ্গৰ সমুখত যি নিৰ্বিশেষে ব্ৰহ্ম, যোগমাৰ্গী উপাসকৰ দৃষ্টিত যিজন পৰমাত্মা, তেওঁৰেই ভক্তি পথচাৰী সাধকৰ ওচৰত ভগৱান ৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰে। বৈষ্ণৱ ভাৱনাত সেই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণ ৰূপে মূৰ্তিমান (কৃষ্ণস্বৰূপ ভগৱান স্বয়ম্) এই কৃষ্ণ অনাদি, অনন্ত, সচ্চিদানন্দ আৰু সকল কাৰণৰ কাৰণ। আনন্দ লাভৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখি তেওঁ লীলাত প্ৰবৃত্ত হয়। শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভিন্ন লীলাৰ ভিতৰত নবলীলা সৰ্বোত্তম (কৃষ্ণ ৰত্নক লীলা। সৰ্বোত্তম নবলীলা নবমূ কৃষ্ণৰ স্বৰূপ ॥ ১৫° ১°) শ্ৰীকৃষ্ণৰ মাধুৰ্য্যৰূপৰ উপলব্ধি গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধকৰ কাম্য। গোপবেশ কৃষ্ণ মাধুৰ্য্য লীলা অগণন। সেই লীলাত নিখিল বিশ্বই নহয় স্বয়ং কৃষ্ণও আত্মবিভোৰ (আপন মাধুৰ্য্য হ'বে আপনাৰ মন। আপনে আপনা চাহে কবিত্তে আলিঙ্গন ॥ ১৫° ১°)

১০.৪৬. **কৃষ্ণভক্ত** : 'ৰূপ দেখি আপনাৰ কৃষ্ণ হয় চমৎকাৰ আত্মাদিতে সাধ উঠে মনে ১৫° ১°'— এই আত্মদ-তৃষ্ণাৰ ফলভূমিত ৰূপে কৃষ্ণৰ অন্তৰংগ স্বৰূপ শক্তিৰ হলাদিনী প্ৰকাশ। এই হলাদিনী শক্তিয়ে ৰাধা। কৃষ্ণ অংশী ৰাধা অংশ। ৰাধা আৰু কৃষ্ণ অবিভাজ্য— অবিচ্ছেদ্য। কৃষ্ণদাস কবিরাজৰ ভাৱত— 'মৃগমদ তাৰ গন্ধ যৈছে অবিচ্ছেদ। অগ্নি জ্বালাতে যৈছে নাহি কছু ভেদ ॥ ৰাধাকৃষ্ণ এহে সদা একয় স্বৰূপ। লীলাৰস আত্মাদিতে ধৰে দুই ৰূপ' ১৫° ১° ১.৪) শ্ৰীকৃষ্ণৰ সকলো কামনা বাসনা ৰাধিকাতে বৰ্ত্তমান। ৰাধিকায়ো কৃষ্ণৰ মনোবাঞ্ছা পূৰাবলৈ সমৰ্থ। ৰাধা সৰ্বদা কৃষ্ণগত প্ৰাণা। তেওঁৰ গুণ পচিণটা। তাৰে মধুৰা, কিশোৰী, মহাভাৱ স্বৰূপা, অপাংগ দৃষ্টি চঞ্চল, উজ্জ্বলমিত্ৰা সৌভাগ্য ৰেখা যুক্তা, সংগীত নিপুণা, বিদজ্ঞা, বিনীতা, লজ্জাশীলা, শৈথলীলা, গম্ভীৰা, কৃষ্ণ প্ৰেমসীম্বেতা প্ৰভৃতি উল্লেখযোগ্য।

১০.৪৭. **গোপী ভক্ত** : যি সকলে কৃষ্ণক বশীভূত কৰিব পৰা শ্ৰেয় বন্ধা কৰে, সেই সকলেই গোপী। তেওঁলোক আত্মবুদ্ধি সম্পন্ন নহয়। কৃষ্ণৰ সুখৰ বাবেহে তেওঁলোকে যেন সদা সচেত। গোপীপ্ৰেম প্ৰাকৃত কাম ক্ৰীড়াৰ উৰ্ধত— সেয়া যেন আত্মাদিনী শক্তিৰ বিলাস বৈচিত্ৰ্য। কাম প্ৰাকৃত মনৰ বৃত্তি কিন্তু প্ৰেম আত্মাদিনী শক্তিৰ বৃত্তি। গোপীপ্ৰেমৰ বৈশিষ্ট্য এয়ে। ইতিপূৰ্বে উল্লেখিত হৈছে যে গোপীসকলৰ মধুৰা ৰতি ত্ৰিবিধা—সাধাৰণী, সমন্তসা আৰু সমৰ্থা। ৰাধা প্ৰেমৰ আত্মৰ কৃষ্ণ প্ৰেমৰ বিষয়। এই প্ৰেমৰ পৰিপূৰ্ণ সাধনৰ সহায়িকাই গোপী প্ৰেম। চৈতন্য চৰিতামৃতত আছে— 'গোপী প্ৰেম কৰে কৃষ্ণ মাধুৰ্য্যৰ পুষ্টি। মাধুৰ্য্য বঢ়ায় প্ৰেম হ'ল মজাভূতি।'।

১০.৪৮. **প্ৰেমভক্ত** : ৰতি গায়তা প্ৰাপ্ত হ'লে সাধকৰ চিন্তা বেতিয়া সম্যকৰূপে মনস আৰু অভিপ্ৰায় মমতাভিপ্ৰায়কিত হয়, তেতিয়া সেই ৰতিক কোৱা হয় প্ৰেম^৮।

৮৮ সম্যক মনসিত থাকে মমতাভি প্ৰায়কিতঃ ।

ভক্তঃ স এব সম্যকম্ কৃষ্ণে প্ৰেমঃ সিদ্ধতে ॥ ভক্তি কৰকৃষ্ণপিত্ত

গৌড়ীয় বৈষ্ণব সাধনা মতে প্রেম অপ্রাকৃত আৰু চিন্ময়। সাধন ভক্তিব ফলত ইয়াৰ বিকাশ সম্ভৱ হয়। ইয়াৰ বিকাশৰ লগে লগে মৌলিক কামনা-বাসনা নাইকিয়া হৈ পৰে। কাম আৰু প্রেম একে বস্তু নহয়। লো আৰু সোণৰ মাজত যি পাৰ্থক্য, দিন আৰু ৰাতিৰ যি প্ৰভেদ, কাম আৰু প্রেমৰ মাজতো তিমানখিনি পাৰ্থক্য। কৃষ্ণদাস কবিরাজৰ ভাষাত, 'আশ্ৰয়িত্ৰি় প্ৰীতি ইচ্ছা ভাবে বলি কাম। কৃষ্ণেন্দ্ৰিয় প্ৰীতি ইচ্ছা ধৰে প্রেম নাম ॥' এই প্রেমৰ মাধ্যমেৰে কৃষ্ণ মাধুৰ্যৰ আচ্ছাদন সম্ভৱ হয়^{১০}। এই প্রেমৰ কেবাটিও স্তৰ লক্ষ্য কৰা যায়। চৈতন্য চৰিতামৃত কামৰ ভাষাত 'সাধন ভক্তি হৈতে হয় ৰক্তিৰ উদয়। ৰক্তি গাঢ় হৈলে পৰে প্রেমৰ উদয় ॥।' প্রেম বৃদ্ধি ক্ৰমে স্নেহ মান প্ৰণয়। ৰাগ অনুৰাগ ভাব মহাভাব হয় ॥' সাধকৰ চিন্তত সৰ্ব প্ৰথম প্রেমৰ বি স্তৰৰ আবিৰ্ভাব হয়, সেয়ে ভাব বা ৰক্তি। ৰক্তি গাঢ়তা প্ৰাপ্ত হ'লে সাধকৰ চিন্ত সম্যকৰূপে মসৃণ আৰু অভিভৱ মমতাভিশয়াঙ্কিত হয়। সেই স্তৰ ৰক্তি প্রেমৰূপে পৰিচিত। প্রেম চৰম সীমালৈ আগবাঢ়ি গাঢ়ভাবশতঃ চিন্তক উদীপ্ত আৰু হৃদয়ক দ্ৰবীভূত কৰিলে তাক স্নেহ বোলে। যি স্নেহে উৎকৰ্ষৰ পথত আগবাঢ়ি নব মাধুৰ্য অনুভৱ কৰায়, আৰু নিজে অলক্ষিণ্য ধাৰণ কৰে সেয়ে মান। মানে গভীৰলৈ গৈ বিদ্ৰৱ লাভ কৰাই প্ৰণয়। প্ৰণয়ৰ উৎকৰ্ষ হেতু বেতিয়া দুখৰ মাজতো সুখ অনুভৱ কৰা হয়, তেতিয়াই তাক ৰাগ কোৱা হয়। ৰাগৰ গভীৰতাই প্ৰিয়তমক নতুন নতুন ভাব অনুভৱ কৰাৰ পাবিলে সি অনুৰাগৰ পৰ্যায় পায়গৈ। অনুৰাগে স্বসংবেদা দশা আৰু যাবদাশ্ৰয় কৃতি পালে তাক ভাব বোলে। পৰম অলৌকিক অমৃতময় সৌন্দৰ্য বাৰ স্বৰূপ আৰু বাৰ প্ৰতি নিজৰ মন আকৃষ্ট কৰায়, তেনে ভাবেই মহাভাব।

১০.৪৯. স্বকীয়া আৰু পৰকীয়া প্রেমবাদ : চৈতন্য মহাপ্ৰভুৰ দেহ অৱসানৰ পিছত গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধনাত মতবিৰোধে গা কৰি উঠে। এই মতবিৰোধৰ মূল কথা হ'ল— ৰাগানুগ সাধনাত পৰকীয়া প্ৰীতি। বৈদী মণীসকল (ৰূপ, সনাতন আৰু গোপালভট্ট) স্বকীয়াবাদী আৰু ৰাগানুগ পণ্ডীসকল (ৰায় ৰামানন্দ, স্বৰূপ দামোদৰ প্ৰভৃতি) হ'ল পৰকীয়াবাদৰ সমৰ্থক। কৃষ্ণদাস কবিরাজৰ মতে, পৰকীয়া ভক্তৰ আদৰ্শ হেনো মহাপ্ৰভু চৈতন্যদেৱৰ দ্বাৰাই প্ৰচাৰিত হৈছিল। চৈতন্য চৰিতামৃতত কোৱা হৈছে— পৰকীয়াত প্রেমৰ স্মৃশ্বৰ অটে সৰ্বাধিক। সেইবাবে প্রেমৰ ভিতৰত স্মৃশ্বৰ আৰু ভাব ভিতৰত পৰকীয়া প্ৰীতি অধিক মনোহৰ। ৰাধাপ্ৰেমত উক্ত পৰকীয়া প্ৰীতিৰ পৰ্যবসান ঘটিছে^{১১}। ব্ৰজ ৰমণীসকলে আশ্ৰয়িত্ৰি় প্ৰীতি ইচ্ছা সমূলকৈ পৰিহাৰ কৰি, পৰম পুৰুষ

৮৯ পৰম পুৰুষৰ সেই প্রেম স্মৃশ্বৰ।

কৃষ্ণদাস মাধুৰ্যৰ কামৰ আচ্ছাদন ॥

৯০ পৰকীয়া ৰক্তি বসেন উদয়।

ব্ৰজ ৰমণ ইত্যৰ কামৰ নাই কাম ॥ চৈ ৮ অধি/৪৭

শ্রীকৃষ্ণৰ চৰণ তলত অৰ্পণেৰে নিকৰিত হেমসদৃশ শ্ৰোচ্ছল শ্ৰেয়ৰ অধিকাৰী হোৱা হেতু সেই শ্ৰেয় সকলৰে আদৰ্শনীয়। সোণ নুপুৰিলে উচ্ছল নহয়। শত বাধ-বিঘিনিৰে আৱৰি নধৰিলে প্রকৃত শ্ৰেয়ৰ সোৱাদ পোৱা নাযায়। সেইবাবেই গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সাধকসকলে স্বকীয়ৰ বিপৰীতে পৰকীয়া শ্ৰেয়ৰ পৰকাঠা দেখুৱাইছিল। হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই কয়, ‘পৰব্যবসিনী ৰমণীয়ে যেনেকৈ ঘৰুৱা কামত ব্যস্ত থাকিও অন্তৰেৰে সৰ্বদা উপপতিৰ কথা চিন্তা কৰে, তেনেদৰে আমিও যদি এই বিশ্বত বাস কৰি, সাংসাৰিক কামত ব্যস্ত থাকিও সদায় বিশ্বনাথৰ কথা চিন্তা কৰিব পাৰোঁ, তেনেহ’লেই আমাৰ কুল পৱিত্ৰ হ’ব।’ — বৈষ্ণৱসকলে এনে ভাৱত উজীপ্ত হৈয়ো পৰকীয়া শ্ৰেয়ৰ পক্ষ লোৱা অসম্ভৱ নহয়। পৰকীয়া শ্ৰেয় মুখ্য আৰু গৌণ ভেদে দুপ্ৰকাৰ। এই সম্পৰ্কে সাধামত কণিকাত আছে—

পৰকীয়া এক নহেই মত বটে। দূশাস্ত্ৰ লোকদিতে সবে এক মত বটে।।
গৌণ মুখ্য দুই মত হয় পৰকীয়া। মুখ্য বাধিকাৰ শ্ৰেয় নয়নে দেখিয়া।।
গৌণেতে প্রাকৃত ৰতি ৰসিকৰ প্ৰাণ। তাহাতেই ৰসিক শেখৰ প্ৰতিষ্ঠান।।

১০.৫০. অচিন্ত্য ভেদাত্মকবাদ : বংগীয় বৈষ্ণৱ আচাৰ্যসকলৰ মতে, জীৱ জগত সকলোৱে পৰব্ৰহ্মৰ শক্তি। যিহেতু জীৱ-জগত সমস্তই পৰব্ৰহ্মৰ শক্তি ; সেই কাৰণে শক্তিৰ লগত শক্তিমানৰ যি সম্পৰ্ক জীৱ-জগদাদিৰ সৈতেও পৰব্ৰহ্মৰ সেই সম্পৰ্কই বিদ্যমান। পৰব্ৰহ্মৰ শক্তিসমূহ সৰ্বদা পৰব্ৰহ্মত থাকে। কল্পবীৰ গোন্ধক কল্পবীৰপৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰাৰ দৰে নাইবা দাহিকা শক্তিক অগ্নিৰপৰা বেলেগ কৰিব নোৱাৰাৰ দৰে পৰব্ৰহ্মৰ শক্তিকো পৰব্ৰহ্মৰপৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। শক্তিক বাদ দি শক্তিমানৰ অস্তিত্ব অনুভৱ কৰিব পাৰি জানো? শক্তি আৰু শক্তিমানৰ অভেদ সৰ্বদা স্বীকৃত। য’ত অগ্নি আছে তাত দাহিকা শক্তি থাকিবই। কল্পবীৰ তাৰ গোন্ধ আছেই। তথাপি শক্তি আৰু শক্তিমানক সৰ্বতোভাবে অভিন্ন বুলিব নোৱাৰি; কাৰণ শক্তিমানৰ বাহিৰেও অনেক সময়ত শক্তিৰ প্ৰভাৱ অনুভূত হয়। অগ্নিৰ বহিৰ্দেশতো দাহিকা শক্তি পোৱা যায়। পৰব্ৰহ্ম প্ৰত্যক্ষীভূত নহ’লেও তাৰ শক্তিৰ আভাস অনুভূত হয়হি। গতিকে শক্তি আৰু শক্তিমানৰ ভেদ বিদৰ্বে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি, অৱশ্যে তেনেকৈ অস্বীকাৰ কৰা টান। এই কাৰণে গৌড়ীয় বৈষ্ণৱাচাৰ্যসকলে পৰব্ৰহ্মৰসৈতে শক্তিৰ ভেদ আৰু অভেদ উভয়কে স্বীকৃতি দিছে। সিহে সেই ভেদ আৰু অভেদ বুজিগম্য নহয়। ই অচিন্ত্য জ্ঞানপোচৰ। শক্তি আৰু শক্তিমানৰ মাজত বি বৃণ্য ভেদ, ভেদ বৈহে, সিও অচিন্ত্য বস্তু। উভয়ৰে ভেদ বা অভেদ কোনোটিকে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। অথচ পৰব্ৰহ্ম

বিবোধী উভয়বে যি যুগপৎ অবস্থান, তাক বুদ্ধি-তৰ্কৰ দ্বাৰা প্রমাণ কৰা টান। সেই কাৰণে ইয়াক অচিন্ত্য ভেদাভেদ ব্যাখ্যা দিয়া হৈছে। কৃষ্ণাৰাস কবিকাজে এই তত্ত্বটিৰ চমু অথচ সুন্দৰ ব্যাখ্যা প্রদান কৰিছে এনেদৰে :—

বাধা পূৰ্ণ শক্তি কৃষ্ণ পূৰ্ণ শক্তিমাল। দুই বস্তু ভেদ নাই শাস্ত্র পৰিমাণ ॥

মৃগমদ তাৰ গন্ধ যৈছে অবিচ্ছেদ। অগ্নি জ্বালাতে যৈছে নাহি কড়ু ভেদ ॥

বাধাকৃষ্ণ ঐছে সদা একই স্বৰূপ। লীলাবস আচ্ছাদিতে ধৰে দুই বস ॥

একাদশ অধ্যায়

মিথিলা-বংগৰ পদকাৰ চাৰিজন ক° কবি বিদ্যাপতি

১১.১. মিথিলাৰ ৰাজসভাৰ কবি 'মৈথিল কোকিল' 'অভিনৱ জয়দেৱ' বিদ্যাপতি আছিল শৈৱ ব্ৰাহ্মণ। সংস্কৃত, অৱহট্ঠ আৰু মৈথিল— এই তিনিটা ভাষাত একাধিককৈ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা বিৰল প্ৰতিভাধৰ কবি বিদ্যাপতি একেধাৰে স্ম্যৰ্ত পণ্ডিত, ঐতিহাসিক আৰু ভূগোলবেত্তা হ'লৈও আজি তেওঁক এজন সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গীতি কবি ৰূপেহে আমি চিনি পাওঁ। বিদ্যাপতিৰ কোমল কান্ত পদাৱলীৰ অভিনৱ সৌন্দৰ্যই মধ্যযুগৰ নেপাল, বংগদেশ, অসম, উৰিষ্যাৰ অগণন কাব্য-বসিকৰ মন আকৰ্ষণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল, ব্ৰজবুলিৰ পদাৱলী সৃষ্টিত পথ প্ৰদৰ্শকৰ ভূমিকা লৈছিল আৰু বংগদেশত একাধিক ছায়া বিদ্যাপতিৰ জন্ম দিবলৈ অকুঠ সাহায্য আগবঢ়াইছিল। সভাকবি বিদ্যাপতি ঠকুৰে বিভিন্ন ৰাজবংশৰ চাউল খোৱাৰ সাক্ষ্য তেওঁৰ গ্ৰন্থাৱলীত বিদ্যমান। 'ওইনীবাৰ' বংশৰ নৃপতি কীৰ্তি সিংহৰ (ৰাজত্বকাল ১৪০২—১৪০৪ খ্ৰী°) কীৰ্তি কাহিনী বৰ্ণনাৰ আধাৰত অৱহট্ঠ ভাষাত ৰচিত হৈছে কীৰ্তিলতা। এই কাব্যত কবিয়ে নিজকে খেলন কবি অৰ্থাৎ 'শিশুকবি' বোলাটো মন কৰিব লগীয়া। কীৰ্তিসিংহৰ যুজ্জ্বৰ পিছত ৰাজসিংহাসনত সমাসীন হোৱা দেৱসিংহৰ আদেশত ভূপবিক্ৰমৰ ৰচনা কৰ্ম সমাপ্ত কৰে। আনুমানিক ১৪১৪ খ্ৰীষ্টাব্দত মিথিলাৰ ৰাজসিংহাসনত বহা নৃপতি শিৱসিংহৰ চমু ৰাজত্ব কালত কবিজনাই কীৰ্তিপতাকা আৰু পুৰুষ পৰীক্ষাৰ উপৰি প্ৰায় দ্বিগুণতকৈ অধিক গীত ৰচিবলৈ সমৰ্থ হয়। ইয়াৰ পিছত শ্ৰোণবাৰৰ ৰজা পুৰাদিত্যৰ আশ্ৰয়ত থাকি লিখনাৱলী অৰ্থাৎ পত্ৰ লেখন গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰে। অনুক্ৰমে মিথিলাৰ অৱস্থা শাস্ত হৈ অহাত যেতিয়া শিৱসিংহৰ ব্ৰাতা পদ্মসিংহ ৰাজপাটত বহিল, তেতিয়া বিদ্যাপতি মিথিলাৰ ৰাজসভালৈ পুনৰ ঘূৰি আহিল আৰু পদ্মসিংহৰ পত্নী বিশ্বাসদেৱীৰ নিৰ্দেশত শৈৱ সৰ্বস্বসাৰ আৰু গংগা বাক্যাৱলীৰ ৰচনা

১ কীৰ্তিলতাত বিদ্যাপতিয়ে সপৰ্ব ঘোষণা কৰিছে—

'বালচন্দ্ৰ আৰু বিদ্যাপতিৰ ভাষা— এই দুটাৰ কোনোদিকে দুৰ্জনৰ প্ৰবেশ্য
নহ'ব। কাম চন্দ্ৰ পৰমেশ্বৰৰ শিষ্যত লাগি থাকে আৰু বিদ্যাপতিৰ ভাষাই
নাগৰজনৰ মনমোহন কৰে—

বালচন্দ্ৰ বিজ্ঞানৰ ই ভাষা। দুখ নহি লগৰ ই দুজ্ঞান হাসা।।

ও পৰমেসৰ হৰশিৰ সোহই। ই নিশ্চই না অব মন মোহই।।

কৰ্ম সমাপ্ত কৰে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ সেই বংশৰে নৃপতি বীৰসিংহ আৰু ভৈৰৱসিংহৰ নিৰ্দেশতো একাধিক গ্ৰন্থ প্ৰণয়ন কৰাৰ সুযোগ পায়। উল্লিখিত নৃপতি তিনিজনৰ বাজত কালত প্ৰণয়ন কৰা গ্ৰন্থৰ ভিতৰত *বিভাগসাব*, *দানবাক্যবলী* আৰু *দুৰ্গা ভক্তি ভৱংগিনী* লেখৰ^১।

১১.২. মিথিলাৰ নৃপতি শিৱসিংহই বিদ্যাপতিক ভাস্কৰ্য্য কৰি দি গ্ৰাম দান কৰিছিল। তাত কবিক কোৱা হৈছে ‘সপ্তক্ৰিয়াভিনয় জয়দেৱ পণ্ডিত ঠাকুৰ’। বজাঘৰ আৰু প্ৰজাঘৰ উভয়ৰেপৰা প্ৰচুৰ সন্মান আদায় কৰিব পাৰিয়ে বোধ হয় তেওঁ কীৰ্তি পতাকৰ ‘পুষ্পিকা’ত সগৰ্বে ঘোষণা কৰিব পাৰিছিল—

‘বজা শিৱসিংহৰ এই কীৰ্তি আৰু বিদ্যাপতিৰ বাণী যাবচক্ষুৰ দিবাৰ লোকৰ মুখে মুখে বিবাজ কৰক।’^২ গ্ৰন্থাবলী কিংবা পদাবলীয়ে আলোচিত কবিজনৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ কোনো সংবাদেই পাঠক সম্বাজক নিদিয়ৈ। তেওঁৰ এটি পদত মাত্ৰ ‘দুলহা’ নামৰ এজনী কন্যাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। মহামহোপাধ্যায় ড° উমেশ মিশ্ৰ আৰু ড° জয়কান্ত মিশ্ৰই বিভিন্ন কিংবদন্তীৰ আলমত কবিজনৰ জীৱনৰ কিছু তথ্য পোহৰলৈ অনাৰ প্ৰচেষ্টা চকুত পৰে। প্ৰবাদমতে বিদ্যাপতিৰ তিৰোতা দুগৰাকী—প্ৰথম জনীৰ পুত্ৰ হৰপতি আৰু নৰপতি। দ্বিতীয় জনীৰ পুত্ৰ বাচম্পতি আৰু কন্যা দুলহা। নৃপতি শিৱসিংহৰ পত্নী লছিমাব সৈতে থকা বিদ্যাপতিৰ প্ৰণয় কাহিনীটো বংগৰ বৈষ্ণৱ সহজিয়াসকলৰ কল্যাণত মুখৰ হৈ উঠে। অবশ্যে কবিজনৰ ভালেকেইটা গীতত লাছিমাদেৱীৰ নামোদ্দেশ্য নথকা নহয়।

১১.৩. বিদ্যাপতি ঠাকুৰৰ জীৱন বৃত্ত আৰু আৰ্হিৰ কাল দুয়োটাই সন্দেহৰ কুঁৱলীৰে আবৰা। *বিদ্যাপতি*ৰ সংকলক সাবদাচৰ্য মিশ্ৰই কবিৰ পদাবলী পঞ্চদশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ প্ৰথমৰ্ধত প্ৰকাশ পোৱাৰ সু ক্তি দৰ্শায়। জৰ্জ গ্ৰীয়াৰচন চাহাবে পুৰুষ পৰীক্ষাৰ সম্পাদনা কালত মিশ্ৰৰ দৰেই মন্তব্য আগবঢ়াইছিল। নগেন্দ্ৰনাথ গুপ্তই তেওঁৰ *বিদ্যাপতি* গ্ৰন্থত কবিৰ জন্ম আৰু মৃত্যু যথাক্ৰমে ১৩৫৮ আৰু ১৪১৮ খ্ৰীষ্টাব্দ ৰূপে সাব্যস্ত কৰিছে। মহামহোপাধ্যায় ড° উমেশ মিশ্ৰ আৰু শিবনন্দন ঠাকুৰে কবিৰ আৰ্হিৰ আৰু প্ৰয়াণ কাল দৰ্শাইছে— ১৩৬০ আৰু ১৪৪৬ খ্ৰীষ্টাব্দ ৰূপে। ড° জয়কান্ত মিশ্ৰই তেওঁৰ *History of Maithili Literature* গ্ৰন্থত কবিৰ জন্ম কাল ১৩৪৭ খ্ৰীঃ ৰূপে নিৰ্দেশ কৰিলেও প্ৰয়াণ কাল ১৪৩৭ খ্ৰীঃত ধাৰিছে। ড° বিমানবিহাৰী মজুমদাৰৰ মতে, কবিয়ে ১৩৮১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ওচৰে পৌজৰে জন্ম গ্ৰহণ কৰি ১৪৬০ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে জীৱিহ আছিল^৩।

২ Jha. S – The Songs of Vidyapati, Introduction.

৩ এন্তঃ কীৰ্তি (সুখা প্ৰসাদিভববা) বাণী চ বিদ্যাপতিত।

বচস্কাৰ্কমিশ্ৰঃ বিবাজতু সুখা ভোজেষু ধন্যা সন্ম।।

৪ মিশ্ৰ আৰু মজুমদাৰ (সংস্কৰ) — *মিশ্ৰপতি পদাবলী*, পৃ ৫৬-৫৭

বিদ্যাপতিৰ পদাবলীৰ সম্পাদক অমূল্যচৰণ বিদ্যাহৃষণ আৰু খগেন্দ্ৰনাথ মিশ্ৰই কবিক ১৩৫০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পিছত জন্মগ্ৰহণ কৰাৰ যুক্তি আগবঢ়ায় আৰু ড° সুকুমাৰ সেনে কয় যে ১৪৬০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পিছত বিদ্যাপতি অধিক কাল জীয়াই নাছিল^৫।

১১.৪. বিদ্যাপতিৰ সমস্ত গ্ৰন্থৰ ভিতৰত সৰ্বাধিক জনপ্ৰিয় ‘পদাবলী’ বংগদেশ মিথিলা আৰু নেপালত উদ্ধাৰ হোৱাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। বংগদেশত সংকলিত কণদাগীত চিন্তামণি, পদামৃত সমুদ্ৰ আৰু পদকল্পতৰুত বিদ্যাপতিৰ ভালৈসংখ্যক গীত সংকলিত হোৱা দেখা যায়। ইৰাজী ১৮৮১ চনত জৰ্জ গ্ৰীয়াৰচনে টীকা-টিলনীসহ প্ৰকাশ কৰা *An Introduction to the Mathili Language of North Bihar* (Vol. 11) গ্ৰন্থত আলোচিত কবিজনাৰ ৮২ টা গীতে স্থান পাইছে। মিথিলাৰ বামভদ্ৰপুৰ নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত হস্তলিখিত পুথিৰ আধাৰত পণ্ডিত শিবনন্দন ঠাকুৰে ইং ১৯৩৮ চনত সংকলন কৰা *বিদ্যাপতি বিমুক্ত পদাবলী*ত আলোচিত কবিজনাৰ ৯৩ টা গীতৰ সমুচয় উল্লেখযোগ্য। মিথিলাৰ তৰৌণী গাঁৱৰপৰা নগেন্দ্ৰনাথ গুপ্তই উদ্ধাৰ কৰা তালপতীয়া পুথিখনত আলোচ্যমান কবিজনাৰ ২৩৯ টা গীতৰ সংগ্ৰহ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ। মৈথিল তথা পূৰ্ব ভাৰতীয় লিপিত লিখিত আৰু নেপাল ৰাজদৰবাৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত তালপতীয়া হস্তলিখিত *বিদ্যাপতি* কা গীতত থকা সৰ্বমুঠ ২৮৭ টা গীতৰ ২৫৬ টাৰ ৰচয়িতা হ’ল বিদ্যাপতি। ড° বিমানবিহাৰী মজুমদাৰে বিভিন্ন উৎসৰ সহায়ত বিদ্যাপতিৰ যি পদাবলী সংকলন কৰিছে তাত মুঠতে ৭৯৬ টা গীত সংকলিত হৈছে। বিষয় বস্তুৰ ফালৰপৰা এই গীত সমূহক কং ৰাধা-কৃষ্ণ বিষয়ক খং হৰ-গৌৰী আৰু কালী বিষয়ক, গং প্ৰহেলিকা জাতীয় খং গংগা বিষয়ক আৰু ডং দেৱতা সম্পৰ্ক বৰ্জিত বিভিন্ন বিষয়ক পদ— এই কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি^৬। অৱশ্যে কবিজনাৰ হৰ-গৌৰী কিংবা কালী বিষয়ক পদৰ সংখ্যা সৰহ নহয়। মিথিলাত প্ৰাপ্ত পুথিত শৈৱ গীতৰ প্ৰাধান্য থাকিলেও বংগৰ বিভিন্ন স্থানত প্ৰাপ্ত পদাবলীত ৰাধা-কৃষ্ণৰ প্ৰাধান্য মন কৰিবলগীয়া। এইখিনিতে এটা কথাৰ উল্লেখ প্ৰয়োজন : অধুনা *বিদ্যাপতিৰ পদাবলী*ত সন্নিবিষ্ট গীত সমূহত বিদ্যাপতিৰ উপৰি আন যিবোৰ কবিৰ কবিতাই স্থান পাইছে সিহঁতৰ ভিতৰত ‘বঙালি বিদ্যাপতি’ও এজন। তেওঁ শ্ৰীখণ্ডৰ কবিসঞ্জন আৰু তেওঁৰ উপাধি আছিল বিদ্যাপতি^৭।

১১.৪. বিদ্যাপতি মূলতঃ প্ৰেম-সৌন্দৰ্যৰ কবি। সমালোচক খংকৰীপ্ৰসাদ বসুৰ ভাষাত, ‘বিদ্যাপতি ভীম ইন্দ্ৰিয়বাগব কবি। তথাপি ভোগ সম্পৰ্কে তেওঁৰ মনত বিতৃষ্ণা গভীৰ হৈ উঠিছিল, অন্ততঃ শেষ জীৱনত আৰু তেওঁ প্ৰেমৰ কল্যাণময় গৃহস্থ ৰূপকো মানিছিল। একালে আছিল বিদ্যাপতিৰ ইন্দ্ৰিয় বিলাস, নাগৰিক জুধাৰ ভৃগুৰাঘ্য সৰস্বাহ, — য’ত আনকি ৰাধা-কৃষ্ণ পৰ্বত ৰূপজীৱী, আনকালে আছে বিদ্যাপতিৰ শিৱ -পাৰ্বতীৰ মংগল সূক্ষ্ম প্ৰেমাধৰ্ম আৰু ৰাধা-কৃষ্ণ প্ৰেমৰ উন্নত উদাস্ত ৰূপ। “বিদ্যাপতি আধ্যাত্মিকতা বৰ্জিত নহয় কিন্তু তেওঁৰ আধ্যাত্মিকতা প্ৰেমৰ উন্নয়নৰ সৃষ্টি।” কবি

৫ সুকুমাৰ সেন — *বিদ্যাপতি* প্ৰৱৰ্তী, পৃ ২৩

৬ অসিতকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায় — *জগদানন্দ মহাশয়ৰ ইতিহাস*, ১ পৃ ৩৯৬

৭ সুকুমাৰ সেন — *জগদানন্দ সাহিত্যৰ ইতিহাস*, পৃ ১৪

৮ খংকৰীপ্ৰসাদ বসু — *ব্ৰজবুলিৰ কবি ও কথা*

বিদ্যাপতিৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো উপৰি বীৰ মন্তব্যত ধৰা দিয়া বুলিব পাৰি। কবি কালিদাস, জয়দেৱ, ভৰ্ণুহৰি আৰু অমৰকৰ ভাৱ-ভাৱা আৰু কল্পচিত্ৰ স্বীকাৰ কৰি লৈয়ো বিদ্যাপতিয়ে স্বকীয় প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ তেওঁৰ পদাবলীত বাৰিবলৈ সন্মত হৈছে।

১১.৫. বয়ঃসন্ধিৰ পদত বিদ্যাপতিৰ তুলনা নাই। কবিয়ে কিশোৰী বাধিকাহি সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে কেনেদৰে যৌৱনৰ ৰূপ সৌন্দৰ্যৰ পথাৰত ধীৰে ধীৰে দুটি এটিকৈ খোজ পেলাইছে, তাৰে এটি মধুৰ কান্তিময় সজীৱ চিত্ৰ অংকন কৰিছে। সমালোচকৰ ভাষাত ‘বালিকাৰ চাঞ্চল্য, নৱযৌৱন গজসাবত আচ্ছন্ন বাল্য যুৱতীৰ প্ৰথম ৰূপ চেতনা’ অনাবৃত বাল্য আৰু আত্ম গোপনচাৰী প্ৰথম যৌৱনৰ যি বিমিশ্ৰ দ্বন্দ্ব বাধাৰ যৌৱন আৱিৰ্ভাৱৰ চিত্ৰত সংযোজিত হৈছে, সমগ্ৰ বৈষ্ণৱ পদ সাহিত্যত একমাত্ৰ বিদ্যাপতিৰ শিষ্য গোবিন্দদাস ভিন্ন অন্যত্ৰ প্ৰায় দুৰ্লভ বুলি পাৰি।’ বাধাই হঠাতে আৱিষ্কাৰ কৰিলে যে তেওঁৰ জীৱনলৈ ‘আওল যৌৱন শৈশৱ গেল।’ তেওঁৰ অন্তৰত যাওঁ যাওঁ বুলিও নোযোৱা শৈশৱৰ মীলা বিৰোধ চলে। সেই মীলা বিৰোধৰ গতিশীল ছবিখনি একেডালি ৰেখায়ে মূৰ্তিমান কৰিছে এনেদৰে: ‘কবৰ্ণ ৰাধয়ে কচ কবৰ্ণ বিথাৰি/কবৰ্ণ ঝপয়ে অংগ কবৰ্ণ উচাৰি।’ (কেতিয়াবা চুলি বান্ধে, কেতিয়াবা খুলি ৰাখে। কেতিয়াবা অংগ আবৃত ৰাখে। কেতিয়াবা দেহৰ অংগ খুলি পেলায়)। বাধাৰ চঞ্চল চৰণ। চিত্ত চঞ্চল। মুদিত নয়নত অনুক্ৰমে মনসিদ্ধ জাগিল। নিছে ই অধিক সময় বৈ নাথাকিল। ফুলকলিয়ে সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে বিকশিত হোৱাৰ ক্ষণগণাত লাগিল— ‘খনে খনে নয়নকোণ অনুসৰি/খনে খনে বসন ধূলি তনু ভৰি//’ (কণে কণে নয়ন প্ৰান্তৰ অনুসৰণ কৰে। কণে কণে বসনৰ ধূলি ধুবুৰিত কৰে)। যৌৱনৰ মৌৱনত ভৰি দিয়া বাধাৰ দেহ অবয়বৰ পৰিবৰ্তনক কবিয়ে ৰেখাময় ৰাঞ্জনত ৰাখিছে এনেদৰে: ‘নিৰঞ্জে উৰজ হেৰাই কত বেৰি/হসই সে আপন পয়োধৰ হেৰি//’ (নিৰ্জনে তেওঁ কতবাৰ পয়োধৰ চায়, নিজৰ পয়োধৰ চাই চাই তেওঁ হাহে)। সংগীতমুখা বনকুবংগীৰ দৰে তেওঁ ৰতিলীলাৰ আশ্চৰ্য অদ্ভুত কথা শুনে, সোধে— ‘সুনহিভে বসকথা ধাপিয়ে চিত/জইসে কুবংগিনী সুনএ সংগীত//’ বাধাৰ এই কৈশোৰ-যৌৱন দ্বন্দ্বৰ সাৰ্বক ছবিটি জয় জয়তে চকুত পৰে শ্ৰীকৃষ্ণ। শ্ৰীকৃষ্ণই সেই সৌন্দৰ্য দৃতীৰ ভাৱাহীন ৰূপটোক সোণালী শব্দৰ সঁজাত ভৰাইছে এনেদৰে:

জহী জহী পদবুগ ধৰি/ওঁহা ওঁহা সৰোকহ ভৰি।

জহী জহী ৰলকত অংগ/ওঁহি ওঁহি বিজুৰি ভবংগ।।’

(ব’ত ব’ত ভৰি দুখনি পৰে, ভ’তে ভ’তেই পদুমকুল ফুলে। ব’ত ব’ত তেওঁৰ অংগৰ জ্যোতি ৰলক পৰে, ভাত বিদ্যুতৰ ভবংগ উঠে)

১১.৬. অভিসাৰ আৰু অভিসাৰোত্তৰ পৰ্যায়ত বিদ্যাপতি অতি গভীৰ। এই পৰ্যায়ৰেপৰা কবিৰ দৃষ্টি অন্তৰ্ভুক্ত। নিজৰাৰ স্বপ্ন ভংগ হৈছে। আকাশত ঘন মেঘ, পদতলত পংকিল পথ। দশোদিশে অন্ধকাৰ। খোজ দিলে ভৰিয়ে গিছল খায়— দৃষ্টি হয় শূন্য। এন দুৰ্ভেদ্য অন্ধকাৰত বিদ্যাপতিৰ বাধাই অনুৰাগৰ প্ৰদীপ জ্বলাই সাধনাৰ পথত আগবাঢ়ে— ‘নব অনুৰাগিণি বাধা/কিছু নাই মান এ বাধা//’ বাধাৰ প্ৰেমাৰেগৰ চূড়ান্ত পৰিচয় পোৱা যায়— অভিসাৰৰ পদাৱলীত আৰু বিদ্যাপতিয়ে এই অভিসাৰৰ বৰ্ণনাত স্বকীয় সৃজনী প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হৈছে।

১১.৭. মিলন আৰু সন্তোষৰ পদত বিদ্যাপতিৰ ৰাজসিক আভিজাত্য বিদ্যমান। আনহাতে বিৰহৰ পদত কবি প্ৰতিভাৰ বিজয়-বৈজয়ন্তী উৰাটো লক্ষণীয়। আগৰ অধ্যায়ত এই বিষয় বহুলাই আলোচনা কৰি অহা হৈছে। বিৰহ আধ্যাত্মিকতাৰ দীপশিখাত দীপ্তমান হ’লেই ভাৱ সন্মিলনৰ সৃষ্টি সম্ভৱ হয়। বিদ্যাপতি সেই ভাৱ সন্মিলনৰো শ্ৰেষ্ঠ কবি। বিৰহ পৰ্যায়ত ৰাধাই চিঞৰি উঠিছিল— ‘এ সখি হামাৰি দুখেৰ নাই ওৰ’। ভাৱ সন্মিলন পৰ্যায়ত তেওঁৰ সেই দুখ মনৰ মণিকোঠত পাবলৈ নাইকিয়া— ‘কি কহব ৰে সখি আনন্দ ওৰ/চিৰদিনেৰ মাধৱ মন্দিৰে মোৰ//’ মাধৱৰ সৈতে ৰাধাৰ মিলনৰ সংবাদ বিশ্ব জগতৰ আগত উচ্চস্বৰে ঘোষণা নকৰা পৰ্যন্ত ৰাধাৰ মনে শান্তি নাপায়। সেইবাবে তেওঁ উল্লাসেৰে মুখ মেলিছে :—

‘আজু ৰজনী হাম ভাগে পোহায়নু পেখলু পিয়ামুখ চন্দা।

জীৱন যৌৱন সফল কৰি মানলু দশ দিশ ভেল নিৰদন্দা।।

১১.৮. বিদ্যাপতি আছিল মূলতঃ প্ৰেম আৰু সৌন্দৰ্যৰ কবি। প্ৰেমৰ এটি উজ্জ্বল প্ৰাণময় মূৰ্তিয়ে কবিৰ পদাৱলীত ৰসৰূপ ধাৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। বৈচিত্ৰ্য আৰু ভাৱ সৌন্দৰ্যৰ ফালৰপৰা সমগ্ৰ পদাৱলী সাহিত্যৰ ভিতৰত প্ৰথম আৰু সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সাৰ্থক ৰূপকাৰ হ’ল বিদ্যাপতি। পঞ্চাটিকা, দোহা, ত্ৰিপদী, চৰ্চৰী প্ৰভৃতি বিভিন্ন ছন্দৰ প্ৰাণময় প্ৰয়োগ— বিদ্যাপতিৰ পদাৱলীৰ এটি বিন্ময়কৰ দিশ। অলংকাৰৰ সাৰ্থক ব্যৱহাৰতো কবিৰ কুশলহস্তৰ পৰিচয় প্ৰোজ্বল। তলত দুটিমান অলংকাৰৰ নিদৰ্শন দেখুৱা হ’লঃ—

ক° অনুপ্ৰাস = বাদৰ দৰদৰ নহি দিন অবসৰ গৰ গৰ গুবজাই ৰাতি। খ° অতিশয়োক্তি = মালতী সফল জীৱন তোৰ/তোৰ বিৰহে ভুবন ভৰয়ে ভেল মধুকৰ ভোৰ।। গ° আৰোহ = হৃদয়ক মৃগমদ গীমক হাব/দেহক সৰবস গেহক সাৰ//পাখিক পাখ মীনক পানি/ জীৱক জীৱন হাম ঐছে জানি//ঘ° উপমা = বংক বিলোচন বিকসিত ধোৰা/চাঁদ উগল জনি সমুদ্র হিলোৰা/ ঙ° উৎপ্ৰেক্ষা = সজনী ভাল কল্প পেখন না ভেল/মেঘ মাল সৰ্গ ডড়িত লতা জানি হিবলয়ে শেল দই গেল/চ° দৃষ্টান্ত = অধৰ নীৰস মধু কবল নি মন্দা/বাছ গৰসি নিসি ভেজল চজ্জা//ছ° নিদৰ্শনা = অধৰ সুবংগ জনি নীৰস পৰাব/কোন লুটল তু অ অমিঅ ভাণাব//জ° ব্যতিৰেক = কবৰী ভয়ে

চামৰী গিৰি কন্দৰে মুখ ভয়ে চাঁদ অকাসে/হৰিণি নয়ন ভয়ে স্বৰ ভয়ে কোকিল গতি ভয়ে গজ বনবাসে/খ° শান্তিমান = কতিহুঁ মহন ডনু দহসি হমাৰি/হয় নহ সংকৰ হ বৰনাৰী//এ০ কাপক = শীতৰ ওচনী প্ৰিয়া গিৰীষিৰ বা/বৰিষাৰ ছত্ৰ ধৰিলাৰ না।।

১১.৯. বিদ্যাপতিৰ ভাৱ, ভাৱা, চিত্ৰকল্প, অলংকাৰ আৰু ছন্দসজ্জাই বংগদেশৰ চণ্ডীদাস, গোবিন্দদাস, কবিকল্পদ্ব, জগদানন্দ, শশিসেখৰ প্ৰভৃতি বৈষ্ণৱ পদাকাৰসকলক বাককৈয়ে প্ৰভাৱান্বিত কৰিছিল। অসমৰ বৈষ্ণৱ কবিসকলৰ ওপৰতো বিদ্যাপতিৰ পদাৱলীৰ প্ৰভাৱ অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

খ° চণ্ডীদাস

১১.১০. পুৰীধামত চৈতন্য মহাপ্ৰভু শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিবহত ব্যাকুল হৈ পৰা কালত স্বৰূপ দামোদৰ আৰু ৰায় ৰামানন্দই তেওঁক গীত-গোবিন্দ, কৃষ্ণকৰ্ণামৃত আৰু জগন্নাথ বল্লভনাটৰ অংশ বিশেষ পাঠ কৰি শুনোৱাৰ উপৰি বিদ্যাপতি-চণ্ডীদাসৰো পদ পাঠ কৰাৰ কথা কৃষ্ণদাস কবিরাজে চৈতন্য চৰিত্ৰামৃতৰ একাধিক স্থানত উল্লেখ কৰা দেখা যায়— 'চণ্ডীদাস বিদ্যাপতি ৰায়েৰ নাটক গীতি কৰ্ণামৃত শ্ৰীগীত গোবিন্দ।' (মধ্য/২), বিদ্যাপতি চণ্ডীদাস শ্ৰীগীত গোবিন্দ/এই তিনি গীতে কৰায় প্ৰভুৰ আনন্দ (মধ্য/১০) জয়ানন্দৰ চৈতন্য মংগল, নৰহৰি সৰকাৰৰ চণ্ডীদাস বন্দনা আৰু নবোত্তম বিলাসৰ উপৰি দীন গোবিন্দ দাস, কানুদাস, নৰহৰি চক্ৰৱৰ্তী আৰু বৈষ্ণৱদাসৰ পদতো উপর্যুক্ত কাহিনী উল্লিখিত হৈছে। এটা কালত চণ্ডীদাস সম্পৰ্কে বংগদেশৰ পাঠক গল্পকথাসকলৰ মাজত কোনো ধৰণৰ সন্দেহে গা কৰি উঠিব পৰা নাছিল। ১৮৯৬ খৃষ্টাব্দত দীনেশ চন্দ্ৰ সেনৰ বংগ ভাষা ও সাহিত্য প্ৰকাশ পোৱা কালতো পাঠকে চণ্ডীদাস এক অভিন্ন ৰূপেই জ্ঞান কৰিছিল।

১১.১১. ১৯০৯ খৃষ্টাব্দত বসন্তৰঞ্জন ৰায় বিদ্ববল্লভে বাঁকুড়া জিলাৰ কাঁকিল্যা গাঁৱৰপৰা বড়ু চণ্ডীদাস ভণিতা শ্ৰীকৃষ্ণ সন্দৰ্ভ ওৰফে শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্তনশীৰ্ষক এখন সুবৃহৎ পালা গানৰ পুথি আৱিষ্কাৰ কৰাৰ লগে লগে চণ্ডীদাস সমস্যাৰ বীজে গজালি য়েলে। ৰমেন্দ্ৰসুন্দৰ ত্ৰিবেদীৰ সুদীৰ্ঘ ভূমিকাসহ যেতিয়া উক্ত গ্ৰন্থখনি বংগীয় সাহিত্য পৰিষদে প্ৰকাশ কৰিলে, তেতিয়া শিক্ষিত সমাজত সন্দেহ উপজিল চণ্ডীদাস এজন নে দুজন?° শ্ৰীকৃষ্ণ কীৰ্তনৰ ভাৱ আৰু কচি-বসৰ সৈতে পদাৱলীৰ চণ্ডীদাসৰ 'আসমান জমিন ফাৰাক' বহুতৰ চকুত পৰিল।

১১.১২. অধ্যাপক মণীন্দ্ৰমোহন বসু ডাঙৰীয়াই চণ্ডীদাস সমস্যাৰ ওৰ পেলাবলৈ কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ত সংৰক্ষিত দুখনি আৰু দীনেশচন্দ্ৰ সেনৰ হাতত থকা এখনি হস্তলিখিত গ্ৰন্থৰ সহায়ত সম্পাদন কৰি উলিয়ালে দীন চণ্ডীদাসেৰ পদাৱলী। তেওঁ

১০ মিকেলোদেৱেই ভূমিকাত এই সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছিল — 'ভনে কি আশ্চৰ্য্যৰ দিব পৰিচিত চণ্ডীদাস আৰু এই নব্যবিদ্যুত চণ্ডীদাস এক চণ্ডীদাস নহেন।'

পৰিষ্কাৰ ভাবে বুজাবলৈ যত্ন কৰিলে যে পদাৱলীৰ চণ্ডীদাস 'বড়ু' বা 'দ্বিজ' নহয়; তেওঁ প্ৰকৃততে দীন চণ্ডীদাস হে। এই চণ্ডীদাসে প্ৰায় দুহাজাৰ পদ ৰচনা কৰিছিল আৰু সিহঁতৰ কিছু উৎকৃষ্ট পদ পদকল্পতক, পদামৃত সমুদ্ৰপ্ৰভৃতিত সংকলিত হৈছে। বীৰভূম বামপুৰহাট মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক সতীশ্ৰচন্দ্ৰ মুখোপাধ্যায়ে বৰ্ধমান জিলাৰ বনপাশ গাঁৱৰপৰা ১২০২টা পদযুক্ত এখনি বৃহৎ চণ্ডীদাস পদাৱলী আৱিষ্কাৰ কৰাৰ পিছত সমালোচকসকলে তিনিজন চণ্ডীদাসৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পালে— ক° পূৰ্ব চৈতন্য যুগৰ পদাৱলীৰ চণ্ডীদাস খ° পূৰ্ব চৈতন্য যুগৰ পদাৱলীৰ চণ্ডীদাস আৰু গ° উত্তৰ চৈতন্য যুগৰ পালা গানৰ দীন চণ্ডীদাস^{১১}। ড° অসিতকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়াই আৰু এজন চণ্ডীদাসৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি লৈছে। সেইজন হ'ল সহজিয়া চণ্ডীদাস^{১২}। সেইজন চণ্ডীদাস সপ্তদশ শতাব্দীৰ আৰু তেওঁ আছিল— বামী ৰজকিনীৰ সাধনসংগী। সহজিয়া চণ্ডীদাসৰ কবিত্বপূৰ্ণ ছন্দ দুটিমান উদ্ধৃতি তলত দিয়া হ'ল—

ক° শুন ৰজকিনী বামী

ও দুটি চৰণ শীতল জানিয়া শৰণ লই লু আমি।

খ° তুমি ৰজকিনী আমাৰ ৰমনী তুমি হও পিতৃ মাতৃ।

ত্ৰিসংখ্যা যাজন তোমাৰি ভজন তুমি বেদমাতা গায়ত্ৰী।।

গ° গোপন পিৰীতি গোপনে ৰাখিবি সাধিবি মনেৰ কাজ।

সাপেৰ মুখেতে ভেকেৰে নাচাবি তবে ত ৰসিক ৰাজ।। অধিকাংশ সমালোচকে অবশ্যে সহজিয়া চণ্ডীদাসক দ্বিজ চণ্ডীদাসেৰে অভিন্ন জ্ঞান কৰে।

১১.১৩. বৰ্তমানৰ কুদ্ৰ নিবদ্ধত বড়ু অথবা দীন চণ্ডীদাসৰ আলোচনাৰ পৰা বিৰত থাকি, একমাত্ৰ দ্বিজ চণ্ডীদাস কিংবা পদাৱলীৰ চণ্ডীদাসৰ জীৱন আৰু সাহিত্য কৰ্মৰ বিষয়েহে কিছু আলোচনা কৰা হ'ব। আলোচিত চণ্ডীদাসৰ প্ৰামাণ্য জীৱনী এতিয়াও উদ্ধাৰ হোৱা নাই। কিংবদন্তী অনুযায়ী তেওঁ চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অন্তিম ভাগত বীৰভূম জিলাৰ নানুৰ গাঁৱৰ এটি ব্ৰাহ্মণ পৰিবাৰত জন্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। প্ৰথম অৱস্থাত তেওঁ বাঙালীৰ উপাধক আছিল যদিও শেহৰ ফালে কৃষ্ণ ভক্ত হৈ পৰিছিল। গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ ধৰ্ম সাধনাৰ যি পন্থা বাগাৱতিকা অথবা পৰকীয়া, সি পিছলৈ বাস-সাধনা পদ্ধতিলৈ মোট সলায়। এই পদ্ধতি অনুযায়ী চণ্ডীদাসৰ এজনী সাধন সংগিনীৰ কল্প কল্পনা কৰাত বহু আখ্যানৰ সৃষ্টি হয়। আখ্যানসমূহত কবিৰ সাধন সংগিনী প্ৰিয়াৰ নামৰ অনৈক্য চকুত পৰে। তাৰা, বামী আৰু বামতাৰা— এই তিনিটা নাম পোৱা যায়। অবশ্যে সেই সাধন সংগিনী জাতিত আছিল ধোৱা। 'বাম ৰজকিনীৰ সংগে চণ্ডীদাসেৰে প্ৰীত' হোৱাত লোকে 'কামৰূপা' বুলি তেওঁক সমাজচ্যুত কৰিলেও কবিয়ে দেবীৰ কৃপালাভ কৰি থকা

১১ সবিশেষৰ বাবে ড° জীকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ বাংলা সাহিত্যৰ কথাছটক

১২ অসিতকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায়—বাংলা সাহিত্য ইতিবৃত্ত ২। পৃ ৬২৫

মানিছিল (এক অংশে বাঙালী যে বায়্য বজ্জিনী/চণ্ডীদাসে কপালন হয়েছে আপনি।।) বায়ী ধুবুনীৰ প্ৰসংগত ড° সুকুমাৰ সেনে কয়, 'চণ্ডীদাসৰ বজ্জিনী স্ত্ৰে সহজ সাধনা কৰা কাহিনীৰ যদিও কিছু সত্যতা আছে তথাপি বজ্জিনী নামটো নিশ্চয়কৈ কাব্যনিক। গল্পটো সহজ সাধন বা বসবাজ উপাসনা সম্বন্ধীয় গ্ৰন্থ আৰু পদত পোৱা গৈছে— সেইটো লক্ষণীয়।' ১০

১১.১৪. চণ্ডীদাসে পূৰ্ববাগৰ গীত বচনা নকৰা নহয়, পিছে সেই পূৰ্ববাগক আলংকাৰিকৰ সূত্ৰবদ্ধ কৰা টান। কয়নো এই পৰ্যায়ৰ গীতত বাধাই প্ৰথমেই ঘোষণা কৰিছে—

সই কেবা গুনাইল শ্যাম নাম।

কানৈৰ ভিতৰ দিয়া

মৰম পশিল গো

আকুল কাবিল মোৰ প্ৰাণ।।

শ্ৰবণৰ প্ৰথম পৰ্বতেই মৰমে বিহে, প্ৰাণ কবি ভোলে আকুল— এয়া সাধাৰণ ভাৱৰ পূৰ্ববাগ নহয়। এয়া ভাৱময়ী ৰাধিকাৰ পূৰ্ববাগৰ আকুল প্ৰকাশ। 'ইয়াৰ পিছত 'জপিতে জপিতে নাম অবশ কবিল গো কেমনে পাইব সই তাৰে।'— উক্তিক একমাত্ৰ পূৰ্ববাগৰ সূচনা বুলিব নোৱাৰি, ই যেন 'আমৰা দুজন ভাসিয়া এসেছি যুগল প্ৰেমের হোতে, অনাদি কালেৰে হৃদয় উৎস হতে' বীতি ৰক্ষা কৰিবলৈ বৈষ্ণৱ কবিসকলে নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণৰো পূৰ্ববাগৰ পদ বচনা কৰিছিল যদিও বাধাৰ পূৰ্ববাগৰ চিত্ৰইহে পাঠকৰ চিত্ত চুৰি কৰিবলৈ সমৰ্থ। চণ্ডীদাসৰ পদৰ ক্ষেত্ৰতো উক্ত মন্তব্য প্ৰযোজ্য। কপালনুবাগৰ কবিতা চণ্ডীদাসে সুকীয়াকৈ লিখিব লগা হোৱা নাই। যি বাধাই দৰ্শন বিনা নাম শ্ৰৱণতে শ্ৰীকৃষ্ণক প্ৰাণ ভৰি ভাল পাবলৈ শিকিছে, তেওঁৰ আৰু কপালনুবাগৰ আবশ্যক ক'ত?

১১.১৫. অভিসাৰৰ পদত চণ্ডীদাসে বিশেষ কৃতিত্ব দেখুৱা বুলিব নোৱাৰি। সুদূৰৰ বাঁহীৰ ধ্বনিয়ে বাধাক আহ্বান জনালেও তেওঁৰ ঘৰৰ বাধা সীমাহীন। সেই বাধাৰ দ্বাৰা বুলি অভিসাৰত অন্তৰৰ হোৱা বাধাৰ এটি ককল চিত্ৰ :

এ ঘোৰ বজ্জনী মেঘেৰ ঘটা কেমনে আইল বাটে।

আংগিনাৰ মাৰে বধূয়া ডিঙিছে দেৱিয়া পৰাণ ফাটে।।'

বাসকসজ্জিকা আৰু উৎকৰ্ষাৰ ৰূপময় বৰ্ণনা দিয়াৰ ক্ষেত্ৰত চণ্ডীদাসৰ কৃতিত্ব অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। জাশা মিৰাশাৰ বেলাতুমিত দোদুল্যমান চিত্ৰৰ কল্পনাই এই পৰ্যায়ৰ পদৰ আকৰ্ষক বিন্দু। তাৰে এটি উদাহৰণ—

'বধুব লাগিয়া নেজ বিহাইলু গাখিলু ফুটেৰ ঘালা।

ডাখুল সাজলু বীণ উজ্জালু মখিব হইল আল।।'

খণ্ডিতা পৰ্যায়ত কবি চণ্ডীদাসে ভালে সংখ্যক পদ ৰচনা কৰিছে আৰু সেইখিনি বেচ জনপ্ৰিয়। এই পৰ্যায়ৰ আলোক উজ্জ্বল দুটি পদ :

ক° ভাল হৈল ওহে বধু আইলে সকালে।
প্ৰভাত দেখিলাম মুখ দিন যাবে ভালে।।

খ° নীল কমল ৰামক হয়েছে মলিন হয়েছো দেহ।
কোন ৰসবতী পায় ৰসনিধি নিঙাড়ি হয়েছো সেহ ।।

১১.১৬. আক্ষেপানুৰাগৰ পদত চণ্ডীদাসৰ কবিত্ব তুংগ শীৰ্ষত। যি বাগে প্ৰিয়জনক নিত্য নতুন ৰূপ অনুভৱৰ সুযোগ দিয়ে সেয়ে অনুৰাগ। এই অনুৰাগৰ বশবতী হৈ ৰাধাই আক্ষেপ কৰিছে যে তেওঁ কৃষ্ণক পায়ো যেন পোৱা নাই। আক্ষেপ পৰ্যায়ত কবিৰ অশ্ৰুসিক্ত আত্মধিকাৰৰ পদো অনেক। শোচনাতপ্ত প্ৰীতি গঞ্জনৰ পদৰ এটি ছত্ৰ :

‘সখি কে বলে পিৰিতি ভাল।
হাসিতে হাসিতে পিৰিতি কৰিয়া কাঁদিতে জীৱন গেল।’

প্ৰেম-প্ৰীতিয়ে মন শান্ত কৰাৰ পৰিৱৰ্তে বেদনাকহে পুঞ্জীভূত কৰে :

‘পিৰিতি বলিয়া এ তিনি আখৰ ভুবন আনিল কে।
মধুৰ বলিয়া যতনে খাইলুঁ তিতায় তিতিল দে ।।’

অৱশেষত ‘অলপ বয়সে পিৰীতি কৰিয়া’ যিয়ে তেওঁক ঘৰ এৰিবলৈ বাধ্য কৰালে, তেওঁৰ সমুখত মৃত্যুৰ শীতল ভূপ্তিৰ বাবে কবিৰ অন্তিম কামনা হ’ল— ‘বধু যদি তুমি মোৰে নিদাৰুণ হও। মৰিব তোমাৰ আগে দাঁড়াইয়া ৰও।’

১১.১৭. আত্মনিবেদনৰ পৰ্যায়তো চণ্ডীদাসৰ পদাৱলীৰ বৈশিষ্ট্য তথা স্বকীয়তা সহজে চকুত পৰে। আক্ষেপানুৰাগ আৰু আত্মনিবেদন— এই দুই সুৰৰ অভিন্ন সমন্বয়ত আত্মনিবেদিতা ৰাধাই মনৰ বীণত আপোন প্ৰেমৰ কৰুণ ৰাগিনী তুলিছে। সেই সুৰ এহাতে বিমান মধুৰ আনহাতে সিমান কৰুণ। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে দুটি পদৰ দুটি কলি উদ্ধৃতিযোগ্য:

ক° বধু তুমি যে আমাৰ প্ৰাণ
দেহ মন আদি তোমাৰে সঁপেছি কুলশীল আতি মান।

খ° বধু কি আৰ বলিব আৰি।
জীৱনে যৰণে জনমে জনমে প্ৰাণনাথ হৈও তুমি ।।

১১.১৮ ‘বহুতা চণ্ডীদাসৰ ভাষাৰ গুণ, অলংকাৰ তাৰ বৈশিষ্ট্য। লবলংকাৰ বা অৰ্থ চাতুৰ্য নহয়, মৰ্মমন বেদনাই পাঠকৰ সমবেদনাক একমুহূৰ্ততে হৰণ কৰি লৈ যায়। চণ্ডীদাসে বৰ্ণন ৰাসবতী বিলাস বৰ্জন কৰিছে, মণ্ডন প্ৰসাৰণৰ অভ্যস্ত পতাসুপকিতাক

পৰিহাৰ কৰিছে। ঘৰৰ কথাকেই সাৰ্থক কবি কথালৈ উদ্ভবণ কৰাৰ অসাধাৰণ ক্ষমতাত চণ্ডীদাসৰ স্থান স্বাৰ্থত কালৰ।’’^{১৪} স্বভাৱোক্তিক অলংকাৰ ৰূপে স্বীকাৰ কৰিলে চণ্ডীদাসক শ্ৰেষ্ঠ স্বভাৱোক্তিক কবি ৰূপে স্বীকৃতি দিব লাগিব। অৱশ্যে কবিয়ে যে আন অলংকাৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই এনেও নহয়।

১১.১৯. বিদ্যাপতি আৰু চণ্ডীদাস— দুয়োজনা প্ৰাক্‌চৈতন্য যুগীয় কবিয়েই স্বকীয় বৈশিষ্ট্য অক্ষুন্ন ৰাখি বাণীদেৱীক উপাসনা কৰিছিল। দুয়োজনা কবিৰে কাব্য মানৱীয় প্ৰেম-বসনিস্ত। একে বিষয় বস্তুৰ আধাৰত বচাপদ বংগৰ বজ্জিকিনী প্ৰেমিক বাণেশীসেৱক চণ্ডীদাস আৰু মিথিলাৰ দৰবাৰী কবি বিদ্যাপতিয়ে পৃথক পৃথক কুকিত সজাই ৰসিক শ্ৰোতামণ্ডলীৰ সমুখত পৰিকেশন কৰি ধন্য মানিছিল। সন্দেহ নাই, চণ্ডীদাসৰ বাধাই বিদ্যাপতিৰ বাধাৰ দৰে দৰ্শকৰ চকুত চমক নলগায়— কাম্যাসক্ত বিহীন প্ৰগাঢ় প্ৰেমৰ কাপাংকনত বংগ কবিয়ে নিৰাভৰণ ভাষা, হৃদয় আৰু চিত্ৰকল্পৰ সহায় লোৱাটো মন কৰিবলগীয়া। সমালোচকৰ ভাষাত ‘বিদ্যাপতি পণ্ডিত আৰু পৰিশীলিত কবি। চণ্ডীদাসৰ এই গুণবোৰ নাই। তেওঁ গভীৰ ভাৱ আৰু তীব্ৰ আবেগৰ কবি। তেওঁ নিসৰ্গৰ সন্তান আৰু তেওঁৰ কবিতাত শুনা যায় প্ৰাম্য বিহংগৰ অবগ্য-কাকলি।’’^{১৫}

গ° কবি জ্ঞানদাস

১১.২০. বৰ্ধমান জিলাৰ কাঁদৰা মাদৰা গাঁৱত ৰোড়শ শতাব্দীৰ প্ৰথমার্ধতে জ্ঞানদাসে জন্মগ্ৰহণ কৰা বুলি আলোচকসকলে স্বীকাৰ কৰিছে। নিত্যানন্দ প্ৰভুৰ তিৰোধানৰ দীৰ্ঘদিনৰ পিছত ব্ৰজধামলৈ যোৱা আৰু জাহ্নবী দেৱীৰ শিষ্যত্ব গ্ৰহণ কৰা জ্ঞানদাস আছিল চিৰকুমাৰ। কোনো চৰিত্ৰ গ্ৰন্থ অথবা আখ্যায়িকা বচনাত প্ৰবৃত্ত নহৈ একমাত্ৰ পদাবলী বচনাতে আত্মনিয়োগ কৰা চণ্ডীদাস-ঐতিহ্যৰ ধাৰক আৰু বাহক জ্ঞানদাস নিঃসন্দেহে চৈতন্যোদ্ভৱ যুগৰ ‘পদাবলী সাহিত্যৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ কবি’।’’^{১৬} বৈষ্ণৱদাসৰ পদকল্পতকত আৰু বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ সংকলিত জ্ঞানদাস ও তাহাৰ পদাবলীত আলোচিত মহাজন জনাৰ বথাক্ৰমে ১৮৬ আৰু ৪৭৪ টা পদৰ সংকলনে জ্ঞানদাসৰ কাব্যিক প্ৰতিভাৰ প্ৰতিপত্তি সূচায়। বঙলা আৰু ব্ৰজবুলি উভয় ভাষাতে জ্ঞানদাসে পদাবলী ৰচিলেও বচনাৰ চাভূৰ আৰু পাৰিপাট্যত বঙলা পদবিনিয়োগে শ্ৰেষ্ঠতাৰ দাবী কৰিবলৈ সমৰ্থ। সমালোচকৰ ভাষাত ‘তেওঁ বিদ্যাপতিৰ আলংকাৰিকৰ বীতি পৰিত্যাগ কৰি চণ্ডীদাস আৰু নবহবি সমকাৰৰ সহজ সকল মৰমী বীতিত পদ ৰচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই পণ্ডত তেওঁৰ সাক্ষ্য অনন্য সাধাৰণ।’’^{১৭}

১৪ ৰীবেক্সমাথ বাহা— বৈষ্ণৱ পদাবলী : পদ ও পদাবলি পৃ° ১২৭

১৫ কৰেশচন্দ্ৰ দত্তৰ সন্মত।

১৬ মজুমদাৰ, বিষ্ণুৰত্নবিহাৰী — বেঙ্গল শতাব্দীৰ পদাবলী পৰিচয়, পৃ° ৭৬

১৭ " " — জ্ঞানদাস ও তাহাৰ পদাবলীৰ ভূমিকা

১১.২১. আৰ্কেপ অনুৰাগ, কপানুৰাগ প্ৰভৃতি বিষয়ৰ পদ ৰচনাত জ্ঞানদাসে যি বিৰল প্ৰতিভাৰ স্বাক্ষৰ বাখি গৈছে, সেই স্বাক্ষৰ গৌৰাংগ বিষয়ক গীতিগুচ্ছত পোৱা নগ'লেও ঐতিহাসিক দৃষ্টি কোণৰপৰা সিৰোৰ কোনো পধ্যেই উপেক্ষণীয় নহয়। গৌৰাংগৰ কাব্যিক বৰ্ণনা দিবলৈ কবিয়ে গাইছে :

‘কাঞ্চন কিৰণ গৌৰ তনু মোহন প্ৰেমে আকুল দুই নয়ন কৰে।

কবিবৰ সুবলিত আজ্ঞানু লম্বিত ভূজ শোভিত ভৰে।।

জ্ঞানদাস কপানুৰাগৰ কবি। কপৰ পথাৰত যাৰ চকু বুৰ গৈছে, যৌৱনৰ গহন বনত যাৰ মন হেৰাই গৈছে (কপেৰ পাথাৰে আঁখি ডুবিয়া ৰহিল/যৌৱনেৰ বনে মন হাবাইয়া গেল//) তেওঁৰ পক্ষে চৰ্মচকুৰ দ্বাৰা কপ দৰ্শন কৰাটো সম্ভৱ নহয়— মৰ্ম চকুৰেহে তাৰ উপলব্ধি সম্ভৱ। কপানুৰাগত কপৰ কথা থাকিলেও স্বকপৰ কথা অস্বীকাৰ কৰা টান—

কপ লাগি আঁখি বুৰে গুণৈ মন ভোৰ/প্ৰতি অংগ লাগি কাঁদে প্ৰতি অংগ মোৰ।

হিয়াৰ পৰশ লাগি হিয়া মোৰ কাঁদে/পৰাণ পিৰীতি লাগি থিৰ নাহি বাঁধে।।

দেহ আৰু মন অথবা কপ আৰু অকপৰ এনে নিবিড় সম্পৰ্ক ইমান নিখুঁতকৈ আন বৈষ্ণৱ মহাজনে অঁকাটো কাৰো চকুত নপৰিব। কপানুৰাগৰ আন এটি গীত ‘মনেৰ মৰম কথা/তোমাৰে কহিয়ে এঠা/শুন শুন পৰাণেৰ সই’ত আছে ৰোমাণ্টিক পৰিবেশৰ স্বপ্নমধুৰ আবেশ :

১১.২২. সৌন্দৰ্য সন্ধানী কবি বিদ্যাপতিয়ে ৰাধাৰ বয়ঃসন্ধিৰ যিখনি চঞ্চল ছবি আঁকিছে তাক সতকাই পাহৰিব নোৱাৰি। বিদ্যাপতিৰ অনুকৰণত জ্ঞানদাসেও ৰাধাৰ দুটি বয়ঃসন্ধিৰ চিত্ৰ আঁকিছে এনেদৰে—

খেলত না খেলত লোক দেখি লাজে/হেৰত না হেৰত সহচৰি মাখ।।

বোলাইতে বদন অজ্ঞ অৰগাই। হাসত না হাসত মুখ মুচুকাই।।

(কেতিয়াবা খেলে, কেতিয়াবা নেখেলে— মানুহ দেখিলে লাজ কৰে। সখীয়েকসকলৰ মাজৰপৰা কেতিয়াবা চায় কেতিয়াবা নাচায়। কথা ক’লে অলপ শুনে, অলপ নুশুনে। মুখ ঢাকি কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা নাহাঁহে)

এ সখি এ সখি বুৰ্খাই না পাবি/কিয়ৈ ধনী বালা কৰ নাবী।।

বস পৰসংগ শুনই সুখ পাক/বসন্তী সংগ ছোড়ি নাহি যাচ।।

(হে সখি ! মই বুজিব পাৰা নাই— এয়া বালিকা নে বববুৰতী। তেওঁ বসব পৰসংগ শুনিলে সুখ পায়— কিন্তু বসন্তীসকলৰ লগ এবিধ নুখুজে)। বয়ঃসন্ধিৰ উপৰি নবোঢ়া মিলন ৰসোদ্গাৰ আৰু প্ৰৱাসৰ গীতখিনিও সৌন্দৰ্য বিৰাজিত নহয়। অৱশ্যে এই পৰ্যায়ৰ গীতশ্ৰীলাত বিদ্যাপতিৰ প্ৰভাৱ নুই কবিত নোহাবি।

১১.২৩. অভিযানৰ অৰ্ধনাত জ্ঞানদাসক সিদ্ধ হুজুৰ দেৱাবি। হ’লেও দুই

এটি গীতন্ত অভিসারের উৎকর্ষা, আকৃতি প্রকৃতির সঙ্গীত চিত্রণ মনোবহ। হৃদয়ত্ববাপে—

কানু অনুবাপে হৃদয় তেল কাড়ব বহই না পাখর গেহ।

গুরু মুক জন ভয়ে কিছু নাহি মনেহে চীৰ নাহিগ সবক দেহ ॥ আক

মেঘ বামিনী অতি ঘন আকিয়ার/এহে সময়ে ধনি কক অভিসার।

কলকত দামিনি দশদিক আপি/নীল বসনে ধনি সব তনু ঝাঁপি ॥

দুই চাৰি সহচৰি সংগহি নেল/মৰ অনুবাপ ভবে চলি গেল ॥

১১.২৪. আকোপানুবাগের পদন্ত চণ্ডীদাসের আকোপের অনুবন্ধন ওলা গ'লেও পদসমূহ হৃদয়ঙ্গমার্থী। যেনে :—

‘তনিবা দেখিনু দেখিয়া ডুলিনু পিৰীতি কৈমু।

পিৰীতি বিচ্ছেদ না বহে পৰাণ সুখিয়া সুখিয়া মৈমু ॥’

‘সুখের লাগিয়া এখব বাকিলু আললে পুখিয়া গেল।

অমিয়া সাগবে সিনান কবিত্তে সকলি গবল তেল ॥’

অন্তশেষত বাধাই বুজিব পাবিলে যে এক কৃষ্ণ বিদে তেওঁর আন গতি নাই। গতিকে তেওঁ লাজ, কুল-মান সকলো এবি কৃষ্ণ ওচরত আত্ম সমর্পণ কবিছে—

‘ভাবিয়া দেখিনু খ্যাম বঁধু বিনু আব ফেব মোব নয় ॥’

‘হেন মনে যবি ওদুটি চকণ সদা লইয়া যাবি বুকে ॥’

জানদাসে মাথুব বিবহবো ভালেবিনি পদ বটিছে আক তাব আভাস পূর্ববর্তী অধ্যায়ত সি অহা হৈছে।

১১.২৫. তার সন্নিধানব কিছুবিনি পদ জানদাসে বচনা কবিছিল। এই পর্বায়ব গীতিওছন্তো বিবহ-বেদনাব কল্পধাৰা প্রবহমান। নারিকাব আখা—

অচিবে পুবব আশ।

বঁধুয়া মিলিব পাশ ॥.....

কিছু পদ পদ যবে।

এদুখ কহিব তাবে ॥

প্রিয়তম বাধাব মর্ত্য বৃন্দাবনে নাইলেও নারিকাই স্বধব কর্ণসৌখ সাজি শ্রীকৃষ্ণক জনাইছে— চিবদিন পবে পাইয়াছি লাগি আক না নিব ছাড়িয়া ॥

ভোমাই আমার একই হইরা পৰাণ ভাসে সে জামিরে আমি।

হিরাই হইতে বাহিব হইরা কি কল্পে আছিলে তুমি ॥’

কল্পনার সমস্ত শক্তি প্রয়োগ কবি বাধাই কানু প্রেম সম্বন্ধত নিজকে প্রতিষ্ঠা কবির পাবি পবম শান্তি লাভ কবিরসে সমর্থ হয় আক ইমানতে জ্ঞানবান পদাঙ্গণীৰ অতিম কোণ উজলি উঠে—

‘বধু আক কি ছাড়িয়া গিব।

এ মুক চিখিয়া সেগালে পৰাণ মোখানে ভোমাব মোব ॥’

১১.২৬. জ্ঞানদাসৰ ভাষা ইংগিতময় আৰু সাংগীতিক সুৰ্চ্ছবাবে জীৱন্ত। কবিয়ে ৮+৮+১০ মাত্ৰাৰ অক্ষৰ বৃত্ত, দীৰ্ঘ ত্ৰিগদী ৮+৬ মাত্ৰাৰ পয়াৰ, বন্দ্যাত্ৰ-পৰ্বিক মাত্ৰাবৃত্ত চৌপদী, চতুৰ্মাত্ৰ-পৰ্বিক (মাত্ৰাবৃত্ত) দ্বিপদী, ৮-১০ বা ১১-১২ মাত্ৰাৰ একাৱলী আৰু অক্ষৰ বৃত্তৰ লঘুত্ৰিগদীৰ (৬+৬+৮/৯) সুৰম প্ৰয়োগেৰে তেওঁৰ গীত নিটোল ৰূপত মূৰ্ত কবিৰ পৰাটো শিল্পী নৈপুণ্যৰ পৰিচায়ক।

১১.২৭. সামৰণিত সমালোচকৰ ভাষাৰে ক'বৰ মন যায়— 'জ্ঞানদাসৰ যুগ আৰু আমাৰ যুগৰ মাজত প্ৰায় চাৰিশ বছৰৰ ব্যৱধান— সেই ব্যৱধান মন, প্ৰাণ আৰু হৃদয়ৰ। তথাপি কিয়বা নাজানো, জ্ঞানদাসৰ পদত আমি আধুনিক মানুহৰ প্ৰাপ্তৰ কথা শুনিবলৈ পাওঁ। বাধা-কুৰং ৰূপক কবি যেন নিখিল মানৱৰ দেশ-কালাতীত বেদনাৰ স্বৰ্ণবেখাৰ দৰে পৰিস্ফুট কবি ডুলিছে।'^{১৮}

খ° গোবিন্দদাস কবিৰাজ

১১.২৮. গোবিন্দদাস কবিৰাজ আছিল ইংলেণ্ডৰ শ্ৰেষ্ঠ কবি আৰু নাট্যকাৰ উইলিয়াম ছেক্সপীয়েৰৰ প্ৰায় সম-সাময়িক। ছেক্সপীয়েৰ বিদৰ্বে অগণন উজ্জ্বল তাৰকা খচিত নীলাকাশৰ পূৰ্ণচন্দ্ৰ, কবিৰাজ গোবিন্দদাসো তেনেদৰে গৌড়-বংগৰ বহু জ্যোতিষ্ক সুশোভিত নীলিম কাব্যাকাশৰ নিহলংক শশধৰ। গিছে কোনজন গোবিন্দদাসৰ অনুপম কাব্যকৃতি ব্ৰজবুলি সাহিত্যৰ স্বৰ্ণখচিত শ্ৰেষ্ঠত বজাই ধৰলগীয়া? কবি কৰ্মপুৰে ইং ১৫৭৬ ত ৰচনা কৰা গৌৰৱশোভন দীপিকাত 'আচাৰ্য শ্ৰীল গোবিন্দগীত পদ্যাদি কাৰক'ৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ সম্ভৱতঃ চৈতন্যদেৱতকৈ অলপ বেছি বয়সৰ কবি গোবিন্দ আচাৰ্য। ড° বিম্বিহাৰী মজুমদাৰৰ 'গোবিন্দ দাসেৰ পদাবলী ও তাহাৰ যুগ গ্ৰন্থত আলোচিত আচাৰ্যৰ ৩২ টা গীত সংকলিত হৈছে। কবিৰাজ গোবিন্দদাসৰ সমসাময়িক আৰু শ্ৰীনিবাস আচাৰ্যৰ শিষ্য বিশেষ গোবিন্দ চক্ৰৱৰ্তী নামৰ এজন কবিৰ নাম পোৱা যায়। তাকি বন্ধাকৰ ৰচয়িতাই তেওঁক গীত-বাদ্যত সুনিপুণ বুলি স্বীকৃতি দিছে। ড° মজুমদাৰৰ উপৰি উল্লিখিত গ্ৰন্থত কবি চক্ৰৱৰ্তীৰ ২৪ টা পদ সংকলিত হৈছে।

১১.২৯. শ্ৰীখণ্ডৰ দামোদৰ কুলৰ তন্ত্ৰকবি গোবিন্দদাস কবিৰাজ আছিল চৈতন্য পৰৱৰ্তী বৈষ্ণৱ পদাবলী সাহিত্যৰ মধ্যমণি। অগবন্ধ তন্ত্ৰদেৱী-তেওঁৰ গৌৰৱমণ্ডলক নিম্নত্বমিকত অনুমান কৰিছে— 'গোবিন্দ দাস কবিৰাজে ১৪৫৯ শকত জন্ম গ্ৰহণ, ১৪৯৯ শকত দীক্ষা গ্ৰহণ আৰু ১৫৩৫ শকৰ চান্দাৰিন কৃষ্ণকৰ প্ৰতিপদ তিথিত ইহলীলা সম্বৰ্ণ কৰে। এই হিতাপত তেওঁ ৭৬ বছৰ জীৱিহ আছিল।'^{১৯} নব্বৰি চক্ৰৱৰ্তীয়ে তাকি বন্ধাকৰ কবি পৰিচয় দিবলৈ মৈ কৈছে :

‘যাকচক্ৰ গোবিন্দ এ দুই সম্ভৱম। শিঙা চিৰঞ্জীৱ মাকামৰ দামোদৰ। দামোদৰ

১৮ তন্ত্ৰকবিৰ বংশোদ্ভৱ— কাল সাহিত্য ইতিহাস ২৭ পৃ ১৭০

১৯ অগবন্ধ তন্ত্ৰ— (অগবন্ধ) গোবিন্দ তন্ত্ৰকবিৰ তুলিকা পৃ ৭০

সেনেব নিবাস গ্রীষ্মকালে। বোহো মহাকবি দ্বায় বিমিত জগতে।।' শিত্যাদেশ শিবা বলবায় দাসব প্রেম বিলাস গ্রন্থৰ পৰা জলা দায় যে কবি গোবিন্দদাস আদিত্তে পতিত উপাসক আছিল। পিছলৈ গ্ৰীষ্মবাসৰ ওচৰত গীতা লৈ বৈকুণ্ঠ হয় আৰু সুদীৰ্ঘ ৩৬বছৰ কাল বৈকুণ্ঠ সাহিত্য বচনাত অনন্তনিয়োগ কৰে। গোবিন্দদাসৰ কবিত্বত মুগ্ধ হৈ গ্ৰীষ্মবাসে তেওঁক কৃষ্ণলীলাৰ পদ বচনা কবিতালৈ আদেশ দিয়ে। বাসুদেব যেনে নামৰ ব্যক্তি বিশেষে ইতিপূৰ্বে দৌৰ-লীলাৰ মনোবন্ধ পদবচনা কৰা গুণে গুণকৰে তেওঁক সেই শ্ৰেণীৰ পদ বচনাত প্রবৃত্ত হ'বলৈ বাধ্য কৰে। গ্ৰীষ্মৰ গোদামী গ্রন্থক্ৰমে কৃষ্ণকলবাসী গোদামীসকলেও গোবিন্দদাসক পদ বচনা কবিতালৈ উৎসাহিত কৰাৰ ভালেখিনি কথা পোৱা যায়। কাৰো মতে, তেওঁলোকেই হেনো কবিক 'কবিকাজ' উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছিল।

১১.৩০. গোবিন্দদাস কবিবাজৰ কাব্য বচনাৰ আদৰ্শ শুক হ'ল বিদ্যাপতি। কবিয়ে শুকৰ প্রতিভা বৰ্ণাবলৈ গৈ গাইছে— বিদ্যাপতিৰ যুগৰ পদ কমলৰ পৰা মধু নিৰ্গত হৈছে। মোৰ মন মধুকৰ সেই মধুপান কবিতালৈ উন্নত হৈ পৰিছে—

'বিদ্যাপতি পদ যুগল সবোন্ধু নিস্পন্দিত মকৰন্দে।

'তহু মধু মানস মাতল মধুকৰ লিখিছে কক অনুবন্ধে।।'

আন এটা গীতত বিদ্যাপতি বন্দনা ঘোষিত হৈছে : বিদ্যাপতি কবিকুলৰ শ্ৰেষ্ঠ বিদ্যাপতি মতিমান। তেওঁ গোবিন্দ আৰু দৌৰীৰ সবল বসপান কবি লক্ষণীত বচনাৰে জগতৰ চিত্ত চুৰি কৰিছে : 'কবি পতি বিদ্যাপতি মতিমানে। লাৰ গীতে জগতীত চোৱায়ল। গোবিন্দ গোবি সবল বস গানে।।' অৱশ্যে গোবিন্দদাসে দুটি পদত জয়দেব^{২০} আৰু এটি পদত চণ্ডীদাসক^{২১} বন্দন কৰাটোও এইখিনিতে স্বৰূপযোগ্য। ইয়াৰ উপৰি শুক গ্ৰীষ্মবাস, ঠাকুৰ নিত্যানন্দ আৰু নৰোত্তমৰ প্ৰাৰ্থনাসূচক পদো কবিজনৰ পদাবলীত নথকা নহয়।

১১.৩১. ব্ৰজবুলি ভাষাৰ অন্যতম প্রধান কবি গোবিন্দদাস কবিবাজৰ পদাবলী আজিবেপৰা প্ৰায় তিনিশ বছৰ জুৰি বিভিন্ন সংকলনত স্থান পাই অহাটো ভাংপৰ্বপূৰ্ণ। সপ্তদশ শতাব্দীৰ গীতাৰ দাসে কসমকৰী আৰু মুকুণ্ঠ দাসে সিদ্ধান্ত চম্ভোদনত গোবিন্দদাসৰ পদ উদাহৰণ স্বৰূপে উদ্ধৃত কৰিছে। বিক্ৰম চক্ৰৱৰ্তীয়ে তেওঁৰ কল্পা গীত চিত্ৰমণিত কবিবাজৰ ৭৭/৭৮ টা পদ সংকলন কৰাটো ফল কবিতা লগীয়া। ততি কল্পাক আৰু নৰোত্তম বিলাসৰ গ্ৰন্থকৰ নবহবি চক্ৰৱৰ্তীয়ে তেওঁৰ গীত চম্ভোদনত গোবিন্দদাস কবিবাজৰ ৬৫ টা ব্ৰজবুলি গীত পোৱা যায়। বাধ্যমোহন ঠাকুৰৰ পদাবলীত সমুদ্রত সংকলিত সৰ্বমুঠ ৭৪৬ টা গীতৰ ২৭০ টাই গোবিন্দদাসৰ। পদাবলীত সমুদ্র

২০ ব্ৰজবুলি কবিতুল কৃষ্ণ পদাবলী ফলত বিলম্বী।

ব্ৰজবুলি কবিতুল কৃষ্ণ পদাবলী ফলত বিলম্বী।

২১ চণ্ডীদাস চৰণ চিত্ৰমণিৰ শিবে কবি পুৰা।

সংকলিত হোৱাৰ প্ৰায় ২০।২বেছৰ পিছত বৈষ্ণৱদাসে পদকল্পতক সংকলন কৰিছিল। তেওঁৰ সংকলনত স্থান পোৱা ১৩০১ টা পদৰ ৪৭৩ টা আলোচিত কবিৰাজৰ ৰচনা। পদকল্পতক সংকলন কৰা সময়তে সতীশচন্দ্ৰ বায়ে ১৩২৭ ভাৰতবাস্তৱ অধিকাৰিত পদবভাৱণী নাম দি যিখনি পদাৱলী সংকলন কৰিছিল, তাত গোবিন্দদাসৰ ৬৩ টা পদ অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। অৱশ্যে তাৰে তিনিটাৰ ৰচয়িতা গোবিন্দ চন্দ্ৰৱৰ্তী। দীনবন্ধু দাসে ১৭৭১ খ্ৰীষ্টাব্দত সংকলন কৰা সংকীৰ্তনাম্ৰুতত স্বৰচিত পদেই অধিকাংশ ঠাই আওৰিলেও গোবিন্দদাসৰ ১৫৪ টা গীতক স্থান নিদি নোৱাৰিলে। অষ্টাদশ শতাব্দীৰ অন্তিম ডৰংগত সংকলিত ৬০ জন পদাৰ্থৰ পদ সমৃদ্ধ গৌৰসুন্দৰ দাসৰ কীৰ্তনাম্ৰুত ২০১ টা গোবিন্দদাসৰ পদে স্থান পোৱাটোও এই যিনিতে উল্লেখযোগ্য। নন্দকিশোৰ দাসৰ ৰসকলিকাত ১২ টা, ১৮৯৭ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশিত উপেন্দ্ৰনাথ মুখোপাধ্যায় সংকলিত ধাটীন কবিৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ বিতীৰ ভাগত ৪৩১ টা, ১৯০২ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশিত কালিদাস নাথৰ গোবিন্দদাসেৰ পদাৱলীত ২৯০ টা আৰু দুৰ্গা লাহিড়ীৰ সম্পাদিত বৈষ্ণৱ পদলহৰীত গোবিন্দদাস নামংকিত ৪৯০ টা পদ পোৱা যায়। ড° বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ সম্পাদিত গোবিন্দদাসেৰ পদাৱলী ও তাহাৰ যুগত কবিৰাজৰ ৭২৮ টা পদ সংকলিত হৈছে।

১১.৩২. দ্বিতীয় বিদ্যাপতি গোবিন্দদাস কবিবাজৰ কবিস্বৰ শ্ৰেষ্ঠতা সন্দেহাতীত।
চন্দোদয় ভাষাত—

শ্রীগোবিন্দ কবিদ্বিজ বসন্ত কবি সমাজ কাব্য বস অমৃতের খনি।

বাগদেবী যাঁহাব দ্বাবে দাসী ভাবে সদা কিবে অগৌরব কবি শিখোমণি ।।

কথা আৰু সংগীতময়তা গোবিন্দদাসৰ পদাৱলীৰ প্ৰাণ কেন্দ্ৰ। কথাৰ সহায়ত চিত্ৰ কল্পৰ প্ৰতিমা সজাত তেওঁ অৱশ্যে হুৱাই। শব্দৰ কাক কাৰ্য, বাক্য নিষিদ্ধিৰ বিশেষ কৌশল, অলংকাৰ অসাধাৰণ অৱস্থিতি, আৰু চিত্ৰ বচনাৰ অতুলনীয়তা এই আটাইবোৰৰ সুবয় সংযোজনে তেওঁৰ পদাৱলীক এনে এক অপূৰ্ণ শ্ৰী প্ৰদান কৰিছে যে তাৰ তুলনা বিচাৰি পোৱা টান। 'চিত্ৰগীত' পৰ্যায়ৰ ৩৫ টা গীতত কবিয়ে বৰ্ণমুদ্ৰমিক ভাৱে স্বৰ আৰু ৰাজ্যৰ যি কৌশলপূৰ্ণ অনুপ্ৰাস প্ৰয়োগৰ দৃষ্টান্ত দেখুৱাইছে, তাক লক্ষ্য কৰিব লগীয়া। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে—

অ° অবনত আনন আছে গোহি।

আকুল অমল কমল যেহি ॥

क० कृष्णराज कन्नन कृष्ण कल्लवय कानिय कासि कल्लाल ।

কোমল কেলি কদম্ব কথাসিঁথি কুণ্ডল কান্ত কপোলা ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो भगवते वासुदेवाय ।

ਬਲਕੁਤ ਸਾਇਨਿ ਸ਼ਾਲਾ । ਆਦਿਓ ਤੇ ਭੋਲਾ ਬਾਲਾ ॥ *

ଅଂ ନୀଳନ ନୀଳ ନୟନ ନିଧି ନୀଳନ ନୀଳେ ଯୋଗାନ୍ତି ନୟନ ।

সিদ্ধিতে সিদ্ধে সিদ্ধাধিনি শ্রীমন্ত শিবস্বামী ১১

ম° মুখবিত মুখলি মিলিত মুখ মোদনে মবকন্ত মুকুব মৈলান।

মানিনি মান মখন মুচুকারনি মুনি মানস মুবহান।।

ল° ললিত কমল ফুলবালা। লাগল বিষহক জ্বলা।

লীলা লাবনি খোই। লোব লোহবি ভবে বোই।। প্রভৃতি।

১১.৩৩. গোবিন্দদাসৰ পদাবলীত দৃষ্টি পেলালে জয়জয়তে আমাৰ চকু বৈ যায় তেওঁৰ গৌৰ চম্ভিকাৰ গীতিগুচ্ছত। চৈতন্যদেৱৰ দিব্য জীৱন লীলা তেওঁ চকুৰে দেখা নাছিল। গতিকে পূৰ্বসূৰিসকলে চৈতন্য মহা প্ৰভুৰ বিষনি ছবি আঁকি থৈ গৈছিল, তাকে চাই চাই গোবিন্দদাসে কল্পনাৰ ফাকুগুৰি ছটিয়াব লগাত পৰিছিল। মহাপ্ৰভুৰ লীলা দৰ্শনৰ সুযোগ নোপোৱা গুণে তেওঁৰ মৰ্মবেদনাৰ অন্ত নাছিল: ‘তাকৰ চৰণে দীন হীন বঞ্চিত গোবিন্দ দাস বহু দুৰা’, ‘যো বসে ভাসি অবশ মহিমন্তল গোবিন্দদাস ডহি পৰণ না ভেলি।’ বাধা-কৃষ্ণৰ লীলামালাৰ বিচিত্ৰ ভাৱ আৰু বসক অমলখন কবি কবি গৰাকীয়ে যি প্ৰাকৃত গৌৰ চাম্ভিকাৰ পদ ৰচনা কৰিছে, সি অলংকাৰ, কাব্যকাৰ্য, কল্পনাৰ ঐশ্বৰ্য, ভাৱৰ সূক্ষ্ম বৈচিত্ৰ্য আৰু ছন্দৰ সুৰমাৰে অনুপম। ভাগীৰথী তীবৰত্ৰী নৱমীপৰ কিশোৰ গৌৰাংগৰ ছবি অংকিত ছৱ এটি এই খিনিতে উদ্ধৃত কৰা হ’ল:—

নীৰদ নয়ন নীৰঘন সিন্ধনে পুলক মুকুল অবলম্ব।

স্বেদ মকবন্দ বিন্দু বিন্দু চুয়ত বিকশিত ভাৱ কদম্ব।’

১১.৩৪. কপানুৰাগ আৰু পূৰ্বৰাগৰ পদ ৰচনাত গোবিন্দদাস কবিৰাজৰ কবি সম্ভাৰ মনোৰম প্ৰকাশ পাহৰিব নোৱাৰা। উপমা-অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্যেৰে ভৰা বাধা-কৃষ্ণৰ কাব্যিক ৰূপৰ বিষনি নিখুঁত ছবি গোবিন্দদাসে আঁকিছে, সেই খনি উজ্জ্বল গাঢ় বঙৰ ছবি। নিপুণ শিল্পীৰ প্ৰতি ডাল কেখাই সুস্পষ্ট। বঙৰ বহুলতা তাত নাই। জয়জয়তে নাগৰ কৃষ্ণৰ ৰূপৰ বৰ্ণনাই দিয়া হওঁক :

নন্দ নন্দন চন্দ নন্দন গজ্জ নিন্দিত অংগ।

জলদ সুন্দৰ কন্থ কঙ্কৰ নিম্বি সিদ্ধৰ ভংগ।

বাধাৰ ৰূপৰ বৰ্ণনাতো অশ্বৰীষী সৌন্দৰ্যই মূৰ্তিমান হৈছে এনেদৰে— সৰস্বতীৰ বিদ্যুত্তৰ মূৰ্ত্ত বিকাশ বাধাৰ অংগ জ্যোতি যেন বিজুলীৰ চমক। বক্তাৰ চকৰ প্ৰতিটো খোজে থল পদুম ফুলায়— বক্সি মৃষ্টিৰ কটাক্ষত হিৰেপ্ৰলিত হয় বহুনাৰ ভংগ :

বাঁহা বাঁহা নিকসয়ে তনু তনু জ্যোতি। তাঁহা তাঁহা বিজুলী চমকৰ হোতি।

বাঁহা বাঁহা অকল চকৰ চল চলই। তাঁহা তাঁহা থল কমললল থলই।।

উজ্জ্বল নীলমণ্ডিত পূৰ্বৰাগ আৰু অনুৰাগৰ পাৰ্থক্য ৰাখি কৰা হৈছে। বাব ওপৰাৰি সকলো সময়তে ওনি ওনি অৱশে নৱনলৈ কপান্তৰিত হ’ব পাৰে, সেই জনক মেৰিকৰ কালত চকুৰ পানী এনেদৰে উপৰি পৰে যে নৱনে কেন অৱশ্যে মেৰি সলায়। অনুৰাগিনী বাধাৰ থিঠা থিঠা ভাৱত;

শুনইতে অনুৰ্ধন যত্ন নহু গুণ-গণ ধৰণ নয়ন তৈ গেল।

দৰসনে তাকৰ এ ছেন লোৰ ঝৰ নয়ন ধৰণ সম ভেলা।।

কৃষ্ণৰ অপকণ কণ সিখা দৰ্শনত বাধা অনংগবাণ বিদ্ধ হৈ পকিল। যব হাবিত পৰিণত হ'ল— চন্দনে গাভ জুই জ্বলালে। জীৱন থাকিব নে নাথাকে বাধাই তাৰ গম নোপোৱা হ'ল—

অধিক আধ আধ দিঠি অকালে যব ধৰি পেখলু কান।

কঙ-শত কোটি কুসুমশৰে জব জব বহত কি যাত পবানি।।

১১.৩৫. অভিসাৰৰ অপবাজেয় শিৰী গো বিন্দদাসে বহু ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ গুৰু বিদ্যাপতিকো অভিক্ৰম কৰি গৈছে। শ্ৰীচাঁদাভিসাৰ, বাদলাভিসাৰ, হিমাভিসাৰ, কুছাটিকাভিসাৰ, জ্যোৎস্নাভিসাৰ, তিমিৰাভিসাৰ, দিব্যাভিসাৰ, উন্মত্তাভিসাৰ— প্ৰভৃতি বৈচিত্ৰ্যময় অভিসাৰৰ বৰ্ণনাৰে গোবিন্দদাসৰ পদাৱলী মুখৰ। বাধা অভিসাৰৰ প্ৰথম পদতেই সৰ্বসকলৰ বাধী :

মন্দিৰ বাহিৰ কঠিন কবাট। চলইতে পংকিল পংকিল বাট।।

ওঁহি অতি দৰবৰ বাদৰ কোল। বাধি কি বাৰই নীল নিচোল।।

বাধাই কোনো ধৰণৰ বিপদ-বিঘিনিহে ক্ৰক্ষেপ নকৰে :

কুল মৰিয়াদ কপাট উল্ বাটলু তাহে কি কাঠকি বাধা।

নিজ মৰিয়াদ সিদ্ধ সঞে পঙাবলু ডাহে কি ডাটনী অগাধা।।

জ্যোৎস্নাভিসাৰিকা বাধাৰ ছবি :

কুসকুসুমে ভৰি কবৰিৰ ভাৰ। হৃদয়ে বিবাজিত মোতিম হাৰ।।

চন্দন চৰাচিত কঠিৰ কণূৰ। অংগহি অংগ অনংগ ভৰিপূৰ।।

তিমিৰাভিসাৰিকা বাধাৰ ছবি :

নীলিম যুগমমে ডনু অনুলেপন নীলিম হাৰ উজোৰ।

নীল বলয়গণে জুজ যুগ মণ্ডিত পৰিহন নীল নিচোল।।

বৰ্ণাভিসাৰিকা বাধা :

যেৰ যামিনি চললি কামিনি পৰিহি নীল নিচোল ৰে।

সংগে নায়ক কুসুম শায়ক ছোড়ি মজীৰ লোল ৰে।

হিমাভিসাৰিকা বাধা :

পৌখলি বজনি পকম বহু বহু। চৌদিশে হিৰকম বহু বহু।।

মন্দিৰে বহুত সৰ্ব্ব ডনু ঝাপ। অগজল শৱনে নয়ন বহু ঝাপ।।

দিব্যভিসাৰিকা বাধা :

মাখহি তপন তপত পথ বাসুক আতপ দহন বিধান।

মলিক পুতলি ডনু উল্ল ককল জলু বিনহি কলল ছুতিসৰ। ইত্যাদি।

১১.৩৬. বিভিন্ন প্রকারের নারিকাব বর্ণনাতো গোবিন্দদাসে নিজের কৃতিত্ব স্থান অকুণ্ঠ রাখিব পৰাটো ভাংপৰ্যপূৰ্ণ। বাসবসজ্জা পৰ্যায়ত নারিকাই সংকেত যুক্ত সজাইছে এনেদৰে : 'সাজল কুসুম পেজ পন সাজই জাবই জাবল বাতি। বাসিত থপুবে-কপুবে পুন বসাই তৈগেলে মদন ডবাতি ॥ আজু বাই সাজলি বাসকসেজ ॥' পিছে কৃষ্ণ বখা সময়ত নাহি পূৰতি বেলামহে জাহি ওলালহি। বাখাৰ তেতিয়া খণ্ডিতা অৱস্থা। নারিকাব সমুখত অপৰাধীৰ ভংগিত দণ্ডায়মান কৃষ্ণ। তেওঁৰ কপালত সিন্দূৰ আৰু অংগত নখচিহ্ন বিদ্যমান। গতিকে বাধাই বক্তোক্তি কৰি কৈছে যে তাত স্বয়ং শংকৰ ভোলানাথ আহি উপস্থিত হ'লহি :

আকুল চিকুৰ চুড়োপৰি চন্দ্রক ভালাহি সিন্দূৰ দহনা।

চন্দন চান্দ সাহা মৃগমদ লাগল তাহে বেকত তিন নয়না ॥

ধৃষ্ট নায়কৰ প্ৰতি উত্তৰো কম চমকপ্ৰদ নহয় :

কাঁহা নখচিহ্ন দেখলি তুঁহ সূন্দৰী এহ নব কুংকুম বেহ।

কাজল ভবমে মবমে কিয় গঞ্জসি ঘন মৃগমদ্ পদ এহ ॥

খণ্ডিতাৰ উপ পৰ্যায়ত মান আৰু কলহান্তৰিতা। মান মূলত : সাময়িক প্ৰত্যাখান। নায়কক প্ৰত্যাখান কৰাৰ পিছত দায়িত্ব বাবে কন্দাকটা জাবন্ত হয়— কলহান্তৰিতা পৰ্যায়। কবির ভাষাত :

কুলবতী কোই নয়নে জনি হেবই হেবত পুন জনি কান।

কানু হেবি জনি প্ৰেম বাঢ়াওই প্ৰেমে কৰয়ে জনি মান।

(হে কুলবতীসকল, তোমালোকে কেন কোনোৱে পৰ পুৰুষৰ কালে চকু তুলি নোচোৱা। কেতিয়াবা চালেও কৃষ্ণলৈ নাচাবা। কৃষ্ণক চালেও কেন তেওঁৰ সৈতে প্ৰেমত নমজা। অগত্যা প্ৰেম কৰিলেও কেন কোনো দিনে মান নকৰা)

১১.৩৭. গোবিন্দদাস শৃংগাব বসব কৰি। মিলনৰ উল্লাস তেওঁৰ গীতত অপূৰ্ব সুন্দৰ কাণ্ড চিত্ৰিত হৈছে। বসন্ত, বাস, হোলি প্ৰকৃতিৰ বৰ্ণনাত কবির কল্পনাৰ পাকতলা সৌন্দৰ্য্যজটাই পাঠকৰ মন যুগ্ম কৰে। কবিয়ে তেওঁৰ সৃজনী প্ৰতিভাৰে প্ৰকৃতিৰ পটভূমিকাত মানৱ হৃদয়ৰ চিকন আকৃতি আৰু বতৰসলীলাক অভিনয় শিল্প সত্যকৌশল কাপোৰবিত কৰাটো তেওঁৰ কৃতিত্ব। কবির বসোদগমৰ পদাৱলীও অপূৰ্ব। উপৰা অলংকাৰাৱলিৰ সহায়ত তেওঁ বৰ্ণিতব্য স্থল বস্তুক উপভোগ্য কৰি তুলিব পাৰিছে।

এটি দৃষ্টান্ত :

ভদু ভদু মিলনে উপকল মেঘ। অকলত বৈদন বৈদন মেঘ ॥

অকল লজায়ে কেন অকল অকল : নব অকলমে কেন মিলনৰি অকল ॥

কমলে মধুপ যেন পাতল সংগ। দুই তনু পুলকিত প্রেম ভবংগ।

দুইক অধৰামৃত দুহু ককপাল। গোবিন্দদাস দুইক গুণগান।।

মিলনৰ স্মৃতি-চাৰণাৰ নিষিড় মূহূৰ্ত্তত ৰাধিকাই প্ৰেমক নতুন ৰূপত অনুভৱ কৰিছে। কানুৰ প্ৰেমত আত্ম নিমগ্ন ৰাধিকাৰ এতিয়া গুৰুজন পৰিজনালৈ ভয়-শংকা নাই। কানুৰ প্ৰতি প্ৰেমৰ শপত বাণীয়ে নানা ভাৱে উচ্চাৰিত হৈছে—

হৃদয় মন্দিৰে মোৰ কানু ঘুমাওল প্ৰেম প্ৰহৰি বহু জাগি।

গুৰুজন গৌৰৱ চৌৰ সদৃশ ভেল দুৰহি দুৰে বহু ভাগি।।

১১.৩৮. গোবিন্দদাসৰ বিবহ পৰ্যায়ৰ পদো ভালেখিনি। বৰ্ণনাৰ চাতুৰ্য, ভাবৰ ঐশ্বৰ্য আৰু অলংকাৰৰ প্ৰাচুৰ্যত সেই পদখিনি যে উল্লেখযোগ্য, তাক দোহাৰিবৰ আৱশ্যক নাই। এনে পৰ্যায়ৰ এটি গীতত আছে : ‘চোৱা সখি, মই কিমান নিলাজ। কান্দি কান্দি প্ৰেম নিবেদন কৰোঁ। সেই কুসুমিত বন, কুঞ্জটিৰ, যমুনাৰ পানী, মলয়া বতাহ আৰু সেই চন্দ্ৰ-সিবোৰ দেখি এসমত আনন্দিত হৈছিলোঁ। কানু অবিহনে জীৱনটোৱে কলংকময়। এতিয়া এই সত্য জানিলোঁ যে, ‘চপল প্ৰেম থিৰ জীৱন দুৰন্ত।’ আৰু অতি দুৰজন আশকি পাশ।’ কৃষ্ণ-বিবহৰ আৰ্তি আন এটি গীতত প্ৰকাশ পাইছে এনেদৰে :

‘প্ৰেমৰ অংকুৰ জন্মতেই তাপিত হ’ল — কুঁহিপাত দুটি আৰু মেল নাখালে। বাতি প্ৰতিপদৰ জোনৰ দৰে সুখ আৰু আশা নিৰাশাত পৰিণত হ’ল। সখি, মাধৱ এতিয়া নিষ্ঠুৰ হৈছে। তেওঁ মোক ক’ত দিন জুৰি পাহৰি আছে ! চন্দ্ৰই যে চকোৰিণীক আৰু সূজন মধুপে মাধৱীক বন্ধনা কৰিব, তাক কোনে জানে ? কানুপ্ৰীতি অনুভৱ কৰি অনুমান কৰিছে যে বিধিৰ ৰচনা কৌশল বিঘ্নিত হৈছে। বিদ্যাপতিয়ে কয়— মাধৱ বৰ নিষ্ঠুৰ কিন্তু গোবিন্দদাসে কয় তেওঁ বসপূৰ্ণ।’

১১.৩৯. অৱশেষত সকলো দুৰ্গতিৰ ওৰ পৰিল। কৃষ্ণৰ সৈতে ৰাধাৰ মানস মিলন সংঘটিত হ’ল। ৰাধাৰ আজি আনন্দৰ অন্ত নাই—

‘ওন সজ্জনি আজি মোৰ ওভদিন ভেল।

সুখ সম্পদ বিহি আনি মিলায়ৰ ঐহন মতিগতি ভেল।।

প্ৰিয় মিলনত সকলো উজ্জ্বল, সমস্ত আকুলতাই মিহলি হ’ল— নদীয়ে যেন সাগৰৰ কোলাত ঠাই ললে— ‘মধুকিস হাস মধুবসৰ বিখনে গদ গদ বোখয়ে ডাৰ। চিৰদিনে মিলন লাখগুণ নিধুবন কহুতহি গোবিন্দ দাস।’

১১.৪০. এককথাত গোবিন্দদাস এজন ৰূপদক শিল্পী। মধুসকৰৰ দ্বাৰা তেওঁৰ প্ৰতিটো কথা প্ৰোৱাৰ্জন। পৰিচিত বোধ গোবিন্দদাসৰ কবিতাৰ আন এটি লক্ষণীয় গুণ।

সমালোচক শংকরীপ্রসাদ বসুৰ ভাষাত, সংযম বুদ্ধিৰ ফলত গোবিন্দদাসৰ কাব্যত যি বিশেষ বস্তুটিৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছে তাক কাব্যৰ স্থপতিবিদ্যা বুলিব পাৰি। তেওঁৰ অধিকাংশ পদ যেন কুন্দত কটা 'কুন্দে যেন নিবমাণ'।^{২০} 'ধ্বনিপম বাক্‌বিভূতিত, ইন্দ্ৰিয় সংবেদী চিত্ৰৰচনাত আৰু কল্পনাৰ বিসৰ্বভাত ৰবীন্দ্ৰনাথৰ সৈতে মধ্যযুগৰ কোনো এজন কবিৰ লগত তুলনা কৰিবলৈ হ'লে তেওঁ হ'ল গোবিন্দদাস।'^{২১}

০০০

২০ স্বপ্নযুগৰ কবি ও কাল্য হুটম।

২১ ৰবীন্দ্ৰনাথ সাহা—বৈষ্ণৱপদাবলী : পদ ও পদাবলি, পৃ'১৬২

ব্রজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য

দ্বিতীয় খণ্ড

ব্রজবুলি গীতিগুচ্ছ

ব্রজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য

বিদ্যাপতি

শংকৰদেৱ

মাধৱদেৱ

চণ্ডীদাস

জ্ঞানদাস

গোবিন্দ দাস

• বিদ্যাপতি •

বাধাৰ বিবহ (১)

অনুখন মাধৱ মাধৱ সুমৰাইত সুন্দৰী ভেলি যথাই ।
ও নিজ ভাৱ সুভাষাই বিসৰল অগম গুণ লুপথাই ॥
মাধৱ অগমৰ তোহৰ সিনেহ ।
অগম বিবহে অগম তনু জবজব জীৱইত ভেলি সন্দেহ ॥
তোষাই সহচৰী কাতৰ মিঠি হেৰি হলহল লোচন পানি ।
অনুখন বাধা বাধা বটাইত আধা আধা বানি ॥
বাধা সৰ্গ জব পুন তহি মাধৱ মাধৱ সৰ্গ জব বাধা ।
দাকন প্ৰেম তব্ব নহি টুটত ব্যাঢ়ত বিবহক বাধা ॥
দুহ দিসি দাঁক-দহনে জৈসে দগধই আকুল কীট-পৰাণ ।
এচন বন্ধত হেৰি সুধামুখী কবি বিদ্যাপতি ভাণ ॥

প্ৰসংগ ১-দুতীয়ে বাধাৰ বিবহ দশাৰ মৰ্মভেদী বৰ্ণনা শ্ৰীকৃষ্ণৰ আগত কৰিছে।

সকলোৰ ১-দুতীসকলৰ কোনোৱা এজনী গৈ কৃষ্ণক জনালে— তোমাবেই কথা ভাবি
ভাবি বাধাৰ অংগ কান্তি তোমাৰ মৰে হৈ পৰিছে। তোমাৰ গুণৰ কথা চৰ্চা কৰিবলৈ গৈ
তেওঁ আপোন স্বভাৱ পাহৰি পেলাইছে। হে কৃষ্ণ তোমাৰ স্নেহ অপূৰ্ণ। তোমাৰ ভালপোৱাৰ
কথা চিন্তা কৰোঁতে কৰোঁতে এতিয়া তেওঁৰ জীৱনেই হৈ পৰিছে সংশয়-কটকাধীৰ।
বিহুল হৈ কাতৰ দৃষ্টিৰে বেতিয়া তেওঁ সহচৰীসকলৰ কালে চালে, ভেতিয়া তেওঁৰ
দুচকুৰপৰা নামি আহিব ধকিলে হলহল অন্ধমাৰা। অস্পষ্ট ধৰ্ম্মিৰে তেওঁ প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে
বাধা বাধা উচ্চাৰণ কৰাত লাগিল। অধাৰপৰা কৃষ্ণ আৰু কৃষ্ণৰপৰা বাধাৰ কাণ সোৱা
প্ৰমাদৰ চিন্তন কালত তেওঁৰ প্ৰেমৰ বিনাশ নঘটে— বিহব বেদনাবো কান্তি মহন। এয়ে
কেন দুকালে দুকুৰা জুই ফুলাইছে — মাজ ভাপত কীট-পতংগৰ মৰে প্ৰাণ; কোনো
কালোই তেওঁৰ মুক্তি নাই। কবি বিদ্যাপতিয়ে অসুৰোৰ জনাইছে, কৃষ্ণই কেন এসেহে
প্ৰাণ বজতা সুধামুখীক দেখা দিয়ে।

মাধুৰ বিবহ (২)

জব মধুৰাপুৰে মাধৱ সেন।
গোকুল-আশিত কেন হৰি সেন ॥

ব্রজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য

গোকুলে উল্লস কৰণাক বোলে।
 নয়নেৰ ছলে দেখে বহয়ে হিঙ্গোল।।
 শূন ভেল মন্দিৰ শূন ভেল নগৰী।
 শূন ভেল দশ দিশ শূন ভেল সগৰি।।
 কৈছনে যায়ব যমুনা-তীৰ।
 কৈছে নেহাৰব কুঞ্জ-কুটীৰ।।
 সহচৰী সঞে জাহা কয়ল ফুলধাৰী।
 কৈছনে জীৱব তাহি নেহাৰি।।
 বিদ্যাগতি কহে কব অৱধান।
 কৌতুকে ছাপিত তাঁহি বহু কান।।

প্ৰসংগ ৪ — কৃষ্ণই মথুৰালৈ যোৱাৰ ফলত সমগ্ৰ ব্ৰজধামলৈ নামি আহিল কৰুণ ক্ৰন্দনৰ বোল। গোকুলৰ সমস্ত চাক্ৰস দৃশ্যই বাধাৰ অন্তৰত তোলা বিবহৰ বিননিয়ৈ গীতটিৰ মূল কথা।

সকলোৰ্ণঃ — তাৰ পিছত কৃষ্ণ গ'ল মথুৰালৈ। বাধাৰ অন্তৰ বিবহত হাহাকাৰ কৰি উঠিল। গোকুল মাণিক কানুক কোনে হৰণ কৰি লৈ গ'ল ? সমগ্ৰ গোকুল জুৰি আজি ক্ৰন্দনৰ বোল। সকলোৰে চকুত বিবহৰ অঙ্গনাৰা। বাধাই ভাৰিছে— এই জনপদ যেন শূন্য হৈ গ'ল, শূন্য হৈ পৰিল মোৰ বাসভৱন। দশোদিশ আজি শূন্য— সকলোৰোৰেই আজি শেষ হৈ গ'ল। মই এতিয়া কেনেকৈ নো যমুনাৰ পাৰলৈ যাম— কেনেকৈনো চাম সেই শূন্য কুঞ্জ কুটীৰ। ব'ত সহচৰী সকলবসৈতে ফুলখেলা খেলিছিলোঁ, ডাক চাই আৰু কেনেদৰে প্ৰাণ ধৰি থাকিম ? বৃথা সান্তনা দি কৰি বিদ্যাগতিয়ে কৈছে যে কৃষ্ণ কলৈকেও যোৱা নাই — কৌতুহল বশতঃ কৰোবাঁত লুকাই আছে।

বৰ্ষাত বিবহ (৩)

সৰিছে হৰষি দুখক নহি ওৰ।
 ই ভব বাদৰ মাহ ডাদৰ
 শূন মন্দিৰ মোৰ।।
 কাম্বিন ফল গৰজতি সজ্জতি
 ছুকল ভবি কক্সাতিয়া।
 কন্ত পাকল কাৰ দাকল
 সখনে খব শুব হাতিয়া।।
 কুলিস সন্ত সন্ত পাত্ত দুৰ্ভিত
 মদুব নাচত হাতিয়া।
 মন্ত দানুব ডাক ডাক

কাটি জাহত ছাতিরা।।
 তিমিৰ দিগ ভবি ঘোৰ বায়িনী
 অধিক বিজুৰী পাতিরা।
 বিদ্যাপতি কহ কৈচে গদ্যওব
 হবি বিনা দিন বাতিরা।।

প্রসঙ্গ ১— বাধাৰ বৰ্ণাকালোচিহ্ন বিবহৰ প্ৰাপ্পন্নৰী বৰ্ণনা গীতটিৰ মাজেৰে প্ৰকাশ পাইছে।

সকলোৰ— শ্ৰীকৃষ্ণ বিবহ কাতৰা বাধাই সৰীয়েকৰ আগত নিজৰ অন্তৰ্হাস বৰ্ণনা দি কৈছে — হে সখি মোৰ বিবহ জনিত দুখৰ সীমা নাই। পানীৰে পৰিপূৰ্ণ ঘেৰেৰে ভৰা ভাদৰ মাহত মোৰ ঘৰ শূন্য। ঘেৰে খোটেই পৃথিৱী জাহৰি ধৰি গাজনি-ঢেবেকমিৰে একে বাহে বৰবি আছে; অথচ মোৰ দ্বিৱন্তৰ জাহি প্ৰভাসত। নিচুৰ কামমেৰে মোলৈ সঘনে কামশৰ বৰ্ণন কৰিছে। শত শত বজ্জৰ নিপাত হৈছে, মনুৰে মত হৈ নৰ্ত্তন কৰিছে, মন্ত ভেকুলী আৰু ডাউকৰ মাত শুনি মোৰ হৃদয় কাটি-ছুটি যোৱাৰ উপক্ৰম হৈছে। সকলো দিশেই অন্ধকাৰাজয়, নিশাই ভয়ংকৰ ৰূপ লৈছেহি। মাথোন বিজুলীৰ চকল বেথাবোৰেহে দৃশ্যমান। বিদ্যাপতিয়ে কৈছে — হবি বিনে এনেহেন দিন-বাতিবোৰ মই কেনেদৰে কটাওঁ বুলি বাধাই সৰীয়েকসকলক প্ৰশ্ন কৰিছে।

বাধাৰ বিবহ (৪)

খেনদ মোঞ কোকিল জলিকুল বাব
 কব-কংকণ কামকাই।
 যখন জলদ ধবলা গিৰি ববিব
 তখনক কঞোন উপায়।।
 গগন গবজ জন শুনি মন শংকিত
 বাবিব হবি কক বাৰে।
 দখিন পৰন সৌভতে যদি সম্ভব
 দুই মন দুই নিছুৱায়ে।।
 সে শুনি বুৰঙী জীৱ ববি বাববি
 শুন বিদ্যাপতি-বাণী।
 বাজা শিৱসিহে ই বস-বিনক
 যবনে যোৰি সেৱি আদি।।

প্রসঙ্গ ১— প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন সম্পদে বিবহ কাতৰা বাধাৰ মনত দ্বিৱজ্ঞানৰ দি নতুন সৃষ্টি জাহত কৰিছিল, তদুপৰি দ্বিৱজনিত অসীম প্ৰকাশ পাইছে উক্ত গীতটিত।

সকলোৰ— শ্ৰীকৃষ্ণ বিবহত বাধাই অন্ধকাৰ কলুৰ, মৰি কৈছে— হৃদয় প্ৰকাশ

শব্দেৰে মই কুলি চৰাই কিংবা ভোমোৰাবোৰ খেদিব পাৰিম কিন্তু ধবলগিৰিৰ ওপৰেৰে
ভাহি মেঘবোৰে যেতিয়া বৰষুণ, তেতিয়া সিহঁতকনো কেনেদৰে বাধা দিম? এই কালত
আকাশত মেঘে কৰা গৰ্জনে আৰু ডেকুলীৰ টোৰটোৰণিয়ে মনত ত্ৰাসৰ সৃষ্টি কৰিব।
দক্ষিণা বতাহৰ বেগ কৰু কৰিব নোৱাৰিলে সিয়ে দুয়োজনৰপৰা আঁতৰাই পেলাব। বজা
শিৱসিংহৰ আত্মৱদাতা বিদ্যাপতিয়ে কয় যে এই বোৰ জানি গুনিও যদি তেওঁ ধৈৰ্য
ধৰিব পাৰে, তেনেহলে বসন্ত কৃষ্ণক মদন-কামদেৱে বুজাই বঢ়াই আনি দিব পাৰিব।

বাধাৰ বিবহ (৫)

ললিত বাগ

মাধৱ মাস তিথি শুউ মাধৱ

অৱধি কহএ শিখা গেলা ॥

কচু-মৃগ-সজু পৰসি কৰে বোললহি

তে পৰতীতি মোহি ভেলা ॥

সখি হে কতক ন দেখিঅ মধাঙ্গ

কাঁপ শৰীৰ থিব নহি মানস

অৱধি নিজৰ ভেলা আই ॥

চান্দন অগৰ মৃগ-ব্ৰদ কুঙ্কম

কে বোল শীতল চন্দা ॥

পিয়া-বিসলেখে জনল জনু ববিসএ

বিপত্তি চিহ্নিত ভাল-মন্দা ॥

ভগহ বিদ্যাপতি অৰে বে কল্যায়তী

অৱধি সমাপল আজী ॥

লাখ-দেৱী-পতি পুৰিহ মনোবধ

আবিহ শিৱসিংহ বাজা ॥

প্ৰসংগ ৪— শ্ৰীকৃষ্ণ মথুৰালৈ যোৱাৰ পিছত বিবহ কাতৰা বাধাই সৰীয়েকৰ আগত
নিজৰ বিবহ অৱস্থাৰ বৰ্ণনা দিছে।

সকল্যাৰ্থ ৪— চ'ত মাঘৰ ওল্লা একাদশীৰ দিনা তেওঁ (কৃষ্ণ) উভতি আহিব বুলি মোৰ
নিৰুপনী ভল মৃগলত ধৰি শপত খাই বোৱাত মই বিশ্বাস কৰিছিলোঁ। হে সখি, মই পিছে
কৃষ্ণক ক'তো দেখা পোৱা নাই। সেই বাবেই মোৰ শৰীৰ কঁপিছে, মন হৈ পৰিছে
চকল। কোনে কয়-চান্দন, অগৰ, মৃগময় কুঙ্কম আৰু চন্দা শীতল বুলি? প্ৰিয়তমৰ
বিৰোগত সেই আটাইবোৰেই কেনে মৌলৈ অগমিহে বৰষিহে। বিপত্তিয়ে ভালকো বন্দ
কৰে চিহ্নিত কৰে। বিদ্যাপতিয়ে কয়, হে কল্যায়তী, সেই নিৰ্বাচিত কালৰ আশি ও ব
পকিল। শিৱসিংহ মৃগতিয়ে আহি পত্নী লাভিলা দেৱীৰ মনোবধ পূৰণ কৰাৰ দৰে শ্ৰীকৃষ্ণকো
জাই ভোৱাৰ ফল কামনা পূৰণ কৰিব।

০ অংকবদেৰ ০

মাধুৰ বিবহ (১)

কাপ-মাউৰ ধনত্ৰী

গোপিনী-প্ৰাণ কহে নু গেমো বে গোবিন্দ ।

হয়ু পাণিনী পুনু পেৰবো নাহি আৰ

সোহি বদন-অবহিন্দ ॥ ১২ ॥

কমন ডাগ্যৰতী ভয়ো বে সুপৰভাত

আজু ভেটব মুখ-চান্দা ।

উগত সুৰ দুৰ গমো বে গোবিন্দ

ভয়ো গোপ-বধু আছা ॥

আজু মধুৰাপুৰি মিলব মহোৎসব

মাধব সাধব মান ।

গোকুলক মঙ্গল দুৰ গমো নাহি

বাজত বেণু বিৰাগ ॥

আজু যত নাগেৰী কবত নয়ন ভৰি

মুখ-পঙ্কজ-মধু পান ।

হামাবি বন্ধ বিধি হাতে হৰল নিধি

কৃক কিংব বস ভাণা ॥

প্ৰেৰণঃ—মধুৰাৰ নৃপতি কসেৰ আদেশ ক্ৰমে অক্লেশ গোপকুললৈ আহি বাহ-কৃষ্ণক মধুৰালৈ লৈ যোৱাৰ পিছত গোপকুলৰ কৃষ্ণ বিবহ-কাভবা গোপীসকলৰ যি অৱস্থা হৈছিল, তাৰেই চিত্ৰভূষিত ৰূপ হ'ল বৰ্তমান গীতটি ।

সৰলাৰ্থঃ—শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিবহত আকুল হৈ গোপীসকলে কৈছে—হে গোপিনীৰ প্ৰাণৰূপ গোবিন্দ, তুমি ক'লোনো গ'লা? আমি পাণিনীসেৱে পুনৰ্নাৰ আৰু সেই মুখপঙ্কজনি দেখিবলৈ নাপাওঁ। তেওঁলোক (মধুৰাৰ নাৰীসকল) বে কিমান ডাগ্যৰতী। তেওঁলোকৰ আজি প্ৰাত্যতী সুকৰ উন্নয় হ'ব আৰু কৃষ্ণ মুখতক দৰ্শন কৰিব। আমহাতে উদিত সূৰ্যকণ গোবিন্দ আভৰি বোৰাত গোপবধুসকলৰ দিনতে এক্সব। আজি মধুৰাপুৰীত মহোৎসৱ মিলিব — শ্ৰীকৃষ্ণই মান-সংকল পাব। গোপকুলৰ মংগল-মণি দুখলৈ বোৰাব ফলস্বৰূপে কেনু বিৰাধৰ কয়ি ভক্ত হ'ল। আজি মধুৰা নগৰীৰ নাৰীসকলে কলহিব মুখপঙ্কজ মধু নয়ন ভৰি পান কৰিব। আমাবি বিধি বৈল হোৱা হেতু হাতৰ নিধি হোৱাৰ লগত পৰিলো—কৃষ্ণ কিংব বস সৃষ্টিৰ বাবে এৰেদৰে কৰ ।

মাধুৰ বিবহ (২)

বাগ-তুড়বসন্ত

কহ বে উদ্ধব কহ প্ৰাণেৰ বান্ধব হে
 প্ৰাণ-কৃষ্ণ কবে আবে।
 পূহয় গোপী প্ৰেম-আকুলভাৱে
 এ নাহি চেতন গাৱে ॥ ৪৫ ॥
 বাহুব ধ্বনি শুনি গোবৎস পেৰি।
 লাগে আগি গাৱে উদ্ধব সখি ॥
 কালিন্দী দেখি সখী ফুটয় বুক।
 এথায়ে খেলাইছিলো সে চান্দমুখ।
 হৰি নয়ন-সুখ ॥
 বিবিন্দাকন বৈবী হামাৰ ভেলি।
 পেৰিতে নাৰিছুবো গোপাল-কেলি ॥
 ধ্বজ বান্ধ যব পছজ চাই।
 তথয়ে কান্দো হামু লোটায়া কায়।
 গুণ-গোবিন্দ গাই ॥
 কৃষ্ণ-সূৰ্য্য বিনে ব্ৰজ আন্ধাৰ।
 নেদেখোঁ এ জুখ-অৱধি-পাৰ ॥
 আৰ কি পেখবো গোপাল প্ৰাণ।
 কৃষ্ণ কিছৰ নকৰ ভাণ ॥
 হৰিক হৃদয়ে জ্ঞান।

প্ৰসংগঃ—বৃন্দাৱনত এৰি থৈ অহা গোপীসকলৰ বিবহত আকুল শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁলোকৰ
 খা-খবৰ লবলৈ প্ৰিয় বান্ধৱ উদ্ধবক যথুবাৰপৰা বৃন্দাৱনলৈ পঠিওৱাৰ পিছত প্ৰেমাৰুণা
 গোপীসকলে কৃষ্ণৰ বতৰা কেনেদৰে শুধিছিল, তাকেই চিত্ৰধৰ্মী বৰ্ণনা প্ৰকাশ পাইছে
 আলোচিত গীতটিত।

সকলার্থঃ—‘হে উদ্ধব, হে প্ৰাণৰ বান্ধৱ উদ্ধব! কোৱাচোন আমাৰ প্ৰাণকৃষ্ণ কেতিয়াবানে
 উভতি আহিব?’ — এইখুলি প্ৰেমত আকুল সৈ গাত ভং নোহোৱাকৈ উদ্ধবক প্ৰশ্ন
 কৰিছে। বাঁহীৰ ধ্বনি শুনিলে আৰু গাইব দামুৰীবোৰ দেখিলে হে সখি উদ্ধব! আমাৰ
 গাত জুই আছে। হে সখি! কালিন্দী হ্ৰদ দেখিলেই আমাৰ বুকু কাটি বায়; কাৰণ এই
 ঠাইতে আমি সেই চন্দ্ৰ মুখৰ সৈতে কৈ খেলাইছিলো আৰু নয়ন সুখ লাভ কৰিছিলো।
 বৃন্দাৱন আজি আমাৰ বৈবী হৈ পৰিছে, কাৰণ ইয়াতে গোপালৰ সৈতে কৰা কেলিৰ

কথা আমি পাহৰিব পৰা নাই। ধ্বজ, ব্রজ, স্বৰ আৰু পদুমৰ চিত্ৰ থকা শ্ৰীকৃষ্ণৰ ভবিষ্যৎ
খোজ দেখিলেই আমি মাটিত বাগৰি বাগৰি গোন্ধিন্দৰ গুণ গাই কানোঁ। কৃষ্ণ সূৰ্য বিনে
আজি ব্রজধাম একাৰ। এই সুখৰ কোনো পাৰাপাৰ দেখা নাই। পুনৰ্ভাৰ আনো আহাৰ
প্ৰাপ গোপালক দেখা পাম? কৃষ্ণ কিংকৰ শংকৰে কয় যে হৃদয়ত হৰিক ধানি জালিব
লাগে।

মাধুৰ বিবাহ (৩)

বাগ-কল্যাণ

উদ্ধব বহু মধুপুৰি বহল যুৰাক।

কাহে নাহেবি বহব অব জীৱন বন ভৱো উদ্ধব হাৰাক ॥ ১২ ॥

জাহে বিয়োগে

আগি অজ ভাৱয়ে

তিল একু বহয়ে নপৰি।

সোহি ব্রজ-সুৰ

দূৰ গয়ো গোন্ধিন্দ

শিশ দশ দিয়সে আছাৰি ॥

হয়ো মৰণ ওহি

সোহি হৰি-চৰণকু

বিছৰি বহয়ে নপাই।

দেখতে কালিন্দী

গিৰি বিবিন্দাৱন

ভনু যন দহৰে সদায় ॥

ব্রজ-জন-জীৱন

বহবি নাহি আৱক

হাৰাকু কবত অনাথা।

গোপিনী প্ৰেম

পৰশি নীৰ বুৰয়ে

শঙ্কৰ কহ গুণ-গাথা ॥

প্ৰসংগ ৪— বৃন্দাৱনবাসী কৃষ্ণ-বিবাহ কাতৰা গোপীসকলৰ মানসিক অবস্থাৰ বুজ ল'বলৈ
মধুৰাৰ শ্ৰীকৃষ্ণই তেওঁৰ প্ৰিয় বান্ধৱ উদ্ধবক পঠিয়াই দিছিল। উদ্ধবক দেখাৰ
লগে লগে গোপীসকলৰ অন্তৰত বি বিচ্ছেদৰ ব্যথা জাগ্ৰত হৈছিল, তাৰেই
জীৱন্ত চিত্ৰ-উপযুক্ত গীতটি।

সকলার্থ—হে উদ্ধব বহু! যুৰাৰি মধুৰাবাসী হ'ল। তেওঁক নেদেখাকৈ আমি কেনেদৰে
জীৱন ধাৰণ কৰোঁ? আহাৰ স্বৰ বাৰী এতিয়া অবশ্যত পৰিতত হৈছে। বাৰ বিয়োগ বহিষ্ঠ
আহাৰ অংগ নষ্ট হৈছে, এক তিলো ধিৰেৰে থাকিবপৰা নাই, সেই ব্রজ ধামৰ সূৰ্যকাল
গোন্ধিন্দ আঁতৰি যোৱাৰ লগে লগে দিনতেই দশো শিশ অন্ধকাৰ হৈ পৰিছে। সেই হৰিৰ
চৰণ বুগল পাহৰিব নোৱাৰা বাবেই আহাৰ মৰণ হ'ল। কালিন্দী হৃদ, গিৰি গোবৰ্ধন আৰু
বৃন্দাৱন দেখাৰ লগে লগে সদায় আহাৰ দেহ-জন পুৰিযলৈ ধৰে। ব্রজবাসীৰ জীৱন
স্বৰ্ণ শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু উভতি নাহে। আহাৰ অস্বাদী কৰি থৈ গ'লগৈ। গোপিনীসকল
প্ৰেম পৰাশত চকুদো ওলায়— শঙ্কৰদেৱে কৃষ্ণৰ এই ওপাৰলীলো ব্ৰহ্ম কৰিছে।

মাধুৰ বিবহ (৪)

বাগ ধনত্ৰী : মান একতালি

কি কহবো উদ্ধৰ কি কহবো প্ৰাণ ।
গোবিন্দ বিনে ভয়ো গোকুল উছান ॥ ৬০৭ ॥
শূন্য ভৈল অঙ্গিনা বিবিন্দা-বিগিন ।
না সোহে বয়নী জৈছে চান্দ-বিহীন ॥
নাহি ছাড়ব ধেনু কালিন্দী-কুল ।
আৰ না পূৰব বেণু কদম্বক মূল ।
মধুৰা বহলি সব গোপিনীক পিউ ।
কেশব বিনে কৈছে ধৰাবোহো জীউ ॥

মান চুটা

ও বে সোই গোপাল পিয়াৰু ।
মোৰি প্ৰাণ-আধাক ।
মধুপুৰী বহে দহে জিউ হামাক ॥ ৬০৮ ॥
গোকুলক মাগিক কানু নব নিধি ।
হাতে হবল নিককণ বড় বিধি ॥
চান্দ বিনে বয়নী সজনি কিছু নোহে ।
হৰি বিনে বিবিন্দা-বিগিন নাহি সোহে ॥
চান্দ চন্দন মন্দ মলয়া সমীৰে ।
কেশব বিনে বিব ববিবে শৰীৰে ॥

মাই মাধব-বিবহে ।
হবয় চেডন শুনু জীজন নাবহে ॥ ৬০৯ ॥
ঘন ঘন হানয় মদন পঞ্চ বাণ ।
কোকিল কুহ কুহ লেহ মেৰি প্ৰাণ ॥
পঞ্চ-পাণ্ড অহিত হেয়-বাৰি ।
মধুকৰ-লিকৰ কবয় মোহে মাৰি
এছন সময়ে মধু পুৰি পিউ প্ৰাণ ।
কুক-কিছৰ বস লছৰ ভাণ ॥

অসংখ্য— শ্ৰীকৃষ্ণ বিবহ-কাণ্ডৰ গোপীসকলে কৃষ্ণৰূপা উদ্ধৰৰ আগত দিয়া কৃদানব
শ্ৰীহীন অৱস্থা আৰু নিজৰ সেহ-মেহৰ দুখবহন হানয়-পৰী বৰ্ণনাই গীতটিৰ
মূল উপজীব্য । গীতটি তিনিটা ভাগত বিভাজিত ।

সকলার্থঃ—কিনো কম উদ্ধব, কিনো কম প্রাণ, গোবিন্দ অবিহনে গোবুন্দ হ'ল উদ্ধব। চন্দ্রমা বিহীন নিশা শোভা হীন হোৱাৰ দৰে কৃষ্ণ অবিহনে বৃন্দাৱন-অংগনৰ শোভা শূন্য হৈ গ'ল। এতিয়া কালিন্দী হৃদয় পাবত কোনেৰে গন্ধ নাচাবে, কলম গাঁহৰ তলত বেলু বজাওঁতাজন আক নাই। গোপিনীসকলৰ প্ৰাণ প্ৰিয়ই সকলোকে তেজি মথুৰাত ব'ল। কেশৱ অবিহনে আমি কেনেকৈনো জীয়াই থাকোঁ?

হেবা উদ্ধব, সেই প্ৰিয়জন আৰু প্ৰাণৰ আধাৰ স্বৰূপ গোপাল মথুৰাপুৰত থকা ওপে আমাৰ জীৱন দৰ্জ হৈ পৰিছে। আমাৰ বিধি বেৰী হোৱা ওপে আমি গোবুন্দৰ মানিক নৱবস্ত্ৰ স্বৰূপ কানুক হাতত পায়ো হেবালোঁ। চন্দ্ৰ অবিহনে একোৱে নিশাৰ শোভা বঢ়াব নোৱাৰাৰ দৰে হৰি অবিহনে বৃন্দাৱনৰো কোনো সৌন্দৰ্য নাই। কেশৱ অবিহনে চন্দ্ৰৰ কান্তি, চন্দন আৰু ধীৰ মলয়া বতাহে আমাৰ শৰীৰত বিৰহে বৰ্ষণ কৰে।

হে আই! কৃষ্ণৰ বিবহত গাৰ চেতনা নাইকিয়া হৈছে — প্ৰাণ ধাবল ক'থাটো কঠিন হৈ উঠিছে। কৃষ্ণৰ অবৰ্তমানত মদন কামদেৱে যনে যনে কৰিছে পঞ্চ কুলশৰ। এনে অৱস্থাত কুলিৰ কুউ কুউ মাতেও আমাৰ প্ৰাণ লয়। পদুমৰ পাত আৰু শীতল জলো হিতকৰ নহয়। ভোমোৰাজাকে বেদনাৰহে সৃষ্টি কৰিছে। এনে কালত প্ৰাণ প্ৰিয়জন মথুৰা ভূমিত। কৃষ্ণ কিংকৰ শংকৰে কৰণ বসেৰে গীত বচিছে।

০ মাধৱদেৱ ০

চিৰন্তন মাধু

বাগ-মাউৰ

মেৰো মাই ও হো অসোৱা আজু হামু বড়হি জুখা বি।
জো কিছু লবণু হামাকেবি দেলহ নাহি খাবলো সোহি
কথা বি ॥ ৫২ ॥

হামু বিহানত খেড়ি খেলাৱত
আজু কিছুৱে নাহি খাবত বি।
তুমহি হামাকু নাহি ডাকল মাই
ভোখহি বড় দুখ পাৱত বি ॥
খালি উদবে হৰি হাত নিৱেনিয়ে
দেবত কোলত কণী।
জাপুনি তনৱকহো দুখ দেবিয়ে মাই
ময়নে সুখাবত পানী ॥
পুত পুত বুজি আকোৰে মোতল
কায় শৰীৰক ধুজি।

মেৰা বাবু বুলি বীৰ পিয়াৰত

বাছ মেলি কোলে তুলি।।

জোহি নিজানন্দ সুখৰি সম্পন্ন

সো হৰি মানুহ ভাৱত বি।

জশোৱাকু তন পানহি সন্তোষ

দীন মাধৱে বস গাৱত বি।।

প্ৰসংগঃ— শিশু কৃষ্ণই লগৰীয়াহঁতৰ সৈতে খেল-ধেমালি কৰি ঘৰলৈ উভতি অহাৰ পিছত খালি পেটে থকাৰ কথাটো তেওঁৰ মনলৈ আহে আৰু তেতিয়া তেওঁ মাকক ককৰ্থনা কৰে।

সবলার্থঃ— হে মোৰ আই যশোদা! আজি মই বৰ ভোকতে থাকিব লগাত পৰিলোঁ। যিকণ লবণ দিছিলো, সেইকণো শুকান হোৱা বাবে নাখালোঁ। আজি মই ৰাতিপুৱাতে একো নোখোৱাকৈয়ে খেল খেলিবিলৈ গৈছিলোঁ। হে আই, তুমি পিছে এবাৰো খাবলৈ নামাতিলা। সেইবাবে মই ভোকত অধীৰ হৈ পৰিছোঁ— এইবুলি খালি পেটটোৰ ওপৰত হাত বুজাই মাকক দেখুৱাবলৈ ধৰাত আপোন পুতেকৰ তেনে অবস্থা দেখি যশোদাৰ চকুৰ পৰা ধাৰাসাৰে চকুলো ওলাব ধৰিলে। ‘পুত্ৰ পুত্ৰ’ বুলি তেওঁ আঁচলেৰে শ্যাম বৰণীয়া শৰীৰৰ ধূলি মাকতিবোৰ মচি দি ‘মোৰ বাপ’ বুলি হাত মেলি কোলাত তুলি লৈ ক্ষীৰ খুৱাবলৈ ধৰিলে। যিজন নিত্যানন্দ সুখৰ আধাৰ সেইজন হৰিয়ে যশোদাৰ স্তন পান কৰিয়ে সন্তোষ পাইছে আৰু দীন মাধৱদেৱে তাকেই বসিকতাৰে বৰ্ণনা দিছে।

○ ৰাস্ক ৰামনন্দ ○

মাধুৰ বিবহ

পহিলহি ৰাগ নয়ন ভংগ ভেল।

অনুদিন বাঢ়ল আৰুধি না গেল।।

ন সো ৰমণ ন হায় ৰমণী।

দুৰ্হ মন মনোভৱ পঁপল জানি।।

এ সখি সো সব প্ৰেম কহনী।

কানু ঠামে কহবি বিছুৰহ জানি।।

ন খোঁজলুঁ দূতী ন খোজলুঁ আন।

দুৰ্হক মিলনে মধ্যত পঁচ বাণ।।

অব সো বিবাগে তুই ভেলি দূতী।

সুগুৰুখ প্ৰেমত এছন বীতি।।

বৰ্জনকল্প নৰাধিপ-মান।

ৰামানন্দ ৰায় কবি ভাণ।।

প্ৰসংগঃ— ব্ৰীকৃষ্ণৰ দূতীৰ প্ৰতি মাৱিকা ৰাখাৰ কথা।

সবলার্থঃ— প্ৰথমে নয়ন ভংগি ধাৰা অনুৰাগ জন্মিল। সেই অনুৰাগ দিনে দিনে বাঢ়ি গ'ল; সেই বৃদ্ধিৰ যেন কোনো সীমা নাই। তেওঁ পতি নহয় যেনো তেওঁৰ স্ত্ৰী নহওঁ; কিন্তু মদনে উভয়েৰে মন পেৰণ কৰি আঁজিল কৰি পেলাইছে। হে সখি! তুমি এই সমস্ত প্ৰেমৰ কাহিনী কানুক কবাপে— পাইবি নোযোৱা কেন। তেতিয়া আমি দূতী ক্ৰিষ্টা আন কাকোৰে অনুসন্ধান কৰা নাই। দুয়োজনৰ মিলনত প্ৰকৃতিৰাধাৰী মদনই মধ্যস্থ কৰিছিল। এতিয়া তেওঁৰ প্ৰতি মোৰ মনত বিৰাগ উপজিছে। সেইবাবেই তোমাক দূতী কৰা হৈছে।

সুপুৰুষৰ এনেকুসাই প্ৰেমৰ বীতি নে? প্ৰভাপক্স মহাবাজৰ দ্বাৰা বৰ্ণিতকাল কবি বামানন্দই
এইদৰে কৈছে।

০ চণ্ডীদাস ০

আত্মপানুৰাগ

শ্ৰীবাগ

সুখেৰ লাগিয়া এঘৰ বাঁধিলু
আনলে পুড়িয়া গেল।
অমিয়া-সাগৰে সিনান কৰিতে
সকলি গৰল ভেল।।
সখি কি মোৰ কৰমে লেখি।
শীতল বলিয়া ও চাঁদ সেবিলু
ভানুৰ কিৰণ দেখি।।
উচল বলিয়া অচলে চড়িলু
পড়িলু অগাধ জলে।
লছিমি চাহিতে দাবিল বেড়ল
মানিক হাবালু হেলে।।
নাগৰ বসালু সাগৰ বাঁধিলু
মানিক পাবাৰ আশে।
সাগৰ শুকাল মানিক লুকাল
অভাগীৰ কৰম-দোবে।।
পিয়াস লাগিয়া জলদ সেবিলু
বজৰ পড়িয়া গেল।
কহে চণ্ডীদাস শ্যামেৰ পিৰীতি
মৰমে বহল শেল।।

প্ৰসংগঃ— নায়িকা বাথাৰ অগ্নভংগৰ কথা গীতটিৰ মাজেদি সাৰ্থক ৰূপত প্ৰকাশ
পাইছে

সকলোৰ্ণ— বাখাই ভাবিছে— সুখেৰে থাকিম বুলি এই ঘৰ সাজিছিলোঁ যদিও জুই
লাগি পুৰি গ'ল। অমৃতসিদ্ধ বুলি ভাবি ব'ত স্নান কৰিবলৈ নাযিছিলোঁ, সেয়া প্ৰকৃত
পক্ষে গৰল সিদ্ধুহে। এই সকলোবোৰ মোৰেই কৰ্মকল নেকি? পা শীতলাবলৈ চক্স
কিৰণৰ সন্ধান কৰি ভাব বিনিময়ত পালোঁ কঠিন সুৰ্যবাহ। তলৰ পৰা ওপৰলৈ উঠিবলৈ
মৈ অগাধ জল বানিতহে পতিত হলোঁ। মই লক্ষ্মী বিচাৰিছিলোঁ— পালোঁ দৈত্য।
অকহেলাত হাতৰ মানিকো হেৰাল। মানিক পোকাৰ আশাৰে নকৰ বহালোঁ, সানক

বাঞ্ছিলোঁ হয়; কিন্তু অভাগীৰ কাৰ্যদোহত সাপৰো শুকাল, মাণিকো লুকাল। নিয়াহত আকুল হৈ মেঘৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনালোঁ যদিও বজ্জ নিপাতত সকলো শেষ। চণ্ডীদাসে কয়, কানুৰ গিৰীতি মৃত্যু শেল সদৃশ।

টোকাঃ— হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায় সম্পাদিত বৈষ্ণৱ পদাবলীত উপৰ্যুক্ত গীতটি জ্ঞানদাসৰ (জ্ঞানদাস কহে) গীতৰূপে সংকলিত হৈছে। সেই গীতটোত নাগৰ বসালু কবয় দোষে দীৰ্ঘক শুদ্ধকটি পোৱা নাযায়।

বাসকসজ্জা নাৱিকা

গাফাৰ

বাধিকা-আদেশে মনেৰ হৰষে,
কুসুম ৰচনা কৰে।
মল্লিকা মালতী আৰ জাতি যুধী
সাজাইছে থৰে থৰে।।
আজ ৰচয়ে বাস শেজ।
মুনি-গণ-চিত হেৰি মূৰহিত
কন্দৰ্পেৰ ঘূচে ডেজ।।
ফুলেৰ আচিৰ ফুলেৰ প্ৰাচীৰ
ফুলেতে হাইল খৰ।
ফুলেৰ বালিস আলিস কাৰণ
প্ৰতি ফুলে ফুলশৰ।।
শুক নিক ছাৰী মদন প্ৰহৰী
জয়ৰ ঝংকাৰে তায়।।
হয় ঝড় মন্ত সহিত বসন্ত
মলয়-পবন বায়।।
উজ্জ্বল বাতি মনিময় বাতি
কৰ্পূৰ ডাঙুল বাৰি।
চণ্ডীদাস ভণে বাৰি স্থানে স্থানে
শৱন ককল গোৰী।।

টোকাঃ— প্ৰিয় মিলনৰ আশাত নাৱিকাই বিভিন্ন শৃংগাৰাদিৰে বিভূষিতা হৈ সুসজ্জিত কোঠাত বৈ থকা কথাই গীতটিৰ মূলকথা।

সবল্যৰ্ত্ত— বাধিকাৰ আদেশ মতে সৰীসকলকো জ্ঞানৰ মনেৰে মল্লিকা, মালতী, জাতি, বুড়ী প্ৰভৃতি ফুলেৰে কোঠাটো সুন্দৰকৈ সজাই তুলিছে। আজি বাসকসজ্জা কৰা কয় হৈছে— যিহে মুলিসকলৰো চিত্তত বিয়ম ঘটায়, কন্দৰ্প ডেজ নিভেজ কবি পেলায়।

ফুলৰ দাপোন, ফুলৰ বেৰ, ফুলেৰে ছোৱা ঘৰ, ফুলৰ বালিহ আৰু আবাদী শৰা। গুটিটো ফুলতে ফুলশৰ বৰ্তমান। সুসজ্জিত কোঠাৰ দাবা হ'ল ভাটো আৰু কুচি চৰাই। মনমৰ প্ৰহৰী ভ্ৰমৰে তাতে তুলিছে মধুৰ গুঞ্জন ধ্বনি। বসন্ত সমেত হয় কতুৰ ভাত মহা পৰোক্ষ। জুব মলয়া প্ৰবহমান। মণিময় প্ৰদীপৰ আলোকত নিশাটো উজলি উঠিছে। চণ্ডীদাসে কয় যে এনে বাতিতে প্ৰিয় মিলনৰ আশাত যথাস্থানত ক'ৰূ, ডামোল আৰু পানী থৈ বাধিকাই শয়ন কৰিলে।

বিপ্ৰলজ্ঞা নাৱিকা

বঁধুৰ লাগিয়া শেজ বিছাইলু
গাখিলু ফুলেৰে মালা।
তাম্বুল সাজালু দীপ উজাবলু
মন্দিৰ হইল আলা।।
সই পাছে এসব হইবে আন।
সে হেন নাগৰ গুপেৰ সাগৰ
কাহে না মিলিল কান।।
শাশুড়ী ননদে বন্ধনা কৰিয়া
আহিলু গহন বনে।
বড় সাধ মনে এ ৰূপ যৌবনে
মিলব বঁধুৰ সনে।।
পথ পানে চাহি কত না ৰহিব
কত প্ৰবোধিব মনে।
বস-শিবোমণি আসিব এখনি
বড় চণ্ডীদাস ভবে।।

প্ৰস্তাৱ— কক আহিম বুলি কথা নিও সময়ত নাছিল। অপেক্ষাবতী নাৱিকাই নিজকে অপমানিত বোধ কৰিছে।

সকলোৰ্ত— বড় কক আহিব বুলি শৰা কৰনা ককা হ'ল; পঁথা হ'ল ফুলৰ মালা। তেওঁলৈ ডামোল কাটি সজাই থোৱা হ'ল, প্ৰদীপৰ আলোকৰে আলোক-উজ্বল কৰি বধা হ'ল বাসকগৃহ। গিছে সৰি, এই সকলো অথলে প'ল। সেই গুপেৰ সাগৰ সাগৰ ক'বই মোক লগ ধৰিবলৈ নাছিল। শাৰ, মনক বন্ধনা কৰি পতীৰ অৰণ্যৰ মাজলৈ আহিলোঁ। এই ৰূপ-বোজন ভবা কালত বড়ুৰ সৈতে মিলি আসন কৰাৰ বাসনা মোৰ আছিল। গিছে বাটলৈ চাই চাই আৰু কিমান দিনলৈ কলক প্ৰবেশ ৰিব? মন শিবৰণি কীকক অটিকি আহি পাবহি— এইবুলি বড় চণ্ডীদাসে কবিকক সন্তোষ দানী কৰিছে।

খণ্ডিতা নায়িকা

বামাকেলি

ছুইও না ছুইও না বঁধু ঐখানে থাক।

মুকুৰ লইয়া চাঁদমুখখানি দেখে ॥ ৫০ ॥

নয়ানৰ কাজৰ বয়ানে লেগেছে

কালোৰ উপৰে কাল।

প্ৰভাতে উঠিয়া ও মুখ দেখিলু

দিন বাবে আজ ভাল ॥

অধৰেৰ তাম্বুল বয়নে লেগেছে

ঘূমে ঢুল ঢুল আঁখি।

আমা পানে চাও ফিৰিয়া দাঁড়াও

নয়ন ভৰিয়া দেখি ॥

চাঁচৰ কেশৰ চিকণ চূড়া

স কেন বুকুৰ মাঝে।

সিন্দূৰেৰ দাগ আছে সৰ্ব গায়

মোৰা হ'লে মৰি লাজে ॥

নীলকমল ঝামৰ হইয়াছে

মলিন হইয়াছে দেহ।

কোন বসবতী পেয়ে সুধানিধি

নিঙাটি লয়েছে সেহ ॥

কুটিল নয়ানে কহিছে সুন্দৰী

অধিক কবিয়া স্বৰা।

কহে চণ্ডীদাস আপন স্বভাব

ছাড়িতে নাপাবে চোৰা ॥

প্ৰসংগ ১- আন উপ নায়িকাৰ সৈতে বজ্জনী বাপন কৰি গিছদিনাখন বাধাৰ ওচৰলৈ
অহা শ্ৰীকৃষ্ণক বাধাই কৰা ভংসনাই গীতান্ধ মূল কথা।

সকলোৰ ১- খণ্ডিতা নায়িকা বাধিকাই শ্ৰীকৃষ্ণক ভংসনা কৰি কৈছে - তুমি মোক নুহুৰা-
নুহুৰা। য'তে আছা ত'তে বৈ থকা। দাঁপান এখন লৈ চক্ৰমুখখনি চালেই সকলো বুজিবা।
কাৰোবাৰ চকুৰ কাজল ভোম্বাৰ মুখত লগাত ভোম্বাৰ ক'লা মুখ আৰু ক'লা দেখা হৈছে।
সেই মুখখনি আজি পূৰ্বতে উঠি দেখিলো যেতিয়া গোটেই মিনটো ভালদৰে বাব কেন
পাওঁ। ওঠৰ ডামোল ভোম্বাৰ গালত লাগিছে, টোপেনিতে চকুখুৰি ঢুলঢুলীয়া হৈ পৰিছে।
মোৰ কালে মুখ কৰি এবাৰ থিয় হোৱাছোন - ভালদৰে এবাৰ চাই লওঁ। কুণ্ডিত কৈশৰ
সুখৰ বেৰীনো মুকুৰ কালে কিয়? সিন্দূৰৰ দাগ খোটেই দেহতে লাগি আছে। মই হ'লে

লাজতে মরি গলৌ হেড়েন। ছুঁমি লোভা নীল্য পদুমবোষ লেবেলি যোবাত দেহটো
মলিন পবিছে। কোন বসমতীয়েনো বাক এনে অমৃত ভাত্য পাই ডাক পান কবি উদভাই
পেলালে? কটাক্ষ নয়নেবে লবালবিকে সুন্দরীয়ে এইবোষ কথা ওনাই দিলে। চণ্ডীদাসে
কয় যে চোবে কেতিয়াও নিজৰ স্বভাব এবি নোহাৰে।

মানিনী নারিক্কা

ভাটিয়াবী

বামা হে কি আৰ বলিব আন।
তোহাবি চৰণে দৰশ সো হবি
অবৰ্জ না মিটে মান।।
গোবৰ্জন গিবি বায় কবে ধবি
যে কৈল গোকুল পাৰ।
বিবহে সে কীপ কবেৰ কঙ্কণ
মানয়ে গুকা ডাৰ।।
কা লিয়-দমন কবল যেমন
চৰণ-যুগল-ববে।
এবে সে ভুজংগ ভবমে ভুলল
হৃদয়ে না ধবে হাবে।।
সহজে চাতক না ছাড়য়ে প্রীত
না বৈসে নদীৰ তীৰে।
নব জলধৰ ববিষণ কিনু
না পিয়ে তাহাব নীৰে।।
যদি দৈবদোষে অধিক নিয়াসে
পিবয়ে হেবিয়ে ধোৰ।
তবৰ্জ তাহাবি নাম-সোণবিয়া
গলয়ে শতগুণ লোৰ।।
চণ্ডীদাস-বাণী ওন বিনোদনী
কি আৰ কব মান।
তুয়া অনুগত শ্যাম শবকত
তো কিনু ভাবে না আন।।

প্রসঙ্গঃ- মানিনী বাখাৰ সমুখত সৰীয়েকসকলে কীৰ্ত্তন দুবারহাৰ বর্ণনা দিছে।

সকলার্কঃ- হে সবি বথিকে! আন কথানো ভোমাক কি কয়। কীৰ্ত্তনই ভোমাব পানকুলত
শব্দ লোভা সঙ্কেও ভোমাব এতিয়ালৈ মানেই ভঙা নাই। বিজ্ঞানে বাওঁ হাতেবে দিবি

গোবৰ্দ্ধন ভুলি ধৰি গোকুলবাসীক বন্ধা কৰিছিল, সেইজন এতিয়া বিবহত এনেদৰে কীৰ্ত্তি গৈছে যে হাতৰ খাৰুৰ ভাৰে যেন সহিবলৈ অপাৰগ হৈছেহি। চৰণ যুগলৰ দ্বাৰা কালিয় দমন কৰাজনে আজি আনকি হৃদয়ৰ হাব ডালকো ভুজংগ ভ্ৰম কৰি পৰিত্যাগ কৰিছে। চাতক চৰায়ে শিয়াহত অষ্ট-কণ্ঠ শুকাই গ'লেও সহজতে নদীৰ তীৰলৈ নাযায় আৰু নৱজলধৰৰ পানী বিনে আন পানী পান নকৰে। যদিহে অধিক পিপাসাৰ কাৰণে দৈবদোষত অকণমান পানী পানো কৰে, তেনেহলে তাৰবাবে মেঘক চিঞৰি চিঞৰি শতগুণ চকুৰ পানী ওভতাই দিয়ে। কবি চণ্ডীদাসে কৈছে - হে বিনোদিনী তুমিনো আৰু কিমান পৰ মান ধৰিবা? মৰকত মণি ধাৰণকাৰী শ্যামকানু একমাত্ৰ তোমাৰেই অনুগত। তোমাৰ বাহিৰে আনৰ কথা চিন্তা নকৰে।

• জ্ঞানদাস •

কলহাস্তবিভা নায়িকা

বৰাড়ি

আঁচৰে মুখ শৰী গোই ঘন ৰোয়সি
কহইতে কহন না যুব।
সো গিবিবৰধৰ অনন্ত চলল জব
ততু মিলন বহু দুৰ।।
সখি হে কো এইন মতি দেল।
সো কাতৰ অতি তাহে তুই বিৰকতি
অভয়ে বিমুখ ভৈ গেল।।
নিজগণ-বচন শ্রবণে নহি শুনলি
না বুঝি কয়লি তুই বোখে।
সো পৰভেখ সাধি মোহে মিলল
অভয়ে পাওসি এত দুখে।।
সো বহু-বল্লভ জগজন-দুৰ্গত
ভেজলি নিজ মন-সাথে।
জ্ঞানদাস কহ সখি তুই বিবমহ
কাহে বাঢ়ায়সি খেদে।।

শ্লোকঃ বাধাৰ প্ৰতি সৰীৰ উক্তি।

সকলার্থঃ- কৃষ্ণ বিবহত বাধাই গোপনে ঘনে ঘনে কান্দি চকুলো মচিছে - মনৰ দুখৰ কথা কণ্ঠ বুলিও ক'ব নোৱাৰে। সেই গোবৰ্দ্ধনধাৰী কৃষ্ণ আভৰি বোৱাৰ লগে লগে তেওঁৰ সৈতে মিলনৰ সপোন বহু দূৰলৈ আভৰি গ'ল। বাধাই শুনিছে - হে সখি! তেওঁক কোৱায়ে এনে মতি দিলে। ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ সৰীৰকে উত্তৰ দিলে - তেওঁ তোমাৰ প্ৰতি

অতিকৈ অনুবক্ত আছিল যদিও ভোম্বাৰপক্ষ বিবক্তি পাইহে তেওঁ বিমুখ হ'বলৈ বাধ্য হ'ল। তেওঁক বুজিবলৈ যত্ন নকৰি তুমি ঠেহ পাতি কল। সেই কথাম্‌ প্ৰত্যক্ষ সাক্ষী মোৰ আছে। এতিয়া সেই বাবেই তুমি ইমানখিনি দুখ পাবলগীয়া হৈছে। সেই বখ্‌ যন্ত জগ-জন দুৰ্লভ কানুক নিজৰ দোহাত তুমি হেৰাল। সখি! ভোম্বাৰ এইবোৰ কথাই মোৰ মনত খেদ হৈ বঢ়ায় - এই বুজি সান্নিকাই কোৱা বুজি জ্ঞানদাসে জনাইছে।

প্ৰোষিতভট্টা নানিকা

ঐবাগ

কানু বহল পৰদেশ।	জ্ঞানদাস সময় পৰবেশ।।
দামিনী দশ দিন ধাৰ।	নিকৰণ কান্ত না আৰ।।
সজনি কাহে কৰম দিন বন্ধ।	জীৱইতে তেল অশঙ্ক।। ৫।।
গগনে গৰজে ঘন বোৰ।	ওনি উদয়ত চিত মোৰ।।
জব নিশি বাহিৰে পৱান।	শীকৰে নিকলে পৰাগ।।
দিনকৰ দিবস উপেৰি।	অগ্নিকুল কমলে না পেৰি।।
চাতক পিউ পিউ নাদ।	জ্ঞানদাস কহ পৰমাদ।।

প্ৰসংগ- বৰ্বাকাল অহাৰ লগে লগে প্ৰোষিতভট্টা বাহিকাই প্ৰিয়জনৰ কথা চিন্তা কৰি আপোন দক্ষ হৃদয়ৰ বেদনা প্ৰকাশ কৰিছে।

সকলোৰে- দুৰ প্ৰবাসী কৃষ্ণৰ বিবহত ব্যাকুলা বাধাই কৈছে - কানু প্ৰবাসত ব'ল, বৰ্বাকাল সমাগত হ'ল। বিজুলীৰ চমকনিৰে দশদিন আৱৰি ধৰিছে কিন্তু নিকৰণ প্ৰিয়জন এতিয়াও আহি নাপালে। হে সখি! কেনেকৈনো দিনবোৰ বন্ধিম। প্ৰাণ ধৰি থকাটোৱে কষ্টকৰ হৈ উঠিছে। আকাশত মেঘে গাজিবলৈ ধৰিছে। ওনি হিয়া বিয়াকুল হৈ পৰিছে। যেতিয়া বাতি বাহিবলৈ ওলাব খোজোঁ তেতিয়া, ফুৰলীৰ কাৰণে প্ৰাণটো ওলাই যাব খোজে। সূৰ্যই দিনক আক ভোম্বাবাহি পদুমক উপেক্ষা কৰিবলৈ অসমৰ্থ (হোৱাৰ দৰে বাধাৰো কৃষ্ণক উপেক্ষা কৰিব কেনেকৈ)। জ্ঞানদাসে কৰ, চাতক চৰায়ে পিউ পিউ নাদ কৰাৰ দৰে বাহিকাবো প্ৰমাদ চৰিছে।

• গোৱিন্দদাস •

অভিসাৰিকা নানিকা

কামোদ

শ্যাম-অভিসাৰে চলি সূৰ্য্যৰ ধনি
নব নব বসিনী সাধে।
কাম অৰণ-খুলে শব্দল পকল

ব্রজবুলি ভাষা আৰু সাহিত্য

কামজয় ফুল ধনু হাতে ।।

ভালহি সিন্দূৰ ভানু-কিৰণ জনু

ওঁহি চাক চন্দন-বিন্দু ।

মুখ হেৰি লাজমে সায়বে লুকায়েল

দিনে দিনে কীৰ্ত্তি ভেল ইন্দু ।।

কৰি বদ-বিৰচিত চাক ভূষণ কৰে

মদন জিনিয়া ধনি সাজ ।

চৰণহি নুপুৰ মুখৰ মনোহৰ

বতি-জয় বাজল বাজ ।।

ললিতাদি সখী মিলি মংগল হুলাহুলি

শ্যাম-দৰশ-বস-আশে ।

দুহ দুহ হেৰাইতে দুহ চিত পুলকিত

বলি হাবি গোবিন্দদাসে ।।

প্ৰসংগঃ—নায়ক শ্ৰীকৃষ্ণৰ সৈতে মিলন হোৱাৰ অদম্য আশা বুকুত বাকি লৈ বাধিকাই
অভিবাৰৰ কষ্টকৰ পথত খোজ দিয়া কথাই গীতটিৰ মূল বক্তব্য ।

সকলোৰ্ভঃ—শ্ৰীকৃষ্ণসৈতে অভিবাৰ কৰাৰ আশাৰে সুন্দৰী বাধাই বঙালীসকলেৰে সৈতে
সাজি কাছি ওলাইছে। তেওঁৰ বাম কৰ্ণমূলত শতদল পংকজ ; হাতত কামজয় ফুলধনু,
কপালৰ সেমুৰৰ ফোঁটিটি সূৰ্যৰ কিৰণৰ দৰে উজ্জ্বল আৰু সুন্দৰ মুখখন চন্দন বিন্দুৰে
সুশোভিত। বাধাৰ অপকণ্ঠ ৰূপ দেখি আকাশৰ চন্দ্ৰই লাজতে সাগৰত লুকাল আৰু
দিনে দিনে বীণাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ গজদন্ত নিৰ্মিত ভূষণ পৰিধান কৰি মদন কামদেৱৰ
বেশ-ভূষাকো চেৰ পেলাইছে। তেওঁৰ চৰণৰ নুপুৰ ধনি আৰু হাতৰ কংকণৰ বাজনে
বতিবো চিত্ত জয় কৰিবলৈ সমৰ্থ। ললিতাদি সখীসকলে মিলি মংগল উকলি ধনিৰে
পৰস্পৰে পৰস্পৰলৈ চাই পৰস্পৰৰ চিত্ত পুলকিত কৰিব পৰা বুলি গোবিন্দদাসে কয়।

মানান্তৰ মিলন

ভূগালী

বসবতী বাধা কসমৰ কান ।

কো জানে কাহে কয়ল দুই মান ।

দুই অতি ৰোখে বিনুখ ভই বৈঠ ।

দুই চললী যমুনা জলে পৈঠ ।।

কি কহব যে সখি কহাইতে হাস ।

কিৱে কিৱে অজুত দুই বিলাস । ৬ ।।

লোচন লোৰে তোৰি দুই পহ ।

পাওল ভিখিৰ নিকুঞ্জক অন্ত ।।

দুৰ্ঘ দুৰ্ঘ পূজয়তে দুৰ্ঘ মতি বাম ।
 দুৰ্ঘ সে কহল নিজ সহচরী নাম ॥
 ভবমে কহত দুৰ্ঘ যবমক বোল ।
 সহচরী বলি দুহে দুৰ্ঘ কক কোব ॥
 বব দুৰ্ঘ মেলি আলিঙ্গন দেল ।
 গোবিন্দদাস কহ ভব কিঙ্কে ভেল ।

প্রসংগঃ— মান-অভিমানৰ পিছত বাধা-কৃষ্ণৰ মিলনৰ হুবি অংকিত হৈছে আলোচিত
 নীতটিত ।

সকলার্থঃ— হে সখি ! কোনে জানে, বসন্তী বাধা আৰু বসন্ত কানুৰে পৰম্পৰে কিয়বা
 ইমান মান-অভিমান কৰিলে । দুয়ো অতি খঙতে পৰম্পৰ বিপৰীত মুখে বহি ব'ল । দুয়ো
 গৈ বৃন্দাঙ্গন পালেগৈ । হে সখি ! কিনো ক'ম, ক'লেই হাঁহি উঠে । মদনৰ দাবা আক্ৰান্ত হৈ
 এওঁলোকেনো কি নকৰে । কামি কাটি দুয়ো পথ অতিক্ৰম কৰি অন্ধকাৰৰ মাজেৰেই
 নিকুঞ্জৰ অন্তিম প্রান্তৰ পাইছেগৈ । আত্মবৃত্ত কোনোৱে কাকো দেখা নাপাই দুয়ো দুয়োৰে
 সখীৰ নাম সোধা-সুধি কৰিবলৈ ধৰিলে । সংগী বুলি তুল কৰি দুয়ো প্রেম-প্ৰীতিৰ
 সকলো কথা কোৱাত লাগিল । শেষত দুয়ো যেতিয়া বাহ মেলি আলিঙ্গনাবদ্ধ হৈ
 পৰিল, তেতিয়া গোবিন্দদাসে সুধিছে, ইয়াৰ পিছত কি হ'ল বাক ?

বৰ্ণাভিসাৰ

কামোদ

মন্দিৰ বাহিৰ কঠিন কবাট ।
 চলইতে শঙ্কিল পঙ্কিল বাট ॥
 ঠহি অতি বাদৰ দবদৰ সোল ।
 বাৰি কি বাৰই নীল নিচোল ॥
 সুন্দৰী কৈছে কৰবি অভিসাৰ ।
 হৰি কহ মানস-সুৰধনি পাৰ ॥
 ঘন ঘন বন বন বজৰ নিপাত ।
 খুনইতে ব্ৰহ্মন ব্ৰহ্ম জাৰি বাত ॥
 দশ দিশ দামিনী দহন বিধাৰ ।
 হেৰাইতে উচকই সোচন-ভাৰ ॥
 ইথে জাৰি অব সুন্দৰী তেজৰি পোহ ।
 প্রেমক লাগি উপেক্ষি দেহ ॥
 গোবিন্দদাস কহ ইথে কি বিচাৰ ।
 তুল বাপ কিঙ্কে বড়মে সিদ্ধাৰ ॥

প্ৰসংগ ৪—বৰ্ণাভিসাৰ কবিবলৈ উদ্যত হোৱা বাখিকাক সখীসকলে এনে বিপদ সংকুল যাত্ৰা বাৰণ কবিবলৈ সাৱধান কৰি দিছে।

সকলোৰ্ণ ৪—কঠিন দুৱাৰে ঘৰৰ বাহিৰলৈ ওলোৱাত বাধা দিছে। পংকিল পথত ভয় পমে পমে। বাহিৰত ধাৰাসাৰ বৰষুণ। তোমাৰ নীলা শাৰীয়েনো সেই পানী কিমানখিনি বাধা দিব। মানস-সুৰ-ধনীৰ পাৰত বাস কৰিছে কানু — ঘনে ঘনে বন্ধ নিপাত হৈছে, ওলিলেই কাণ আৰু প্ৰাণ যেন জ্বলি যায়। দশোদিশ বিদ্যুতৰ আলোকত হৈ পৰিছে আলোকোজ্বল। ইমান বাধাৰ সত্ত্বেও যদি তুমি ঘৰ এৰি অভিসাৰৰ বাবে বাহিৰ হোৱা, তেনেহ'লে প্ৰেমৰ কাৰণে দেহক উপেক্ষা কৰিব লাগিব। গোবিন্দদাসে কয়, ইয়াত ভাবিবলৈ কোনো আছে; যি শৰ এবাৰ নিষ্কেন্দ্ৰিত হৈছে, তাক জনো পুনৰ্ৰাৰ ঘূৰাই অনাটো সম্ভৱ ?

মাথুৰ বিবহ

গোন্ধাৰ

হৃদয় বিদাৰত মনমথ-বাণ।

কো জানে কাহে নহত দুই ঠাম ॥

জলু বিবহানল মন মাহা গোই।

কঠিন শৰীৰ ভসম নাহি হোই ॥

কাহে সন্মুখায়ৰ মৰমক খেদ।

মৰত না জীৱন্ত কানুক বিছেক ॥ ধ্রু ॥

জো মুখ হেৰাইতে নিমিখ বিবোধ।

পুন হেৰব বলি তাহে পৰবোধ ॥

হেৰাইতে কুসুমিত কেলি-নিকুঞ্জ।

ওনইতে পিক-বৰ অলিকুঞ্জ-ওঞ্জ।

অনুভবি মালতি-পৰিমল এহ।

কো জানে জীউ বহত ইহ দেহ ॥

জানইভে কানুক সো আশোয়াস।

চলু মধুৰাপুৰ গোবিন্দদাস ॥

প্ৰসংগ ৪—শ্ৰীকৃষ্ণ মধুৰাটলৈ যোৱাৰ পিছত বাধাৰ সৰ্ববেদনাৰ হৃদয়ৰ বাণ উপবৃত্ত গীতটি।

সকলোৰ্ণ ৪—বাধাই কৈছে মনমথৰ বাণত মোৰ হৃদয় বিৰীণ। কিয় জানো সি দুডোখৰ হৈ পৰা নাই। মনৰ মাজত সোপনে বিকল হকি প্ৰজ্ঞাৱিক্ত হৈছে যদিও শৰীৰ কঠিন

হোৱা বাবেহে সি ভাৰ হৈ পৰা নাই। কানুৰ বিচ্ছেদত মোৰ বি মৰ্মবেদনা হৈছে, তাক কাকনো জনাম। মৰোঁ-জীওঁ কৈ বৈ আছোঁ। বিখন মুখ দেখা কালত চকুৰ পলক পৰিলেও কষ্ট হৈছিল, সেই মুখ পুনৰ্ৰাৰ কেতিয়ানো দেখিম বুলি মনক প্ৰবোধ দিব পাৰোঁ? কুসুমিত কেলি-নিকুঞ্জ দেখা পালে, কুলিৰ কুজন আৰু ভ্ৰমৰ গুঞ্জন শুনিলে, মালতী কুলৰ সুগন্ধ লবলৈ গ'লে এই দেহত জীউ পৰী থাকিব নে নাথাকে, তাক কোনো জানে? বাধাৰ অৱস্থাৰ কথা কানুক জনাবলৈ গোবিন্দদাস এতিয়াই মথুৰালৈ যাব বুলি প্ৰবোধ দিছে।

ବ୍ରଜବୁଲି ଭାଷା ଆବ୍ଦ ସାହିତ୍ୟ

ତୃତୀୟ ଅଂଶ

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବ୍ରଜବୁଲି ଅବ୍ଦକୋଷ

অ

অইছন = এনেকুবা
 অ এ, এয়ে = হেবা, হেবৌ
 অওধ = অধঃ
 অংশা = অংশ, ভাগ
 অকাজে = অনর্থক
 অকিৰিতি = অকীৰ্তি
 অকুৰ = অকুশ
 অখন = এতিয়া
 অখলা = অকণটাতা
 অখলে = মৃতলোকত
 অখিন = অক্ষীণ
 অগ = লবচৰ কবির নোৱাৰা
 অংগ = শৰীৰ
 অংগদ = বাজু, বাহুচুষণ
 অংগিনা = চোতাল
 অংগিনী = অংগৰ অংশীভূতা
 অগোৰ = অগৰু
 অঘাবে = শ্রীকৃষ্ণ
 অচৰ = পৰ্বত
 অচৰ-সচৰ = চৰাচৰ
 অহ = এওঁৰ
 অহুহ = অশুভ
 অজ = অস্বহীন
 অজতৰ = ব্রহ্মা
 অজানুক = অজ্ঞ
 অকোৰে = অবিবল ধাৰে
 অজ্ঞন = কাজল
 অকল = আচল
 অকিত = পুঞ্জিত
 অট = উচ্চ
 অট্টবাব = চিঞৰ
 অত, অতএ = ইমান
 অতমিত = অতমিত

অতিম = উত্তম
 অথই = অগাঢ়
 অথিব = অস্থিৰ
 অদখিন = প্ৰতিকূল
 অদতৃত = অদৃত
 অধ = অৰ্ধ
 অধিকাই, অধিকহি = বেছি
 অধিয়ান = অধ্যয়ন
 অধিকাঢ় = অতিবিক্ত
 অনঘ = নিশ্চাপ
 অনছন = অস্থিৰ
 অনাথা = অনাস্থয়
 অনতৰ = অন্যত্র
 অনতয় = অনাথা
 অনবধ = অনর্থ
 অনীত = অনাচাৰ
 অনুচৰী = দাসী, সৰ্বী
 অনুদিন = দিনৰ পিছত দিন
 অনুগাম, অনুগামা = অনুগম
 অনুবন্ধ = অনুবোধ
 অনুলেপ = চন্দনাদিৰ অংগবাগ
 অনুপ = অলময়
 অনুষ্টপীয়া = অলপ
 অনুক্ষণ = বনে বনে
 অনোজন = পৰস্পৰ
 অনৌপম = অনুপম
 আটোপ = আটোপ
 অস্তকেৰি = বম্বাজ
 অস্তিৱাবি = আত্মাৰ
 অন্যোঅন্যে = পৰস্পৰে
 অপতন = পতনহীন
 অপক্ষ্য = অপমান
 অপতাব = নিশা
 অপাৰা = অপাৰ

অপাংগে = চকুৰ কোণেৰে

অপৰুব = অপূৰ্ব

অফুৰাণ = অফুৰন্ত

অব, অবহি = এতিয়া

অবহিতে = আহিবৰ কালত

অবগুণ, অবগুণ = দোষ

অবজৰ, অবজৰ = আজৰি

অবধি = নির্দিষ্ট কাল

অবনিশি = দিনে-ৰাতি

অবহন = এনেকুৰা

অবহ = এতিয়াই

অবিচ্ছেদ = অবিচ্ছেদ

অবুধ = অবুজন

অবেকত = অব্যক্ত

অভৰণ = অভৰণ

অভাগি = ভাগ্যহীনা

অভিলাসা = অভিলাস

অমল = অমূল্য

অবকত = আবদ্ধ

অবি = চক্ৰ

অবে = হেৰা, হেৰৌ

অৰ্ভক = শিশু

অলকত = বণ্ডচুৰা

অলখিতে = অলক্ষিতে

অলিক = কপাল

অলিন্দ = বাবান্দা

অলেখি = অলিখিত

অসখিতে = জ্ঞান নথকাত

অহনিশ = দিনে-ৰাতি

অহিত = শক্ৰ

অহি, অহিতে = ইয়াত

অহেৰা = যুগমা

আ

আঃ = আনন্দ সূচক শব্দ

আঅল, আবল = আহিল

আইঠা = উচ্ছিষ্ট

আইয়তী = আয়তী

আউৰ = আকৌ

আউল, আউলা = আহিল

আউলাইয়া = আলুলায়িত ; আকুলিত

আক = ইয়াক

আকলি = চাই

আঁকাৰা = আকৃতিৰে

আঁকুৰ = অংকুৰ

আখি = চকু

আগ = প্রথম, হেৰা

আগকু = সমুখলৈ

আঁগন = অংগন

আগৰ = অগৰ

আগলী = অগ্রগণ্য

আগহি = আগাতে

আগ, আগিয়া = জুই

আগিলা = অগ্রবর্তী

আণ্ড = আগত

আণ্ডনি = জুই

আণ্ডবাড়ি = আগবাড়ি

আণ্ডিয়ে = আগচি

আণ্ডসৰি = আগবাড়ি

আণ্ডলি = অগ্রবর্তী

আগে = সমুখলৈ

আগো = হেৰা, হেৰৌ

আংগলী = আঙুলি

আঁচৰি = গালন কৰি

আঁচৰে = মচি

আচখিতে = অসখিতে

আচিৰ = দাগোন

আচোঁট = আঘাত

আখিকৰ = প্রসন্ন

ଆହିତେ, ଆହୁକ = ଥକା
 ଆହୋକ = ଥାକକ ହାବି
 ଆଜଢ଼ିଏଣ = ଖାଲି କବି
 ଆଜି = ଅଞ୍ଜନ ବେଳା
 ଆଜ, ଆଜୁସେ = ଆଜି
 ଆଜୁଲି = ଆଞ୍ଜଳି
 ଆଞ୍ଜୋବ = ଆଞ୍ଚଳ
 ଆଞ୍ଜୋବ, ଆଞ୍ଜଳି = ଆଞ୍ଜଳି
 ଆଟୋପ = ଗର୍ଭୀର
 ଆଟାୟେ = ପରାଜିତ କବିବଳି
 ଆଟାହିଟାହି = ଗର୍ବ
 ଆତ = ଇରାତ
 ଆଟାହିତାହି = ଆତତାରୀ
 ଆତି = ଅତି
 ଆଦ, ଆଧ = ଅର୍ଧ
 ଆଧାବି, ଆଧାବୁ = ଆଧାର
 ଆଧି, ଆଧିଆବ = ଅଧିକାର
 ଆଧି = ମନବ ଦୁଃଖ
 ଆନ, ଆନତ = ଅନ୍ୟ
 ଆନଳ = ଜୁହି
 ଆନେ ବାନେ = ସକଳତେ
 ଅନୁପାୟା = ଅନୁପମା
 ଆନ୍ଟ = ଆଟ ମୁବ
 ଆନ୍ଧୁକୁବି = କାଠବାଞ୍ଜୀ
 ଆନ୍ଧା = ଅନ୍ଧ, ଆନ୍ଧାର
 ଆନ୍ଧାବି, ଆନ୍ଧିଆବି = ଆନ୍ଧାର
 ଆମ, ଆମନ
 ଆମାହି, ଆମନ = ନିଜେ
 ଆମାବୁ = ଅମାର
 ଆମି = ଅମ୍ବନ କବି
 ଆକାଳ = ଆକାଶ
 ଆକାଳି = ଆକାଶନ କବି
 ଆବେ = ଏତିରା
 ଆବେଶ = ତାହାବେଶ

ଆବେସେ = ଏତିରାହେ
 ଆବୋବି = ଡାକି ଧରି
 ଆତୀବ = ଗୋରାଳ
 ଆତୋପ = ଉପତୋପ
 ଆମୁଳ = ଅମୂଲ୍ୟ
 ଆମୋଳ = ଅମୂଲ୍ୟ ଗୁରୁତ
 ଆମା = ଆହି
 ଆମାଜାତ = ଅହାୟୋଗୀ
 ଆବ = ଆନ, ଆକ, ପୁନବ
 ଆବକତ = ବଞ୍ଚୁଚା
 ଆବତି = ଆକୂଳତା
 ଆବବାବ = ପୁନର୍ବାବ
 ଆବା = ଏଠିଲୋକ
 ଆବିମୁବି = ଚଟଫଟିନି
 ଆଲା = ଆଲୋକିତ
 ଆଲାସ = ଏଲାହ
 ଆଲିମନ = ଆଲମନା
 ଆଲିସ = ଏଲାହତେ
 ଆଲୋ = ହେବା, ହେବି
 ଆଲୋଲ୍ୟ = ଆଲମୁବା
 ଆବତ = ଆହିହେ
 ଆବବ, ଆବବି = ଆକ, ପୁନବ
 ଆବସ୍ୟ = ଅବଶ୍ୟ
 ଆମ, ଆମ = ଆମ୍ଭା
 ଆମେବ = ଆମେବ
 ଆମୋରାସ = ଆମ୍ଭାସ
 ଆମତେ = ଆହୋତେ
 ଆମେମ୍ = ଆମେ
 ଆମ୍ବେଫାଟ = ଆବାତ
 ଆହାବ = ଏଠିବ
 ଆହେ = ହେବା
 ଆହେକ = ଇରାକ
 ଆହେବି = ଇରାବ

ই

ইহা = ইচ্ছা
 ইচ্ছিয়া = ইচ্ছা কৰি
 ইথি, ইথে = ইয়াত
 ইদানিক = এতিয়া
 ইনকে, ইনহি = এওঁৰ
 ইক্ষচাপ = বামধেনু
 ইক্ষন = জুই জ্বলোৱা উপকৰণ
 ইবে = এবাৰ
 ইভপাণি = হাতীৰ গুঁড়
 ইশ = ঈশ
 ইসত, ইসিত = অলপ
 ইহ = এই
 ইহাব = এওঁৰ
 ঈৰিয়া = ঈৰ্ষা

উ

উকচ = খোজকঢ়া
 উকাস = উদ্ভাসিত
 উগত = উদগত, উঠা
 উগাব = উদ্গীৰ্ণ, কোৱা
 উগিল = উদিত হ'ল
 উঘাট, উঘাবল = উদ্ঘাটিত
 উঘাৰি = অনাবৃত কৰি
 উচউব = উচ্চ শুন
 উচকই = চমকাই
 উচল = উচ্চ
 উচংক = সন্দেহ
 উচংগ = মিলন, ওপৰভাগ
 উচাট = উচাটন
 উচাটন = অস্থিৰ
 উচুক = উৎসুক
 উচুকি = উৎসাহিত হৈ
 উজংক = ভাললৈ নমা

উছৰ = অতিক্রান্ত হ
 উছল = উচ্ছলিত
 উছাট = ব্যাকুলতা
 উজ্জি = ভৰিৰ আঙুঠি
 উজক, উজোৰ = উজ্জ্বল
 উজাব = উন্নত
 উজুৰি, উজোৰ, উঝোৰ = উজ্জ্বল
 উঝাটি = উজুটি খোৱা
 উবলি = উত্তোলন কৰি
 উটকই = উৎপীড়ন হোৱা
 উটপাত = নিৰ্মূল
 উঠি = উঠি
 উট = উট
 উতপল = ভেটফুল
 উতপাতি = উৎপাত কৰি
 উতবাল = কোলাহল
 উতাৰি = নমাই
 উৎপাতক = নাশ কৰোঁতা
 উতিম = উত্তম
 উস্তান = চিত হৈ শোৱা
 উস্তাৰি = উদ্ভাৱ কৰি
 উদ = পানী, জল
 উদ্গীম = উদ্গীৰ
 উদাম = সবল, উদ্ধাম
 উদিস = উদ্দেশ্য, উবাৰিহ
 উদেশ্য = উদ্দেশ্য
 উধ = উৰ্ধ
 উধাব = উদ্ভাব
 উনহি = এওঁ, তেওঁ
 উনাকে = এওঁক, তেওঁক
 উনাঞি = গুনিবলৈ সাধু হ
 উনিকৰ = এওঁৰ, তেওঁৰ
 উন্নিয় = অনিন্দ্য

উপচংক = শংকিত
 উপচাৰ = সম্বোধন
 উপজল = জন্মিল
 উপজোগ = ব্যবহাৰ
 উপতাপ = আপদ, উৎপাত
 উপমুখা = উপমা
 উবাংগ = কবতাল
 উপাম = উপমা
 উপাৰি = উভালি
 উপালন্ত = উপলুঙা
 উপাবন = উপহাৰ
 উপাড়ল = উভালিলে
 উফাৰি = আচাৰ খাই পৰি
 উভ = উচ্চ
 উভবাৰ = উচ্চ বাৰ
 উভাঞ্জি, উভাৰি = উভালি
 উভি = তুলি
 উমগ = হৰ্বোৎফুল্ল
 উমতায়লি = বলিয়া কৰা
 উমতি = উদ্গাদনা
 উমৰ = অস্থিৰ
 উমবাসৰ = হৰ্ষাবসকল
 উব = বন্ধ
 উবজ = ভুজ
 উবি, উড়ি = ওপৰলৈ তুলি
 উক = বিশাল
 উকফাল = বন্ধনমুক্ত হ'বলৈ যত্ন কৰা
 উবে = গিল্লে, বন্ধস্থলত
 উৰ্বৰ = উজ্জ্বল
 উল, উলফুল = ফুলফুল
 উলঢাল = অকিন্যন্ত
 উলি = আতিশয়ি
 উল্লাসি = উল্লাসিত হৈ
 উলবে = ওপৰত

উসমিস = ফুলফুল
 উসৃত = ওখ
 উহি, উহিয়া = এই
 এ
 এ = এই, এতিয়া, হেথা
 এক = এটা, একেলগে
 একখানি = এখন
 এক গাচি = এগছি
 এক ঠান = এঠাই
 এক ঠাম = এঠাই
 একলে = অকলে
 একসৰী = একাকিনী
 একা = অকলে
 একু = একমাত্র, একো
 একুপালং = একমাত্র পালোতা
 একেশ্বৰ = অকলশৰীয়া
 একেচৰী = অকলশৰীয়া
 এখনে = এতিয়া
 এখনো = এতিয়াও
 এত, এতমান = ইমান
 এতি = ইমান
 এথা, এথাতে = ইয়াত
 এন, এনে = এনেকুৱা
 এড়ি = এবাই
 এবে = এতিয়া
 এতো = এই
 এমন = এনে
 এহি, এহ = এই, এইটো
 এহে, এহেত = এওঁলোক
 ঐ
 ঐ = হেথ, সো
 ঐচন, ঐছন = এনে
 ঐসন, ঐছে, ঐসে = এনেকৈ

ঐহিক = ইহলোক সম্পর্কীয়

ও

ও = তেওঁ, তাই

ওই = এই

ওজ = পদ্ম

ওঝা = উপাধ্যায়

ওতিম = উত্তম

ওদন = ভাত

ওঢ়নি = ওৰণি

ওৰ = সীমা

ওৰে = হেৰা

ওলাহন = অনুযোগ

ওরাহোরা = এনেকুৱা

ওহাড়িআ = ঢাকি

ওহি = এওঁ, এনেকৈ, এয়া

ওহো = এওঁ

ঔ

ঔচন = এনে

ঔখদ = ঔষধ

ঔৰ = আৰু

ঔৰ্ব = বাড় বাঘি, পাৰ্শ্ব

ক

ক অল, কবল = কবিলে

কইনা = কন্যা

কউ, কএ = কবি

কখাৰি = ওকান

কঙন = কোন

কচ = জুন

কচালিয়া = যোহাৰি

কচুক, কচুৱা = কঁচুলি

কচু, কচুই = কিছু

কটিপয় = কেইটামান

কটিমহ = কঁকাল

কণিয়া = কবিয়া

কতন, কতনা = কিমান

কতি = ক'ত, কিছু, কিয়

কতিনা = কতনো

কতিলাই = কিয়নো

কতিলাগা = কিয়নো

কতিছ, কতিহো = ক'ত, কোনো

কথা = ক'ৰ

কথি = ক'ত, কেতিয়া

কনয়া = সোণ

কনাই = কৃষ্ণ

কনেট = কনিষ্ঠ

কন্দুক = ঢোপ

কঙ্ক = স্বচ্ছ

কন্মিকা = কৰ্মিকাৰ

কপুৰ, কাপুৰ = কৰ্পূৰ

কবঙ্ক = স্বচ্ছ

কবছ, কবহো = কেতিয়া

কবিলাস = বাদ্য বিশেষ

কবু, কবে = কেতিয়া

কবেৰি = কবৰী

কমন = কেনেকুৱা

কমনে = কিয়, কেনেকৈ

কয়, কয়ে,

কয়েকহো = কবি, হৈ

কয়লি = কবিলি

করো = কবি

কৰইতে = কৰোঁতা

কবকটা = কবকবা ভাত

কবন = ডালিয়

কবজ = নখ

কবজা = কৰ্ভা

কবজু = কবি

কবযোৰি = হাড় মুচৰি

কবসিয়া = কবিলে
 কক = কবে
 কবৈচ = কবিছ
 কলানিধি = চন্দ্র
 কলিয়া, কালা = ক'লা
 কবলিনী = কমলিনী
 কহতু = কৈ, কৈছে
 কহি আ, কহি এ = কৈ
 কহিব = ক'ব
 কহল, কহলু = কলৌ
 কহসি = কৈছোঁ
 কহ, কহো = কও
 কহেয় = কৈছে
 কা = কি
 কাই = কোনে ? দেহ
 কাকু = কাকুতি, কাকনো
 কাকুবাণী = কাকুতি
 কাঁকলি = কাঁকাল
 কাচনি = সাজ-সজ্জা
 কাচি = সাজি-কাছি
 কচুবা, কছুবা = বন্ধাবন্ধ
 কাচে = ওচবলৈ
 কাকি = টঙালি
 কাখুবি = কাঁচলি
 কাঠকি = কাঠব
 কাতবি = খিনতি
 কান, কানাই = কৃষ্ণ
 কানে = কৃষ্ণই
 কাম = কামনা, কার্য, বদন
 কামব = কামোব
 কামা = কার্য
 কামান = ধনু
 কামন্ত = কবোঁতা
 কবি = কালি, চিরাহী

কাবে = কাক
 কালি = কালিয় নাগ
 কালিয়া = শ্রীকৃষ্ণ
 কালিন্দী = যমুনা
 কাহে = কাক, কলৈ, কিয়
 কাহেক = কাক
 কানেনু = ক'লৈ
 কাহেবি = কাক
 কাহ = কৃষ্ণ
 কিএ, কিয়েকহো = কেনেকৈ
 কিক লাই = কেনেকৈ
 কিচ = বোকা
 কিতব = শঠ
 কিতাইল = কি লাগে
 কিনা = কিনো
 কিসব = কিহ'ব
 কীব = শুক পাখি
 কীলিত = নীড়িত
 কুখ = কুশ
 কুখ = কুশল
 কুচ, কুচক = স্তন
 কুকাটি = কুহেলিকা
 কুটিল = বেঁকা
 কুস্তা = কুকুস
 কুপট = প্রতিকূল
 কুলজা = সংকুলব কন্যা
 কুলদ্বতিনী = কুলদ্বত থাকিণী
 কুলিশ = বজ্র
 কুলিশ পাতন = বজ্রপাত
 কুহক = মবীচিকা, ধনিবন্ধ
 কু = কুলিব দাত, কামদাস্য
 কুহ কুহ = কুলিব দাত
 কুলির = কুলজা
 কে = কোলো

কেউ = কাকো
 কেউৰ = কেযুৰ
 কেকা = ময়ুৰৰ মাত
 কেনা = কোন, কোনে
 কেমন = কেনেকুৱা
 কেৰি = খেল বিশেষ
 কেৰুৱলী = গুৰিয়াল
 কেশব = শ্ৰীকৃষ্ণ
 কেহ, কেহো, কেহু = কোনোৱে
 কৈচন, কৈছন = কেনেকৈ
 কৈচা, কৈছে = কেনেকৈ
 কৈতব, কোষ = কপটক্ৰোধ
 কৈতে = কবলৈ
 কৈব = ক'ব
 কো. কোই = কোন, কোনো
 কোইল = কুলি
 কোটোৰা = এবিধ খেল
 কোথা = ক'লৈ
 কোথাক, কোথৈৰ = ক'ব
 কোৰ = ফুল কলি
 কোড় = ক্ৰোড়
 কোড়া = চাবুক
 কোল = ক্ৰোড়, ওচৰ
 কোনে = একাষে

খ

খগপতি = গৰুড়
 খজ = খং
 খচৰ = খেচৰ
 খজ্জন = বলিষাহী চৰাই
 খজ্জৰিটা = বলিষাহী চৰাই
 খণ্ড কপালিয়া = ভক্তকপাল
 খণ্ডক, খণ্ডন = খণ্ডন কাৰ্য
 খণ্ডা = খণ্ডন কৰ
 খণ্ডিত চান্দ = কঁটি ছোৱন

খত = ক্ষত, চুক্তি পত্ৰ
 খটচোৰ = গভাইট চোৰ
 খন্দ = ফচল
 খপুৰ = পাণবটা
 খৰ = তীক্ষ্ণ, অনাবৃষ্টি
 খৰগ = খৰ্গ
 খৰবাণী = কটুক্তি
 খৰশাণ = শাণিত
 খৰ, খৰা = গ্ৰীষ্মকাল
 খল খলি = উচ্চ স্বৰে
 খসায়ী = খহাই
 খাআ = খাই
 খাখাৰ = কলংক
 খাগৰ = খাগৰি
 খানি খানি = খণ্ড খণ্ড
 খানিক = ক্ষণেক
 খাৰি = দাগ
 খায়াদায়া = খাই-বৈ
 খীতে = মাটিত
 খীন, খীনা = ক্ষীণ
 খিনী = ক্ষীণা
 খীৰ = গাখীৰ
 খীৰিয়া = ঘন গাখীৰ
 খিল = বিজু
 খুচি = আনন্দ
 খুজি, খুজিয়া = বিচাৰি
 খুধা ও কুধা
 খুপি = কোঠালী
 খুম্বিপ = খংকৰি
 খুবলি = ময়ুৰ স্বৰ
 খেট = লাঠি
 খেহ = আক্ষেপ
 খেহ, খেহল, খহাই = খেৰি
 খেন খেন = ল'ৰা ছোৱালীৰ আখা ফুটা
 মাত

ଖେନେ ଖେନେ = ପ୍ରତିଯୁଦ୍ଧରେ
 ଖେପି = ଫେପନ କରି
 ଖେଡ଼, ଖେବ = ଖେବ
 ଖେବି = ଖେଳି
 ଖେଳନା, ଖେଳା = ଖେଳା
 ଖେଳନ, ଖେଳାନ = ଖେଳନ
 ଖେୟାବି = ଖେଳୁବୁଝେ
 ଖେ = ଆଖି
 ଖୋଜଖୁଟି = ଖୋଜକାଢ଼ି
 ଖୋଟା = ଦୋଷାବୋଧ କବା
 ଖୋପି = କୋଥାଣ୍ଡୀ
 ଖୋପିୟେ = ପେଲାହି
 ଖୋମ = ପାଟିର କାପୋର
 ଖୋଳି = କୋଳି

ଗ

ଗଞ୍ଜମତି = ଗଞ୍ଜମୁକ୍ତା
 ଗଞ୍ଜମୋତିମ = ଗଞ୍ଜମୁକ୍ତା
 ଗଞ୍ଜାହିଲୋ = ଖେଦାଲୋ
 ଗଞ୍ଜୁ = ଡୁଢ଼ କବୋତା
 ଗଞ୍ଜସ = ଗାଲି ଦିଆ
 ଗଞ୍ଜି = ଡୁଢ଼ କରି
 ଗଦ = ବ୍ୟାଧି, ବେଗେବେ
 ଗଧୁଲ = ଗଧୁଲି
 ଗନାଗନ = କର୍ମପାତ୍ର
 ଗଢ଼ାଲା = ବଗବାହି
 ଗବୀ = ଗାହି
 ଗବଲ = ବିବ
 ଗବସି = ଗିଲି
 ଗବାରାଲି = ହାନିକର
 ଗାବି = ଗିଲି ପେଲାହି
 ଗବିହା = ଡିବଦାସ
 ଗବାହି = କଟାହି, ପଠାହି
 ଗଞ୍ଜାବି = ଗଞ୍ଜବାସ

ଗହନ, ଗହନା = ଗାଢ଼
 ଗହି = ଗ୍ରହଣ କରି
 ଗାହି = ଗାଢ଼ୀ, ଗ୍ରହଣ କରି
 ଗାଗବୀ = କଲହ
 ଗାଞ୍ଜି = ଗାଞ୍ଜି
 ଗାତ = ଗାତ୍ର
 ଗାଧା = ଗାଲିତା
 ଗାଧବ = ଗାଧ
 ଗାଢ଼ବିକା = ବାଧା
 ଗାଢ଼ିନୀ = ଅଦ୍ଭୁତ୍ୟର ଯାତ୍ର
 ଗାବି = ଗାଲି
 ଗାବ = ଶରୀର, ଦେହ
 ଗିହେ = ଗୈହେ
 ଗିମ = ଶ୍ରୀରା
 ଗିୟାନ = ଜ୍ଞାନ
 ଗୁଆ, ଗୁଆ = ତାୟୋଲ
 ଗୁଞ୍ଜ, ଗୁଞ୍ଜା = ଲାତୁରାମି
 ଗୁଞ୍ଜକ = ଗୁଞ୍ଜନ କବା
 ଗୁଞ୍ଜାବ = ଲାତୁରାମି
 ଗୁଞ୍ଜାଚଢ଼ା = ଜ୍ଞନର ଯାତ୍ରା
 ଗୁଞ୍ଜାବଣୀ = ଜ୍ଞନ ହାସ
 ଗୁମତେ = ମନେ ମନେ
 ଗୁମାନ = ଅଭିମାନ
 ଗୁମ୍ଫ = ଗୋଫ
 ଗୁକରା = ବେହି
 ଗୁହାଲ = ଗାବୀର ବେଗାବୀ
 ଗେହୁରା = ଖେଳ
 ଗେକ, ଗେକରା = ବଢ଼ାଯାଣି
 ଗେରୋ = ଗଂଲ
 ଗେହ = ଘର
 ଗୋହାହି = କଟାହି
 ଗୋହାବି, ଗୋହାବି = ଗୋହାଣୀ
 ଗୋହି = ଗୋପନ କରି
 ଗୋହାଣୀ = ଗଢ଼

গো কঠ পাশ = গৰুৰ পঘা
 গোঙা = ধূত
 গোঙাব = গ্ৰাম্য
 গোৰজ = ধূলি
 গোড়ে = গেবোহাত
 গোপত = গুপ্ত
 গোৰখ = এঙা গাখীৰ
 গোৰল = হানিকৰ
 গোৰী = গৌৰী
 গোষ্ঠী = বাধান
 গৌড়িয়া = গৌৰৱতী
 গৌৰি = গৌৰাংগী
 গৌৰা = গুৰু

ঘ

ঘঞ্চাল = হেচা
 ঘট ঘম = ঘমঘমট
 ঘটে ঘটে = হৃদয়ে হৃদয়ে
 ঘটী = আড়ম্বৰ
 ঘটি, ঘটিকা = ঘটী
 ঘন = মেঘ, ডাঠ
 ঘনঘটা = মেঘৰ আড়ম্বৰ
 ঘন ঘন = বাৰেবাৰে
 ঘন বস = বৰষুণ
 ঘনসাৰ = কৰ্পূৰ
 ঘণ্টা লাড়ি = জোকাৰি
 ঘণ্টিকা = সৰু ঘণ্টা
 ঘৰম = খাম
 ঘৰণী, ঘৰিণী = পৃথিৱী
 ঘৰহি ঘৰহি = ঘৰে ঘৰে
 ঘৰাকাটি = লুটি খাই পৰ
 ঘৰাছুটি = লুটি খাই পৰ
 ঘৰিঘৰ = ঘৰণ
 ঘৰিয়ে = ঘৰি

ঘাঅ = ঘাত
 ঘাট = নৈৰ দাঁতি
 ঘাটি = দোষ
 ঘাটি সাৰি = এবাই, হাতসাৰি
 ঘাটিয়া = ঘাটুৱৈ
 ঘাড় = ডিঙি
 খাতন, ঘাতা = বধ কৰোঁতা
 ঘাতি = বধ কৰি
 ঘাতুক, ঘাতেক = বধ কৰোঁতা
 ঘালি, ঘালে = আঘাত কৰি
 ঘাণুৰি = জুনুকা
 ঘেনি, ঘেনিয়ে = গ্ৰহণ কৰি
 ঘেৰি = আণুৰি
 ঘোল = মাখন তোলা গাখীৰ
 ঘোষ = গোবাল, ঘোষণা
 ঘোষি = জুইৰ আখল

চ

চই = চৰিকা লতা
 চকৰ = চক্ৰ
 চকিত = ভয়-চঞ্চল
 চকোৰ = চাকৈ-চকোৱা
 চকোৱা = পহৰাদাৰ
 চংক = আতংক
 চটক = চৰাই বিশেষ
 চটি = পাতল, গৰ্ব
 চড় = হাতৰ তলুৱাৰ আঘাত
 চড়াই = লগাই
 চাড়ি, চড়িয়া = আৰোহণ কৰি
 চতুৰ বয়ল = ব্ৰহ্মা
 চপ্পা = ছব বিশেষ
 চপকৰে = ভংকশাং
 চকিন = প্ৰাণী
 চৰপটি = চুপটি

চলন্তা = যাওঁতা
 চলিকহো = গৈ
 চবৰ = চৰ
 চবৰি = চবৰি পদুৰ ছাল
 চবাল = ল'ৰা
 চপটি = চূপটি, কটি বিশেষ
 চৰ্বি = দাঁত কামুৰি
 চও = বঙাল
 চাকৰ = ভৃত্য।
 চাকৰি, চাকেৰি = সেৱা
 চছি = ঘন ক্ষীৰ
 চাটু = তোষামোদ
 চাটু নাটু = ভালৰি বোলোৱা
 চাড় = সামান্য, ছাই
 চাড়ি = পৰিত্যাগ কৰি
 চাভুৰি = দুষ্টালি
 চাপৰি = হাত তালি
 চাপি, চাপিত্ৰ = চাপি গৈ
 চায়া = চাই
 চালি = ভাঙি
 চাস = ধনু
 চাহেব = মালিক
 চিকন বৰনী = কলা নাৰী
 চিকৰ, চিকুৰ = চুলি
 চিত, চিতি = চিত্ত
 চিনান = স্নান
 চিবুক = গুতুৰি
 চিৱাইল = জগালে
 চিব = সদা, কাণোৰ
 চিৰি = ঈ, বিৰীৰ্ণ কৰি.
 চীত নলিনী = অঁকা পত্ৰ
 চীৰ = বস্ত্ৰ
 চুহুক = স্তন
 চুত = আতপহ

চুমিপ = খাপ দি
 চুখি = চুমা খাই
 চুৰ = চুৰ্ণ
 চুৰৰি = চৌৰৰ, চামৰ
 চেতিয়া = চেভন পাই
 চেলি = পাট কাণোৰ, চোলা
 চোকা = ডকাইট
 চোকামাৰি = চৌচামাৰি
 চোট = আঘাত
 চোড়াই = এবাই
 চোৰা = চোৰ
 চৌপড় চৌতিতি = চাৰিওফালে

ছ

ছটা = আভা
 ছত্ৰী = ক্ষত্ৰিয়
 ছদ = ছদ্ম, ছল
 ছন্ন = উচ্ছন্ন
 ছনি = শব্দেৰে পূৰ্ণ কৰি
 ছনে বনে = বস্ত্ৰ ভৰ
 ছবিল = লবণাঘৰ
 ছাবাল, ছবালি = ল'ৰা
 ছাই = ক্ষয়া
 ছাঁদ = গঠন, আকৃতি
 ছাড় = ত্যাগ কৰা
 ছাতি, ছাতিয়া = বুকু
 ছানি, ছনিয়া = কাপি বেটি ধৰি
 ছাননি জৰী = গছত উঠিবলৈ ভৰিত
 লগোৱা জৰী
 ছান, ছানি = বাধি
 ছব = ভৰ, ছবখান
 ছব = ল'ৰা
 ছাহেব = পদাধী
 ছিকিয়া, ছিকি = চিনি

ছিপা, ছিপাই = লুকাই

ছিয়ে = ছিঃ থিক্

ছিবল = শীতল

ছিৰি = কান্তি, শ্ৰী

ছিৰিফল = বেল

ছুটব = এৰি যাব

ছুটব = এৰিলে

ছুটি যায় = এৰি যাব

ছৈল = শঠ

ছোট = ক্ষুদ্র

ছোড় ছোড়য়ে = পৰিত্যাগ কৰা

ছোহাৰা = শুকান খেজুৰ

জ

জই = যদি

জগ = জগৎ

জগ অনকো = জগাবলৈ

জগজন = জগদ্ বাসী

জগ জীউ = জগতৰ প্ৰাণ

জগৰা = অপৰাধ

জগভৰি = জগৎ ভৰি

জঘন = স্ত্ৰীৰ নিতম্বৰ সমুখ

জহ = জৈহ

জড়ল = বেঢ়িলে

জড়াজড় = জৰ্জৰিত

জনি, জনী, জনু = যদি

জনিকহো = জন্মালে

জগিয়ে = জপ কৰি

জপু = জপ কৰ

জমক = সমাবোহ

জমকটা, জলকটা = পইতা ভাত

জবজব = জৰ্জৰ

জবমে = জমে

জৰি = জন্মসূত্ৰে

জলদ = বাৰিষা

জল্লন - সিল্লন = বৃথা বাক্য

জয় = যেতিয়া

জহা = য'ত

জা = যাব, পুত্ৰ

জাকৰ, জাকেৰি, জাকু = যাব

জাগ = জগ্ৰত হ

জাগৰ = জাগৰিত

জাচন = প্ৰাৰ্থনা

জাদ = যৌগা

জানি, জানিয়া, জানিয়ে = জানি

জানু পাৰি = আঁঠু লৈ

জাশ্তে = বেগতে

জামিনি = যামিনী

জাবত = জৰ্জৰিত

জাৰা = জ্বালা

জালিয়া = লগাই

জাসু = যাব

জাহে, জাহেৰি = বাব

জিউ = কন্যা, জীৱ

জিনিয়ে = জয় কৰি

জীৱন্তে = জীৱিত কালত

জুতী = জ্যোতি

জুদা = পাৰ্থক্য

জুমুৰিকা = গোৱালী

জুড়া = চুলিৰ খোপা

জুৰাই = উচিত

জুৱাব = দ্যুতকাৰ

জোঠ = জ্যেষ্ঠ

জৈচন, জৈছন, জৈছে = কেন

জৌ, জৌহি = যি

জোচন = বোপাবোপ

জোন = জ্যোৎস্না

জোণ্ড = জৌৰ

জোনি = যেন

জানো = জানোচা

জাহি = যি

জোতি = জ্যোতি

ঝ

ঝকোব = ঠেলা হেঁচা

ঝংক = গুঞ্জন

ঝংকব = গুণ গুণ কবা

ঝংকাব, ঝংকাবা = কনজুন শব্দ

ঝগবা = কাজিয়া

ঝটিকা = বায়ু প্রবাহ

ঝনক = শোভা, কন্-জুন শব্দ

ঝনকাব = কন্ জুন শব্দ

ঝন্টাঝোট = জোটাঝোট

ঝাম্প, ঝাম্প = জপিওতা

ঝমকত = জমকত

ঝৰ্ঝাবি = জাবি

ঝলক, ঝলকা = দীপ্তি

ঝলকিত = আলোকিত, উজ্জ্বলিত

ঝলমলি, ঝলমলু = জিকমিক

ঝঝাবি = জোকাবি পেলাই

ঝাকি = জুকি মাৰি

ঝাকে = জাকপাতি

ঝাঝা = নিশ্ফল

ঝাঝব = বিহব

ঝাটে = সোমকালে

ঝাম্প, ঝাপলি = ঢকনি

ঝাপটা = দ্বীলোকব অলংকা

ঝাপতাল = সংগীতব তাল

ঝাম্ব = ব্রীহীন, বীনোবা

ঝাম্বি, ঝাম্বক = বীনাই

ঝাবি = জাবি, পানী-পান

ঝি = কন্ডা

ঝিক, ঝিকি = জিকমিক

ঝিকমিক = জিকমিক

ঝিকঝব = জিকাৰ মাৰে

ঝিনিকি = নুগুৰামিৰ শব্দ

ঝিন্নাবী = কন্ডা, জিন্নাবী

ঝিলমিল, ঝিলমিল = জিলমিল

ঝুট্টা, ঝুট্টা = মিছা

ঝুনা = গুকান

ঝুম ঝুম = জুনুকাৰ শব্দ

ঝুম্ব = সংগীত বিশেষ

ঝুম্বি = জ্বল বিশেষ

ঝুম্বিঝা = মুড়ি

ঝুৰয়ে, ঝুৰে, ঝুৰি, ঝুৰিয়া = বৈ, নিগৰি

ঝুলনা = দোলনা

ট

টংকাব, টংকাবি = ধনুৰ জোৰব শব্দ

টলমল = অস্থিৰ

টাটেক = বলোৰে

টানে = বলোৰে

টাৰ = হাপন কবা

টালনা, টালনি = কপালি, কঁপ

টিক = মূৰব দীঘল চুলি

টিকব = টিকখবি, বিবাহিত

টিকলি = দ্বীৰ কপালব অলংকা

টুটই, টুটত, টুটা = হাসপোষা

টুটব = নষ্ট হোবা

টুটল = কম হোবা

টুটল = জুটল

টোপ = জুপ

ঠ

ঠক ঠক = ভবিৰ শব্দ

ঠমক = নৃত্যব ভণি

ঠমল, ঠমকে = কান্ধাৰ তেত

ঠমক = বৈ বৈ

ঠাই = স্থান, থান বান হ

ঠাকুৰ = গৰাকী

ঠাকুৰালি = মালিকত্ব

ঠাট = দল

ঠাঠ = আড়ম্বৰ

ঠাংকাৰ = ঠাং শব্দ

ঠান = সদৃশ

ঠাম, ঠামা = ঠাইলৈ

ঠাৰি = চকুৰ সংকেত

ঠাৰে ঠাৰে = সংকেতত

ঠাৰ = স্থান

ঠাহৰ = লক্ষ্য

ঠিকন = সংকেত

ঠুকি = আখ্যাত কবি, বজাই

ঠুট = চৰাইৰ মুখ

ঠেকৰ = অহংকাৰ

ঠেকনা = আলম্বন

ঠেকা = বাধা

ঠেঙনা = গালি

ঠেঙনা = ঠেলা হেঁচা

ঠেটা = দুই

ঠোৰা ঠোৰা = অলপ

ড

ডকাৱা = বাহিৰ কৰি

ডলবনি = অস্থিৰ হৈ, আলোড়িত হৈ

ডম্ব = বাদ্য বিশেষ

ডবিল্লা = ভয় কৰি

ডাক, ডাকি, ডাকিয়ে = মাতি

ডাপ = দাপ

ডাটি = টানি

ডাবিৰ = দলিল

ডাবক, ডাবকী = ডাক

ডিগৰ = ধূত

ডিঙিম = বাদ্য বিশেষ

ডুলে = লবচৰ কৰে

ডেৰ = জাপ

ডেৰ = ঘৰ

ডোৰ = জৰী

ডোলাৱে, ডোলে = ওলমে

ঢ

ঢকা = ঢকা, বাদ্য বিশেষ

ঢংগ = ঢং, বীতি, ঠগবাজি

ঢৰ ঢৰ = ঢল ঢল

ঢলঢলিয়া = বগা, উজ্জল

ঢাকি = ব্যাপি

ঢাণ্ডী, ঢাণ্ডী = লকত তিবোতা

ঢল = ভয়

ঢুল ঢুল = কাঁহোতে হোৱা ধ্বনি

ঢুলা = দোলা

ঢুলে = দোলে

ঢেৰি = জ্বল

ঢোৰ = ঢলিপৰা

ঢোল = দোল

ড

ডইঅণ্ড = তথানি

ডংকা = আতংক

ডহু ডহু = ডাড, ডোৰ, ডোৱাৰ

ডাকি = ডাই

ডকিত ডকিত = বিজুলী লানি থকা

ডড = সিমান

ডঙকালে = ডেউকাই

ডধা = ডাড

ডৰি = ডৰ, ডালৈ

ডবিয়ে = ডাড

ডন = ডন

ଡନରା = ପୁତ୍ର
 ଡନିକର = ଡେଉଁର
 ଡନୁମାତ = ଧର୍ମୀର ମତନ
 ଡନୁକଟି = ଡନୁ ମୌଳିକ
 ଡମ୍ପସାହି = ଡମ୍ପସା କବି
 ଡବ = ଡେଭେ; ଡେଭିଆ
 ଡବଧ = ଡବ୍ଧ
 ଡବଲ = ଡୋଲର ଦ୍ଵାରା ବାନ୍ଧା
 ଡ ବହ, ଡଡୋ = ଡଧାମି
 ଡଡ = ଡବ୍ଧ
 ଡଡି, ଡଡିଆ, ଡଡୋ = ବୈ
 ଡୟ = ଡୋୟା
 ଡବଡବ, ଡବଡବି = ଧବ୍ଧବ
 ଡବଣା = ଡହାବକର୍ତ୍ତା
 ଡବ୍ଧୀ = ନାଓ
 ଡବଲ = ଡବ୍ଧି
 ଡବାସ = ଡ୍ରାସ, ଡୟ
 ଡବି = ଡହାବ କବି
 ଡବେ = ଡାବେ
 ଡର୍ଜନା = ଡର୍ଜନା
 ଡଲମ = ଡଲ୍ୟା
 ଡଲ୍ଲହ = ବିଜ୍ଞାନର ସାକ୍ଷ୍ୟ
 ଡର, ଡରିଡି = ଡାଡ
 ଡା = ଡେଇ, ଡାବ
 ଡାକ, ଡାକର, ଡାକେବି = ଡାକ, ଡେଉଁକ
 ଡାକୁ = ଡାକ
 ଡାକେ ଲାହି = ଡାଲେ
 ଡାଡ = ଡୋମାହି
 ଡାଡଲ = ଡବର, ଡମ୍ପଡ
 ଡାଡୁଲ = ଡେଉଁର ସମ୍ମାନ
 ଡାଡେ = ଡେଇ ଟାହିଡ
 ଡାବିକା-ବିଦ୍ୟା = ଡାବିକା ସାକ୍ଷ୍ୟ
 ଡାନ = ଡେଉଁର
 ଡାନ, ଡାନର = ଡାନ

ଡାବନ = ଡାବ
 ଡାବଣା = ଡାବନ
 ଡାବା = ଡେଉଁଲୋକ
 ଡାବି, ଡାବିଏ = ଡହାବ କବି
 ଡାବି ଲାହି = ଡେଉଁଲେ
 ଡାକ = ବକା କବା
 ଡାବେ = ଡାକ
 ଡାଲି = ଡାମାରି
 ଡାବଡ, ଡାବେ = ଡାବି ଦିଅ
 ଡାସହାକ = ଡେଉଁଲୋକ
 ଡାସହାବ = ଡେଉଁଲୋକ
 ଡାସନେ = ଡେଉଁର ସାକ୍ଷ୍ୟ
 ଡାସ, ଡାହି, ଡାହେ, ଡାହେକ, ଡାହେବ,
 ଡାହେବି, ଡାହେଡ = ଡେଉଁର, ଡାବ
 ଡିବି, ଡିବି = ଡି
 ଡିବିବିବି = ଡିବିବିବି
 ଡିଲ୍ଲହ = ଡଲ୍ଲହ ସମ୍ମାନ
 ଡିଲ୍ଲେକ = ଡିଲ୍ଲେକ
 ଡିବିଲିଡ = ଡିବି ଆକ ମେଟିବ ଡିବିବି
 ଡିବିବି = ଡିବି
 ଡୁହାହି, ଡୁର୍ = ଡୁହି
 ଡୁବ = ଡୁଲ୍ୟା
 ଡୁଲ, ଡୁଲି, ଡୁଲିରେ = ଡାଡି
 ଡୁଲା, ଡୁଲେ = ଡାଲା
 ଡୁବା, ଡୁବାଜନ = ଡୋରା
 ଡୁ = ଡି
 ଡୁମିଡି = ଡୁମିଡି
 ଡେବେ = ଡେଭିଆ
 ଡେଭି, ଡେଭିଆ ଡେଭେ = ଡାବ କବି
 ଡେଭେ ଡେଭୋ = ଡେଭି
 ଡେଭେ, ଡେଭେ ଡେଭେ = ଡେଭିଆ
 ଡେଭେ = ଡିବିଆ
 ଡେଭ, ଡେଭି, ଡେଭେ = ଡେଭ, ଡୋରା
 ଡେଭ, ଡେଭେ = ଡେଭେ

তোই, তোয়ি, তোম্‌হাৰ = তোমাৰ

তোড়লময় = তীব্ৰ গাব অলঙ্কাৰ

তোৰ, তোৰাক, তোৰে,

তোহাক = তোমাৰ

তোহাৰি, তোহি, তোহো = তোমাৰ

ত্ৰ্যম্বক = শিৰ

থ

থকিত = ক্লান্তগতি

থকি = থকাকি

থৰকত, থৰথৰ = কল্পিত

থল কমল = স্থল পদ্ম

থান = স্থান

থানি, থানিরা = বহুৱাই

থাবৰ = স্থাবৰ

থালি = পাত্ৰ

থায়ে = থাকি

থিক = আছে, উপস্থিত

থিত, থিব = স্থিব

থুকি = থুক থুক শব্দ

থুল, থুল = সমূহ, শব্দভ

থেকেচায়া = থেকেচয়াৰি

থেহ = হৈৰ্ব, গজীৰতা

থেয়া কহো = থৈ

থোব, থোবা, থোৰি = অলপ

থোচমোচ = লিকতৰ

দ

দই = দৈ পানীয়

দউ, দৌ = দুই

দকিন = দক্ষিণ

দপদপি = বহনৰ জালা

দবধ = দহ

দড় = দৃঢ়

দড়াকৰি = নিশ্চিত হৈছে

দধান = ধৰোঁতা

দণ্ড, দণ্ডিরা = সময়, দণ্ডৱৎ হৈ

দণ্ডবতে = দণ্ডকাৰে

দন্ত্য = দাঁত

দন্তী = হাতী

দমিয়ে = দমন কৰি

দয়াল = দয়ালু

দায়াইলু = দৃঢ় কৰিলোঁ

দশন কঁটি = দাঁতৰ শোভা

দৰশা, দৰসন = দৰ্শন

দৰসি, দৰসিয়া, দৰসে = দেখুৱাই

দৰিয়া = বৰ, বেছি

দলন = নাশ কৰোঁতা

দলিত = দল বান্ধি থকা

দহ = হুদ

দহনু = দমন কৰ্তা

দহিনা = দক্ষিণ

দাণ্ড = দণ্ড

দাড়িয়ে = দণ্ড ধৰি

দাদুব, দাদুৰি = বেং, ভেকুলী

দাপনা = উকৰ আগ ভাগ

দাগনি = আয়না

দাপ, দাপে = গৰ্বেৰে

দাপ পৰল = বিবীৰ্ণ কৰিলে

দাম, দামা = মালা, জবী

দামালিরা = দুকত

দামিনী = বিজুলী

দাসকু দাসা = দাসৰো দাস

দাসীক দাসী = দাসীৰো দাসী

দিঠ = দৃষ্টি

দিভ, দিভে, দিভে = নি, নিবলৈ

দিকস বহনী = দিনে-ৰাতি

দিক দিবি = বহু বহু শব্দ

দিকনি = দিকনি

ধাৰক = ধাৰণকাৰী

ধাৰিণী = ধাৰণকাৰিণী

ধাক = ধাৰণ কৰোঁতা

ধাৰবি = টপলিয়াই

ধিক = অধিক, নিদ্ভাকৰা

ধিকাৰ = অধিকাৰ

ধিয়াই = ধ্যান কৰি

ধিয়ান = ধ্যান

ধীন = অধীন

ধীবি ধীবি = লাহে লাহে

ধুনি = ধ্বনি, অধিকৃণ্ড

ধুনি, ধুনী = নদী

ধুম = ধোঁৱা

ধুলা, ধুলি, ধুলী = ধূলি

ধুলাসি = ধূলি, বালি

ধুসৰ, ধুসৰ = অস্পষ্ট

ধেণুৰ্তক = গৰুৰ পোৱালি

ধেয়া, ধেয়ান = ধ্যান

ধৈৰজ = ধৈৰ্য

ধৌৰ = ধোৱা হৈছে বি

ধ্যাত = ধ্যানৰ বিষয়ীভূত

ধৌজ = ধৈৰ্য্য

ধ্ৰুপদ = উচ্চাংগ সংগীত

ধ্ৰুবা = গানৰ ধুবা

ধ্বজ = পতাকা

ধ্বজাংকুশ = ধ্বজ, বজ্জ আৰু অংকুশ,

বিকুল ভৱিত থকা এই তিনি চিহ্ন

ধ্বজা = পতাকা

ধ্বমন = অব্যক্ত ধ্বনিকৰণ

ধ্বনিত = নিৰ্মানিত

ধ্বন্ত = খিনট

ধ্বাস্ত = অন্ধকাৰ

ধ্বাস্তবি = সুখ

ন

নই = নদী

নকৈলোঁ = নকৰিলোঁ

নখতৰ = নক্ষত্ৰ

নখপদ = নখাঘাতৰ চিহ্ন

নখায়া = নাখাই

নট = নটুৱা

নটন = নৃত্যশীল

নটবৰ = নৰ্তক শ্ৰেষ্ঠ কৃষ্ণ

নঠ = নট

নতো = নাইবা

নধাৰে = লৰচৰ নকৰে

নপাই, নপায়া = নাপাই

নপাৰি = নোৱাৰি

নপুৰ = ভবিৰ অলংকাৰ

নফৰ = দাস

নমিয়ে = প্ৰণাম কৰি

নয় = নীতি

নয়না = চকুৰে

নয়িলোঁ = নিলোঁ

নয়ে = নহয়

নবলোই = নবলোক, মানুহ

নথিয়ে = নাশ কৰি

নসৈল = নসহিলে

নহলি = নফুল

নহি, নুহি, নহো = নাই, নহওঁ

না, নাৰ = নোকা

নহিল, নাইসা = অহা নাইকিয়া

না কৰে = নকৈ

নাকাতী = নকৰোঁ

নাকাতী, নাকাতী = নকৰিব ভিৰোতা

নাকাতী = নাকাতী

নাকাত = চকুৰ, বাল্যবিশেষ

নাচয়ে = নাচি
 নাটিয়া = নাড়ী
 নাঠি = তাকব
 নাদিয়া = নিদি
 নপ্তাৰ = নাতি
 নামা = নাম
 নয়ন ভংগ = চকুৰ ভ্ৰু ভংগ
 না বিহুৰে = নেৰে
 নাৰি, নাৰো = নোৰাৰো
 নাশা = নাশ কৰোঁতা
 নাসেৰি = সেৱা নকৰি
 নাহ = নাচি, স্নান কৰি
 নাহেৰৈ = নেদেখোঁ
 নাহোই = নহয়
 নিক, নীক = নিকা
 নিকৰ = সমূহ, জাক
 নিকাৰ = দুখ
 নিকালি = বেদি
 নিগ্রহি = দমন কৰি
 নিঙাড়ি = শেষ কৰি
 নিচনি = গৰিহণা
 নিচয়ে = নিশ্চয়কৈ
 নিচল = নিয়ন্ত্ৰণ
 নিচোল, নিছোল, নিছনি = গামোছা, খাৰ্দি
 নিকৰা = নিজৰা
 নিঙ, নিঙু = সিঙো
 নিৰ, নীৰ, নিৰ = নিয়া
 নিৰানা, নিৰানি = হেঁচু, কাৰণ
 নিমূকন = বাধা-ক্ৰকৰ বিলম্ব হ'ল
 নিৰাৰ, নিৰাৰি = যোথ কৰি
 নিৰেশিয়ে = দেখুওৱাই
 নিঙ = সন্ধান
 নিঙৰ = নিৰ্ভৰ
 নিকাই = নুকাই

নিয়া = নি
 নিয়োজিয়ে = নিয়োগ কৰি
 নিৰ, নীৰ = পানী
 নিৰজ = পদুম
 নিকনুভাৰ = আবেগহীন
 নিৰুহ = নিৰ্বাহ
 নিৰয় = নৰক
 নিৰযান = নিৰ্যাপ
 নিৰেৰি = ভালদৰে চাই
 নিৰ্খাত = কঠোৰ, বজ্জ
 নিশান = জালনী
 নিশি, নিসি = ৰাতি
 নিৰেৰি = বাৰণ কৰি
 নিসানি, নিসানে = শয়ন কৰি
 নিস্তাৰা = উদ্ধাৰ কৰি
 নিস্তাল = নিৰ্জীৱ
 নিহল = শিকলি
 নুজুৰাই = অনুচিত
 নুনা = কুহ
 নুনিক = ননী, মাখন
 নিৰেনিনা = গ্ৰহণ নকৰা
 নেচনি = নেওচা দি
 নেত = পাটৰ কাপোৰ
 নেদি = সিদ্ধিলাভ
 নে, নেহা = স্নেহ
 নেহাৰি, নেহালি = ভালকৈ চাই

প

পঙন = পান
 পকতি = খাবী
 পখালিয়ে = খুৱাই
 পঙাৰ = প্ৰহাৰ
 পঙাৰি = মোকোলাই
 পকখৌড় = বড়, কজোৰ, কংগ, কানৰি

পঞ্চবাণ = উদ্গাদন, তাপন, শোধন,

সন্মোহন আৰু ভুজ

পঞ্চমুহ = ব্ৰহ্মা

পঞ্চশব = পদ্ম, অশোক, আম, নব

মল্লিকা আৰু নীলপদ্মৰ শব

পঞ্জৰ = সজা

পঞ্জাল = ভৰিৰ খোজ

পটাপোক = পাটৰ কাপোৰ

পড় পড়া = পিজ্জা, পাবা

পতনি = ভাৰ্য্য

পতিয়া = চিঠি

পতিৰয়া = পতিয়ন

পদচাৰি = খোজ কঢ়া লোক

পদনখ = ভৰিৰ নখ

পদাবস = চতুৰ বৰ্গ

পয়ন = পতন, বায়ু

পয়সাৰ, পয়োসাৰ = বিচৰণ

পয়বহি = ভৰিৰ

পয়ান, পয়ানা, পয়ানে = গমন

পৰকাৰ = উপায়

পৰকাৰে = প্ৰকাৰে

পৰকাশ = প্ৰকাশ

পৰকাশিত = প্ৰকাশিত

পৰবি = পৰ্জ কৰি

পৰচণ্ড = প্ৰচণ্ড

পৰভীতি = প্ৰভীতি

পৰভেক = প্ৰভোক

পৰধান = প্ৰধান

পৰনাম = প্ৰনাম

পৰভাত = প্ৰভাত

পৰসাদ = প্ৰসাদ

পৰসাব = প্ৰসাব

পৰান, পৰানু = প্ৰান

পাৰি = উপাৰি, বীৰল বি

পৰিকৰ = অনুচৰ

পৰিখন = পৰীক্ষা

পৰিজন = একে পৰিয়ালৰ লোক

পৰিচ্ছিন্ন = নিৰাপিত

পৰিধান = পিজ্জা

পৰিত = পৰিহিত

পৰিয়ত্ব = শয়্যা

পৰিহৰি = এবি

পৰ্যংকৰ = কোলা

পলাশা = পলাশ

পশি, পসি = সোমাই

পসাৰল = প্ৰসাৰিত কৰা

পসাহনি = প্ৰসাধন

পসেবে = ঘামত

পহিৰাস = পৰিধান

পহিল, পহিলহি = প্ৰথম

পাহি এ = পঢ়ি, পৰিধান কৰি

পহু = প্ৰভু

প্ৰকটি = প্ৰকাশ কৰি

প্ৰচাৰি = প্ৰচাৰ কৰি

প্ৰশামি = প্ৰশাম কৰি

প্ৰপকিয়া = ভাঙি পাতি

প্ৰবন্ধে = বক্তনাবে

প্ৰযাণা = প্ৰযাণ

প্ৰলয়া = প্ৰলয়

প্ৰহাৰি ৭ প্ৰহাৰ

পই = ভৰি, লাভ কৰি

পইকহো = পাই

পাউ = বৰ্ষাপয়

পাক = বন্ধন, চৰ্মসন্ধাবে

পাকড়ি = ক্ৰন্দন কৰি

পাকৰিয়ে = আগতি ধৰি

পাৰি = চৰাই

পাহু, পাহু = গিহে গিহে

পাতা = পণ্ডিত
 পাত = পতন, গছ পাত
 পাতা = গছ পাত
 পাতিয়া = শাৰী, পংক্তি
 পাতেক = পাপ
 পাংসা = বজা, বাদচাহ
 পাথৰ = শিল
 পানহি পানা = নি খাই
 পাণিনি = পাণিনী
 পামবা, পামনি, পামক = মূৰ্খ
 পাৰ = উদ্ধাৰ
 পার্থক = ভিক্ৰুক
 পাল = পালক
 পালি, পালিয়ে = পালন কৰি
 পালেক = পালক
 পাৰ = ভৰি
 পাশ, পাস = ওচৰ, বন্ধন
 পাসবা = ফিৰি অহা
 পাহন = বিদেশ
 পাহী = পৰিত্ৰাণ কৰা
 পাহল = প্ৰবাসী
 পিঅ, পিউ, পীউ = পিয়
 পিক = কুলি
 পিংগটা = পিংগল
 পিকচা = পিচকাৰী
 পিচোবা, পিচোড়ি = চামৰ
 পিড়ি = অতিশয় দুখ দি
 পিতু = পিতৃ
 পিথান = পৰিধান
 পিনক = বাদ্যযন্ত্ৰ
 পিরা = পিৰা
 পিরাবি, পিরাব = পিৰ
 পিয়ে = পান কৰি
 পিন্ডা = পিন্ডল

পিসংগ = হালধীয়া
 পিৰিতি = প্ৰীতি
 পিন্ধবা = পন্ধবা
 পীন = সুগোল
 পুছয়ে = সুখি
 পুত, পুতা = পুত্ৰ
 পুণবতী = পুণ্যবতী
 পুন, পুনহ = পুনৰ
 পুৰ = পূৰ্ণ
 পুৰত = পূৰণ হ
 পুৰবক, পুৰবে, পুৰ্বতে = পূৰ্বৰ
 পুৰত = কুটুকা কুটুকি
 পেখ, পেখন, পেখা, পেখু, পেখি = দেখা,

চোৱা

পেচন্দাব = অলংকাৰ
 পেলুৱা = পালোৱান
 পেছাই = দলিলাই পেলাই
 পৈঠ = প্ৰলেশ কৰা
 পৈড = নাবিকল
 পৈব, পৈবিয়ে = লিঙ্গ, লিঙ্গি
 পৈশূন্য = কুৎসা বক্তব্যকাৰী
 পোভাব = প্ৰবাল
 পৌখলি = পুহয়াহী

ক

কশামনি = সাপৰ মনি
 কশয় = লবিছে
 কশয়ান = আশেপাশ
 কাও = কাহু
 কশিয়ে = কিশাই
 কশিলো = জালত পৰিলো
 কশোৱাল = কাম
 ককল = টিফিল
 কিয়বে = মোকাবে

ফিৰাহ = ফুৰা
 ফিৰি ফিৰি = ঘূৰি ঘূৰি
 ফুক = ফু দিয়া
 ফুকাৰ = উচ্চস্বৰে মতা
 ফুংকি ফুংকি = ফুৰাই
 ফুটি = লুকাই, পাৰ হৈ
 ফুল খেৰি = পুষ্প ক্ৰীড়া
 ফেট = ফণা
 ফেটাই = ফণা তুলি
 ফেড়ি, ফেড়িয়া = ফালি
 ফেৰুবা = শিয়াল
 ফোকাৰি = উচুপি
 ফোট = তিলক
 ফোটকাৰা = ফোঁচ ফোঁচ শব্দ
 ফোংকাৰ = ফোঁচফোঁচনি
 ফোৰ = চিত্ৰ কৰা

ব

বকচ = বাই ফুল
 বংক, বংকিম = বেঁকা
 বখনা, বখানি = ব্যাখ্যা কৰি
 বংক, বংকা = বেঁকা
 বচন সচন = বাক্যলাপ
 বহুস্বৰ = বৎস
 বহুধেনু = বৎস ধেনু
 বজবক আগি = বজ্জৰ জুই
 বজায়া = বজাই
 বকায়ে = বজাই, বাহিৰ হ
 বজ = সময় কটোৱা
 বকিয়া = প্রবক্তা কৰি
 বড়হি, বড়াই = ডাঙৰ
 বকি, বাড়, বড়ে = বৰ, বেছিকৈ
 বড়ান্না = বড়াই
 বতৰ = সময়

বধ দিয়ে = শপত দি
 বধ কৰ, বধি = হত্যা কৰি
 বনমালা = বনমালা
 বনাই, বনিয়ে = শোভা কৰি
 বনি = বেশভূষা কৰি
 বয়ন = মুখ
 ববজি = বৰ্জন কৰি
 বৰঠাকুৰ = প্ৰভু
 বৰত = ব্ৰত
 বৰবালা = সুন্দৰী
 বৰি খতিয়া = বৰ্ণককাৰী
 বৰিহা = ম'ৰা চৰাই
 বৰিয়ে = বৰণ কৰি
 বৰ্হিন পত্ৰ = ম'ৰা পাখি
 বলয়া = অলংকাৰ
 বলাহক = মেঘ
 বলিত = সুগঢ়িত
 বলিয়াচা, বলিয়াৰ, বলিয়াৰা = বলী
 বলে, বলো = বলোৰাম
 বসুৱা = বহুৱা
 বহি = বাহিৰ
 বহুতৰ = অসংখ্য
 বহুবি = পুনৰ
 বহুল = অনেক
 বা = বায়ু
 বাইৰ = বাহিৰে
 বাএ = বজায়
 বাখান = বৰ্ণনা কৰা
 বাখবে = মজলাবে
 বাখান = ব্যাখ্যান
 বাপ = ভাতৃ
 বাস্তন = বাস্তব
 বাংশি; বাশি = বাঁহী
 বাচক, বাছকু = গৰু পোহৰালী

বাচি = বিচার কবি
 বাচিবে = বাক্যনা কবিবলৈ
 বাছুবি = বাঁহী
 বাজনা, বাজনা = বাদ্য
 বাজি, বাজিয়া = বজ্জ হৈ
 বাঞ্ছকা = ডাৰ কড়িওৱা কামি
 বাঞ্ছনী = বাঞ্ছনীয়
 বাটোয়াৰ, বাটোৱাৰি = ডকাইত
 বাড়য়, বাড়হ = বাৰ (১২)
 বাড়বাগ্নি = সাগৰৰ তলৰ জুই
 বাড়ি = ঘৰ
 বাত, বাতা = বাক্য, বায়ু
 বাতহি, বাতে = কথা
 বাতি = প্রদীপ
 বাধান = গৰু-ম'হ বখা ঠাই
 বাদৰ = বৰষুণ
 বাধি = বাধা দি
 বাণ = ধৰ
 বান = বানপানী
 বানা = পতাকা
 বাণ্ডিয়া = ভাগ কৰি
 বাপ, বাপু = পিতৃ, পিতৃ
 বাবু = বাছা, পিতা
 বাৰই = নিবাবিত হোৱা
 বাৰইতে = নিবাবণ কবিলৈ
 বাৰণ = হাতী
 বাৰাহ = গাহৰি
 বাৰি = এচাৰি
 বাৰেক = এই বেলি
 বাৰে বাৰ = পুনৰাব
 বালান্ত = পৰাকী
 বালাই = বালি
 বালাী = বালিকা
 বালো = বলোৱাৰ

বাৰ = বতাহ
 বাসায়ৰ = থকাঘৰ
 বাছড়ি, বাছড়িএ = পুনৰ
 বিকড়ি, বিকলি, বিকলে = বিকল হৈ
 বিধ = বিহ
 বিগাৰ, বিগাৰি = বিকাৰ
 বিগুতি = অপমান
 বিঘটিয়ে = লুটি থুৱাই
 বিচুৰ, বিছুৰি = পাহৰি
 বিচুৰল, বিচোৰ = পাহৰণ
 বিছোৱাস = বিশ্বাস
 বিজুৰী = বিদ্যুৎ
 বিজুৰী বেহা = বিদ্যুৎ বেধা
 বিজুন = খোৰ অৰণ্য
 বিজোৰ = উজ্জ্বল
 বিট = লাদ
 বিটাল = হৰণ কৰ্তা
 বিড়ম্বজ = গাহৰি
 বিড়লা = মেকুৰী
 বিত = ধন
 বিতাৰি = দূৰ কৰি
 বিধাৰ = বিজ্ঞত ঠাই জুৰি
 বিদগধ = বিদগ্ধ
 বিদাৰি = বিদীৰ্ণ কৰি
 বিধানা = বিধান
 কিনা = বিনে
 কিনতি = মিনতি
 বিনি, বিনো = বাহিৰে
 বিনোদি = আনন্দ কৰি
 বিপোহ = বিতৰ
 বিকলাহি = বিকলে
 বিতয়ে = ভাতি
 বিবধি = চিহ্ন
 বিবধিয়ে = বৰ্ণন কৰি

বিমোৰণ = বধ, মৰণ
 বিয়াপক = ব্যাপক
 বিয়ামোহ = ভাটিবেলা
 বিয়াল = আবেলি
 বিৰকতি = বিৰক্তি
 বিৰিখ = বৃক্ষ
 বিৰিন্দা = বৃন্দাবন
 বিলাই = দুৰাবস্থা
 বিলিখ = বাণ
 বিলোল = ওলমি
 বিৰাণ = শিঙা
 বিসৰ = বিস্মৃত
 বিসাৰ = বিস্মৃত হৈ
 বিসলই = বিহাৰ কৰে
 বিসোৱাস, বিশোৱাস = বিশ্বাস
 বিহড়াইল = মন বেয়া কৰ
 বিহসি = হাঁহি
 বিহানে = ৰাতিপুৱা
 বিহাৰা = লীলা
 বিহি = বিধি
 বিহ্ব, বিহ্ব = কোৱাভাতুৰী
 বুঢ়ীয়া = বুঢ়ী
 বুন্দা কৰি = মুঠি মাৰি
 বুন্ধ = চিৰ জাগ্ৰত
 বুলাই = খেদাই
 বুলাবত = বুৰিহে
 বুলিৱা, বুলিয়ে = কৈ
 বুতি = বৃতি
 বেকত = ব্যক্ত
 বেগৰ = কিনা
 বেগহি = খৰকৈ
 বেগাড়ি = বিকাৰী
 বেড়িৱা = বেড়ি
 বেত = বেতৰ একোটি

বেথা = মৰম
 বেৰি বেৰি = বাৰে বাৰে
 বেৰেটা = খবুৱা ধৰা কাঠ
 বেৰস্থা = ব্যৱস্থা
 বৈথ = ব্যৰ্থ
 বেলা = আবেলি
 বৈঠাই = বহি
 বৈমুখ = বিমুখ
 বৈয়া = বহন কৰি
 বৈৰিণী = অহিত কাৰিণী
 বৈসায়ী = বহাই
 বোল, বোলান = কথা, মাত
 বৌহাৰী = বোৱাৰী

ভ

ভই = হোৱা
 ভইল = হ'ল
 ভকত = ভক্ত
 ভকতা = ভক্তা
 ভখ, ভখিয়ে = খাই
 ভংগ মানি = পৰাজিত হৈ
 ভংগিম = অংগ বিচ্ছেদ
 ভংগুৰা = কোঁচাই
 ভঞ্জি = উভালি
 ভণ্টা = খেল বিশেষ
 ভৎসনা = গালি
 ভয় = হৰ্ষ, আভয়
 ভয় পাৰা = ভয় বন্ধন
 ভয়াই, ভাৱা = ভাই
 ভৱো, ভৱোৰি = হ'ল
 ভবসন = ভৰ্ৎসনা
 ভববানৰ্ব = ভলপূৰ্ণ মেঘ
 ভবৰ, ভবৰহি = ভয়
 ভবি = চৰণ, পূৰ্বকৰি

ଭଲ, ଭଲ, ଭଲକରେ = ଭାଳକୈ

ଭବତସି = ଯୁକ୍ତି ଲାଭ କରି

ଭାଏ, ଭାୟେ = ଭାବେ

ଭାଞ୍ଜନା = ଭାଙ୍ଗନା

ଭାଞ୍ଜ = ଭୁକ

ଭାଞ୍ଜିନ = ଶ୍ଳୀଳ ନୀତି

ଭାଞ୍ଜିନୀ = ମରାଜିନୀ ନାବୀ

ଭାଗ, ଭାଗା, ଭାଗି = ଭାଗ୍ୟ

ଭାଞ୍ଜୁବ = ଭଞ୍ଜୁବ

ଭାଞ୍ଜିତ = ଯାଞ୍ଜିତ

ଭାଟ = ଭାଟୁ = ଭାଟି ପାଠକ

ଭାଠୀ = ଭାଠୀ

ଭାଗ, ଭାଗା = କୋବା, ଭଗିତା

ଭାଦବ, ଭାଦୋ = ଭାଦ୍ର

ଭାଠୀ = ଭାଠୀ

ଭାଞ୍ଜିରେ, ଭାଞ୍ଜେ = ଶାଞ୍ଜି ନି

ଭାଞ୍ଜିନୀ = ନାବୀ, ବାଧା

ଭାବତବିହ = ଭାବତବିହ

ଭାବିନ = ଯିରେ ଭୁଲାର

ଭାବନା = ପ୍ରାର୍ଥନା

ଭାବା = ଶ୍ରଦ୍ଧା

ଭାବି = ଉଦ୍‌ବୋଧ

ଭାଲା, ଭାଲି, ଭାଲେ = ଭାଳକୈ

ଭାବ କଦବ = ଭାବବାସି

ଭାବତସି = ଅଭିନୟ କରି

ଭାବନା = ପ୍ରକାର

ଭାବ, ଭାବା = ମର୍ମ, ନୀତି

ଭାବେ = ନୀତି କରି

ଭାଞ୍ଜି = ଭାଞ୍ଜି ନି

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ବିଶେ, କାଳେ

ଭାଞ୍ଜି = ଶେଷା ନି

ଭାଞ୍ଜିରେ = ଭାଞ୍ଜି

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ସାମ

ଭାଞ୍ଜି = ଭାଞ୍ଜି

ଭାଞ୍ଜି = ଶେଷା ନି

ଭାଞ୍ଜି-ଶୁକ = ସାମ ଓ ଶା

ଭାଞ୍ଜି = ଶେଷା ନି

ଭାଞ୍ଜି = ଶୁକ୍ତି

ଭାଞ୍ଜି = ବିଶେଷ

ଭାଞ୍ଜି = ମଧ୍ୟ

ଭାଞ୍ଜି = ମୋହିତ କରି

ଭାଞ୍ଜିକେରି = ମୁଖିବୀ

ଭାଞ୍ଜି = ଅଳଙ୍କାର

ଭାଞ୍ଜି = ଚେଲାଠିବି ବକ୍ରତା

ଭାଞ୍ଜି = କେବାହିକେ ଚୋରା

ଭାଞ୍ଜି = ବକ୍ରସ୍ଥିତିମାତ୍ର .

ଭାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜ-ପାଞ୍ଜ

ଭାଞ୍ଜି = ପ୍ରହାର କରି

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ଲମ୍ପ ପାଞ୍ଜି

ଭାଞ୍ଜି = ଲମ୍ପ ପାଲେ

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି,

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ହ'ଲ

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ଭାଞ୍ଜି

ଭାଞ୍ଜି = ଶୁଦ୍ଧ ଅବସାଦ

ଭାଞ୍ଜି = ଶ୍ରଦ୍ଧା

ଭାଞ୍ଜି = ଶେଷା ନି

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ଶ୍ରଦ୍ଧା

ଭାଞ୍ଜି, ଭାଞ୍ଜି = ଶୁଦ୍ଧ ହେ

ସ

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

ସାଞ୍ଜି = ସାଞ୍ଜି

মজিয়া = মথ হৈ
 মজু = মধুৰ
 মজ্জন = দমন কৰোঁতা
 মঝু = মোৰ
 মঞ্জিৰ, মঞ্জীৰ = নুপুৰ
 মতি, মতিম, মুতি = মুক্তা
 মতি জানি = মনেৰে জানি
 মতিমোৰে = মতিভ্ৰমত
 মথন = মথন কৰ্ম
 মথনি মাটি = দধি মথা কলহ
 মদনক চাপ = মদনৰ ধনু
 মধাই = শ্ৰীকৃষ্ণ
 মধক, মুধুক = মধুৰ
 মধু = বসন্ত কাল
 মধুপুৰী = মধুৰা
 মধুমাস = চ'ত মাহ
 মধুৰি, মধুৰাই = সৌৰাদ
 মধ্যাধিনী = সৰু কঁকাল
 মনকামা = কামনা
 মনমথ = কামদেৱ
 মন লাগি = মন লগাই
 মনা, মনাই, মনুৱা = মন
 মনিছ = মানুহ
 মনিসি = স্ত্ৰী
 মন্দন = ক্ষুৰণ
 মন্দিৰ = ঘৰ
 মৰকত = এবিধ বাৰৰ
 মৰণা = মৃত্যুশীল
 মৰিৱাদ = মৰ্বাদা
 মৰ্ণ, মৰ্ণিয়ে = দমন কৰা
 মৰ্কট = বাঘৰ
 মৰা, মোৰা = এবিধ লাডু
 মহ = মাজত, আমাৰ
 মহাদেউ = মাই

মহাপদ = ডাঙৰ আপদ
 মহাবি = বাদ্যযন্ত্ৰ
 মাৰি = মানি
 মাগ, মাগি = খোজ, খুজি
 মাখি, মাখিয়ে = মাজ, মাজি
 মাঠি = মথনি বাৰী থোৱা কলহ
 মাতা, মাতি = মন্ত
 মাতু = মাতৃ
 মাথ, মাথা = শিৰ
 মাদল = ঢোল-সদৃশ বাদ্য
 মাধৱী মাস = চ'ত মাহ
 মাধু, মাধুৰ = মধুৰ
 মানস = মন, কামদেৱ
 মানস সুৰধুনী = মানস গংগা
 মাননি, মানিনি = অভিমানিনী
 মানৰী = মহিলা
 মানে = পৰিমাণে
 মাণ্ডলি = মাৰলি, বাজহাড়
 মৰক, মৰণ = বধ কৰোঁতা
 মাৰ, মাৰি = নাশ কৰি
 মাৰিকহো = বধ কৰি
 মাৰিবাৰ = মাৰিৰ বুলি
 মাৰুচ = মাৰীচ
 মাৰ, মাৰ = মাতৃ
 মাল, মালা = মালা
 মাহা = মাজ
 মিড = মিড
 মিৰাই = মিঠাই
 মিৰীত = মৃত্যু
 মুই, মুজি = মই
 মুকুট, মুকুতি = মুক্ত, মুক্তি
 মুকলিকা = বিৰাড দৰা-কট্টাৰ প্ৰথম
 দৃষ্টি বিনিময়
 মুক্তৰ, মুক্তৰা = মুক্ত, মুক্ত

মুচিভ = মুর্ছিত
 মুচুকি, মুচুকাই = মিচিকিয়াই
 মুছ = মুর্ছা
 মুটকুড়ি = মোচবা কার্য
 মুঠা = ঘবব মুখচ
 মুদ = সাফব
 মুদবি = আঙুঠি
 মুদি = বন্ধ কবি
 মুবঙ্ক = বাদ্য যন্ত্র
 মুকলী = মুকলী
 মুকখ = মুখ
 মুহ, মোহ = মুখ
 মুকটি = মুর্ছা গৈ
 মুবতি = মুর্তি
 মুগমদ = কঙ্কালী
 মেখলা = কর্মকালত পিঙ্কালবস্ত্র
 মেটি = পুৰণ কবি
 মেট্র = লিংগ
 মেনা = ম'হ, কার্যকাবক
 মেবা, মেবি, মেবে, মেবো = মোব
 মেলা, মেলা = সমাজ, সংগ
 মেহ, মেহ = মেঘ
 মেছাই = মেবিনাই
 মৈলান = মাল
 মো, মো, মোই, মোরী = মই
 মোকে = মোক
 মোটি = মগ, কলহ
 মোড় = সুবোঝা, কিনাশ
 মোড়ন = কিবোঝা কার্য
 মোড়া = মোব
 মোড়ল = মাষিলে, মোড়ল
 মোতি, মোতি = মতি
 মোতিষ, মোতিষ = মুকুতা
 মোতিষ দাতিষ = মুকুতা মাল্য পবিহিতা

মোদন, মোদি = আনন্দ, আনন্দ দি
 মোব, মোবা = মোব, মনু
 মোহ, মোহি = মেহ, মোক
 মোহাবি = মোহবাংকিত করা
 মোহে, মোহোব = মোব
 য

যচ = যেন
 যভহি = যিমান
 যদুবারা = কৃষ্ণ
 যন = জন
 যনমই, যনমি = জন্মি
 যব, জব = যেতিয়া
 যবন = বিদেশী
 যবহ, যবে = যদিহে
 যম = সংযম
 যা, জা = যাক
 যাই, জা = গৈ
 যাউ = যাওক
 যাকব, যাকেবি = যাব
 যাগ = যজ্ঞ
 যাচয় = দান করা
 যাডনা = যন্ত্রণা
 যাডেক, জাডেক = যডেক
 যাদুবাঈ = জীকৃষ্ণ
 যামক = জালতা
 যাবত, জাবত = যেতিয়ালৈকে
 যাব = গ্রহ
 যাবা, যাবাসকল = বিসকলে
 যাবে, জাবে = যেতিয়ালৈকে
 যানি = যাতি
 যাসু, জাসু = যাব, যাক
 যাহা, জাহা = কৈল, য'ত
 যাহেব, জাহেব = যাব

বাছেৰি, বাঁহাক, বাহে = বাঁহ
 যুগবাতি = যুগ ধৰি জ্বলা চাকি
 যুগুতি = যুক্তি
 যুতি, জুতি = জ্যোতি
 যে, জে = যি
 যেখন, জেখন = যেতিয়া
 যৈ দিহি = যি ফালে
 যেন, জেন, যেহ = যেন
 যেমনে = যেনেকৈ
 যেখনে = যেতিয়া
 যৈচন, যৈছন = যেন
 যৈচে, যৈছে = যেনেকৈ
 যো, জো, যোই, যোহি = যি
 যোনো = জানোচা
 যোপে, জোপে = একেলগে
 যোৱান, ৰোৱান = যৌৱন, যুৱা
 যোহি, জোহি, যোহো = যিজন
 যৌগুহে = জতু গৃহ

ব

বইখা = বন্ধা
 বকতি = বতি
 বংক = ভিখাৰী
 বখ, বখ = বস
 বখিজা = বখীয়া
 বংগ, বংগসাল = বংগশালা
 বজ্জি, বজ্জিয়ে = শোভা কৰি
 বজ্জনীকৰ = চন্দ্ৰ
 বজ্জোই = বজ্জ, ধূলি
 বজ্জক = খঠ
 বজ্জন, বজ্জনা = বজ্জ
 বতি = আসক্তি
 বৰ = বৰ
 বৰান = বান, বিবেক

বময়া = বমন, বাম
 বম্ভন = আলিংগন
 বয়না, বয়নী = বজনী
 বশমি = বশ্মি
 বসকন্দ = বসৰ আকৰ
 বসজান = বসিক
 বসন = মেখেলা
 বসনা = জিভা, কটিভূষণ
 বসিয়া = বসিক
 বহ = থকা
 বহত, বহতৰ = বৈ
 বহৰি = ব'ল, থাকে
 বাই = বজা
 বাএ, বাব = শব্দ
 বাকচ = বাক্স
 বাকসি = বাক্সী
 বাধি = বন্ধা কৰি
 বাখোৱাল = গৰখীয়া
 বাগি = খং কৰি
 বাগিনী, বাগিনী = কুণিতা
 বাজ = শোভা
 বাত = বাতি
 বাতপল = বন্তোংল
 বাতা, বাতুল = বঙা
 বামা = বাম, পিৱা
 বাব, বাএ = শব্দ
 বাৱনি = বাবন-পুত্ৰ
 বিত, বীত = বীতি
 বিজু = উজু
 বিনিবিনি = বিন বিন শব্দ
 বিংপাতি = আত্মকাতি
 ককৰিনী = কুৰিনী
 ককৰী = কৰী
 ককুৰি = কৰিনী

কথ = বৃক, বোব, বকল
 কথা = শুকান
 কচিব = সুন্দর
 কটিয়া = কাটি
 কগঝুণ = কন জুন শব্দ
 কচিব ছাদি = ডেজ বমি
 কপমিয়া = ধূমীয়া
 কপিল = বোপণ কবিলে
 কহি = বোধ কবি
 বে বে = হেব হেব
 বোই = কান্দে
 বোখই = হাউ হোয়া
 বোখনি = খং কবি
 বোপি = বোপণ কবি
 বোল = শব্দ, ধ্বনি
 বোহে = আবোহন করে
 ল

লখ = দেখা
 লখিল = লক্ষ্য করিলে
 লখিয়া = লখু গুণ
 লঙ্ঘিয় = উলংঘা করি
 লঙ্ঘিয়া = লঙ্ঘী
 লঙ্ঘিত = লঙ্ঘিত
 লটক = লুট
 লটি = লুটি খাই পলা
 লড়, লড়ু = এড়াই
 লনি = যবী
 লব = বিদু
 লবঙ্গল = বিদুয়াস
 লাম্বিক = জাঁপঝাঁপ
 লবি = ওজাবি
 লবঙ্গ = লব
 লবঙ্গাঙ্গ = তেওথবি

লববব - অবিব
 লবি - দৌবি
 লবনি - ননী
 লবড় - ঢাপলি মেলা
 লবড়ান্তে - লবোঁতে
 লব, লবু - পাতল
 লাই, লায়ি, লারী - লৈ
 লাগি - কাবশে, মদ
 লাও - লগ লাগি
 লাগে - প্রতি
 লাঠ, লাঠি - ভবিষ প্রহাৰ
 লাড়িক - ডলতীরা
 লাড়িকা - ল'বা
 লাল, লালনা - পুত্ৰ
 লাও - লাগে
 লাস, লাসে লাসে - ধীৰেধীৰে
 লাসবেস - ধুনপেচ
 লাৰ, লাৰা, লাসা - শোভা
 লাশ্ব - লাক হাবি
 লাল, লালাইরা - ল'বা
 লিছুঞ, লিজে - ল, লৰ্ণ
 লিরা, লিরে - লৈ
 লিহিল, লিহিলি - লিখিলে
 লীলাই - সহজতে
 লুকি - লুকাই
 লুটি, লুটিয়া - বাগবি
 লুবুধ - লুভ
 লুব্ধিক - জাপ হাবি
 লুলিত, লুলে, লোলে - লোলে, আতুলিত
 লুব লুব - লাহে লাহে
 লেই - লৈ
 লেবি - অধিক
 লেপিত - লিভ
 লেল লেল, লেল - ল'ব

লোহ, লোহা = লোহ, প্ৰেম
 লৈয়া = লৈ
 লো = হেৰ, অশ্রু
 লোই, লোকাই = লোক
 লোটোয়া, লোটোবি, লোট = বাগবি
 লোতক = চকুপানী
 লোনা = লাবণ্যময়
 লোভাই = লোভ কৰি
 লোম = নোম
 লোৰ = চকুপানী
 লোল, লোলে = বোলে, ওলমে
 লোলিত = গলিত
 লোহ, লোহে = লোভ

জা

জকতি = জক্তি
 জকৰা = জৰ্জৰা
 জখ = জক্তি
 জংকিল = জংকাৰহ
 জটা = কেখৰ
 জঠপন = জাঠা
 জত ঘৰিয়া = জল্পত
 জডচুব = জড থও
 জডবাণ = উজ্জলতম
 জপতি = জপত
 জয়তি = বিবাহ
 জয়ন = মৃত্যু
 জয়ব বৈবী = জয়বৰ্প
 জয়, জয়ে = জয়
 জলকা = জলখা
 জলত = কৰিং
 জয়লো = ওলো
 জলি = জেল
 জাংখ = জংখ
 জাতি = জাতি

জাবোদ = বাদ্য বিশেষ
 জিকা, সিকা, সিকিয়া = শিকিয়া
 জিখণ্ডিক = ম'ৰাৰ পাৰি
 জিখামণিয়া = চুলিত লোহা মণি
 জিখিৰ = শীঘ্ৰ
 জিঙাবিণী = সুসজ্জিতা
 জংগা = বাদ্য বিশেষ
 জিংগাৰ = কেশ কিনিয়া
 জিতকাৰ = চাতক
 জিধান = শিবস্থান
 জিমবি = জিমলু
 জিবোকহ = কেশ
 জিবিখ = ফুল বিশেষ
 জীকৰ = জুইলী
 জীধু = মধু, মৌ
 জীৰ্ব = জীৰ্ব
 জংগি = জাণ লৈ
 জতিয়া = জই
 জুন = শূন্য
 জব = সুব, দেবতা
 জবি, জনি = শোষণ কৰি
 জেজ, জেজ = জয়া
 জেল = দুসেহ
 জেহলি = শৈৱাল
 জোকিস = শোকাৰ্ত
 জোখিয়া = বঙচুয়া
 জোতি = জোতা কৰি
 জোহ, জোহা, জোহনি = জোতা
 জোহময় = জোতাকাৰী
 জয়জল = জয়
 জীৰ্বত = চকৰ

স

সই = সৌ, সবি
 সকল = সকলহ

সকালে = সোনকালে

সকাকল = সকলকল

সখ = সামর্থ্য

সখিনী = সহচরী

সগবি = সকলো

সখন = যেখন

সঙবি = শ্রবণ কবি

সঙাব = সংজ্ঞা কবা

সংগত = গোষ্ঠ

সগবি = সকলো

সংগিয়া = সংগে

সচকিত = চমকিত

সচেতনি = বুদ্ধিমতী

সচেলে = সবল

সজনি = জেউতি

সজব = অহাবোবা কবা

সজা = সঠা

সজড়িত = বিজুলীবে সৈতে

সজতে = সদায়

সজব, সজব = বেগতে

সজব = পাব হয়

সনে = সৈতে

সনেহ = রেহ

সন্তক সন্তক = সং লোকক সন্তানকারী

সন্তত, সন্ততি = একেবারে, সদায়

সরা = পবিধান

সরিঙ = সিকট

সবেস = বাড়বি

সবুফন = পুনর জন্ম পোয়া

সপটে, সপটরে = ভাবনা, কল্পনা

সৈতে

সবক, সবকহো = সকলো

সবহি, সবহ = সকলো

সবাকল = সকলোকে

সবে, সবো = সকলো

সভাবহি = স্বভাব

সমক = সম্যক

সমকেই = সমান কোনো

সমদলে = দল বাড়ি

সমদি = খবর কবি

সমাজহি = সমাজে

সমানা = একে ধবধব

সমাদান = সমাপ্তি

সমাপন = শেষ কবিলে

সমে, সমেত = একেলগে

সমিপনু = সমর্পণ কবিল

সম্বোধি = সম্বোধন কবি

সম্ভাষি = আয়োজন কবি

সরল, সরাল, সরলা, সরল = সকল

সরহি = সকলো

সরাসী = চতুর্থা

সবপ = সর্প

সববহ = সর্বব

সবি, সবিখ = সদৃশ

সবিতী = সৈ

সল্য = খেল, বাটী

সাসিকা = পদ্মবাণ

সহল বরন = ইন্দ্র

সহাব = সহাব

সহি, সেহি = সেই

সহিণী = সখী

সহিএ, সহিরা = সহ্যকরা

সহি = সহিত

সঙল = শ্যামল

সাঁচ, সাতা, সটি = সীতা

সরাসি = সম্রা

সরাসি, সরি = সরিষা

সরিকল = সুর কবিলে

সটিপে = দৰ্পত

সাত = আৰাম

সাতে = সৈতে

সাতহি সাথে = লগত

সাতসবি = সোণৰ সাত লুৰীয়া ডিঙিৰ হাৰ

সাদ, সাধ = ইচ্ছা

সাধন = সাধন কৰিব

সান, সাণ = স্থান, ল'ল

সাকল = সফল

সাবত, সাক = প্রধান

সাবোস্তব = সাবকথা

সায়ৰ = গৰাকী

সায়ৰ = লগত

সাস, সাহাস = সাহস

সাহোৰ = আম গছ

সিকৰ = বিন্দু, কণিকা

সিকিয়া = শিকিয়া

সিখণ্ডক = ময়ূৰ পুচ্ছ

লিকাৰি = ছটিয়াই দি

সিমতে = তেনেদৰে

সিদ্ধুৰা = সাগৰ

সিদ্ধুৰা = বাগ বিশেষ

সুকতি = সুক্তি

সুখে = ভালদৰে

সুখৰ = সুখে

সুচান = ভাল

সুজান, সুজানা = জানী

সুঠান = সুঠাৰ

সুতল = ওলে

সুদতী = শোভন নদী

সুধা = প্ৰিয় কথা

সুসেহ = দেহ

সুপকল = সুপসৰ

সুৰুপহি = স্বভাৱ

সুবেশিত = সুন্দৰ বেশৰ

সুমৰাইত = স্মৰণ কৰি

সুমিণ = খাপ দি

সুৰ = সূৰ্য

সুৰত = মিঠা

সুৰতক = কল্পতক

সুৰধনী = গংগা

সুৰধনীতৰ = গংগাৰ তীৰ

সুৰবাই = ইন্দ্র

সুৰতি = সুগন্ধি

সুৰসুৰি = গংগা

সুৰু = সূৰ্য

সুৰুতি = চুৰ্তি

সুৰংগে = আমদেৰে

সুদৰ = গাহৰি

সুহাই = শোভা কৰে

সুহাগ = সুন্দৰ হাঁহি

সে = সেই, তেতিয়া

সেৰ = সেৱা

সেৰিহি = সেই কলে

সেহৰ = সম্বৰে

সেকুৰা = কণা

সৈতাবি = লগৰী

সো সেই, সোহি = সি, সেই, সেইজন

সোকা, সোকা = সহজ

সোটাৰোটি = সোত-ৰোটি

সোতা, সোহা = শোভা কৰা

সোহে, সোহত = শোভা কৰা

স্বকি স্বকি = নিজৰ

স্বপত = বীৰ জাতি

স্বসু = শাস

স্বক চকল = স্বল চকল

স্বজনা = সুতি

স্বজিত = সৈন্য

হ

হএ, হবে = হয়
 হস্তিরা = মাঝি, আঘাত কবি
 হম, হমু, হামি, হামু, হামো = মই
 হমাঝ, হমাঝি = আমাঝ
 হয়ংগামি = মাখন
 হবখ, হবস = হর্ব
 হবতা = হবণ কর্তা
 হবিধি, হবসি = হবণ কবা
 হবাজ = সূর্য
 হবারা = হেকরাই
 হবি = ভেকুলী
 হবিখে, হবিসে = হর্বে
 হক = হবণ কবি
 হল হল কবি = বেগাই
 হাসি হসি = হাঁহি হাঁহি
 হস্তিআব = মাউত
 হাজাঝেক = এহেজাঝ
 হটি = বজাঝ
 হাটক = সোণ
 হাটে = বজাঝত
 হাঠিতে = খোজ কাটোতে
 হাতাশ = হতাশ
 হাপুতী = পুতুহীনা
 হাম, হামাকু = মই, মোক
 হামাবা, হামাকবি = আমাঝ
 হামাত, হামাতে = মোত
 হাম্বেলান = হাকোল মাঝ
 হাম, হাক, হাম = হাম
 হামম বুঝি = অখাল্য ভকী
 হামামহি = হাইকান
 হাক, হাকু = হাম
 হামিএ = হাঁহি
 হামামমে = হেহেলসি

হালে = কঁপে
 হাঁসুলী = ডিঙির অলংকার
 হিউলাই = মজলব বাবে
 হিন্দোল = দুগিছে
 হিমকব = চন্দ্র
 হিমবাঝি = অতি শীতল পানী
 হিব = হীবা
 হ = হর্ও
 হুই = হয়
 হনে = হোম কবে
 হয় হমি = হক্ হক্ কৈ
 হব, হবা = হেবা
 হাদিমদ = হিরাঝ মাজত
 হেঠমাঝ = ডলমুঝ
 হেনর = ডেনেকুরা
 হেমন = এনে, এনেকৈ
 হেবা = হেবি
 হেবি, হেবিয়ে = চাই
 হেবত = দেখিছে
 হেকন = দেখোঁতা
 হেলে = অরলীলাক্রমে
 হৈয়ং সিসি = মাখন
 হাসা = কীশ
 হী = লজ্জা
 হুান, হুানন = আনন্দ

ক

কম, কবী = কবির
 কনিক = কন্তেক
 কালন = প্রকালন
 কের = কমতা
 কোনি, কোনী = পুখিহী
 কোম, কোম = পুখিহী কপের

গ্ৰন্থপঞ্জী

ক° মুখ্য উৎস : অসমীয়া

- অংকমালা — (সম্পা°) সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৭৩
- অংকাৱলী — (সম্পা°) কালিৰাম মেধি, গুৱাহাটী, ১৯৫০, • অংকীয়া নাট — (সম্পা°) বিৰিকিকুমাৰ বৰুৱা, গুৱাহাটী, ১৯৪০ আৰু ১৯৫০ • কালিয় দমন নাট (সম্পা°) - ৰাজমোহন নাথ, যোৰহাট, ১৯৪৫ • কুমাৰহৰণ নাট — (সম্পা°) নাৰায়ণ দাস, গুৱাহাটী, ১৯৮৬ • গীত মঞ্চাকিনী — (সম্পা°) ৰাজিবলোচন গোস্বামী, দিহিং সত্ৰ, ৫১৯ শংকৰানন্দ • বৰগীত — (সম্পা°) হৰিবিলাস গুপ্ত, তেজপুৰ; কান্তিৰাম বুঢ়াভকত, বৰপেটা, ৪৮৪ শংকৰানন্দ; ৰাজমোহন নাথ — শংকৰদেৱৰ বৰগীত, গুৱাহাটী, ৪৯৮ শংকৰানন্দ আৰু মাধৱদেৱৰ বৰগীত; হৰিনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা, নলবাৰী, ৫০১ শংকৰানন্দ • ব্ৰজবুলি গীতিগুচ্ছ — (সম্পা°) মহেশ্বৰ নেওগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৭৪ • ভক্তি গীত সংকলন — (সম্পা°) মহেশ্বৰ নেওগ, বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগ, ১৯৮৯ • ভক্তি গীত পদ সংকলন — (সম্পা°) সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা, সাহিত্য অকাডেমী, ১৯৬১ • যদুশৰিদ্ৰেব গীত (সম্পা°) কুমুদ চন্দ্ৰ মহন্ত, অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ১৭ বৰ্ষ, ১ — ৩ সংখ্যা • কল্পিনী হৰণ নাট — (সম্পা°) আশ্বিনানাথ বৰা, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৩৩, নাৰায়ণ দাস, গুৱাহাটী, ১৯৮৮ • শংকৰোত্তৰ গীত সংকলন (সম্পা°) কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী, ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৮০ • শ্ৰীৰাম জাতা আৰু ৰামানন্দ দেৱৰ গীত — (সম্পা°) বিৰিকিকুমাৰ বৰুৱা, গুৱাহাটী, ১৯৫৪ • শ্ৰীশংকৰ বাক্যামৃত — (সম্পা°) হৰিনাৰায়ণ দত্ত বৰুৱা, নলবাৰী ১৯৫৩ • শ্ৰী শ্ৰী মাধৱদেৱৰ বাক্যামৃত — (সম্পা°) পূৰ্ণচন্দ্ৰ গোস্বামী, গুৱাহাটী, ১৯৫৯

খ° মুখ্য উৎস : বঙলা

- অক্ষয়ানিত পদকল্পাৱলী — (সম্পা°) সতীচন্দ্ৰ বৰ, গ্ৰন্থজালপুৰ, ১৩২৭
- কীৰ্তনানন্দ (গৌৰসুন্দৰ দাস কৃত) — (সম্পা°) বনগুৰাবিলাল গোস্বামী
- গীত চন্দ্ৰোদয় (নবহৰি চন্দ্ৰকণ্ঠী কৃত) — (সম্পা°) হৰিলাস দাস, হৰিবোল কুটীৰ
- গোবিন্দদাসেৰ পদাবলী — (সম্পা°) কলিদাস নাথ, কলিকতা, ১৯৪০
- গোবিন্দদাসেৰ পদাবলী ৩ ভাৱণ কৃত — (সম্পা°) বিধানবিহাৰী মজুমদাৰ, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৬১ • দৌৰণৰ ভৰকিনী- জগৎদুৰ্ভাগ, ১৯০২ • জগদাস ৩ ভাৱণ পদাবলী — (সম্পা°) বিধানবিহাৰী মজুমদাৰ, শতাব্দী গ্ৰন্থ ভণ্ডা, কলিকতা • ৪৩তম জগদাস পদাবলী — (সম্পা°) জগৎদুৰ্ভাগ; বৰপীঠমোহন মলিক ১৮৯৩; নীলকণ্ঠ মুখোপাধ্যায়,

বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ ১৩২৮; সুনীতি কুমার চট্টোপাধ্যায় আৰু হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়, বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ ১৯৩৪, বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ, কলিকতা, ১৩৬৮ • চৈতন্য চৰিতামৃত (কৃষ্ণদাস কবিরাজ কৃত) — (সম্পা°) সুকুমার সেন, সাহিত্য অকাডেমী, ১৯৬৩ • দীন চণ্ডীদাসেৰ পদাবলী — (সম্পা°) মনীষা মোহন বসু, ১৩৪১ • নেপালে ভাষা নাটক — (সম্পা°) ননীগোপাল বন্দ্যোপাধ্যায় • পদ কল্প লভিকা — (সম্পা°) গৌৰীমোহন দাস, ১৮৯৪ • পদ কল্পভক — (বৈষ্ণৱ দাস সংকলিত) সম্পা° — সতীশচন্দ্র বায়, বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ • পদামৃত শ্রীধৰী — (সম্পা°) নবদীপ চন্দ্র বজ্জবাসী আৰু ঞ্গেন্দ্ৰনাথ মিত্ৰ (৪ খণ্ড) মুৰ্ছিদাবাদ, ১৯৩১-৪২ • পদামৃত সমুদ্র — (সংকলক) বাধামোহন ঠাকুৰ • পদবন্ধাবলী (সম্পা°) বৰীন্দ্রনাথ ঠাকুৰ আৰু শ্ৰীশচন্দ্র মজুমদাৰ, কলিকতা, ১২৯২, আনন্দ ভাণ্ডাৰ, ১৯৯০ • পাঁচ খণ্ড বৎসৰেব পদাবলী — (সম্পা°) বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ, জিজ্ঞাসা, কলিকতা, ১৩৬৮ • প্রাচীন কবির গ্রন্থাবলী — (সম্পা°) উপেন্দ্ৰনাথ মুখোপাধ্যায়, বসুমতী, ১৩০৪ • প্রাচীন কাব্য সংগ্রহ — (সম্পা°) সাবদাচৰণ মিত্ৰ আৰু অক্ষয় কুমার সৰকাৰ, কলিকতা; ১৮৭১ • বিদ্যাপতি পদাবলী — (সম্পা°) সাবদাচৰণ মিত্ৰ, ১২৮৫; ঞ্গেন্দ্ৰনাথ মিত্ৰ আৰু বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ, কলিকতা, নগেন্দ্ৰনাথ গুপ্ত, বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ • বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস — (সম্পা°) চাকচন্দ্র বন্দ্যোপাধ্যায়, কলিকতা, ১৯৪০ • বৈষ্ণৱ গীতাঞ্জলি — (সম্পা°) দক্ষিণাৰঞ্জন ঘোষ • বৈষ্ণৱ পদবন্ধাবলী — (সম্পা°) সৰোজ বন্দ্যোপাধ্যায়, কলিকতা, ১৩৬৮ • বৈষ্ণৱ পদ লহৰী — (সম্পা°) সৰোজ বন্দ্যোপাধ্যায়, কলিকতা, ১৩৬৮ • বৈষ্ণৱ পদ লহৰী — (সম্পা°) দুৰ্গাদাস লাহিড়ী, বংগবাসী প্ৰেছ, ১৩৭২ • বৈষ্ণৱ পদাবলী — (সম্পা°) ঞ্গেন্দ্ৰনাথ মিত্ৰ, সুকুমার সেন, বিশ্বপতি চৌধুৰী আৰু শ্যামাপদ চক্ৰবৰ্তী, চতুৰ্থ ভা ১৯৫২; হৰেকৃষ্ণ মুখোপাধ্যায়, সাহিত্য সসেদ, ১৯৬১; সতীশচন্দ্র মুখোপাধ্যায়, সুকুমার সেন, সাহিত্য অকাডেমী ১৯৫৭ • মহাজন পদাবলী — (সম্পা°) অগদ্যভূ ভদ্র, কুমারবালি, ১৮৪৪ • কসকল্য (যদুন্দন দাস) — (সম্পা°) বায় নাবায়ণ বিদ্যাবত্স, মুৰ্ছিদাবাদ • কস মঞ্জৰী (নীতাহৰ দাস) — (সম্পা°) নগেন্দ্ৰনাথ বসু, বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ • সৰ্বকীৰ্ত্তন (দীনবন্ধু দাস সংকলিত) — (সম্পা°) অজল্যচক্ৰণ বিদ্যাকৃষ্ণ, বংগীয় সাহিত্য পবিবৎ • বোদ্ধপ শতাব্দীৰ পদাবলী সাহিত্য — (সম্পা°) বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ, জিজ্ঞাসা, ১৮৪৯ কপালানীত চিত্তভিনি (বিমানাথ চক্ৰবৰ্তী কৃত) — (সম্পা°) বিমানবিহাৰী মজুমদাৰ, জেনেকেল লাইব্ৰেৰী, কলিকতা।

৪° মুখ্য উৎস : সংকৃত

• অমি পুৰাণ — পৰানন্দ ভৰ্তৃহৰী, নবভাস্কৰ, কলিকতা, ১৮৮৯ • উজ্জল নীলময়িনী (ৰূপ গোবিন্দী) — (সম্পা°) দুৰ্গাপ্ৰসাদ আৰু হৰসুন্দেৰ লক্ষ্মণ শাস্ত্ৰী • অৰুণ — হৰক প্ৰকাশনী ১৯৭৬ • কৃষ্ণ কৰ্মভূত — (সম্পা°) সুনীল কুমার দে, ঢাকা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৩৮ • ক্ৰন্দোদয় উপনিষদ — অনুবাদ : সীতাহৰ ভট্টাকৃষ্ণ আৰু মহেশ চন্দ্ৰ ঘোষ,

কলিকতা, ১৯২৬, * তৈত্তিৰীয়া উপনিষদ — অনুবাদ : দুৰ্গাচৰণ সাখ্য বেদান্ত তীৰ্থ, দেব সাহিত্য কুটিৰ, ১৯৬৮ * দশকপক (ধনঞ্জয়) — অনুবাদ : বিষ্ণু বসু, কলিকতা, ১৩৮৯ নাৰায়ণ দাস, বীণা লাইব্ৰেৰী, গুৱাহাটী, ১৯৯৭ * নাৰদ ভক্তি সূত্র * দ্বিত্ব পূৰাণ — পঞ্চানন তৰ্কতীৰ্থ, কলিকতা, ১৩৩১ * ভাগবত পূৰাণ — গীতা প্রেছ, গোবৰ্ধনপুৰ * ভক্তি বট্ঠাকৰ (নৰহৰি চক্ৰবৰ্তী) * ভক্তি বসামৃত সিদ্ধ (ৰূপ গোস্বামী) * মৎস্য পূৰাণ — পঞ্চানন তৰ্কতীৰ্থ, ১৩১৩ * শান্তিল্য ভক্তি সূত্র — বলদেব উপাধ্যায়, বাৰাণসী, ১৯৬৭ * সাহিত্য দৰ্পণ (বিশ্বনাথ কবিরাজ) — মোতীলাল বেনাৰসী দাস, দিল্লী * শতপথ ব্ৰাহ্মণ।

৪* মুখ্য উৎস : অপভ্রংশ - অৱহট্ট আদি

* উক্তি ব্যক্তি প্রকৰণ — (সম্পা°) সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায়, ভাৰতীয় বিদ্যাভৱন, বি° স° ২০১০, * কীৰ্তিলতা — (সম্পা°) বাসুদেৱশৰণ আগ্ৰৱাল আৰু হজাৰীপ্ৰসাদ দ্বিবেদী, বাৰাণসী, ১৯৬৭, * কীৰ্তিলতা — (সম্পা°) হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰী, কলিকতা, ১৯২৪, * কীৰ্তিলতা — (সম্পা°) বাবুৰাম সৰসেনা, ইণ্ডিয়ান প্রেছ, প্ৰয়াগ, বি° স° ১৯৮৩, * কীৰ্তিলতা ঔৰ অৱহট্ট ভাষা — (সম্পা°) শিবপ্ৰসাদ সিংহ, সাহিত্য ভৱন লিমিটেড, ইলাহাবাদ, ১৯৫৫, * কীৰ্তিপতাকা — বিদ্যাপতি ৰচিত (সম্পা°) উমেশমিশ্ৰ, * দোহাকোষ — (সম্পা°) ৰাছল সংস্কৃতায়ন — বিহাৰ ৰাষ্ট্ৰভাষা পৰিষদ, পাটনা, ১৯৫৭, * গউম চৰিউ — স্বয়ংছু বদেৱকৃত — (সম্পা°) হৰিবল্লভ ভাস্কৰী, ভাৰতীয় বিদ্যাভৱন, বি° স° ২০০১ * গউমসিৰী চৰিউ — (সম্পা°) হৰিবল্লভ ভাস্কৰী, ভাৰতীয় বিদ্যাভৱন, বি° স° ২০০৫, * গুহুট দোহা — (সম্পা°) হীৰালাল জৈন, কামৰূজা বৰাব, বি° ১৯৯০, * গুহুৱাজ বাসো — চান্দ বৰদাঈ কৃত — (সম্পা°) মোহনলাল পণ্ডুৱা, বিষ্ণুলাল, ৰাধাকৃষ্ণ দাস আৰু শ্যামসুন্দৰ, নাগৰী প্ৰচাৰিণী গ্ৰন্থমালা, ১৯৫৪, * প্ৰাকৃত পৈংগলম্ — (সম্পা°) চন্দ্ৰমোহন ঘোষ, বিবলোথিকা ইণ্ডিকা, কলিকতা, ১৯০২, * প্ৰাকৃত লক্ষণম্ — চণ্ডকৃত, কলিকতা, ১৮৮০, * প্ৰাকৃত প্ৰকাশ — বাৰবুটি কৃত, লণ্ডন, ১৮৮০, * প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ — হেমচন্দ্ৰ কৃত, পুনে, ১৯২৮, * প্ৰাকৃত সৰ্ব্ব — মাৰ্কণ্ডেয়কৃত, ডিজাগাপট্টম, ১৯২৭, * কৰ্ণবট্ঠাকৰ — জ্যোতিৰীকৃত কৃত — (সম্পা°) সুনীতিকুমাৰ হেতাজী আৰু বি° মিশ্ৰ, বিবলোথিকা ইণ্ডিকা, কলিকতা, ১৯৪০, দ্বিতীয় সাহিত্য অকাডেমী, ১৯৯৮, * ৱটলকল — ৰোডাকৃত : (সম্পা°) যাতপ্ৰসাদ গুপ্ত, * সন্দেহকসক - (সম্পা°) হৰিবল্লভ ভাস্কৰী, ভাৰতীয় বিদ্যাভৱন, বি° স° ২০০১।

৫* মুখ্য উৎস : চৰ্যাসীত আৰু প্ৰাৰম্ভিক ব্ৰজবুলি

উদাহৰণ ওকা — পাবিজাত হৰণ (সম্পা°) গ্ৰীৱাৰ্জন, জাৰ্জেল অব দ্য বিল্ডিং এণ্ড উৰিয়া মিচাৰ্ছ চোফাইটি, ডেল - ৩, জৰ্মানীতলয় যাকুব সম্পাদিত প্ৰাচীন ভাষা অটকৰ প্ৰথম নটি

- কবিলাল — গৌরী বসন্তেশ্বর, অবিল ভাবতীর মৈথিলী সাহিত্য সভা, ১৯৬১
- জগজ্যোতিষ্মল — হরগৌরী বিবাহ, (সম্পা°) বামদেব ঝা
- জ্যোতিষীন্দ্র — ধূর্তাসমাগম, (সম্পা°) জয়কান্ত মিশ্র, ১৯৬০
- নীলবতন সেন — চর্যাগীতিকোষ, কলিকতা, ১০৭৬
- প্রবোধচন্দ্র বাগচী আৰু
- শান্তিভিন্দু — (সম্পা°) চর্যাগীতিকোষ, শান্তিনিকেতন, ১৯৪৬
- বিদ্যাপতি — গোবিন্দবিজয় (সম্পা°) জয়কান্ত মিশ্র আৰু উমেশ মিশ্র, ১৯৬০
- বিদ্যাপতি পদাবলী (মিথিলাত প্রাপ্ত পদাবলী)
(সম্পা°) — গংগানন্দ সিংহ আৰু অন্যান্য, পাটনা, ১৯৬৭
- বিদ্যাপতি গীত সংগ্রহ (নেপালত প্রাপ্ত বিদ্যাপতিৰ গীত)
(সম্পা°) — সুভদ্রা ঝা, বাৰাণসী, ১৯৫৪
- ভানু নাথ — প্রভাতী হৰণ (সম্পা°) লেখনাথ ঝা, বাজপ্রোহ
- বঙ্গপতি — উবাঙ্কণ (সম্পা°) বামনাথ ঝা, ১৯০৬
- মুদিত কুন্ডলরাও আৰু মলিত কুন্ডলরাও, বৰ্ধমান বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৮০
- লোকনাথ মিশ্র — কীৰ্তনীয়া নাটক, অবিল ভাবতীর মৈথিলী সাহিত্য সভা
- শহীদুল্লাহ — বুজিট মিটিক চংহ ঢাকা, ১৯৬০
- সুকুমার সেন — চর্যাগীতি পদাবলী, কলিকতা, ১৯৬৬

চ° মুখা উৎস : উত্তর ভাবতীর সাধু-সন্তসকলৰ বাণী আৰু বচনা

• কবীর এহাংলী — (সম্পা°) শ্যামসুন্দৰ • কবীর সাহেব কী শব্দাবলী — ৪ ভাগ • পৰীকাস কী বাণী • পুলাল সাহেব কী বাণী, • চন্দনদাস কী বাণী, • দবিন্না সাহেব কী বাণী, • দাদু দয়াল কী বাণী, • ধৰ্মদাস কী শব্দাবলী • পদাবলিত কবিতা — মুহম্মদ জায়েদুল কবীর সাহেব কী বাণী • বায়চবিত মানস — গীতা প্রেছ • বায়চবিত মানস — (সম্পা°) মাতাপ্রসন্ন গুপ্ত, সম্বিত্য কুটিৰ, প্রকাশ, ১৯৪৯, • বায়চবিত মানস — (সম্পা°) সন্তোষনাথ চৌধুরী, কান্দী নান্দী প্রকাশনী সভা, প্রথম ভা. ২০০৫ বি.স. • বায়চবিত বাণী — (সম্পা°) ব্রজনাথ বৰ্মা, কলকাতা, ১৯৬০ • সুকসানন্দ (১-২ ভাগ) — (সম্পা°) কলকাতায় বাজপেয়ী, কান্দী নান্দী প্রকাশনী সভা, বি° স° ২০০৫ • কুলসী এহাংলী — (সম্পা°) কামদেব গুপ্ত, কান্দী নান্দী প্রকাশনী সভা, বি° স° ১৯৮০ সুকসানন্দ সাহিত্য — অর্জুনদেব মলিত : (অনুবাদ, মূলসংস্কৃত) — দুপেন সিং, ১৯৮৯

ড° গোপ উৎস : অসমীয়া

- অতুলচন্দ্ৰ হাজৰিকা — মজলেকা, গুৱাহাটী, ১৯৬৮
(সম্পাদ) বৈষ্ণবকন্ঠা গ্ৰন্থাবলী, গুৱাহাটী, ১৯৬৮
- অক্ষয়কুমাৰ মিশ্ৰ আৰু
তিলক দাস — মহাপুৰুষ মাধৱদেৱ, বৰপেটা, ১৯৮৯
- উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী — অসমীয়া ভাষাৰ ব্যাকৰণ, গুৱাহাটী, ১৯৮১
— অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপকথা, গুৱাহাটী, ১৯৭৪
— অসমীয়া ভাষাৰ উদ্ভৱ, সমৃদ্ধি আৰু বিকাশ, গুৱাহাটী, ১৯৯১
— বৈষ্ণৱ ভক্তিকথা আৰু সম্ভৱকথা, গুৱাহাটী, ১৯৭৫
— ভাষা আৰু সাহিত্য, গুৱাহাটী, ১৯৭২
- উপেন্দ্ৰনাথ লেখাৰু — (সম্পাদ) কথা-গুৰু চৰিত, নলবাৰী, ১৯৫৫
- কৰবী ডেকা হাজৰিকা — মাধৱদেৱ : সাহিত্য, কলা আৰু দৰ্শন, ডিব্ৰুগড়, ১৯৮৭
- কালিৰাম মেধি — অসমীয়া ব্যাকৰণ আৰু ভাষাতত্ত্ব, গুৱাহাটী- ১৯৩৬
দ্বিতীয় তা° ১৯৭৮
- কেশৱানন্দ দেৱগোস্বামী — সত্ৰ সংস্কৃতিৰ ৰূপৰেখা, গুৱাহাটী, ১৯৭৪
- গোলোকচন্দ্ৰ গোস্বামী — অসমীয়া ব্যাকৰণৰ মৌলিক বিচাৰ, গুৱাহাটী, ১৯৮৭,
দ্বিতীয় তা° ১৯৯১
— ধৰ্মনি বিজ্ঞানৰ ভূমিকা, গুৱাহাটী, ১৯৬৬
- ডিৱেশ্বৰ নেওগ — অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, ৪ ৰ্থ তা°, যোৰহাট, ১৯৭৭
— বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ আতিশুবি, ২ য় তা°, ১৯৪২
— বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ক্ৰমবিকাশ, যোৰহাট, ১৯৪২
— যুগনায়ক শংকৰদেৱ, গুৱাহাটী, ৫১৮ শংকৰায়
- তীৰ্থনাথ শৰ্মা — আউনীআটী সত্ৰৰ বুৰঞ্জী, আউনীআটী, ১৯৭৫
— ভক্তিবাদ, অসম সাহিত্য সভা, যোৰহাট, ১৯৭৭
- দীপ্তি ফুকন পটগিৰি(সম্পাদ) — ভাষাতত্ত্বৰ বিচিহ্নকথা, বোকাখাট, ১৯৯৬
- দেৱানন্দ ভৰালি — অসমীয়া ভাষাৰ মৌলিক বিচাৰ, ২ য় তা°, ১৯৩২
- নবীনচন্দ্ৰ গোস্বামী — (সম্পাদ) কথা ভক্তি-ৰত্নাকৰ, যোৰহাট, ১৯৮১
- নাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী — সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰূপৰেখা, যোৰহাট, ১৯৮৪
- নাৰায়ণ দাস — অসমীয়া ব্ৰজবুলি ভাষা, অপ্রকাশিত এম. ফিল., শোণিত্ৰ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৮৪
— শংকৰী সাহিত্যৰ ভূমিকা, গুৱাহাটী, ১৯৭৯, ১৯৮৯
— ব্ৰজবুলি : এক সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন, অপ্রকাশিত
নি. এইচ ডি শোণিত্ৰ, ১৯৯২
— ভট্টদেৱ : জীৱন আৰু সাহিত্যকৃতি, গুৱাহাটী, ১৯৯৬

নাৰায়ণ দেৱ গোস্বামী	— দেৱ দামোদৰ শুক প্ৰবন্ধ, গুৱাহাটী, ১৯৭৮
নাহেন্দ্ৰ পাদুন	— (সম্পাদ) ভাৰ্য্যৰ ভক্তকথা, শিৱসাগৰ, ১৯৯৬
পৰাগকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য	— দ্বৈতধৰ্ম আৰু বৈষ্ণৱ কাব্য, নলবাৰী, ১৯৮৪
পৰীক্ষিত হাজৰিকা	— (সম্পাদ) চৰ্যাপদ, গুৱাহাটী ১৯৭৩
বাৰীকান্ত কাকতি	— পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য, গুৱাহাটী- ১৯৪৯
বাপচন্দ্ৰ মহন্ত	— ঐতিহাসিক পটভূমিত মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ, যোৰহাট, ১৯৮৯
বিৰিঞ্চিকুমাৰ বৰুৱা	— অসমীয়া কথা সাহিত্য, গুৱাহাটী, ১৯৮৮ অসমীয়া ভাষা আৰু সংস্কৃতি, গুৱাহাটী, ১৯৬০
ভৱপ্ৰসাদ চলিহা	— (সম্পাদ) মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম, গুৱাহাটী, ১৯৮০ — মাধৱদেৱ সাহিত্য, মিৰ্জা, ১৯৮৭ — শংকৰী সংস্কৃতিৰ অধ্যয়ন, গুৱাহাটী, ১৯৭৮ — শংকৰী সাহিত্যৰ সমীক্ষা, নগাৰ্ও, ১৯৮৯
ভুবনেশ্বৰ ডেকা	— (সম্পাদ) প্ৰবন্ধ মঞ্জৰী, গুৱাহাটী, ১৯৮৮
ভুবনেশ্বৰী বৈশ্য	— (সম্পাদ) অসমৰ বৈষ্ণৱ সাহিত্য আৰু সংস্কৃতি, গুৱাহাটী, ১৯৯১
ভূপেন্দ্ৰ ৰায়চৌধুৰী	— ব্ৰজবুলি সাহিত্য মুকুৰ, গুৱাহাটী, ১৯৮৮
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	— অসমৰ বৈষ্ণৱ দৰ্শনৰ ৰূপৰেখা, নলবাৰী, ১৯৪৮
মহেশ্বৰ নেওগ	— অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা, গুৱাহাটী, ১৯৬২ — শ্ৰীশ্ৰীশংকৰদেৱ, গুৱাহাটী, ১৯৬৩ — শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ, গুৱাহাটী, ১৯৮৯ — স্বৰূপেৰেখাত বৰগীত, হিলাং, ১৯৫৮ — (সম্পাদ) চক্ৰবৰ্ত্তী কথা, ৩° বি° ১৯৮৭ — ভাগৱত কথা ২ - ৩ স্বত্ব, গুৱাহাটী, ১৯৫৯
মীলাধৰ বৰা	— ঐতিহ্যবোধিত কলিমাৰ, নগাৰ্ও, ১৯৭৯
শিবনাথ বৰ্মন	— (সম্পাদ) অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী, বিত্তীয় ৰত, উত্তৰ গুৱাহাটী, ১৯৯৭
সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা	— অসমীয়া নাট্য সাহিত্য, গুৱাহাটী, ১৯৬২ — অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত, গুৱাহাটী, ১৯৮১ — (সম্পাদ) কথা-সন্মিলন, কলিকতা, ১৯৫৮
সত্যেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা	— (সম্পাদ) প্ৰভা প্ৰভা, গুৱাহাটী, ১৯৯৮
সত্যনাথ বৰা	— বহল ব্যাকৰণ, অষ্টমিণ্ডা ভা° ১৯৮০
সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ গোস্বামী	— নিবন্ধ গুহ, গুৱাহাটী, ১৯৭২
সতীশ দাস	— অসমীয়া কথা-সন্মিলন, গুৱাহাটী, ১৯৯৪

- হৰিনাথ শৰ্মাদলৈ — (সম্পাদ) কথা-ভাগৱত, পূৰ্বভাৰতী, নলবাৰী, ১৯৮৭
- হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা — অসমীয়া ব্যাকৰণ
- জ্ঞ° গোপ উৎস : সহায়ক গ্ৰন্থ : বঙলা
- অতুলচন্দ্ৰ মুখোপাধ্যায় — গৌড়ীয় বৈষ্ণৱতত্ত্ব বেঙু বুকস্, কলিকতা, ১৯৯২
- অনুৰাধা বন্দ্যোপাধ্যায় — পূৰ্বভাৰতীয় বৈষ্ণৱ আন্দোলন ও সাহিত্য, কলিকতা, ১৯৮৩
- অনুৰাধা বন্দ্যোপাধ্যায়
- আৰু শংকৰীপ্ৰসাদ বসু — চণ্ডীদাস ও বিদ্যাপতি, মধ্যযুগেৰ কবি ও কাব্য, কলিকতা, ১৩৬৭
- অসিতকুমাৰ বন্দ্যোপাধ্যায় — বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিবৃত্ত, প্ৰথম — তৃতীয় খণ্ড, কলিকতা, ১৯৪৯, ১৯৬৬
- কৃষ্ণপদ গোস্বামী — বাংলা ভাষাতত্ত্বেৰ ভূমিকা, প্ৰথম ভা°, কলিকতা, ১৯৬৬
- জাহ্নবীকুমাৰ চক্ৰৱৰ্তী — চৰ্যাগীতিৰ ভূমিকা, কলিকতা, ১৩৯০
- দীনেশচন্দ্ৰ সেন — বংগ ভাষা ও সাহিত্য, ৮ম ভা°, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৩৫৬
- দেবিপদ ভট্টাচাৰ্য — বৈষ্ণৱ পদাবলী সাহিত্যেৰ পঞ্চাংগদ ও উৎস, গুৱাহাটী, ১৯৭৪
- নৰেন্দ্ৰ চন্দ্ৰ জানা — বৃন্দাবনেৰ ছয় গোস্বামী, কলিকতা, ১৯৯৬
- নীলৰতন সেন — বৈষ্ণৱ পদাবলী পৰিচয়, কলিকতা, ১৯৬৮
- পৰেশচন্দ্ৰ মজুমদাৰ — সংস্কৃত ও প্ৰাকৃত ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ, কলিকতা, ১৩৭৮
- পৰেশচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য — বৈষ্ণৱ পদাবলী : উদ্ভৱ ও ক্ৰমবিকাশ, কলিকতা, ১৯৯২
- বিক্ৰমপদ গোস্বামী — ভাৰতীয় ভক্তি সাহিত্য, লেখাপড়া, ১৯৮৪
- ভূদেৱ চৌধুৰী — বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিকথা, কলিকতা, ১৯৬২
- শশিভূষণ দাশগুপ্ত — বাখাৰ ক্ৰমবিকাশ - সাহিত্যে ও দৰ্শনে, কলিকতা, ১৩৫৯
- সতী ঘোষ — ভাৰতেৰ বৈষ্ণৱ পদাবলী, কলিকতা, ১৯৮৪
- সুকুমাৰ সেন — নট-নাট্য-নাটক, কলিকতা, ১৯৭২
- বাংলা সাহিত্যেৰ ইতিহাস, ৫ম ভা°, ১ পূৰ্বাৰ্ধ, ১৯৭০
- বিদ্যাপতি গোস্বামী, বৰ্ষমান, ১৯৪৭
- বৈষ্ণৱীয়া নিবন্ধ, কলিকতা, ১৯৭০
- ভাষাৰ ইতিবৃত্ত, ত্ৰয়োদশ ভা° কলিকতা, ১৯৭৯
- সুনীতিকুমাৰ চট্টোপাধ্যায় — বাংলা ভাষাতত্ত্বেৰ ভূমিকা, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৬২
- ভাষা প্ৰকাশ ব্যাকৰণ, কল্যাণ, ১৯৮৭
- কিত্তিমােহন সেন — ভাষাতত্ত্ব সংস্কৃতি, নিবন্ধসম্বলী, ১৯৫৪

- ভাৰতেন্দ্র হিন্দু-মুছলমানের যুক্তসাধনা, কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৫০
- কুসিৰাম দাস — বৈকুণ্ঠ বস প্রকাশ, কলিকতা, ১৩৭৯
- কং গৌণ উৎস : সহায়ক গ্রন্থ : হিন্দী
- উদয়নারায়ণ ভিহাৰী — ভোজপুৰী ভাষা ঔষ সাহিত্য, ১৯৫৪
- কলিকা তোমব — ব্রজভাষা ঔষ ব্রজমূলী সাহিত্য, কাশী হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৬৪
- কিশোরী দাস বাজপেয়ী — ব্রজভাষা কা ব্যাকরণ, ১৯৪৩
- কৈলাশচন্দ্র ডাট্টয়া — ব্রজভাষা ঔষ খড়ীবোলী কা তুলনাত্মক অধ্যয়ন, আশ্রা, ১৯৩২
- কৃষ্ণনারায়ণ প্রসাদ 'মাগধ' — শংকরদেব - সাহিত্যিকার ঔষ বিচারক, পঞ্জাবী বিশ্ববিদ্যালয়, ১৯৭৬
- চন্দ্রধৰ শৰ্মা ওলৈবী — পুৰণী হিন্দী, কাশী বিশ্ববিদ্যালয় সংগ্রহ, নাগৰী প্রচাৰিনী সভা, বিং স° ২০০৫
- জগদীশচন্দ্র মাধুৰ আৰু দশবধ ওজা — শংকরদেব কে নাটক, গুৱাহাটী, ১৯৭৫, এাটীন ভাষা নাটক, দিল্লী, ১৯৭৫
- দশবধ ওজা — হিন্দী নাটক, উত্তর ঔষ বিকাশ, ৩য় ভা° দিল্লী, বিং স° ২০১৮
- দেবকীনন্দন শ্রীবাচস্প বীবেক বৰ্মা — তুলসীদাস কী ভাষা, লখনৌ বিশ্ববিদ্যালয়, বিং স° ২০১৪
- ব্রজভাষা, হিন্দুস্থানী অকাডেমী, প্রয়াগ, ১৯৫৪
- ব্রজভাষা ব্যাকরণ, ১৯৩৭
- হিন্দী ভাষা কা ইতিহাস, প্রয়াগ, ১৯৪৯
- হিন্দী সাহিত্য কা কৃষ্ণ ইতিহাস (২ ভাগ), নাগৰী প্রচাৰিনী সভা, বাৰাণসী, বিং স° ২০২২
- নামকৰ সিংহ — হিন্দী কে বিকাশ যে জনজন্ম কা বোম, ইলাহাবাদ, বিং স° ১৯৫২
- পবিত্রাব চতুৰ্থেণী — উত্তর ভাষা কী সত্ত পৰ্য্যায়, প্রয়াগ, বিং স° ২০০৮
- পবিত্রাব ভক্ত — জাকসী কা ভাষা, ২০২২ বিং স°।
- প্রত্যক্ষসাক্ষর কা — মৈথিলী নাটক কা উত্তর ঔষ বিকাশ, বনোনা বিশ্ববিদ্যালয়
- শ্ৰেয়সাক্ষর — সত্ত সাহিত্য, কলকাতা, ১৯৬৫
- শ্ৰেয়সাক্ষর চন্দ্র — সুব কী ভাষা, লখনৌ
- বীবেক শ্রীবাচস্প — জনজন্ম ভাষা কা অধ্যয়ন, দিল্লী, ১৯৬৫

ভোলানাথ ভিহাৰী	— হিন্দীভাষা, ইলাহাবাদ, ১৯৬৬
মহেন্দ্ৰ	— কবীৰ কী ভাষা, দিল্লী, ১৯৬৯
মাতাবদল জয় সত্ৰাল	— কবীৰ কী ভাষা, ইলাহাবাদ, ১৯৬৪
বল্লভকুমাৰী	— দৌলহৰী শতীকে হিন্দী ঔৰ বংগালী বৈকল্পী কবি, দিল্লী, বিং স° ২০১৩
ৰামনাথ ঝা	— বিদ্যাপতি, বাংলা অনুবাদ - ইশানী হাজৰা, সাহিত্য অকাডেমি, ১৯৯৫
লক্ষ্মীশংকৰ গুপ্ত	— মহাপুৰুষ শংকৰদেৱ ব্রজবুলি গ্ৰন্থাবলী, হিন্দী সাহিত্য সম্মেলন, প্ৰয়াগ, ১৯৭৫
শিবনন্দন ঠাকুৰ	— মহাকবি বিদ্যাপতি, লাহিৰিয়া সৰায়, পাটনা
শিবপ্ৰাসাদ সিংহ	— বিদ্যাপতি, ইলাহাবাদ, ১৯৮৯
	— সুৰপূৰ্ব ব্রজভাষা ঔৰ সাহিত্য, হিন্দী প্ৰচাৰক পুস্তকালয়, বাৰাণসী, ১৯৫৮
সুনীতিকুমাৰ ছেটাৰ্জী	— ৰাজহুৱা ভাষা, উদয়পুৰ, ১৯৪৯
হৰদেৱ বহাৰী	— গ্ৰামীণ বোলিয়া, ইলাহাবাদ, ১৯৬৬
হাবিবংশ কোছড়	— অপভ্ৰংশ সাহিত্য, দিল্লী, ২০১৩ বিং স°
হীৰালাল মাধেখৰী	— ৰাজহুৱা ভাষা ঔৰ সাহিত্য, ১৯৬৩

এওঁ সহায়ক গ্ৰন্থ : অভিধান

॥ অসমীয়া ॥ • অসম সাহিত্য সভা — চন্দ্ৰকান্ত অভিধান, প্ৰথম ভা°, বোম্বাই, ১৯৩৩, দ্বিতীয় ভা°, ১৯৬২, • অসম প্ৰকাশন পৰিষদ — আধুনিক অসমীয়া অভিধান, প্ৰথম ভা° ১৯৭৭, • উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী — মন্থনানিক অসমীয়া শব্দকোষ, গুৱাহাটী ১৯৯৮, • সিৰিধৰ শৰ্মা — অসমীয়া অভিধান, প্ৰথম ভা° হিলং ১৯৫২ • নাৰায়ণচন্দ্ৰ গোস্বামী — ব্ৰজাৱলী ভাষাৰ ব্যাকৰণ আৰু অভিধান, গুৱাহাটী, ১৯৯০ • শশীধৰ নাথ — প্ৰাচীন অসমীয়া শব্দকোষ, গুৱাহাটী ১৯৯২, • হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা — হেমকোষ, প্ৰথম ভা° ১৯৯২, চতুৰ্থ ভা°, বোম্বাই, ১৯৬৫।

॥ বঙালী ॥ • অ্যাত্তোৰ দেৱ — নতুন বাংলা অভিধান, কলিকতা, তৃতীয় ভা° ১৯৭৩, • জ্ঞানেন্দ্ৰ মোহন ঘোষ — বাংলা ভাষাৰ অভিধান, কলিকতা, ১৯৭৯, • শৈলেন্দ্ৰ কবিৰাস — সংস্কৰ বাংলা অভিধান, সাহিত্য সংসদ, পুনৰুৎপন্ন, ১৯৭৯ • হৰিনাৰায়ণ বৰদোপাধ্যায় — বংগীয় শব্দকোষ, সাহিত্য অকাডেমী, পুনৰুৎপন্ন, ১৯৭৩ ॥ হিন্দী ॥ • জ্ঞানলীলা সম্পাদিত — মহৰী শব্দকোষ কোষ, আহমদাবাদ, পৰা, ১৯৬৫, • পৰমতাম চতুৰ্বেদী — (সম্পাদ) কবীৰ কোষ, ইলাহাবাদ, ১৯৭৩ • বাৰচন্দ্ৰ গুপ্ত — হিন্দী শব্দকোষ, দ্বিতীয় প্ৰচাৰিকা সভা, ১৯৯৬, • হৰগোবিন্দ ভিহাৰী — হিন্দী শব্দকোষ, প্ৰয়াগ, ১৯৫৮

ট সহায়ক গ্ৰন্থ : ইংৰাজী

- Aiyangar, S. K. – *Early History of Vaishnavism in South India*, 1920
- Barua, B. K. – *Assamese Literature* P. E. N., Bombay, 1941.
Studies in Early Assamese Literature, Guwahati, 1953
History of Assamese Literature, Sahitya Academy, 1964
- Barth, A – *The Religions of India*, London, 6 ed. 1912
- Bezbarua, L. – *History of Vaishnavism in India*, Boroda, 1934
- Bhandarkar, R G. – *Vaishnavism, Saivism and minor Religious Systems*, Poona, 1928
- Bharali, D. – *A Study of Phonology and Vocabulary of Assamese Language*, Jorhat 1959
- Bhattacharyya, H – *Origin and Development of Assamese Drama and Stage*, Guwahati 1964
- Bloch, J – *La Formation de la Langue Marathe*, Paris 1920
- Chaliha, B.(Ed.) – *Sankaradeva, Studied in Culture*, Guwahati, 1976
- „ D. – *Assamese Language and Literature*, Jorhat, 1949
- Chakravarty, J. – *Bengal Vaishnavism and Sri Chaitanya*, Cal, 1975
- Chakravarty, S.C – *Philosophical Foundations of Bengal Vaishnavism*, Cal, 1969
- Chatterjee, S. K. – *Indo-Aryan and Hindi*, 2nd ed, Cal, 1966
Languages and Literatures of Modern India, Cal. 1963
Select Writings, Vol. I, New Delhi, 1978.
The Origin and Development of Bengali Language, 3rd ed, Cal. 1975

- Dasgupta, S. B – *Obscure Religious Cults*, Cal, 1945
- „ S. N – *History of Indian Philosophy*, Cambridge University, 1936 – 49
- De, S. K. – *Vaishnava Faith and Movement in Bengal*, Cal, 1912
- Farquhar, J. N. – *An Outline of the Religious Literature of India*, O. U. P. 1920
- Goswami G. C. – *An Introduction of Assamese Phonology*, Poona, 1966
- „ U. N. – *Structure of Assamese*, G. U. 1983
- „ – *A Study of Kamrupi, A Dialect of Assamese*, Guwahati, 1970.
- Grierson, G. A. – *The Modern Indo-Aryan Vernaculars*, 1931-33
- Hoernle, R – *A Comparative Grammar of the Gaurian Languages*, London, 1880
- Hooper, J. S. M – *Hymns of Alvars*, Cal, 1929
- Kakati, B. – (ed) *Aspects of Early Assamese Literature*, G. U. 1953
- „ – *Assamese, Its Formation and Development*, 2nd ed, Guwahati, 1962
- Kellogg, S. H. – *A Grammar of the Hindi Language*, 3rd ed, London, 1938
- Law, N. N. – *Sri Krishna and Sri Chaitanaya*, London, 1949
- Majumdar, P. G. – *A Historical Phonology of Oriya* C. U. 1970
- Mallick, G – *Philosophy of Vaisnavism*, Lahore, 1927
- Man Singha, M. – *History of Oriya Literature*, Sahitya Akademy, 1962
- Medhi, K. – *Studies in Vaishnava Literature and Culture*, Guwahati, 1978
- Misra, J. K. – *A History of Maithili Literature*, Vol. I. Allahabad, 1949
- Mukharjee, A. M. – *Vaishnavism in Assam and Bengal*, Bardhaman, 1906

- Mukharjee, P. - *The History of Medieval Vaishnavism in Orissa*, New Delhi, 1981
- Mukharjee. T. P. - *A History of Brajabuli Language and Literature* (Unpublished Ph. D. Thesis C. U. 1960)
- Neog, D. - *The Origin and Growth of Asamiya Language*, Guwahati, 1964
- *New Light on History of Asamiya Literature*, Guwahati, 1962
- Neog, M - *Bhakti Ratnakar of Sankaradeva and History of the Concept of Bhakti*, Punjabi University, 1982
- *Sankaradeva and His Times*, G. U, 1964
- *Sankaradeva*, National Book Trust of India, 1968
- Ray Chaudhury, H. - *Materials for the study of the Early History of the Vaishnava Sects* Cal. 1976
- Saksena, B. R. - *Evolution of Awadhi*, Delhi, 1960
- Sen, S. - *A History of Bengali Literature*, Sahitya Akademi, 1960
A History of Brajabuli Literature, C. U. 1935
A Comparative Grammar of Middle Indo Aryan, Cal, 1960
- Srivastava, D. - *Nepali Language, Its History and Development*, C. U. 1962
- Tagore, G. K. - *Historical Grammar of Apabhramsa*, Poona, 1948.
- Tiwari U. N. - *The Origin and Development of Bhojpuri*, Cal. 1960
- Tripathy, K. B. - *The Evolution of Oriya Language and Script*, 1962.
